

том 2

ЗВЯГЕЛЬ ~

~ НОВОГРАД-
ВОЛИНСЬКИЙ

ВІД СИВОЇ ДАВНИНИ
ДО СЬОГОДЕННЯ

Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»

**Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині**

Видається в Житомирі з 1902 року

Випуск 36

Управління культури і туризму Житомирської облдержадміністрації
Новоград-Волинська міська рада
Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині
Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Житомирський обласний краєзнавчий музей

ЗВЯГЕЛЬ – НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ: ВІД СИВОЇ ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

*Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції,
присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто
(3–6 липня 2007 року, м. Новоград-Волинський)*

У двох томах
Том II

Житомир
М. Косенко
2007

ББК 26.89д(4УКР-4ЖИТ)

3-45

УДК 908(477.42-21)

- 3-45 Звягель — Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення** / Голов. ред. М. Ю. Костриця. — У 2-х тт. — Т. II. — Житомир: М. Косенко, 2007. — 352 с., іл. — (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 36.)

ISBN 966-7390-25-X (Науковий збірник «Велика Волинь»)

ISBN 966-8123-60-3 (Вип. 36)

ISBN 966-8123-62-X (Том II)

Черговий випуск містить матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Звягель — Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення», що відбулася 3–6 липня 2007 року в Новограді-Волинському і була присвячена 750-річчю від першої літописної згадки про місто.

У другому томі розповідається про видатних людей Звягельщини, публікуються нові літературознавчі та краєзнавчі розвідки, присвячені життю і творчості Лесі Українки та Олени Пчілки, а також краєзнавчі студії Великої Волині.

Розрахований на науковців, освітян, студентів, краєзнавців, широке коло читачів.

ББК 26.89д(4УКР-4ЖИТ)

Друкуються за рішенням вченої ради Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (протокол № 2 від 15 травня 2007 року).

Головний редактор М. Ю. Костриця, кандидат географічних наук, доцент.

Редакційна колегія:

Баженів Л. В., доктор історичних наук, професор.

Білоус П. В., доктор філологічних наук, професор.

Боровець М. П.

Войтехівська І. Н., доктор історичних наук, професор.

Врублевський В. М.

Вітренко В. В.

Грузька Л. П.

Денисик Г. І., доктор географічних наук, професор.

Дмитрієнко М. Г., доктор історичних наук, старший науковий співробітник.

Доценко А. І., доктор географічних наук, професор.

Єршов В. О., кандидат філологічних наук, доцент.

Журко О. І., кандидат історичних наук, доцент.

Киричанський В. С., заслужений журналіст України.

Мишик Ю. А., доктор історичних наук, професор.

Савчук В. С., доктор історичних наук, професор.

Скавронський П. С.

Шевченко В. О., доктор географічних наук, професор.

Науковий редактор Троцько П. Т.,

доктор історичних наук, академік НАН України,

Герой України.

Рецензенти:

Бондаренко Г. В., доктор історичних наук, професор Волинського державного університету імені Лесі Українки;

Бейдик О. О., доктор географічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ISBN 966-7390-25-X (Науковий збірник «Велика Волинь»)

ISBN 966-8123-60-3 (Вип. 36)

ISBN 966-8123-62-X (Том II)

І. М. КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

(м. Київ)

СОФІЯ РОКОСОВСЬКА – ЗБИРАЧ ФОЛЬКЛОРНИХ СКАРБІВ ЗВЯГЕЛЬЩИНИ

Імені Софії Рокосовської не фіксує жоден загальний або спеціальний фольклорознавчий, культурознавчий український словник чи енциклопедія. Нічого не вдалося знайти також у біо-бібліографічних польських виданнях. Це дивує, адже згадана жінка записала і пояснила чимало українського фольклорного матеріалу: за найпримітивнішим підрахунком – близько 400 друкованих сторінок. Особливістю зафіксованого нею матеріалу є те, що все було записано в одному селі. Це село Юрківшизна Звягельського повіту Волинської губернії. Мабуть, жодне інше село на Україні не удостоїлось такої честі.

У матеріалах Софії Рокосовської представлено практично всі жанри народної словесності, які у той час побутували в українському селі на Волині. Вона зафіксувала родинні обряди [2: 9], календарні обряди [2], казки [4], пісні [9], народні вірування і уявлення [5: 7; 8], демонологічні легенди, дитячі жанри (колискові, ігри) [2: 9], загадки [2], замовляння [10] а також такі екзотичні жанри як головоломки [2] і закликання домашніх тварин [6]. У її доробку дві аналітичні студії: «Про рослинний світ» [7], де подано відомості про 239 рослин, а також студія про значення хліба в побутовому і святковому житті селян [5]. Хронологічно публікації обіймають останні 17 років XIX століття.

Чи не найпильнішу збирацьку увагу Софія Рокосовська присвятила величому обряду весілля. У студії «Весілля і пісні українського народу...» [9] подано детальний поетапний опис весілля. Записувачка не лише подає українські назви певних весільних обрядодійств, різні народні назви, як от вінкоплетення, очепини, комора, бридке весілля, гарне весілля, свашки, бояри тощо, а й 75 номерів обрядових весільних пісень, записаних транслітерацією, тобто українська мова передана польськими літерами, а також усі найважливіші словесні формули обряду. Так, наприклад, коли молодята приходять після весілля у дівчини до хати хлопця, якщо вони і надалі житимуть у батьків молодого, свекруха тричі питає молоду: «З чим ти, невістко, до мене прийшла?», а невістка відповідає: «З хлібом, з сіллю, з щастям, здоров'ям, з віком довгим, з мужем добрим» [9, с. 164].

Важливо, що С. Рокосовська подає пісні, які виконували на весіллі сироти, яке структурно і семантично відрізняється від звичайного весілля:

*Оглянися, Мотрусю, назад себе,
Чи не стоїть матінка коло тебе,
Всю свою родину перейшла,
Тільки своєї матінки не знайшла* [9, с. 153].

Весілля, а точніше випіканню короваю і етапу, який відбувається після комори (гарне або бридке весілля), присвячена стаття «Нотатки до етнографії українського народу», передмову до якої написав професор Коперницький [2]. Тут подано 19 номерів весільних пісень.

У цій студії подано календарні звичаї та обряди, зокрема описано різдвяний цикл, запусти і великий піст, великодній цикл, навський тиждень, Юрія, русальний тиждень, Купала, Іллі, Маковея, Катерини, Андрія, а також такі фольклорні жанри: колядки (23 номери), шедрівки (8 номерів), великопосні пісні (4 номери), веснянки (20 номерів), купальні пісні (38 номерів), обжинкові пісні (12 номерів). Крім розділів про народні вірування і звичаї, маємо тут 6 дитячих ігор, 103 загадки і 4 головоломки.

Софії Рокосовській вдалося записати принаймні 7 замовлянь, які вона наводить у статті «Замовляння як лікувальний засіб» [10]. Тут маємо замовляння від укусу гадюки, від вроків, від перестріту, від волосу (рана, що довго не гоїться), від зубного болю (2 номери), від курячої сліпоти.

Записувачка зафіксувала 293 народні необрядові пісні [9]. Серед них і колискові, і чумацькі пісні, і балади і так звані шумки — короткі співанки.

Із прозових жанрів у записах Софії Рокосовської найповніше представлено чарівну і соціально-побутову казку [4]. Усього 89 номерів. Ці тексти збирачка записала від своєї прислуги. Про це вона зазначає в передмові до публікації: казки записані від Хведька Баланняця, служника при різних дворах. Він розумний, добре розповідає те, що чув у світі від інших. Ще інші тексти — від няні і дівчат-покоївок. Деякі казки, як-от «Горохове зернятко» подано у двох варіантах.

Окремої уваги потребує аналітична студія Софії Рокосовської про вірування і уявлення, пов'язані з рослинним світом [7]. Дослідження складається із двох частин і двох покажчиків назв рослин — польською і українською мовою. Перша частина «Про рослини загалом» має такі підрозділи: дерева, фрукти і ягоди, овочі, збіжжя, зілля, гриби. Друга частина «Про рослини зокрема» — це 239 словникових статей, де словниковим гаслом є латинська назва рослини. Кожна словникова стаття має таку структуру: латинська назва рослини, польська назва, українська назва. Подано також варіанти назв, якщо такі є. Далі наведено відомості про використання рослини в медицині, у сільському господарстві, в обрядах, у фольклорних текстах.

Така робота є цінною не лише для фольклориста й етнографа, а й для біолога, який прагне з'ясувати, які зміни відбулися за століття у традиційному присадибному сільському господарстві.

Для етнографа цікавою буде праця про значення хліба в буденному і святковому житті українців [5]. Дослідниця описує, як випікали хліб, як виготовляли посуд для виготовлення хліба, як його зберігали і доглядали. Вона подає матеріал про використання хліба в родинних і календарних обрядах. Піч після випікання хліба треба закривати, щоб у господині після смерті був закритий рот [5, с. 155]. Якщо повторно всадити хліб у піч — душі родичів йдуть на подвійні муки [5, с. 157]. Коли з хати виносять небіжчика — заглядають у діжу, щоб небіжчик не стояв перед очима [5, с. 154].

Творчість Софії Рокосовської не залишилася поза увагою тогочасних дослідників. Записи її казок [4] згадані у рефераті великої студії німецького професора славіста Фридеріка Крауса. Щоправда, там вони помилково названі польськими казками [3].

Позитивну оцінку її праці подано у «Київській старині» [11], де автор вказує, що записи обрядів зроблено досить детально, подано чимало обрядових пісень.

Видатний український фольклорист Володимир Гнатюк критикував збірник казок Софії Рокосовської [4] за неточність запису, брак паралелей до казок, неточність авторських тлумачень, некрасномовність відібраних інформаторів [12]. Все ж сьогодні дослідники не сперечатимуться про цінність записів польської збирачки. Для українського дослідника прозового фольклору чималий інтерес становлять саме помилки записувача, які виявляють мовні складнощі в українській лексиці для носія мови польської. Для дослідження структури і поетики казкового тексту важливі записи не лише від красномовних оповідачів, які часто розповідають казки слухачам, а й від звичайних носіїв, записи від яких виявляють стан, у якому фольклорний текст побутує, так би мовити, у головах загалу дають змогу з'ясувати інші важливі проблеми поетики.

На записи Софії Рокосовської обрядів, загадок і дитячих ігор [2] відгукнувся Іван Франко в польському виданні «Квартальник історичний». Попри критику мовних неточностей у записах пані Рокосовської, Франко пише, що дослідниця подала цікаві різноманітні риси етнографії одного села — Юрківшизни. «Збір таких матеріалів околиця за околицею міг би добре освітлити чимало пунктів нашої етнографії, виявити географічне поширення певних пісень, вірувань, обрядів тощо, а з іншого боку — виявити чимало змін і типів етнографічних серед самої людності, про які нині або цілком нічого невідомо, або відомо дуже мало, а детальне дослідження яких одним із основних завдань етнографії» [1, с. 271].

Можна припустити, що гостра критика В. Гнатюка і прискіпливість І. Франка спричинилися до забуття імені Софії Рокосовської. Однак час все ставить на свої місця. І нині ми з вдячністю згадуємо ім'я цієї запитувачки і дослідниці, яка стільки часу і зусиль присвятила одному куточку нашої Волині.

1. Franko I. [Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu. Z materyałów zebranych przez P. Zofię Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. zwiahelskim, opracował prof. Dr. J. Kopirnicki. (Osobne odbicie z tomu XI wiadomości komisji antropologicznej Akademii Umiejętności.) Kraków 1887, str. 99] // *Kwartalnik historyczny*. — 1888. — T. II. — S. 268–273.
2. Kopirnicki J. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu. Z materyałów zebranych przez P. Zofię Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. — 1887. — T. XI. — S. 130–228.
3. Ludoznawstwo w latach 1897–1902 // *Wista*. — 1905. — T. XIX. — S. 73–94.
4. Rokossowska Z. Bajki (skazki, kazki) ze wsi Jurkowszczyzny (pow. Zwiąhelskiego, gub. Wołyńskiej) // *Materyjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. — 1897. — T. II. — S. 14–118.
5. Rokossowska Z. Chleb. Jego znaczenie w przesądach, lecznictwie i codziennym zyciu, zebrane na Wołyniu we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim // *Wista*. — 1899. — T. XIII. — S. 153–158.
6. Rokossowska Z. Nowożytność zwierząt // *Wista*. — 1891. — S. 429–430.
7. Rokossowska Z. O świecie roślinnym. Wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. — 1889. — T. XIII. — S. 163–207.
8. Rokossowska Z. Poszukiwania. Pojęcia o przyrodzie // *Wista*. — 1900. — T. XIV. — S. 774–778.
9. Rokossowska Z. Wesele i pieśni ludu ruskiego ze wsi Jurkowszczyzny w powiecie Zwiąhelskim na Wołyniu // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. — 1883. — T. VII. — S. 150–243.
10. Rokossowska Z. Zamawianie jako środek leczniczy // *Wista*. — T. IV. — 1892. — S. 421–423.
11. B. A. [Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Tom XI. Kraków. 1887] Сбор сведений, относящихся к местной антропологии. Издание Антропологической комиссии Краковской академии наук. Т. XI, Краков, 1887 // *Киевская старина*. — 1888. — Т. 20. — I–III. — С. 23–27.
12. Гнатюк В. [Байки (skazki, kazki) ze wsi Jurkowszczyzny (pow. Zwiąhelskiego, gub. Wołyńskiej) zebrała Zofia Rokossowska] // *Materyjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. — 1897. — T. II. — S. 14–118] // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. — 1898. — Т. XXV. — С. 41–44.

М. Ю. КОСТРИЦЯ

(м. Житомир)

ЗВ'ЯЗКИ РОДИНИ О. ОЛЬЖИЧА З НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИМ

5–8 червня в Житомирі відбулася міжнародна науково-краєзнавча конференція «Українське державотворення: здобутки і проблеми», присвячена 100-літтю від дня народження видатного сина України, вченого, поета, державотворця О. Ольжича (О. О. Кандиби). Крім наукового збірника «Велика Волинь» з матеріалами конференції, до ювілею побачила світ кни-

жка М. Ю. Костриці та Р. Ю. Кондратюка «З берегів Тетерева — у вічність. О. Ольжич», у якій висвітлено житомирський період життя О. Ольжича.

Новий цікавий краєзнавчий факт з життя батьків О. Ольжича і пов'язаного з Новоградом-Волинським вдалося виявити нещодавно, в процесі дослідження історії Товариства дослідників Волині, що функціонувало на початку ХХ століття в Житомирі. Як відомо товариство мало свої осередки в повітових містах губернії. Серед членів Новоград-Волинського осередку значиться й Микола Свадківський — рідний брат житомирянки Віри Свадковської, майбутньої дружини поета Олександра Олеся (О. Кандиба) та матері О. Ольжича. Завдяки Ірині Кунік, якій вдалося виявити нові документи у відділі рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України з'явилася змога простежити деякі подробиці взаємовідносин Віри та Олександра від початку їх знайомства до народження сина Олега.

Наприкінці грудня 1905 року Віра, студентка Петербурзького інституту шляхетних дівчат, в черговий раз приїхала у гостини до брата Миколи в Новоград-Волинський (цього разу на канікули). Як водилося у ті часи, старший брат, маючи досить стабільні матеріальні статки, надавав допомогу сестрі, підтримував її морально. А ще через декілька днів до Новограда-Волинського для остаточного вирішення особистих відносин прибув з Харкова й Олександр Кандиба. Всі разом майбутні родичі відзначили свято Різдва Христового. Цей «візит» Олександра до Новограда-Волинського тривав майже місяць, протягом якого Віра змогла остаточно визначитися з потенційним нареченим назавжди «викинувши з голови» потенційного нареченого Ярослава Сорнева, який не відповідав Вірі взаємністю. Про це вона розповіла Сашку, який її зрозумів, а Віра, розібравшись у щирості Олександрових почуттів, вимовила нарешті «коханий» і віддала перевагу Олександрові. Від'їжджаючи на свою малу батьківщину до Сум, Олександр відправив у Новоград-Волинський з дороги лист: «Не знаю, чим більше кохаю тебе, тим більше мучаюсь. Все мені здається, що цей місяць тільки привид, «що щось чуже без дозволу я взяв», і ніколи цей сон, казковий сон не повториться більше. Невже я тебе кохаю вперше. Ти мене кохаєш? Так! Який я щасливий цим коханням».

До кінця зими Віра перебувала у брата в Новограді-Волинському, а Олександр — у Харкові, закінчуючи навчання в інституті та підробляючи в мі-

О. Ольжич (О. О. Кандиба)

сцевій газеті. О. Олесь навчався у ветеринарному інституті і ледь зводив кінці з кінцями.

У липні-серпні 1906 року молодята поїхали разом на відпочинок до Криму. Є підстави вважати, що ці два місяці виявилися найшасливішими в їхньому житті.

Віра Свадковська стала тією музою, яка надихала Олександра на високий поетичний злет. У 1906 р. під час спільного відпочинку в Криму Олександр Кандиба підготував до друку першу поетичну збірку «З журбою радість обнялась». Ім'я Олеся зразу стало широковідомим:

*З журбою радість обнялась...
В сльозах, як жемчугах, мій сміх,
Із дивним ранком ніч злилась,
І як мені розняти їх?*

Саме журба і радість не лише переплелися в першій збірці, а й стали ідейно-емоційною домінантою всієї Олесевої творчості.

До речі, псевдонім Олесь Олександр Іванович Кандиба обрав завдяки Вірі. Саме цим ніжним ім'ям вона називала свого Сашка. «Перетворення» на поета Олеся Олександр Кандиба увічнив у вірші, присвяченому нареченій:

*Те ім'я, що мені дала Ти
У дні, осяяні Тобою,
Усні і вільне, і крилате
Літа і в'ється наді мною.
Його прийму я в свою душу,
Зілля з своєю кров'ю...*

На початку вересня Віра і Олександр повернулися з Криму до Новограда-Волинського, а 26 листопада Віра повідомила про те, що в них буде дитина. Олександр радісно зустрів це повідомлення, про що яскраво свідчить уривок з його листа: «Потиснем один одному руки і поздоровим себе з новим «ми»... О, якщо б я міг молитися невідомому богу, я молився би за свою дитину більше, ніж за всіх. Хай збереже його доля і любить життя».

28 грудня 1906 року Олександр виїхав до Петербурга, зареєструвавши офіційний шлюб з Вірою, тим самим узаконив проблему «легальної появи на світ майбутнього малюка». Від 14 січня 1907 р., змінивши дівоче прізвище на чоловіче, Віра Свадковська стала Вірою Антонівною Кандибою.

12 травня 1907 р., попри патріархально налаштовану матір, Віра повернулася в Житомир, а 8 липня (21 липня за новим стилем) — народила хлопчика, якому судилося увійти до всіх аналізів історії.

Відтепер у героїчній і трагічній долі родини О. Ольжича буде значитися і стародавній Новоград-Волинський.

НОВОГРАД-ВОЛЫНСКИЙ ЕПИСКОП ВЯЧЕСЛАВ

Двадцатое столетие для Православной Церкви в нашей стране было эпохой напряжённой духовной борьбы. В 20–30-е годы история Волынской епархии, оказавшейся на территории Советской Украины, сложилась трагически. Когда в начале 30-х годов Волынская епархия осталась без правящего епископа, то управление ею было вверено епископам Новоград-Волынским. Первым из них был епископ Николай (Пирский). Но управлял он Волынской епархией недолго с 1931 года по 13 мая 1932 года. Вторым епископ, управлявший Волынской епархией с титулом Новоград-Волынский, был епископ Вячеслав (Шкурко). Про него и будет наш рассказ.

Родился будущий владыка 26 апреля 1889 г. в дворянской семье в городе Полтаве. По окончании гимназии с 1903 по 1911 год работал в Полтавском губернском правлении, затем — в канцелярии полтавского губернатора. 27 января 1911 года Василий Шкурко подал прошение о зачислении его послушником Киево-Печерского монастыря. 7 марта 1913 г. облачён в рясофор. 21 февраля 1915 года принимает постриг с наречением имени «Вячеслав». С 12 октября 1916 года по 1918 год служил корректором в лаврской типографии, затем помощником управляющего делами Духовного Собора монастыря. Одновременно с 1916 года по 1919 года учился в Киевской духовной семинарии. 28 июня 1919 г. рукоположен в иеродиакона, 25 декабря 1921 г. — в иеромонаха.

В годы гражданской войны Киево-Печерская Лавра неоднократно подвергалась вооружённым нападениям. Монастырь вынужден был создать свою собственную милицию. Одним из её организаторов был монах Вячеслав (Шкурко). Он вместе с ещё двумя насельниками монастыря обратился в 1917 году в немецкую комендатуру с письменным обращением предоставить лавре необходимое количество оружия для защиты её от бандитов. Через двадцать лет во время обыска энкеведисты нашли у владыки этот документ и, не его основании обвинили его в сотрудничестве с немецкой оккупационной властью.

С 1921 года иеромонах Вячеслав занимался миссионерской деятельностью. Известный профессор И. Н. Никодимов, работавший юрисконсультom в Киево-Печерской лавре, в своих воспоминаниях писал об иеромонахе Вячеславе: «Он не обладал большим образованием, но своим упорным трудом и работой над собой, своим самообразованием добился многого. Я представляю его всегда окружённым книгами, среди рукописей, постоянно что-либо штудирующим и делающим выписки. Его

проповеди, как и проповеди о. Антония, слушались с особым вниманием и любовью».

После захвата Киево-Печерской Лавры обновленцами с 1924 года по 1932 год служил в Киеве на различных приходах. В начале 1932 г. иеромонаха Вячеслава возвели в сан игумена, а затем и архимандрита. 13 ноября 1932 г. в Киеве в Малом Софиевском соборе (трапезном храме) состоялась хиротония его в епископа Новоград-Волинского, «викария Киевской епархии с назначением управлять Житомирской епархией».

Владыка Вячеслав сочетал в себе черты подвижника и творческого человека. Везде, где ему приходилось служить, он писал исторические работы о местных подвижниках благочестия. Находясь на Волынской кафедре, сочинил акафист небесной покровительнице города Житомира преподобномученице Анастасии Римлянке. Житомирский священник Иоанн Серов писал о владыке, что он видел в нём настоящего епископа.

23 октября 1934 года владыку назначили епископом Сумским, викарием Харьковской епархии, а 21 февраля 1936 г. — в г. Яранск, викарием Вятской епархии.

В конце 1937 года его арестовали, обвинив в сотрудничестве с немецкой оккупационной властью. Другое обвинение звучало так: «Приходящим к нему священникам и другим церковнослужителям давал указания, чтобы среди населения вести разъяснительную работу за вовлечение крестьянства в общину верующих, путём внушения, что без веры в Бога и религии жизнь будет плохая».

9 декабря 1937 г. особая тройка при УНКВД Кировской области постановила расстрелять епископа Вячеслава. 17 декабря 1937 г. приговор был приведен в исполнение.

После перевода в Харьковскую епархию епископа Новоград-Волинского Вячеслава (Шкурко) никогда не рукополагали в епископа с наречением такого титула. Почему же в начале 30-х годов было учреждено Новоград-Волинское викариатство? Время, когда это произошло, было исключительным. Только чрезвычайные обстоятельства заставили митрополита Киевского пойти на открытие Новоград-Волинского викариатства. Ведь в течение последних лет правящий архиепископ Аверкий (Кедров) Волынский и Житомирский и двое его викарных епископа находились в лагерях, а третий Николай (Пирский) переведен был в Полтавскую епархию. Итак, Новоград-Волинское викариатство учреждено было ради сохранения управления Волынской епархией. Неизвестно, смог ли в тех условиях владыка Вячеслав побывать в Новоград-Волинске и реально управлять своим викариатством. Однако сам факт появления Новоград-Волинской викарии представляет для церковной истории немалый интерес.

СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ Ш. Ц. ЗЕЦЕРА

На кладбище «Кирьят-Шауль» на северной окраине Тель-Авива стоит скромный памятник с надписью на иврите следующего содержания: «Писатель Шмуль-Цви Зецер, сын р. Шмуля; родился в Звягеле, Волинь, киев 5637 г.¹, умер 16-го тишрей 5723 г.»².

Родители Зецера дали ему имя Герш (на иврите — Цви), что в переводе означает «олень». После смерти отца он решил увековечить память о нём не совсем обычным способом: «прикрепил» имя отца к своему имени. Так образовалось двойное имя Шмуль-Цви. К сожалению, дата рождения будущего писателя ни на памятнике, ни в энциклопедиях не указана точно. Лишь в книге регистрации актов рождения раввината г. Новоградволынского за 1876 г. можно найти запись о том, что в этом городе 26-го числа месяца хешван 5637 г. по еврейскому летоисчислению (1 ноября 1876 г. по юлианскому календарю) у корецкого мешанина Шмуля Зецера и его жены Хаи Йосеовой родился сын Герш.³ Мальчик получил традиционное еврейское воспитание. Его отец был набожным хасидом и приверженцем цадика р. Дувидла из местечка Тального. Для своего сына он не жалел денег и нанимал лучших в городе меламедов. Сначала Герш учился в хедере у ребе Мейшеле, а затем совершенствовал свои познания в Талмуде в «Тальнер клайзл», молитвенном доме отца. К 15 годам он уже обрёл известность среди хасидов как «волинский даровитый». К тому времени в городе широко распространялись идеи Гаскалы (еврейского просвещения), и Герш стал читать светскую литературу. Отец спокойно относился к этому увлечению, поскольку был уверен, что «сатана не одолеет его сына».⁴ И действительно, Зецер пронёс через всю свою жизнь любовь к еврейской религиозной литературе, став исследователем Галахи⁵, хасидизма и Каббалы.

В 1890-х гг. Зецер знакомится с будущим писателем М. З. Фейербергом. Вот что он вспоминает об этом периоде: «Я познакомился с ним примерно через год или больше после женитьбы... Поскольку я считался в нашем городе, справедливо или несправедливо, эрудированным учеником, на меня «положили глаз» несколько парней, учившиеся в молитвенном доме чернобыльских хасидов. Но их проповеди оставались тщетными. Моё отношение к ним не отличалось большим почтением. Наоборот, в нём было немного презрения. На мой взгляд, они были бездельниками. И лишь Фейербергу удалось достичь цели, благодаря тактике, которой он придерживался. Прошло немного времени, и под его влиянием я начал учить ТаНаХ⁶ и читать ивритскую литературу. Вскоре у нас завязались взаимная симпатия и крепкие дружеские отношения, несмотря на то, а может быть как раз потому, что наши душевные свойства так отличались друг от дру-

га... Мы имели обыкновение идти за город, гуляли там примерно 5–6 часов и бурно спорили, созерцая безгранично простирающиеся поля и леса, наполненные красотой и очарованием. Прекрасными летними ночами мы иногда направлялись в сад, находившийся поблизости от дома нашего друга Каплана. Там мы заканчивали продолжительный спор. Затем ложились на землю и тотчас погружались в сон. Лишь перед рассветом мы вставали и шли домой.⁷ В одной компании с ними были также Я. Й. Вол, И. Бибер, А. Ческис и др. В Чернобыльский клойз они приносили и читали тайком произведения Рамбама, Н. Крохмалья, М. Л. Лиленблума, П. Смоленскина, Ахад-Гаама, а также периодические издания на иврите «Гашахар», «Пардэс», «Луах Ахисаф». Зецер учил иностранные языки, читал труды философов Декарта, Спинозы, Канта, литературные произведения Шекспира, Толстого, Достоевского, Писарева. Это расширяло круг его знаний и одновременно вызывало дискуссии с друзьями. Одна из них, под названием «Великий спор о Спинозе», продолжалась целых три месяца. Фейерберг, ощущавший определённое душевное родство с этим философом, относился к нему с большим пиететом. Однако Зецер не мог простить Спинозе его заискивание перед христианством, неприятие учения Рамбама и равнодушие к судьбе своего народа. Вторая продолжительная дискуссия развернулась вокруг одесского публициста Ахад Гаама, пользовавшегося тогда колоссальной популярностью в разных кругах еврейской интеллигенции. Большинство из компании Фейерберга были яркими приверженцами «духовного» сионизма Ахад Гаама, считали себя его учениками и вели с ним длительную переписку. Ахад Гаам, в свою очередь, называл их не иначе, как «дорогими сыновьями Сиона». Зецер был единственным в компании, кто не восторгался Ахад Гаамом. «Духовный» сионизм казался ему чересчур бледным, оторванным от реальности. Не увлекали его также эволюционные взгляды Ахад Гаама на реформы в религии.⁸ В споре Ахад Гаама с М. Нордау он был на стороне последнего, выступавшего за создание еврейского государства. Зецер также поддерживал М. И. Бердичевского, который призывал расширять духовный мир еврейства путём усвоения западных культурных ценностей.

Вот что пишет о том времени Я. Й. Вол: «В этой компании я встретил молодого утончённого Зецера с шёлковыми волосами, широким лбом, мечтательными глазами и улыбкой презрения на губах. На собраниях он вначале не принимая участия в бурных спорах. Сидел и улыбался особенной улыбкой, как будто у него, остроумного талмудиста, есть более глубокие и твёрдые знания, и он ждал подходящей минуты, чтобы раскрыть их многим. И вот наступает минута. Он заволновался, забыл об окружении, друзьях и изливал избыток беспорядочных чувств, не считаясь с общепринятыми нормами и границами, отделяющими литературные дебаты от ссоры. Но вот успокоились сердца, просветлели злобные лица друзей, в комнате воцарился покой. Зецер вернулся на своё место в углу, и на его

губах появилась улыбка презрения, а в глазах загорелось чувство самосознания... Он очень любил Фейерберга, но никогда не подчинялся ему и всегда высмеивал товарищей, превращавших любовь к их другу в культ».⁹ Через много-много лет, вспоминая свою юность, Зецер не жалел эпитетов: «Какими чудесными и приятными были годы эти, годы блестящих надежд и очаровательных грёз, годы безграничной веры в наши силы и ликующей жизнерадостности. Бывает, что внезапно поднимется завеса забвения, и это счастливое далёкое время раскрывается передо мной в белизне света, пока ею не наполняется вся моя душа... Всё, что я оттуда унёс с собой, ещё живёт столь отчётливо и свежо в моей памяти. Ведь всё-всё, что я там пережил и воспринял в своё время, поселилось в моей душе и живёт до сих пор. Часто мне кажется, что это — единственное живое, которым я обладаю. Как магия, исчезает для меня иногда вся суматоха моей нынешней жизни, и тогда я ощущаю себя в том благословенном тихом уголке моего детства».¹⁰

Уже в то время Зецер мечтает заняться литературной деятельностью. После смерти в 1899 г. Фейерберга компания распадается, дороги друзей расходятся. Зецер переезжает в Житомир и преподаёт в местной талмуд-торе.¹¹ В 1901 г. он опубликовал в краковском литературном еженедельнике на иврите «Га-Дор» свою первую статью «Культура еврейская — культура национальная», в которой дискутировал с историком-публицистом доктором Ш. Бернфельдом. В резком споре он проявляет много остроумия и зрелых мыслей и побеждает. В том же еженедельнике была также опубликована его статья «Люди и писатели» о немецких философах М. Штирнере и Ф. Ницше.¹² Эти статьи привлекли к нему внимание. «В них много неожиданного и парадоксального, излишний пафос, красивый для оратора и дефектный для писателя, — писал Я. Й. Вол. — Он хочет покорить вас густым облаком фраз вместо понятной логики. Кроме того, заметно чужое влияние — влияние русской литературы. Но они написаны с юношеским пылом и с верой начинающего писателя, пока что не нашедшего себя».¹³ Вскоре статьи Зецера появляются и в печатных изданиях на идиш. В «Ди юдише библиотек» он публикует, среди прочего, биографию крупнейшего еврейского поэта и философа Средневековья Йегуды Галеви (позже напечатана в виде книги), а в «Ди юдише цукунфт» (1905 г.) — статью о выдающемся мыслителе Рамбаме.¹⁴ Постепенно Зецер завоевывает место в литературе и, по меткому выражению Ш. Бернфельда, «вооружён логикой и ясным чувством истории». Во время печально извесных событий в апреле 1905 г. он был одним из организаторов еврейской самообороны в Житомире и, по некоторым сведениям, пытался защитить студента Блинова от нападения толпы. После этого поползли слухи, будто Зецер тоже убит, и его мнимую смерть оплакивали близкие.¹⁵ Он принимал также активное участие в сионистском движении, был одним из агитаторов в окружном сионистском комитете во время выборов в Первую и Вторую Государственную думу (1906–07 гг.). Когда сионистский блок выдвинул кан-

дидатуру В. Жаботинского. Зецер посетил родной город и призывал голо-совать за этого кандидата.¹⁶

Из Житомира Зецер переезжает в Варшаву и становится сотрудником ежедневной газеты на иврите «Га-цефира», некоторое время редактирует литературное приложение к ней. Позже он был назначен главным редактором варшавской ежедневной газеты на идиш «Дэр Телеграф».¹⁷ Кроме этого, публикуется в «Дэр Вэг», «Дос юдише фолк», «Унзэр лебен», «Гайнт» и других периодических изданиях на идиш. Свои статьи и фельетоны он подписывает разными псевдонимами: З. Ш. Ц., Ц. Шмульзон, Ш. Ц. Житомирский и др.¹⁸

В 1912 г. Зецер эмигрирует в США с мечтой иметь собственное литературное издание на иврите и в 1912–13 гг. редактирует основанный им ежемесячник «Га-Тхия».¹⁹ Но вместо поддержки он сталкивается с противодействием, бездельем и пустым чванством со стороны сотрудников. Разочарованный Зецер надолго покидает ивритскую литературу. Он углубляется в исследование Галахи, Каббалы и хасидизма. Являясь духовным наследником своего друга юности Фейерберга, он осуществляет его литературную мечту — пишет на идиш книгу в 2 томах об основоположнике хасидизма «Баал Шем Тов: его жизнь, учение и деяния». В 1919 г. её печатает в Нью-Йорке издательство «Фейерберг». С декабря 1921 г. до начала 1925 г. Зецер издаёт в Нью-Йорке ежемесячник на идиш «Дос Ворт», куда привлекает молодых литераторов. В нём он публикует большое количество своих статей и заметок о еврейской литературе на идиш и иврите, известных писателей, сказания об одном из вождей хасидизма р.Нахмане Брацлавском, перевод с арамейского на идиш отдельных глав из книги «Зогар».²⁰ Это была первая попытка дать широкому кругу читателей дословный перевод главного произведения еврейской мистики, стремясь при этом сохранить стиль и дух оригинала. Брошюры с его публикациями, называемые в народе «зецерками», имели тогда большую популярность. Через некоторое время материал этих брошюр войдёт в состав нескольких книг. Одна из них — «Фигуры» (Нью-Йорк, 1928 г.) — включает очерки о Х. Н. Бялике, Й. Х. Бренере, А. Лесине, Р. Брайнине, М. Розенфельде, М. Нордау, Э. Калере, И. Зангвиле и И. А. Гурвице. Он является автором биографий Йегуды Галеви, Хасдаи Крескаса, Авраама ибн Эзры и Фердинанда Лассалья. К числу главных произведений Зецера также принадлежит вышедшая в Нью-Йорке в 1922 г. из печати книга на идиш в 6 томах «О возникновении христианства». После редактирования журнала «Дос Ворт» Зецер становится постоянным сотрудником нью-йоркского периодического издания на идиш «Морген-журнал», где публикует длинную серию исследований. В разные годы выходят из печати в виде книг переводы Зецера на идиш: «Дон Кихот» Сервантеса (с сокращениями, Варшава, 1911 г.), «Хасидские сказания» Й.Штейнберга (Варшава, 1930 г., с биографическим предисловием Ш. Ц. Зецера), «Избранные произведения» Ахад Гаама, «Книга Хасмо-

неев» (1925 г.), «Мидраш Рабба к Пятикнижию: в соответствии с недельными отрывками из Торы» (Нью-Йорк, 1953 г.), сборник рассказов Г. де Мо-лассана, «Мишна Тора» Рамбама.²¹ В 1934 г. в Нью-Йорке был опубликован в его переводе на идиш сборник рассказов М. З. Фейерберга. Открывается сборник воспоминаниями Зецера о своём земляке. В 1940–54 гг. в Нью-Йорке выходит его 6-томное историческое исследование на идиш под общим названием «Важнейшие фигуры и моменты в еврейской истории: от Вавилонского изгнания до эпохи Хасмонеев». А в 1942–51 гг. он выпускает 16 брошюр на иврите под названием «Огалим» где публикует очерки о писателях и исследователях, сотрудничает с другими периодическими изданиями на иврите: «Га-Торен», «Сефер гашана ле-йегуди Америка» и «Га-Доар». Кроме того, Зецер переводит отдельные главы из «Зогара» на иврит.²² В последние годы он углубляется в исследования Галахи и пишет две книги «Всеобщие принципы и правила, касающиеся гражданского вешного и уголовного права» и «Снисхождение согласно Талмуду, мидрашам, Рамбаму и Зогару», в которых затрагивает проблемы еврейской религиозной юриспруденции.²³

Несмотря на большую известность в еврейских литературных кругах, Зецер избегал шумных собраний. Очевидно поэтому он долгое время не получал наград и лишь после второй мировой войны был удостоен премии Фонда имени Луиса Ламеда. А в 16-томной «Encyclopedia Judaica» (Иерусалим, 1971 г.) на английском языке его имя упоминается лишь под фотографией членов ивритского пен-клуба в Нью-Йорке в 1940 г., на которой, кстати, снят также его земляк, просветитель и публицист Я. Й. Вол. Доктор А. Мукдони в своей статье о Зецере даёт ему следующую оценку: «Он у нас единственный, кто пишет ради науки, кто не толкается в комитетах и не бежит на конференции и конгрессы. Он сидит себе, изучает и пишет еврейские книги. Станные, не нынешние, но вечные книги. Он переводит «Зогар» на идиш и иврит, пишет о хасидизме, еврейской философии, еврейской юриспруденции и т. д. По своему характеру он многосторонний и очень сложный, но вместе с тем — отшельник как древнееврейские фарисеи. Он не раввин, не профессор какого-нибудь еврейского колледжа, не имеет титулов. Живёт один-одиошенок в тихой набожной бедности. Живёт в двух духовных мирах: в мире Рамбама, где господствует власть разума, светлая ясность и острая логика, и в мире «Зогара», тёмной мистики, где нет власти разума, а господствует лишь видение. И эти два крайне противоречивых мира живут у него в самой большой гармонии. Он писатель, но совсем мало связан с писательским миром. Он не произносит речей ни на похоронах, ни на банкетах. И в то же время написал и напечатал целую полку книг, поскольку целых 50 лет трудился, изучал и писал. И всё это он делает в огромном Нью-Йорке, всецело погружённом в мирские удовольствия и в котором все толкают друг друга и торопятся получить эти удовольствия. Он — величайший отшельник. Выс-

шие силы нужны для того, чтобы удалиться от суеты, уединиться в маленьком уголке этого мира».²⁴

Зецер давно мечтал о репатриации на Святую Землю, но боялся, что это может оторвать его от работы, от того своеобразного внутреннего мира, в котором он замыкался. Однако он поддерживал тесный контакт со Звягельским землячеством в Израиле. Когда последнее в начале 1950-х гг. приступило к сбору материала для мемориальной книги о родном городе и его окрестностях, Зецер откликнулся на эту инициативу. В вышедшей в 1962 г. в свет книге «Звил (Новоградволынский)» опубликованы его воспоминания под названием «Мысли и картины» и «Фейерберг и его эпоха», а также стихотворения «Как тень...» и «Молитва». Там же о Зецере пишут главный редактор мемориальной книги А. Ури, известные литературные критики А. Мукдони и Ш. Лешинский. На закате своих лет он как бы ощутил второе дыхание. «Как назло, я сейчас, на старости лет, стал как будто сильнее, — пишет Зецер в последнем письме своим землякам в Израиле. — В моей голове каждый день созревают масса идей, которые я не успеваю записать, и во мне усиливается стремление учиться и исследовать».²⁵ Последние два года он тяжело болел, но, несмотря на предупреждения врачей, всё же осуществил свою мечту и в 1961 г. приехал в Израиль.²⁶ Сойдя с трапа корабля, он попал в объятия земляков. В предисловии к мемориальной книге Звягельское землячество в Израиле приветствует писателя в связи с его прибытием в страну и желает ему продолжать свою плодотворную литературную деятельность, которой он посвятил всю свою жизнь. Там же помещено фото, на котором Зецер снят вскоре после своего приезда вместе с членами редколлегии книги «Звил». То, что он увидел в этой стране, привело его в восторг. «Я всё ещё опьянён от того удовольствия, которое получил от пребывания в Израиле, — пишет он в письме в августе 1961 г. — Состояние моего здоровья, в относительном смысле, чудесное! Вы не поверили бы своим глазам, если бы увидели, как я шагаю по улицам Хайфы, что у подножия горы Кармель, по Тель-Авиву и особенно по Иерусалиму, покоряющему твоё сердце с первого взгляда. Кажется, что твои уши слышат какую-то мистическую тайну, твои очарованные глаза видят перед собой витающие в воздухе образы пророков, царей и богатырей. Когда я хожу по этим местам, меня переполняет удивление и восторг. Я часто останавливаюсь и спрашиваю самого себя: это я, Ш. Ц. Зецер, который лишь месяц назад был опасно больным и кандидатом на тот свет? Владыка Мира нарочно привёз меня в Государство Израиль, чтобы я здесь испустил дух от большого сожаления, что столько лет жил на чужбине... Заслужил ли я всё это?... Давно уже не испытывал я такой сильной жажды работать, учиться и писать, как в Израиле».²⁶ В городе Холоне, где поселился Зецер, он вместе с со своими земляками приступил к осуществлению последней своей мечты — учреждению библиотеки имени Фейерберга.²⁷ Обливаясь слеза-

ми, читал он только что вышедшую книгу «Звил» и в письме своим друзьям в мае 1962 г. делился своими впечатлениями о ней.²⁸ Сердце неутомимого историка, писателя, публициста и переводчика перестало биться 14 октября 1962 г.²⁹

* * *

1. Кислев 5637 г. (в еврейском летоисчислении) соответствует ноябрю 1876 г.
2. 14 октября 1962 г.
3. Государственный архив Житомирской области. — Ф. 67. — Оп. 3. — Д. 598. — Л. 221.
4. Бонэ М. Шмуль-Цви Зецер // *Yalkut Wolyn* — 1968 г. — № 24 — С. 36–37; на идиш.
5. Галаха — нормативная часть иудаизма, религиозный закон.
6. ТаНаХ — слово составлено из начальных букв еврейских названий книг: Тора (Пятикнижие), Невиим (Пророки) и Ктувим (Писания). Еврейское название Библии.
7. Зецер Ш. Ц. М. З. Фейерберг // из мемориальной книги «Звил / Новоградво-лынск», на иврите (Тель-Авив, 1962). — С. 116, 119.
8. Там же, с.116–119.
9. Вол Я. И. Ш. Ц. Зецер // «Звил», на иврите, в предисловии.
10. Зецер Ш. Ц. М. З. Фейерберг... с. 119; Зецер Ш. Ц. Мысли и картины // «Звил», на идиш (Тель-Авив, 1957) — С. 45.
11. Reizen Z. Leksikon fun der yidisher literatur, prese un filologie / на идиш / , v. 1 (Vilne, 1926). — Р. 1109.
12. Ури А. Популярная личности в Звягеле // «Звил», на идиш... — С. 109.
13. Вол Я. И. Ш. Ц. Зецер...
14. Reizen Z. Leksikon... — Р. 1109.
15. Ури А. Волинский писатель, олицетворяющий еврейство // *Yalkut Wolyn* — 1970 г. — № 30 — С. 34; на идиш.
16. Ури А. Популярная личности в Звягеле... — С. 109.
17. Ури А. Волинский писатель, олицетворяющий еврейство... — С. 34.
18. Reizen Z. Leksikon... — Р. 1109.
19. Kressel G. Leksikon ha-sifrut ha-ivrit ba-dorot ha-akhronim / на иврите / , v.1 (Bat-Yam, Israel, 1965). — Р. 7 59.
20. Reizen Z. Leksikon... — Р. 1109–1110.
21. Ури А. Популярная личности в Звягеле... — С. 109–110; Reizen Z. Leksikon... — Р. 1110–1111.
22. Kressel G. Leksikon... — Р. 759.
23. Ури А. Популярная личности в Звягеле... — С. 109–110.
24. Мукдони А. Ш. Ц. Зецер — отшельник // «Звил», на идиш... — С. 97–99.
25. Ури А. Популярная личности в Звягеле... — С. 110.
26. Бонэ М. Шмуль-Цви Зецер... — С. 37; Ури А. Волинский писатель, олицетворяющий еврейство... — С. 35; книга «Звил», на идиш, в предисловии
27. Бонэ М. Шмуль-Цви Зецер... — С. 37.
28. Письмо Ш. Ц. Зецера его друзьям в Израиле // *Yalkut Wolyn* — 1969 г. — № 27 — С. 48; на иврите.
29. Kressel G. Leksikon... — Р. 759.

НЕЗАБУТНЄ

*Пам'ять не має строку давності!
З-під каменю проб'ються паростки
Гіркої правди, політї кров'ю і слізьми
Мого стражденного та гордого народу*

У вихорі сьогоденних буднів, їх швидкоплинності, непевності та складності, з втратою моральних та духовних цінностей, значній частині нашого суспільства просто ще невідомо, а то й байдуже наше історичне минуле.

Отже комусь вигідний такий стан нашого суспільства, тож не спішать йому відкривати імена та справи тих, хто клав своє життя на жертковний олтар Української справи, свято вірячи в те, що колись настане той святий час, коли і їх тяжка саможертвна праця буде однією з цеглинок у величній будові нашої Незалежної Української Держави.

Тож відкриваючи широкому загалу ім'я Петра Волиняка (Чечета) хочеться розповісти не тільки про нього, як людину неординарну, патріота України, борця за Українську справу, журналіста, письменника, що жив та працював в еміграції, а й про ту епоху, в якій йому, його побратимам та всьому українському народу довелося пережити страшні, трагічні сторінки нашої історії.

Не з доброї волі він, в'язень сталінських таборів, як і сотні тисяч інших українців, опинився в далекій, чужій країні, яка стала для нього останнім прихистком.

Його громадсько-політична та літературна діяльність була складовою частиною боротьби Українського народу за свою незалежність.

Після смерті П. Волиняка (похований у Торонто) літературно-громадські організації Торонто видали його вибрані публіцистичні статті й художні твори окремою книгою «Поговоримо відверто». У книзі є фото випускного 7-го класу Звягельської семирічної школи № 3 у 1925 році. Брат Петра Волиняка – Степан Чечет, що жив у Черкасах, писав у своєму листі до мене у 1994 році:

Шановний Романе Семеновичу!

Малоймовірно, що хтось ще живе з тих, які є на цій фотокартці, але їх діти і внуки десь живуть. Отже покажіть її старожилам Новоград-Волинського, може хтось обізнеться. Був би дуже радий, коли б хтось черкнув мені кілька слів.

Пишу прізвища тих учнів-випускників, які запам'ятав:

1.Кріт

*П. Волиняк (п'ятий зліва у верхньому ряді)
по закінченні семирічної школи в м. Звягелі. 1925 р.*

2. Харченко – лівий з двох верхніх «козаків», а я – правий «козак»
 3. Кучерівська Ольга
 4. Гончарук Микола
 5. Нестеров Петро
 6. Праворуч від мене, проти мого плеча брат Петро
 7. Бейзман Роза
 8. Мамоненко Рая
 9. Лучко Катя
 10. Білецький Всеволод
- Прізвища вчителів:
1. Клименко (жінка) – біолог
 2. Плохотішин – українська мова та література
 3. Новий директор – радянський
 4. Старий директор (вусатий дід) – дореволюційний директор
 5. Крижанівський – математика
 6. Соколовський – малювання

м. Черкаси,
30 березня 1994 року Четет.

У наступному листі, від 15 грудня 1994 року, Степан Четет розповів про зустріч Петра Волиняка (Чечета) з Віталієм Коротичем у 1964 році. Зокрема він писав:

«До тих відомостей, які у вас є про Петра Волиняка, я додам ще такі. Мабуть ви чули про такого українського поета, як Віталій Коротич. Так от цей В.Коротич був у 1964 році в Канаді і познайомився там з Петром. А в 1965 р. видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь» у Києві видало книжку Коротича «О, Канадо!» тиражем 10000. В цій книжці 10 сторінок присвячено Петрові (стор.61-71). Якщо знайдете цю книжку, то прочитайте. Крім того, видавництво «Радянський письменник» видало в Києві в 1965 році збірник поезій Коротича під заголовком «Течія» (тираж 8000). Знайдіть цю книжку і прочитайте на 96 сторінці вірш Коротича про Петра. Цей вірш був перекладений російською мовою і опублікований в «Комсомольской правде».

І ще про одне джерело. Знайдіть в бібліотеках книжку члена Спілки письменників Івана Гайдаєнка російською мовою під заголовком «А истина одна», вона видана видавництвом «Радянський письменник» в Києві в 1985 році (тираж 30000). Хто і що Гайдаєнко побачите, коли заглянете в цю книжку. В цій книжці на ст. 135, 148, 150-153, 155, 156, 166, 190, 193, 210, 225, 226, 227, 230, 231, 234 автор пише про Петра.

Всього Вам найкращого. Чекаю відповіді.

15 грудня 1994 року,
Черкаси. З повагою Четет.

*П. Волиняк (другий справа у верхньому ряді) по закінченні
землевпорядної школи в м. Житомирі. 1927 р.*

На жаль цих творів не вдалось знайти на теренах Житомирщини. У 1995 році в Україну приїздив упорядник літературної спадщини П. Волиняка в Канаді, Михайло Тава. Ним були проведені зустрічі присвячені 25й річниці від дня смерті П. Волиняка, зокрема в Гульську та Новограді-Волинському, із залученням широкої громадськості, родичів, влади, ЗМІ. У літературно-меморіальному музеї Лесі Українки було прочитано лекцію та показано діафільми.

У Канаді в газеті «Вісті з України» № 39 12-18 жовтня 1995 р. вийшла публікація, присвячена 25-річчю від дня смерті П. Волиняка за авторством Валентина Кириленка, яку ми надаємо зараз широкому загалу земляків знаного письменника.

ВСЕ! НЕМАЄ СНАГИ, І ДОРІЖКА ВПАЛА БЕЗСИЛА...
(Роздуми про творчість «кадебіста-націоналіста» Петра Волиняка)

*Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
її, окрадену, збудять...
Ох, неоднаково мені.*

Наші офіційні духовні «навчателі», з-поміж них і «тлумачі» творчості Шевченка, впродовж семи десятиліть «роз'яснювали» нам, що слова ці адресовані гнобителям натуго народу — цареві та його сатрапам (цар-тиран, цар-деспот і т. п.), а, так би мовити, «братня Росія» (читай і розумій — Російська імперія) тут ні при чому. То дарма, що на російських царів-самодержців — «божих намісників» — молилася уся Росія, отже, увесь російський люд, не вагаючись, віддавав, за прикладом Івана Сусаніна, «жизнь за царя».

Отож, Україну найпівнічніший сусід брутально обкрадав за царя. Ще брутальніше — після нього. Не без допомоги «грязі Москви» — доморощених перекинчиків-манкуртів, блюдолизів-яничар. Про зерно, цукор, нафту вже не говоримо. Обкрадали в найдорожчому — духовності, найсвятішому — історичній пам'яті. Патріотам-українцям, учасникам національно-визвольної війни чіпляли тавро ворогів народу. І серед них немало було волинян-поліщуків. На Волині зародилася героїчна Українська Повстанська Армія. Волинь дала народові Уласа Самчука. Звідси у широкий світ пішов Петро Волиняк...

Петро Волиняк... Торонто. 7-е квітня 1995 року. КУМФ (Канадсько-Українська Мистецька Фундація). Наче на яскравому екрані, оживає урочистий вечір, присвячений 25-літтю з дня смерті Петра Волиняка та 45-літтю редагованого ним упродовж двох десятиліть журналу «Нові дні». Вечір відкриває відома громадська і культурно-просвітня діячка Канади Валентина

*П. Волиняк з братом Степаном
у м. Звягелі. 1928 р.*

Родак. Особливо ж вразив проникливим виступом нинішній редактор «Нових днів» Мар'ян Дальний.

— З нагоди п'ятдесятиліття Івана Багряного, якого незабутній редактор «Нових днів» Петро Кузьмович Волиняк дуже шанував, — наголосив доповідач, — він написав у журналі таке: «Я не пишу статті, бо Іван Багрянний — явище таке, яке і в найдовшу статтю не влізе...» Це саме міг би сказати і я, пояснюючи, чому в грудневому числі «Нових днів» не було статті, присвяченої 25-ій річниці з дня смерті Петра Чечета-Волиняка. Не було, бо Петро Волиняк — це особистість, яка «і в найдовшу статтю чи доповідь не влізе». Не применшуючи нітрохи заслуг і пошани до інших велетнів української публіци-

тики, смію твердити, що такого активного, своєрідного і чуйного редактора та публіциста, яким був покійний Петро Волиняк, — українці не мали, не мають, і, мабуть, не скоро матимуть...

Як на моє переконання, Петро Волиняк — особистість, варта набагато більшого, ніж лишень відзначення ювілейних дат. Так що п. Мар'ян Дальний міг би й не вибачатись за припізнілу публікацію...

Це переконання прийшло не одразу...

Хоч як це прикро, але вперше почув про Волиняка взимку 1990 року. Водночас побачив його прізвище — на другій сторінці обкладинки «Нових днів» — угорі в поминальній рамці з написом «Засновник і редактор 1950—1969 П.К. Волиняк». Відтоді багаторазово видобував журнал (та й зараз роблю це) із своєї поштової скриньки в Києві.. Як кажуть, від дошки до дошки перечитую цікаве, ба більше — універсальне видання.

А справжнє знайомство з Петром Кузьмовичем Волиняком відбулося лише на початку цього року — коли одержав від невгамовного у своїй культурницько-просвітянській діяльності сімейства Родаків солідний однотомник його вибраного «Поговоримо одверто» — свідчення непересічного, надивовижку розмаїтого таланту його автора.

Ця книга — біль і горе людини, насильницьки відлученої найжорстокішим і найкривавішим режимом від матері-Вітчизни на довгі десятиліття.

Говорити одверто... Це вміння, точніше — ця сміливість дана далеко не кожному. Надто ж — у середовищі українсько-діаспорному з його кричущим політичним багатоголоссям, патріотизмом і, безперечно, інфільтрованим «совєтизмом», а з іншого боку — почасти безпідставними підозрами у тому ж таки совєтизмі...

А Волиняк говорив. Нерідко це була — колюча правда (колюча, як і сам Волиняк) в сенсі чи душі того, що говорив і що передбачав Іван Багряний: посткомуністичну Україну почнуть — приречені почати!!! — будувати вчорашні комуністи й комсомольці. Це, звісно, аж ніяк не подобалось і сприймалося не інакше, як богохульство, багатьма, зокрема, прихильниками «залізної завіси», якою воліли відгородитися від комуністичної «чуми» в демократичному, цивілізованому світі. А він, Волиняк, не втрачав жодної нагоди контактувати з представниками УРСР, у тім числі — яке зухвальство! — з носіями тієї зарази. І хоч зустрічався журналіст-редактор для полемічного двобою, бо ж був у діаспорі чи не найвідомішим полемістом, деякі патріоти того до уваги не брали, а натомість навішували ярлики «московського агента», «кадебістського резидента». Горезвісні ж «прогресисти», навпаки — хрестили на чім світ, як «знавцісілого бандерівця»... О tempora, o mores!

А «націоналіст-кадебіст» тим часом робив своє діло. Властиво, не своє особисте, а загальноукраїнське. І то вельми успішно. У своєму журналі. Здебільшого один, бо ж утримувати численний редакційний колектив не було можливості. Це саме той випадок, що й ОДИН У ПОЛІ ВОЇН...

...1964-й рік. 150-та річниця від дня народження Тараса Шевченка. В нас, на материковій Україні, в журналі «Прапор» Олексій Полторацький вміщує статтю «Пам'ятник рукотворний». Йому відповідає у «Нових днях» П. Волиняк. «...Чому однобічно пишете і про українців..., згадуючи про Шевченковий пам'ятник на прогресивній оселі Палермо велика оселя «Київ», і таких відпочинкових осель є багато більше, пишете, що на чужині є перепони на Шевченкові рядки, буцімто існують цензори?.. Олексію Івановичу, ви ж добре знаєте, що пишете дурниці, бо темних сил на творчість Шевченка на чужині таки нема, а вони, «темні сили» є там, у вас. І звуться вони так: російська окупаційна влада в Україні. Знаючи, чого саме боїться Росія Шевченка, я вирішив проглянути кілька видань Шевченкових творів, зроблених в окупованій Україні, і пошукати в них вірша «Якби-то ти, Богдане п'яний...» Беру твори в трьох тюрмах. Київ, 1955 рік. Цього вірша там нема. Ну, потішаю себе: непомилний і найбільший друг усіх народів Сталін здох у 1953 році, то люди ще бояться: ану, оживе падлюка і що тоді?

Беру інше видання — 1961 року. Сталіна нема, ліквідують «наслідки, культу особи», то вже «презренні малороси» повинні осмілитися і відруку-

вати... І уявіть собі — і тут цього вірша нема. Але зате є у першому виданні лайка на буржуазних націоналістів. І те саме у цьому, другому виданні.

Те саме в іншому виданні... Пишете, пане Полторацький, у стилі огидної брехні.

Чому читачам в Україні не згадаєте про пам'ятник Шевченкові у місті Вінніпезі, де центр хліборобської провінції? Треба ж написати, що в центрі міста, біля парламенту, теж стоїть імпозантний пам'ятник, що його поставили канадські українці, але не прогресисти, а «буржуазні націоналісти»... Чи личить вам з малої букви писати «всякі грушевські, Петлюри і інші? Соромтеся!»

Це — фрагмент журналістської діяльності Петра Волиняка. А ось — суто літературної: уривки з Різдвяного оповідання «В тайзі».

«Вузька доріжка прослалася лісом, що чорно-зеленою габою вкрив усе і пагорбки, і рівнини, і болота карельські. Вікові ялини схилили віття на доріжку, ніби ховали її від людського ока. Вона стрічкою-гадюкою звивалася між ними, і, здавалося, от-от вирветься, з міцних ялинкових пазурів. Але далі був знову ліс і ліс...

Все! Немає сили, і доріжка впала безсила і простяглася рівно простеленим рушничком, а віття ялинове вкривало її, і часом, як вивірка скочить з гілки на гілку, сріблястий іній сипався на золоті закрайки рушників... і стали всі, ніби прощаючись з Києвом, з усією Україною, на коліна. Тиша запанувала в тюремному подвір'ї. І затужив Київ дзвонами з золотoverхих старих церков своїх. Це Різдво. Велике свято народження першопричини життя. Раптом вітер майнув на верховіттях і заспівали ялини, затужили сосни карельські віковою нудьгою за сонцем і радістю. Гнат стрепенувся, ніби душа прокинулася, і думка-згадка прилетіла з далекої минувшини...

Київ. Лук'янівка. Етапна камера для політичних, вірніше для українців... Він демонстративно співає на всю тюрму:

*«Боже великий, єдиний,
Нам Україну храни...»*

Нарешті, етап. Начальник конвою, оточений собаками, вимахуючи нагайкою, кричить:

На коліна! Конвоїри, почати трус!

...За ніч пройшов небагато. Сонце зустрічав у сосновому чатиннику на березі ріки Виг. Тут вирішив відпочити і поспіяти. Вибрав затишне місце, оглянувся навколо, прислухався до таємничої мови чатинника, чи не чути чого підозрілого, і сів на бурю повалену сосну, що підняла вгору свої руки-коріння, ніби бажаючи когось поставити її на своє місце.

Було тихо і врочисто в лісі. Ніщо не порушувало первісної краси цього глухого закутка природи. Поруч шумів Виг грізними водоспадами... Над

соснами піднімалися хмари випарів з його ніколи не замерзаючих крижаних вод. ...Щось зашуміло і затріщало в густому сосняку над річкою.

— Погоня! — вдарила думка в голову. Він скочив на ноги і гострим поглядом обвів ліс, шукаючи місця для схову.

— Фу! Та це ж лосі ідуть з водопою, — промовив з полегшенням Гнат. Гострий погляд і напружені нерви змінилися лагідним спостереженням за обережними рухами двох чудових тварин, що вже вийшли на галявину і гарячими ніздрями нюхали повітря. Видно, почули людину, бо рвучко повернули на схід і зникли в лісі...»

У творчій спадщині П. Волиняка, окрім оповідань, дослідження про голodomор в Україні («Два методи — одна мета»), про мандрівного філософа Григорія Сковороду («На хуторі»), русифікацію на Кубані («Кубань — земля українська, козача»), незакінчений багатоплановий роман «Кам'яне місто», — годі все перелічити.

Доброї слави зажив Петро Волиняк своєю педагогічною працею, вчителюванням в українських школах Канади, «особливо ж своїми підручниками-читанками». І все ж найяскравіше талант Петра Волиняка проявився в журналістиці загалом, публіцистиці, насамперед.

Нарешті Петро Волиняк приходить і до нас, на материкову Україну. Щоправда, завдяки знов-таки діаспорі, таким її ентузіастам, як уже згадувані Мар'ян Дальний і Валентина Родак, як їх земляк із Торонто Михайло Гава — педагог за професією, понад 20 років — секретар культурно-мистецького товариства «Козуб», художній керівник і режисер Українського драматичного ансамблю «Муза», невтомний популяризатор козацької слави й літературної діаспори, володар золотої Шевченківської медалі. А ще наш давній друг і читач.

Нещодавно саме він, Михайло Гава, першим в Україні — у столичному літературному музеї виступив з доповіддю «Петро Волиняк на тлі сучасної України й еміграції». Подавши вражаючу характеристику Петра Волиняка, як одержимого українською національною ідеєю журналіста-редактора, талановитого письменника і педагога, Михайло Гава закінчив свою доповідь витягами із виступів ряду відомих діячів української культури в Торонто під час «тризни» в день похорону редактора «Нових днів». Промовляв тоді і Борис Олександрів — видатний поет, перший редактор іншого журналу — «Молода Україна» — друкованого органу ОДУМу (Об'єднання Демократичної Української Молоді). Михайло Гава наводить ось ці слова Б. Олександріва: «Волиняк був прекрасний організатор, повний енергії і великий український патріот». Я ж хочу закінчити ширшою характеристикою-оцінкою Петра Волиняка, котру дає йому Борис Олександрів у статті «Пам'яті незабутнього редактора», вміщеній у книзі «Поговоримо одверто»:

«...Ця смерть була винятково непотрібною і невчасною. І вона гостро сколихнула почуття всієї української громади не лише в Торонто, де Пе-

тро Волиняк постійно жив після свого переїзду з табору ДП (табору для переміщених — В. К.) у Зальцбурзі, але й в усіх місцях поселення української еміграції в світі, куди доходили оце вже 20 років редаговані ним «Нові дні» — журнал, що мав на собі таку разючу відбитку неповторної Волинякової індивідуальності.

...Коли у нашому житті, як у житті кожної громади, траплялися більші або менші неподобства, про які «не годилось» писати, всі погляди звертались на редактора Волиняка: цей напише.

...Коли у нашому житті, як у житті кожної громади, траплялися більші або менші неподобства, про які «не годилось» писати, всі погляди звертались на редактора Волиняка: цей напише. Цей не побоїться сказати правду у вічі. Бо коли він не напише, то, значить, не напише ніхто.

...29 грудня вранці по припорошеному свіжим снігом Торонто пробігла вістка: Помер! Помер П. Волиняк — людина, образ якої аж ніяк не в'язався з образом смерті. Помер! Полетіла ця вістка над містом, над деревами, над дахами і димарями. Продзвеніла дротами і телефонними дзвінками... І стало якось порожніше в місті, якось не привітніше і самотніше. Якось так, коли корабель з близькою вам людиною відчалить і зникне за обрієм....»

Валентин КИРИЛЕНКО

P.S. Цілком імовірно, що хтось звинуватить автора у зловживанні цитатами. Однак тішу себе, що в цьому контексті зло буває і набагато більшим. У тому самому Києві, в якому в далекі довоєнні роки навчався П. Волиняк і в який був закоханий, наприклад, одну зі станцій метрополітену «художньо оформлено» із безлічі цитат (всуціль!) з Володимира Ільїча — ну прямо-таки переписано всього вождя світового пролетаріату. Нагадуванням про цей феномен я аж ніяк не маю наміру кинути найменшу тінь на чудове столичне метро. І (напевне ж, метробудівці виконували волю якогось високопоставленого партійного функціонера, а то й усього Політбюро ЦК КПУ — бойової одиниці Політбюро союзного...). Тим більш, що із колишньої станції Ленінської (кияни вельми слушно прозвали її «Цитатною»), а нині «Театральної» є підземний перехід на станцію «Золоті ворота» — справжнє диво, мистецький шедевр, за що велика, сердечна подяка нашим славним метробудівцям. А може, одну з станцій столичного метро варто назвати і, скажімо, «Імені Петра Волиняка»?

На цій оптимістичній ноті й завершу розповідь про Петра Волиняка — беззастережного оптиміста, котрий до останнього свого подиху вірив у те, що Україна воскресне, і надихав цією вірою своїх читачів.

ПРОВІДНА ЗОРЯ ПЕДАГОГА А. Й. ГУМНИЦЬКОЇ

Львів'янка Анастасія Йосипівна Гумницька — педагог, письменниця, громадський діяч. А ще вона — член правління Всеукраїнської асоціації вчителів української мови. Заслужений учитель України, автор концепції літературної освіти України, співавтор підручників з української літератури, член педагогічного товариства «Рідна школа» [1, 2, 3, 5, 6].

Нині А. Й. Гумницька у поважному віці, бо народилася ще 1935 року у селі Могильниця Тереховлянського району на Тернопільщині в родині сільського коваля, працівника «Маслосоюзу», посла Галичини на Всесвітній конгрес народів (у Будапешті), члена ОУН (з 1937 р.) Осипа Павловського. Мати Наталія вела свій родовід від барона Семена Білинського і була хранителькою сімейних реліквій, які свідчили про те, що титул баронів Білинські дістали на княжий знак — походили з українського княжого роду. З раннього дитинства «була купана в українстві, сповита спрагою (жагою!) волі та державності для України» [5]. Тому свідомо обрала фах педагога. 1954 року — вона студентка української філології Чернівецького університету, а згодом — Львівського університету, який закінчила 1959 року. Працювала у школах Львова (№40, 20, 50, 73, 75) та Львівській українській приватній гімназії. Реалізовувала свою мету: українським словом, яким володіла досконало, запалювала школярські серця, виховувала в них почуття власної гідності і гордості за приналежність до нації з великою і багатою історією, вчила бути справжніми українцями. Мислячий, ініціативний педагог, майстер своєї справи А. Й. Гумницька працювала творчо, з захопленням, експериментувала. Присвятила своє життя боротьбі за Слово, яке було її зброєю і захистом. Виховане і випешене нею, воно мало неабияку силу. Маленька, тендітна, сивоволоса жіночка з розумним поглядом очей, талантом красномовства свої помисли спрямовує на утвердження національної свідомості та відродження духу української нації.

Нещодавно, 2006 року, вийшла книга [4] А. Й. Гумницької «Крихти вкраденого Кременя» під псевдонімом Настка Ковалівна, до якої ввійшли повість, новели, нариси, кореспонденції, рецензії — все, що складає її творчий доробок: невеликий, але вагомий за змістом і силою фактажу. Те, що винесено нею на суд читача, доповнюють ще й архівні матеріали, які зберігаються в фонді №285 відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Біографічні матеріали, рукописи та машинописи художніх творів, сценарії шкільних свят, листування, світлини розповідають про її тернистий життєвий шлях. Серед документального матеріалу її особистого архіву увагу привертає автобіографічний нарис під назвою «Зі словом Лесі Українки до людей» [6] [див. Додаток], який вартує того, щоб познайомити з ним

наукову громадськість, а зокрема дослідників життя і творчості великої Українки — Лариси Петрівни Косач. Це своєрідна сповідь про те, як педагог і громадянин А. Й. Гумницька пройшла через все своє свідоме життя з іменем Лесі Українки, і що ця особистість важила для неї. Її заслужено можна назвати однією з активних популяризаторів і реалізаторів ідей славетної Лесі Українки.

Додаток

«ЗІ СЛОВОМ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ДО ЛЮДЕЙ (Автобіографічний нарис)

На сільську сцену Нової Могильниці, що біля Теребовлі на Тернопільщині, мене — шестирічну дівчинку — вивели наприкінці 1941 р., коли село шойно оговталось од німецької окупаційної заборони Самостійної України. Тому гарячі голови молодих взяли в руки зброю — і гайда до лісу на військову науку. Статечні сільчани воліли бодай зі сцени почути правду про окупантів, звісно, большевицьких... Цього разу йшла якась вистава про московсько-большевицькі торттури — знущання совєтів над українцями. Я у тій масовій сцені (за сценарієм) мала плакати від страху перед «енкаведистами». Ось «комісари» в шкірянках «стріляють» наших людей — і дитина плаче... Не вийшло! Бо мені було дуже смішно з «акторів» — наших вуйків і тіток, яких я добре знала. Посміхаюсь — і раптом конфуз: «актори мусять довго «гамселити» українців, щоб я закричала і «заплакала». Не пам'ятаю, яка думка майнула в моїй дитячій голівоньці, але я, залишивши трагедію «знущань» на задньому плані сцени, вийшла на кін і задекларувала:

*Українка я маленька!
Українці батько й ненька!
Українець братчик милий!
На Україні ми родились!*

Зал потонув ув оваціях, а мене «енкаведисти» лагідно завели за сцену... І ось прийшли «другі совєти» — другі після німців «визволителі». То був «октябрський» шабаш. Я — другокласниця. Наші вчительки (професорки) п. Л. Дрипка і п. М. Пасєкова наказали нам вивчити по 1 якому-небудь віршику і декламувати зі сцени — тільки не про Україну...! Ото вперше моя голівка зметикувала читати «Вишеньки-черешеньки» Лесі Українки, взявши псевдонім письменниці як символ українства, як «бальзам до незгойної рани» сільчан. Я урочисто проголосила: «Лєся Українка» — і продекламувала вірш якомсь мляво, бо для мене «замало було України». Тому ще раз кажу: «Написала Лєся Українка». І враз чомусь декламую:

Українка я маленька...

Тепер уже моя вчителька (світлої пам'яті страдниця!) п. Дрипка бере мене за руку і виводить за куліси з тієї самої сцени, подалі від гріха...

Ох, ті вчителі! Як вони вміли вчити нас «поміж рядками». Ось п. Марта Пасєкова читає про Молоду гвардію в Краснодарі, вивішений червоний прапор на річницю «жовтня». Але ж читає не 7-го листопада, а ще наприкінці жовтня — і вже 1 листопада (на свято Листопадового Чину!) висять у Могильниці синьо-жовті прапори! ... А я собі думаю: почепити прапор я не годна, а от Слово про Україну виголосити треба. Обираю кілька хат українських, бо в селі були ж іще поляки, та йду після школи вечорами до людей, стаю на порозі і починаю:

*До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься...*

Далі йде чисто прозовий текст про Листопадовий Чин (Зрив), УНР, Базар, Злуку та інше. «Доповідь» тривала не більше десятих хвилин. І так щовечора цілий листопад. Це вперше цілком свідомо я йшла з Лесиним Словом до людей. Тепер я знаю достеменно: мою свідомість зростили вчителі — сільські патріоти, незримий фронт у битві за майбутню незалежність України. А більше про Лесю Українку я й нічого не знала. Тому зі старих книжок розгромленої і пограбованої бібліотеки в п. Яворської я вибираю Лесю Українку й гарячково шукаю там Україну — та ба! Не густо наймення Вітчизни знаходжу в Лесі. Від того мені прикро, та я вмент (вмить) оправдовую Велику Поетесу: вона не могла друкувати при царській цензурі так часто й пристрасно про Україну, зате горде ім'я «Українка» жалило кожного окупанта в саме серце і підкреслювало невмирущість нації. Так я ще в шкільні роки розуміла Лесю, а от глибше пірнула в її світ вже будучи студенткою.

Справжня пропаганда і возвеличення Лесиного Слова почалась уже на початку моєї професійної праці на посаді учителя української мови та літератури. Це було в шістдесятих роках ХХ століття, у часі Руху шістдесятників. Зі школи з російською мовою навчання № 73 я перейшла у вересні 1964 р. в новозбудовану безіменну СШ № 75. Це був вихід із окупаційного пекла у відносний рай — раювання звуком українського слова. Але хрущовська відлига вже покривалась брежнєвською кригою. Новій школі запропонували ім'я Алі Ахундова. Вічна пам'ять чужинцеві, якого пригнали совети до нас на фронт і він поліг у нашу землю... Та маємо ми і свої славетні імена! Тут спрацював мій дитячий досвід-переконання: а що як назвати новий храм науки найменням Великої Українки? Хай звучить серед безликої мішанини, посеред космополітизму горде жіноче: Українка! Контингент батьків генетично український (з легким украленням донощиків і фарисеїв) гаряче підтримував ідею, а я вже представила «на райком» як вимогу батьківського колективу. Чотири роки мовчала «керівна і спрямовуюча сила» (компартійні «достойники»), а ми цю мовчанку завдяки директорів

СШ № 75 п. Леськіву розцінили як згоду... Вже на весну 1965 р. ми з літгуртком починаємо внутрішню і зовнішню інтервенцію в літературний та життєвський світ геніальної жінки — мисткині Слова — Лесі Українки. Перша наша поїздка того ж року в музей письменниці в стольному Києві та на її могилу принесла помимо вражень і знань ще й цікаві книжки, розвідки про поетесу... Щовесни ми рушали в дорогу Лесиними стежками: насамперед у Львові, далі — Звягель, Колодяжне, Скулин, літературно-меморіальний музей Лесі Українки в приміщенні школи, тому випрошуємо у А. Костенка багато неопублікованих ще фотографій, ілюстрацій для експозиції. Інші експонати дістаєм і в Лесиної небоги Аріадни Труш та відомого лесезнавця нині покійної М. Деркач та інших. І коли ми все те показали відповідним «органам», ще й нагадали, що наближається 100-ліття від дня народження письменниці, то дістали заповітне «можна». 1968 р. присвоєно СШ № 75 ім'я Лесі Українки і дозволено музейну кімнату в школі.

З того часу школярі й випускники СШ № 75 ім. Лесі Українки називають себе Лесиними внучатами. Внучата понесли Лесине Слово в рідний дім, почепили емблеми і значки з Лесиним портретом. Діточки пишуть творчі роботи, старші — реферати, дослідження. Ми багато почерпнули знань-відкриттів од відомого українського вченого, упорядника архіву Олени Пчілки — Григорія Нудьги. До апогею Лесиноного Слова на ювілей поетеси школа йшла вагомо. Я провела на радіо-телебаченні 11 передач і 2 — на євробачення. Совети дуже хотіли показати Європі «національний елемент» у їхній політиці, а ми сповіщали європейську аудиторію, що ще дихаєм, і в цьому допомагає нам Лесине Слово. І крига скресла! До Ювілею 1971 р. наша експозиція музейна перейшла в рекреацію широких коридорів, поповнилась оригінальними творами мисткині Любомири Лати, а перед школою у світлій зажурі [постала] на п'єдестал у бронзовому погрудді сама Леся Українка роботи відомого скульптора Луки Біганича. Пригадую слова покійного Луки (Луця): «Покажіть мені Лесю у її ж Слові, щоб я міг побачити Українку і перелити у бронзу». І вже сиджу вечорами над 10-томником, над (ой як багато) — позначаю, закладаю, рекомендую. Потім приходу в робітню Луки — і милуюсь дорогим мені портретом.

З того часу до Лесиних уродин щороку (вперше у Львові) уряджаємо свято «За честь школи». На ньому розмаїто в тематиці лунає Лесине Слово. На обласній конференції вчителів до Ювілею я виголосила авторську роботу «Інтимна лірика Лесі Українки». Вона щезла як заручниця в лабіринтах «органів».

До нас тепер по черзі приходять усі львівські письменники та вчені, які мали що сказати про Лесю чи присвятили їй твори. Пригадую виступ великого патріота України п. Р. Братуня: він увесь світився ніжністю у своїй любові до Лесі й України. Тепер уже Лесине Слово у Львові мало свою Оселю! Звідти воно западало в душі малих і дорослих львів'ян. Звідти воно переселялось в душі приїжджих екскурсантів навіть зі сходу України. Його пропа-

гували Лесині внучата — екскурсоводи-школярі, наші вихованці. З цієї гущі Лесиної аури в нашій школі вийшла актриса Галина Стефанова, яка, виконавши роль Лесі Українки в одному з моїх сценаріїв на сцені школи, у Києві, на фестивалях стане Одержимкою і понесе одержимість поза межі України...

Навіть після розгрому школи імені Лесі Українки 1972 р. (помста за Алі Ахундова) не перестало лунати Лесине Слово зі шкільної сцени, зі шкільних фестивалів та конкурсів. До сьогоднішнього дня школа має Лесині вечори, Лесину світлицю, Лесин музей і, звичайно, славу Лесиних онуків. До речі, вбивчу силу Лесиного Слова для большевицького режиму (навіть ще без «Боярині») совети відчували відразу, бо після Ювілею школу демагогічно розп'яли, у музею веліли додати 1 стенд про «щасливе життя радянської Волині», та цю болячку в Оселі екскурсанти не брали до уваги. Головне — Лесина Оселя у Львові! А Лесине «Україно, плачу слізьми над тобою» було розум, серце та енергію українця.

12-й рік пішов, як доля мене забрала зі СШ № 75 ім. Лесі Українки, та не відняла в мене Лесиного Слова. З ним я прийшла через 30 літ (1994 р.) у Львівську українську приватну гімназію... І мої гімназисти мають вже моїх кілька авторських драматичних етюдів з життя Лесі Українки, з охотою виступають у них на своїй сцені, на радіо. Лесині уродини гімназія відзначає її філософським, інтелектуальним та емоційним Словом.

Складаючи свої підручники з літератури для 5 і 6 класів, я обов'язково ввела фрагменти творів Лесі Українки.

Ось мої гімназисти на початку листопада 2005 р. їдуть на презентацію програми в Житомирі «Мрія про Європу» (уривок).

*...Отож, житомиряни,
Від жита — життя і миру зроджені!
Хай допоможе вам і нам
Княжа древлянська земля,
Невмируще слово Богослова
Івана Огієнка,
Чарівна музика
Пісні Ніни Матвієнко
І народжена в місті Сонця — Звягелі
Безсмертна Леся Українка!
Скиньмо паперові кайдани
Азіатського спрута —
І земля наша навечно буде розкута!
Удружнім європейським колі
Засяє і наша слава зрима,
Бо ми вже не «паралітики з блискучими очима»,
«Орлині маєм крила» —
А це вільної України могутні вітрила!*

Стою вже за вечірнім пругом, на першому щаблі восьмої десятки літ, оглядаю пройдену вчительську ниву й бачу її освітлену трьома яскравими сонцями: Шевченко, Франко і світу геніальна жінка — моя вранішня провідна зоря — Леся Українка!

Тішать мене оповіді моїх випускників, а нині колеґ-учителів української мови і літератури — Роми Шандри, Галі Заплатинської, Люби Білінської — про те, що в інших школах, де вони працюють, Лесина муза займає трохи більше часу, бо вони її внучата. А от Оксана Пушкар таки у своїй alma mater з Лесиним Словом. Особливої радості зазнаю, коли читаю мовознавчі праці своєї випускниці п. Ірини Фаріон. Вона — мовознавець, доцент університету «Львівська політехніка». У її статтях я не тільки натрапляю на ілюстративні посилання з Лесиного словесного скарбу, а й упізнаю натуру амазонки — воїстину Лесиною характеру...

Додає мені радості й викладач економіки Львівського державного інституту інформаційних наук і технологій ім. В. Чорновола Мирослава Бублик, яка й донині пропагує Лесине Слово. Золота медалістка школи, вона з успіхом виконала на сцені роль Лесі Українки вже після Галі Стефанової — і пішла у життя пломенем покинутих Лесею пісень.

Нахненником творчих поривань і професійної діяльності п. Марії Гайзлер-Треґуб було теж Лесине Слово. У вінок Лесиної слави ця випускниця ще у шкільному віці вплела свої дитячі дослідження, відкриття. І на сьогодні, будучи науковцем, вона не тільки послуговується скарбами Лесиного Слова, а й збирає архівні джерела дослідників і популяризаторів творчості Лесі Українки.

Лесине Слово жило в мені як ангел-хоронитель і як архистратиг-воїownik. Таким бачу його шлях і в серцях Лесиних онучат... Велика Українка хотіла цього:

Як я умру, на світі залалає

Покинутий вогонь моїх пісень...

Той вогонь вічний, бо як естафета передається від покоління до покоління.

30.10.2005 р.

Анаст[асія] Гумницька».

* * *

1. Гумницька (Павловська) Анастасія // *Теребовлянщина*. — Львів; Теребовля, 1999. — Вип. 1 (спец.). — С. 131.
2. *Треґуб М.* Публіцистичне слово А. Й. Гумницької // *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. — Львів, 2002. — Вип. 10. — С. 477–482.
3. *Треґуб М.* Гумницька (Павловська) Анастасія Йосипівна // *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка*. — Львів, 2003. — Вип. 10. — С. 123–126.
4. *[Гумницька А. Й.] Настка Ковалівна. Крихти вкраденого Кременя*. — Львів: «Прес-експрес-Львів», 2006. — 184 с.
5. ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. — Ф. 9. — Од. зб. 5224.
6. Там само. — Ф. 285.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ МАМАЙЧУК – ТАЛАНОВИТИЙ КОМПОЗИТОР, ПЕДАГОГ

Приємним співрозмовником, напрочуд чуйною, доброзичливою, ерудованою і розумовою людиною запам'ятався відомий композитор, педагог Іван Федорович Мамайчук своїм сучасникам.

Народився І. Ф. Мамайчук 12 лютого 1942 року у невеликому поліському селі Тернівка (тоді Ярунського, а нині Новоград-Волинського району), що на Житомирщині, у родині Федора Тодосьовича та Теклі Миколаївни Мамайчуків.

Батько до війни працював головним бухгалтером у колгоспі села Тернівка. Під час Великої Вітчизняної війни був партизаном-підпільником у Ярунському районі. Закінчив війну в діючій армії, мав бойові нагороди. Після війни працював бухгалтером у Ярунському банку, в Ярунській МТС. Мати працювала в колгоспі.

У сім'ї Мамайчуків підростало п'ятеро дітей. Успішно вчилися в школі, а по закінченні школи здобували освіту у містах.

Катерина, Галина та Віктор стали педагогами. Микола закінчив

І. Ф. Мамайчук

Житомирське музичне училище по класу баян, Львівську консерваторію, став композитором. Працював у Дрогобицькому музичному училищі.

Молодший Іван закінчив семирічну Тернівську школу із Похвальною грамотою за відмінні успіхи в навчанні і за зразкову поведінку і вступив до Житомирського музичного училища ім. В. С. Косенка на духовий відділ, а згодом перейшов на народний відділ баян.

У 1961 році по закінченню училища за комсомольською путівкою був направлений до Казахстану, де працював викладачем Рузаєвської музичної школи.

Через рік був призваний до армії, служив у Львівській військовій частині 04144, грав у військовому оркестрі на кларнеті.

Після демобілізації із 1964 по 1969 роки працює викладачем по класу баян в Новоград-Волинській дитячій музичній школі №1. Одночасно керував естрадним оркестром у Міському Палаці Культури та був диригентом театрального симфонічного оркестру. За музичне оформлення спектаклю «Шорс» отримав третю премію України.

Поряд з цим І. Ф. Мамайчук організовує у Ярунському Будинку культури філію Новоград-Волинської дитячої музичної школи, де працював викладачем.

Разом з місцевим композитором Афанасієм Юхимовичем Човганем проводять заняття хору у Ярунському технікумі землевпорядкування, сам пише музику. Саме А. Ю. Човгань привів молодого композитора І. Ф. Мамайчука в обласне об'єднання композиторів. Поряд з Афанасієм Човганем, Семеном Івановим Іван Мамайчук увійшов і до Новоград-Волинського об'єднання композиторів.

У 1969 році І. Ф. Мамайчук вступає до Дрогобицького музично-педагогічного інституту, який закінчив заочно у 1975 році.

У 1969 році його направляють до смт Червоноармійська Житомирської області, де він понад 12 років працює директором дитячої музичної школи.

За час роботи в Червоноармійському районі був керівником різних художніх колективів: академічного хору Будинку культури, естрадного оркестру, хору-ланки села Великий Луг, у якому брали участь 6 Героїв соціалістичної праці, квартету баяністів, народного оркестру сіл Грузівці та Стрибіж, змішаного ансамблю Червоноармійського Будинку Культури. Всі ці колективи були лауреатами республіканських оглядів художньої самодіяльності.

У 1978 році І. Ф. Мамайчук вступив на заочне відділення Львівської державної консерваторії ім. М. В. Лисенка на історико-теоретичний факультет, де навчається три роки.

У 1981 році його переводять на посаду директора Новоград-Волинського Палацу Культури ім. Лесі Українки, одночасно викладає музику по класу баян у дитячій музичній школі.

У 1986 році за власним бажанням він був переведений на посаду керівника народного оркестру українських народних інструментів, який сам і організував, як і жіночий вокальний ансамбль «Червона калина» Новоград-Волинського заводу сільгоспмашин, котрий одержав звання народний.

Понад 150 пісень для солістів хору, ансамблів, оркестру – такий творчий доробок композитора.

Разом із журналістом, поетом Юрієм Ковальським, що родом із с. Суховолі Новоград-Волинського району, І. Ф. Мамайчук пише гімн Новогра-

да-Волинського, створює чудовий музичний твір «Молитву» для академічного хору, солістів та композиторів оркестру. «Молитва» пронизана болем чорнобильської трагедії і присвячена тим, кого вже немає серед нас і тим, хто живе і житиме на древній Звягельській землі:

*Сонце світ обіймало,
Напувало теплом.
Вруно соком набралось,
Сподівалось зерном.
Все раділо весною,
Квітувала краса.
Враз Чорнобиль грозою
Сколихнув небеса!..*

*Над Дніпром наша слава
В золоті дзвони б'є,
Українська держава із колиски встає.
Думи українців світлими будуть,
Труди українців хай чесними будуть!
Землі України хай щедрими будуть,
Води України хай чистими будуть.
Будуть вовіки й однині,
Єдині, Єдині, Єдині!*

І. Ф. Мамайчук поклав на музику цілий ряд поезій поетеси Валентини Ксендзук із Новограда Волинського.

Багато років І. Ф. Мамайчук працював над створенням циклу пісень, присвячених спаленим у роки війни селам, автором слів яких, в основному, був Петро Фатенко. Перед нами постають партизанські села древньої Звягельщини із їх гордим нескореним народом, які звучать у назвах самих пісень: «Червона Воля партизанська», «Куриця моя», «Мальовнича Красилівка», «Клинова пам'ятає», «Морозівка — а твій біль незгасимий», «Мала Цвіля — село, моя доля», «Немильня, а пам'ять не згасне», «Партизанське».

*Дуби стоять — одвічні свідки,
Вартують пам'ятні стежки,
Хати, мов спалені берізки,
Життям стривожені роки*

ПРИСПІВ

*Я повертаю в край мій рідний,
Де пам'ять й спогади живуть,*

*Де з партизанської криниці
Червоні зорі воду п'ють.
«Червона Воля партизанська».*

Саме завдяки знайомству з І. Ф. Мамайчуком у 1992 році П. П. Фатенко спробував себе у написанні віршів. Разом вони створили цілий ряд пісень, своєрідних гімнів, про села Новоград-Волинського району та про саме місто:

*Земля батьків квітучого Полісся,
Древлян далеких городищ свята.
В вікнах краса оспівана піснями
У сийві наша звязельська земля.*

*Земля — колиска Лесі Українки,
У ясен світ зійшла її зоря,
В житті за волю нас благословляє
Правдиве й горде слово Кобзаря.
«Звязельська наша земля».*

У їх піснях звучить любов до рідної землі, до батьківської хати, возвеличується хліборобська праця, краса і велич людей — хліборобів, що живуть на цій землі, прикрашають її своєю працею, возвеличують своїми славними ділами: «Романівна древня», «Кануни — село наймиліше», «Моя красуня — Стрієва», «Поліянівка — край який рідний», «Гульськ мій рідний», «Орепи — село на Поліссі», «Тупальці — поліська глибинка», «Дідовичі», «Повчино рідне», «Токарів- рідне село», «Мій краю — юрківська земля»:

*Земля у співі солов'їнім.
Я славлю працю чесних трударів.
Моя священна Юрківщина —
Одвічний край — земля моїх батьків.*

У 1991 році вийшла збірка вокальних творів композиторів Житомирщини «Пісня долю вишила». Київ «Музична Україна».

До цієї збірки увійшли пісні І. Ф. Мамайчука «Цвіт дитинства» на слова В. Грабовського та «Пісня стала долею» на слова Ю. Ковальського:

*Пісня стала долею
Ясно — калиноюю,
Пісня в серце налила
Материнського тепла.*

ПРИСПІВ:

*Рідне моє полісся,
Життя моя сторона,
Поки дзвениць твоя пісня,
Буде всміхатись весна,
Пісня долю вишила,
Прихилилась вишнею,
Пісня – батькова печаль,
Тиха світанкова даль.*

*Золотими струмками,
Молодими лунами,
Пісня в Случьких берегах
Праці чесної снага.*

У 2000 році І. Ф. Мамайчук упорядкував пісенник «Сім струн», який вийшов у видавництві «Новоград». Новоград-Волинська міськрайонна Асоціація композиторів приурочила видання пісенника до 110-ї річниці з дня написання Лесею Українкою однойменного віршованого циклу, що увійшов до її першої поетичної збірки «На крилах пісень» (1893 рік, м. Львів), у якій поетеса засвідчує велику любов до України.

У передмові до пісенника «Сім струн» композитор Сергій Ярунський (Степанюк), м. Київ, зазначає, що до збірки, окрім віршів самої Лесі Українки, увійшли поезії наших сучасників, творчих нащадків великої поетеси: Валентини Ксензук, Петра Фатенка, Юрія Ковальського, покладених на музику композиторів – земляків Афанасія Човганя, Семена Іванова, Миколи Куркача, Ігоря Завгороднього, Івана Мамайчука що за одинадцять років існування Новоград-Волинська Асоціація композиторів, яку очолює її засновник композитор Іван Мамайчук, вже має у своєму творчому доробку понад триста пісень та інструментальних творів різних жанрів та напрямків. Окрім пропагандистської та концертної діяльності, Асоціація виховує творчу молодь – своє майбутнє, серед якої цікаве ім'я: самобутній автор Іван Завгородній.

Збірку відкриває Гімн Новограда Волинського «Слався, рідне місто!». Слова Юрія Ковальського. Музика Івана Мамайчука:

*Де висока круча, скеля стрімка
Голосистим дзвоном небо торка:
Слава сивих віків,
Гордих батьків
Плине, наче Случ – ріка.
Ми твої, Возв'язелю, дочки й сини,
Рідна Леся з нами сонцем весни:*

*Слово правди звучить
І пламенить,
Наші душі і боронить.*

Пісня «Моя колискова» (слова Ади Ничпальської, музика Івана Мамайчука) торкається найтонших струн душі поетеси, що живе в далекому Ізраїлі, але думкою лине у Новоград, на Батьківщину:

*Личу крізь відстані до тебе,
Моя Полісся квіткове,
Де синій льон, мов синє небо,
Де слово Лесине живе.
Мій Новоград! Моя колиска.
Тут теплий батьківській поріг.
І рідна школа, й друзі близькі,
Це мій священний оберіг.*

Глибокою ніжністю, задушевністю, любов'ю до рідної землі, до отчого дому сповнені пісні Івана Мамайчука на слова місцевої поетеси Валентини Ксиндзук: «Ой засивіли волошки в житі», «А весни вдалину летять», «Звягельське пиво», «Тополенка», «Скотилась сльоза у ветерана», «Пам'ять моя», «Зустріч», «Мамочко, матусю»:

*Ласкаво матуся вітас,
Коли я в полоні ще снів,
І лагідно пісню співає,
Щоб день мені гарно яснів.*

*Мамочко — матусю,
До тебе горнуся.
Я твоя кровинка,
Сонячна краплинка,
Мамочці — матусі
Низько поклонюся,
В колисковім цвіті
Ти найкраща на світі.*

Високі патріотичні почуття викликає пісня «Поспішайте творити добро» (для соліста баритон), академічного хору у супроводі фортепіано, слова Миколи Сингаївського, музика Івана Мамайчука:

*Поспішайте творити добро на землі,
Ширу шану знаходить людська доброта.
Поселились літа на лелечім крилі,*

*Повернулись лелеки, та забули літа.
Поспішайте любити всю землю свою,
І не треба за це ні хвали, ні хули,
Бо вода найсмачніша у ріднім краю-
Із криниці, що батько і мати пили.*

Філософськими роздумами про сенс людського життя пройнята пісня «Чого ми тут, на цій землі?» Слова Юрія Ковальського, музика Івана Мамайчука:

*Чого ми тут, на цій землі?
Служити чесно правді й вірі?..
Вже відлітають журавлі,
Пора і нам збиратись в вирій.*

*Пора за гори, за ліси,
За обрій, і тумани сиві.
Там царство вічної краси,
Там всі однаково щасливі.*

У 2002 році у видавництві «Новоград» побачив свій збірник музичних творів Івана Мамайчука «Мої пісні — мої дороги», виданого за сприянням В. М. Литвина, М. О. Іванюка, М. І. Мартинюка, В. В. Мозгової, А. О. Газарова.

У збірнику вміщені пісні на слова місцевих поетів. Музику до них написав Іван Мамайчук: «Слався, рідне місто!» (Гімн Новограда Волинського, слова Юрія Ковальського, «Звягельська наша земля», слова Петра Фатенка, «Тернівка», слова Анатолія Ключька, «Пречисто діво Україно», слова Валентини Ксендзук, «Ой, буває хвиля синя», слова Марії Павленко та інші.

А також до збірника увійшли 20 етюдів до баяна композитора, народні мелодії, вільна обробка для баяна: «Зелене листя», «Перелаз», «Ой у вишневому садочку», «Подояночка та інші; побутові танці Житомирського Полісся, вільна обробка: «Ойра», «Гопак», «Яблучко», «Циганочка», «Кравчак» та інші, репертуар для баяна в дитячій музичній школі: український, грузинський, поліський, російський та інші; 7 польок, записані на весіллях Житомирського полісся, ансамблі баяністів «Савка і Гришка», «Полечко — поле», «Іхав козак містом» та інші, інструментальні твори: ліричні вальси, фантазія на грузинські теми.

І. Ф. Мамайчук — збирач пісенного фольклору рідного краю, упорядник пісенних збірок «І поки зорі воду п'ють» В. Ксендзук.

Як композитор друкувався у збірниках «Дума чорної калини», «Тривоги зраненої кобзи», в який увійшли пісні на слова В. Ксендзук, музика І. Мамайчука «Яблучко» та «Сонечко красне», слова Ж. Василенко, музика І. Мамайчука.

Обробки українських народних пісень у перекладі для баяна І. Мамайчука «Перелаз», «Як ішов я з Дебечина» поміщені в хрестоматії педагогічного репертуару баяніста «Повій, вітре, на Вкраїну». Випуск І. Дрогобич. Коло. 2005 р. Музичне видання, стор. 22–26; 29–34.

І. Ф. Мамайчук створив чоловічий ансамбль «Хміль», якому присвоєно високе і почесне звання народного.

На прохання єврейської громади Новограда – Волинського І. Ф. Мамайчук взяв участь у створенні єврейського ансамблю «Звіл», який став відомим далеко за межами області. Іван Федорович зробив переклад для баяна 21 єврейського танцю. Щедра і багата талантами древня звягельська земля. Новоград-Волинці по праву повинні пишатися тим, що їх земля зростила самородка, талановитого композитора, педагога-Івана Федоровича Мамайчука. Композитор успадкував свій талант від діда Тодоса Охримовича Мамайчука – хлібороба і музиканта із мальовничого поліського села Курмань (нині Тернівка), який грав односельцям на весіллях і в свято чудові мелодії на своїй чарівній скрипці, аж поки не обірвалася та мелодія у перший мирний травневий день далекого 1945 року.

Ще багато творчих задумів було у Івана Федоровича. Він любив життя, любив людей, любив єдину донечку Тетянку, тішився внучкою Маринкою, шанував вірну свою дружину Зою Федорівну, з якою збирався прожити у мирі та злагоді до глибокої старості; радів, що дочекався зятя Борисевича Ігоря Анатолійовича.

Проте доля відвела йому коротку життєву дорогу. 16 листопада 2002 року Івана Федоровича Мамайчука не стало.

Вдячні земляки шанують пам'ятають свого талановитого митця, заслуженого працівника культури, засновника і колишнього голови Новоград-Волинської асоціації композиторів, засновника і керівника багатьох художніх колективів, які здобули високе звання «народний». Його праця була високо оцінена. Композитора неодноразово нагороджували грамотами Міністерства культури України, облдержадміністрації управління культури. А найвища нагорода – це вічна пам'ять і шана його великого таланту вдячних земляків.

* * *

1. Пісня долю вишила. Вокальні твори композиторів Житомирщини. Київ. «Музична Україна», 1991
2. Сім струн. Пісенник. Упорядник Іван Мамайчук. Видавництво «Новоград», 2000.
3. Іван Мамайчук. Мої пісні-мої дороги. Збірник музичних творів. «Новоград», 2002.
4. Петро Шатенко. Пісні мого серця. Видавництво «Новоград», 2005.
5. Валентина Ксендзук. І поки зорі воду п'ють.
6. В. Кулик. Тодосова скрипка газета «Радянська Житомирщина», 25.05. 1980 р.
7. Юрій Ковальський. З родини Мамайчуків газета «Лесин край», 15. 02. 1992 р.
8. Тетяна Козлова. Мелодії забутого скрипаля. «Лесин край», 15.02. 1997 р.
9. Макаренко. Є. М., Фрайт. І. В. Хрестоматія педагогічного репертуару баяніста. Випуск І. Повій, вітре, на Вкраїну. Дрогобич. «Коло», 2005.

ЮРКО ГУДЗЬ ЯК ХУДОЖНИК І МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

Юрко Гудзь

Про Юрка Гудзя — письменника написано чимало. Разом з тим фахівцям ще належить осмислити на академічному рівні непересічний талант нашого земляка, життя якого трагічно обірвалося на злеті, у 46 років. В тому числі осмислити й інший бік його багатогранного таланту — талант оригінального майстра пензля й непересічного мистецтвознавця.

Увагу фахівців одразу привернула перша мистецтвознавча стаття Ю. Гудзя «Крила й кольори» під псевдонімом Ю. Тетянич, видрукувана на шпальтах часопису «Авжеж!» у 1991 році. Її було присвячено творчості талановитої художниці-аматорки Надії Миколайчук із с. Лучин Попільнянського району Житомирської області. У творчості художниці Ю. Гудзь по-

бачив споріднену душу і не втрачав зв'язку з нею і після написання статті про художницю.

Чи не в найкращому із своїх прозових творів — романі «Не-ми» — Ю. Гудзь наводить лист до Надії, написаний з Будинку творчості в Ірпені 7 квітня 1996 року. У листі він ділиться з Надією своїм болем, розпачем, гіркими думками: «Єдиний мій притулок — це письмо, текст. Деся мушу, як сука вагітна чи кицька Марфа, шукати місце, щоб (невідомо що і для кого) зродити, зригнути друкованого відчаю, хоч у людей і без нього хватає гіркого клопоту... Яюсь інакше жити? Тоді ці невимовні голоси жеруть мене зсередини...

Надіє, пошли мені свого янгола, хай хоч уві сні допоможе мені зустрітися з моїми дитячими захисниками, не дасть знетямитися в цій немилосердній країні...» (6; 26).

У статті «Зона полинових сновидінь». В основі статті — автор презентує й творчість сестри Надії Миколайчук Людмили. «Якщо у Надіїних картинах, — пише автор, — завжди присутня якась піросманівська повнота драматичного самовияву, навіть у цілком декоративних сюжетах, то в Людмили — більш заглиблений, більш метафізичний рівень відтворення краєвидів власної душі. В її спробах зафіксувати, зберегти на полотні те, що відкрилося уві сні й наяву, відчувається щось більше, ніж особистий досвід таланту» (7; 12).

Творчому доробку американської мисткині українського походження Аки (Богумили) Клим-Перейми (скульптурні роботи, писанки, кераміка) Ю. Гудзь присвятив статтю «Гнізда небесного вирію», де він з радістю повідомляє, що завдяки зусиллям Фондації ім. О. Ольжича вийшов у світ чудово оформлений альбом «Ака Перейма».

Розповідаючи про творчість мисткині, яка хоч і мешкає далеко від етнічної Батьківщини, проте живе Україною, що відбивається в її творчому доробку — в скульптурах з металу, писанках, кераміці й поетичних текстах. Автор статті найбільше приділяє уваги птахам, витвореним Акою Клим-Переймою з металобрухту за допомогою електрозварювання (цю техніку мисткиня свого часу ретельно вивчала в технологічному інституті у м. Трой). «Прадавня українська міфологія, — пише Ю. Гудзь, — мислила Птаха як посередника між світом живих та світом померлих прашурів. [...]

Витворені в просторі зіткнення й з'єднання різних стихій: вогню, повітря, металу, з'явлені під недоречним поглядом невсипуших свідків неба, води й землі, птахи Аки Перейми мають свою внутрішню езотерику, пробують вирватися за межі суто мистецького жанру. [...] Ака Перейма нікого не тягне за собою, нікому не нав'язує ні свій рай, ні свій «пташиний вирій». І трохи відігрівшись у ньому, вже мусиш сам шукати притулок, свої наймення для всього, що туркотить недомальованими крилами й шкрябається в затемнені шиби буття...» (8; 50–51)

У статті «Втікачі з піраміди» йдеться про творчість трьох художниць з Волині — Наталі Хилюк (Утахарри), Надії Миколайчук та Олени Бурдаш.

Стаття Ю. Гудзя «Утаємничення в картинах Юрія Камишного» вражає глибиною осмислення творчості добре відомого далеко за межами України житомирського художника.

«За рідкісні в наш час хвилини звільнення й впізнання в собі призабутої у виживальних перегонах високої культури я вдячний Юрію Камишному...» (10; 47) — зізнається Ю. Гудзь. І далі: «Його пейзажі схожі на непрочитані листки, на зашифровані послання. Спершу все досить звично: дерева, озера, хмари, старі, притулені до землі солом'яною кривлею хатки. — без господарів, без виростлих тут дітей, покинуті ними, та все ще не порожні, не здичавілі від пустки, а переповнені терплячим очікуванням ще ненароджених, ще не змертвілих. Зовні все зрозуміло, й лише згодом відкриваєш на них присутність непрочитаних з першого погляду знаків, а поволі, але незупинно, стаєш не лише свідком, ба й співучасником тихого потаємного дійства: ритуалу повернення власної душі у простір спільного тіла Українського Роду, в простір нашої генетичної пам'яті...» (10; 47)

У цій статті також йдеться і про натюрморти, якими художник, як зазначає Ю. Гудзь, «здійснює невідповідний і потаємний ритуал перетворення і переведення звичних речей на рівень символу, на тему їхнього вже магічного існування...» (10; 48)

Художник Ю. Kamiшний, як влучно відмічає Ю. Гудзь, вертає «своєю творчістю речам і символам їхню занехаяну нами сутність...» (10; 48)

Юрій Kamiшний згадує, як несподівано швидко написав Ю. Гудзь цю статтю: «Юрко бачив мої картини і на виставках, і в майстерні, а якось завітавши до мене, сказав, що хотів би написати про них. Я не заперечував. І вже точно ніяк не очікував, що наступного дня Юрко прочитає написану буквально за ніч статтю. Я був вражений тим, що почув. Так глибоко осмислити і сформулювати суть моєї творчості до нього нікому не вдавалося. Я й тепер вважаю, що стаття Юрка є найкращою з усіх, написаних до і після нього іншими авторами, професійними мистецтвознавцями.

Минулого року я намалював картину «Цвіту бути» і присвятив її світлій пам'яті Юрка. На ній зображення вікна у світ таких же яскравих, надзвичайних людей, як і Юрко. Воно обрамлене весняним цвітом, який він бачив і хотів би ще бачити... На білій стіні, як на вишиванці, нібито вишиті червоними нитками назву дивної вулиці міста Житомира, на якій певний час мешкав Юрко, — Набережна під Скелями». (11)

У 1986–1988 роках Ю. Гудзь працював молодшим науковим співробітником Київського музею архітектури і побуту УРСР (нині Державний музей народного побуту та етнографії України), а пізніше (з 25 вересня 1989 року по 4 квітня 1990 року) — заступником директора з наукової роботи Кмитівського музею образотворчого мистецтва.

Ці відповідальні посади вимагали глибоких знань теорії та історії українського та світового мистецтва, української і світової культури.

Галина Євгенівна Цюпри, яка працювала разом з Ю. Гудзем у Кмитівському музеї, згадує, що лекції та екскурсії, які він проводив, завжди будувалися ним з урахуванням віку й рівня освіченості відвідувачів музею і відзначалися глибиною змістовності.

За словами Г. Є. Цюпри, саме під час роботи в музеї Ю. Гудзь почав малювати.

«Одна з намальованих олією картин Юрія Петровича, — розповідає Галина Євгенівна, — запам'яталася особливо. На ній було зображено дівчину на гойдалці, що трималася на гірляндах з яскравих різнобарвних квітів. Від цієї поетичної картини наче віяло весняним теплом, якоюсь світлою радістю.

Ми тоді й не здогадувалися, що Юрій Петрович писав поезії. І це не дивно, бо ми його знали лише як працівника музею, з яким було дуже приємно спілкуватися, якій міг і пожартувати, і щось цікаве розповісти, і щось порадити, якщо в цьому була потреба. Але разом із тим, Юрій Петрович був людиною закритою. Про себе він ніколи нічого не розповідав.

З музею Юрій Петрович звільнився у квітні 1990 року «за власним бажанням». (13)

Коли я готувала цю статтю, мені пощастило ознайомитися з матеріалами уроку «Література рідного краю. Вінок пам'яті Юрію Гудзю», який провела в 9 класі вчителька української мови та літератури Баранівської гімназії Валентина Миколаївна Чайка.

На цей урок було запрошено баранівську поетесу Оксану Демінцеву, яка добре знала Юрія Гудзя, готувала його останнє, на жаль, інтерв'ю для газети «Вільне слово». Гостя розповіла учням про своє знайомство і спілкування з письменником, згадала і про його художню творчість.

Наведемо фрагмент з її цікавої і змістовної розповіді: «Ми познайомилися на засіданні літоб'єднання імені Бориса Тена. Власне, то було «історичне» засідання, оскільки воно було останнім.

У той день я разом з іншими місцевими поетами читала свої поезії. Пригадую, як після засідання Юрко підійшов до мене. Ми познайомились, і він подарував мені свою збірку «Postscriptum до мовчання». На звороті обкладинки він написав посвяту і під своїм підписом намалював маленького равлика, який повзе вгору, до сонця.

Малювати равликів і янголів — то було його хобі. Юрко малював їх скрізь, де було вільне місце на папері. Можливо, саме це захоплення спонукало його назвати книгу прозових творів «Замовляння невидимих крил», адже між рядками оповідань, вмішених у ній, наче відчувається шурхотіння янгольських крил».(14)

Тут трохи відступимо від споминів О. Демінцевої, щоби згадати вірш Тетяни Пишнюк, у якому поетеса також згадує про намальованих равликів та янголів Ю. Гудзя.

*Ти любив малювати
равликів і янголів
тяжко було знайти
схожість між ними
лише тепер
коли їх ніхто не малює
розумію
ти малював нас.⁽¹⁵⁾*

Та повернемося до розповіді О. Демінцевої.

«Незадовго до загибелі Юрій ніби передчував нещастя. Якось він показав мені свої картини на склі. Техніка їх виконання була напрочуд цікавою (на скло наносилися різнокольоровими фарбами окремі мазки, потім це скло притискалося іншим, і барви під тиском розпливалися, створюючи модерністську картину). Так от, на одній із цих картин у центрі була зображена свіча, відбитки полум'я від якої заповнили собою решту картини. Я була здивована і вражена. Як випадкове поєднання барв могло створити такий живий реальний образ?

*Це вічувало щось недобре.
Невдовзі після того Юрія не стало...» (14)*

Ю. Гудзь пробував себе й у графіці. Дві ксерокопії своїх графічних малюнків він подарував мені, автору цієї статті, 19 грудня 2001 року, коли ми зустрілись у краєзнавчому відділі обласної наукової бібліотеки. На одному з цих малюнків зображення його найулюбленішого загадкового й магічного равлика, над яким — літери P.S. і хвиляста лінія. Праворуч від малюнка — вірш, написаний, ймовірно, 5 березня 2001 року в Житомирі, бо вгорі — напис: «5.III. 2001 р., понеділок, ніч, сховище на вул. Набережній під Скелями»:

*...равлик, равлик, що ти
несеєш, що ти везеш під Гор
на своїй перехнябленій спині?
...чорну Троянду?
...хованку безпритульну?
...Зародок невидимого туску
А мо' — ще теплого приску?
...Вуха чие у тебе світить
крізь спину?
Хто зна, чи є тут правильна
відгадка:
Вже мусиш вибрати сама
в залежності
від шляху давніших вмирань
й узької стежки застрашних
народжень...
Fin. I(16)*

(останній рядок вірша Ю. Гудзь дописав на звороті аркуша).

Ліворуч від малюнка з равликом по вертикалі напис: «P.S. пані Олі Карогодовій зі щирою вдячністю в день святого Миколая од грішного Юрка»¹⁶ (помилка у моєму прізвиші Ю. Гудзя — О. К.).

Друга з подарованих Ю. Гудзем — ксерокопія малюнка «Боротьба з хворим янголом», де на тлі намальованого обличчя — зображення голої жінки, яку, як на мене, охороняє крило (рука?) невидимого янгола. Цей малюнок датовано 19 серпня 199[?] року.

До речі, згадані вище графічні малюнки використані в оформленні складня бібліотеки Мистецької гільдії «Неабишо» зі словослівом Вікторії Дем, яка є автором музики на вірш Ю. Гудзя «Співанка».

Одна з графічних робіт Ю. Гудзя, на якій ліричне зображення жінки й чоловіка, надрукована (без назви) вже після його трагічної смерті в газеті «Вільне слово» (2002, № 33, 21 серпня).

Вперше на художні пошуки Ю. Гудзя відгукнувся В. Даниленко, надрукувавши в газеті «Комсомольська зірка» (1990, 23 червня) іронічний репо-

ртаж «Янгол блакитного блюзу». Автор у відповідному жанру тоні розповідає про свою зустріч з «апологетом житомирського авангардового малярства» (так автор «охрестив» Ю. Гудзя) у кімнаті гуртожитку, де той тоді мешкав. Між іншим, В. Даниленко звернув увагу на графин з пензлями поруч з горою хаотично перемішаних журналів та інших видань, на «друковану продукцію від Голобородька до Яніса Річоса, на футляри дисків Елвіса Преслі, Елтона Джона, Бутусова та на інші предмети побуту поета і художника; побачив колаж «Сніданок прихильника перебудови члена ГФСР», картини «Сьомий прокуратор Іудеї Понтій Пілат», «Уліс, Навсікая і я», «Великий покійник, що пливе за водою», «Великий перекладач темно-зелених текстів Роберта Фроста» та «Янгол блакитного блюзу», що були «предметом істерик і постійних банкрутств на аукціоні «Сотбіс», а ще — картини «Заклинання дощу, або пам'яті художника Трахтенберга», «Мій дванадцятий учень Валентин Борисович», у яких «визначити де верх, а де низ було складно».(17; 6)

Хоча В. Даниленко й відверто глузує з картин Ю. Гудзя, з його «медитативно-асоціативних «відчуттів», записи яких йому вдалося прочитати, все ж можна зробити висновок, «що до самого «поезюмалю» він ставиться по-доброму. І цей репортаж є своєрідним жартом друга.

Зовсім випадково дізналась, що п'ять картин Ю. Гудзя вже після його трагічного відходу потрапили до житомирського письменника Анатолія Шевчука. Передав їх йому знайомий, на жаль, уже покійний, Юзеф Толяровський, у якого Ю. Гудзь деякий час квартирував, а коли перебирався на інше місце проживання, залишив як непотрібні (а може не встиг забрати?).

Це писані олією на картоні картини «Уліс, Навсікая і я» (18.02.90), «Я житель країни У. Коли мене б'ють, мені боляче» (1990), «Я Самота»: До роману А. Кіма «Батько-Ліс» (липень 1989). Дві картини без назв і не датовані. На одній з них на тлі червоного неба і темно-синіх хвиль зображення янгола з червоно-чорними крилами, на другій — натюрморт, складений з плетеної коробки для ягід, куманця, тарілки й бокали.

Усі картини, про які йдеться, крім останньої, абстрактні.

Я не мистецтвознавець. Тому можу говорити лише про власні, суб'єктивні враження від Гудзевих картин, які довелося бачити. І на мою думку, картини ці є свідченням сміливого експериментаторства, постійного пошуку Ю. Гудзя в галузі художньої творчості. І в цих пошуках більше Поета, яким насправді був Юрко, ніж митця-художника. А ще гадаю, що картини ці найбільш цікаві тим, що доповнюють наше уявлення про внутрішній світ, самотню душу нашого непересічного земляка.

Про картину «Я Самота», написану під впливом роману-притчі «Батько-Ліс» відомого російського письменника корейського походження Анатолія Кіма, варто сказати кілька слів окремо.

У романі Ю. Гудзя «Не-ми» є такі рядки: «14. X. 95[...]

...Спомин про перше читання роману «Батько-Ліс» Анатолія Кіма».(6; 19)

Під цими рядками — горизонтальний (на весь аркуш!) ряд крапок. Що саме загадав Ю. Гудзь через 6 років після першого читання цього роману, не відомо. Але зрозуміло, що він його перечитував. А ці крапки, якщо згадати про сіленціографічні поетичні тексти Ю. Гудзя, в яких «засобом вислову стають знаки мовчання, мовні маргіналії: крапки, коми, апострофи, титли, дво- і трикрапки etc...» (18; 77) можна пояснити як його «безмовне внутрішнє промовляння».

Чим міг вразити Ю. Гудзя цей роман, якщо він спонукав написати картину і використати для її назви вислів «Я Самота», що неодноразово повторюється героями твору?

Гадаю, Ю. Гудзь був вражений тим, як майстерно А. Кім показав самотність людини у трагічно недосконалому, розладнаному світі». Персонажам роману А. Кіма, — пише літературознавець О. Васильєва, — притаманно трансформуватися, сплітатися, перетікаючи із одного в іншого, бути самими собою й одночасно іншими чи навіть іншими персонажами».(19; 615)

На таку властивість твору, якій А. Кім дав назву «літературна поліфонія», без сумніву, не міг не звернути увагу Ю. Гудзь як прозаїк, деякі з творів якого також відзначаються поліфонічністю.

Однак повернемося до картини Ю. Гудзя «Я Самота». Як на мене, це не ілюстрація до якихось сторінок роману, а відбиток враження від твору в цілому, від його філософії.

На картині — на червоно-біло-сірому тлі, що намальоване мазками по колу і нагадує «гарячий» вихор — трохи вище від центру синє з білими «прожилками», «хвостате» коло. Відштовхуючись від назви картини і знаючи зміст роману А. Кіма, можна припустити, що це коло символізує самотню душу людини, яка замерзає (тому й колір синій) у вогненному вирі буття.

З картин, про які йшлося вище, Ю. Гудзь починався як художник. Про його подальшу художню творчість розповіла у статті «Пророчий пензель митця» («Вільне слово», 2002, № 33, 21 серпня) мистецтвознавець Ганна Івченко. Однак перш, ніж приступити до розгляду цієї статті, варто згадати вірш Г. Івченко «Юркові Гудзю», навіяний і спогадами про нього, і образами його поетичних, прозових і художніх творів, і роздумами про трагічну долю митця.

*Душі сувій — як біле полотно.
Малюєм дні, як пишемо картини.
Хтозна, коли закінчиться воно,
Та пензель мусить працювать невпинно.*

*Ще день, ще мить. Ще стукає хроноп
У грудях серцем ягоса прощальним.*

*Ти не зважай на днів калейдоскоп,
Художнику, пиши, немов востаннє.*

*Ти не зважай, що янгол десь заслаб.
А сильні духом теж бувають кволі.
Пиши, художнику! Ти лиш мистецтву раб,
Бо дні останні вже рахує Доля.*

*Хоч і сучасний, а Скворода.
Бува знаходить мертвих сонце раннє.
Душа тудилась в тіло, як біда.
Пиши, художнику! Бо, може, це востаннє.(20)*

А тепер про згадану статтю. Порівнюючи поезію й живопис Ю. Гудзя, Г. Івченко пише: «Якщо поезія Гудзя була емоційною, напруженою, на сплеску гострих чуттів («розхристаний вітер»), то на противагу їй Юрковий живопис — це тихе відкриття таїнства душі [...], глибокий символізм. А ще ретельна продуманість композиційності сюжету і тонка емоційна сфера авторського стилю.

Він писав полотна неспіхом, «смакуючи» кожен мазок і виписуючи його порухом серця».(21)

Г. Івченко згадує картину Ю. Гудзя (назву не вказано), на якій зображено «мляве від спеки зелене поле», вдалині — поодинокі дерева, що «наче самітні душі, в рамці іншого виміру, паралельного світу, а обабіч — приціл. Відчуття, що приціл рухається до цілі — самотнього дерева — людини — в іншому (духовному?) світі».(21)

Читаючи ці рядки, не можна не згадати вражаюче пророчий вірш Ю. Гудзя, надрукований у «Літературній Україні» (9.06.2005):

*Мене відстріляли — і я
Розумію траву...
Ні болю, ні рани...
Для чого ж, мій Боже, так
дивно живу, —
Так дивно, так довго, так
Гарно?..
Бачиш: кров рідняків —
Навіть в схронах зими —
свій порух не втратить
Намарне...
Крізь померки тіла душа повернеться в Неми:
Там дивно, там тихо, там гарно...(22)*

Оригінали художніх творів Ю. Гудзя зберігаються в приватних колекціях. У статті Г. Івченко згадує дві Гудзеві картини, які він подарував відомому житомирському письменнику-шістдесятнику Євгену Концевичу, дружбаю з яким дорожив і до думок якого уважно прислухався. На одній з них зображено три глиняні горщики з кімнатними рослинами. «Звичайний художник, — пише Г. Івченко, — назвав би це також звичайно. У Юрка ж читаємо: «Невідомий художник початку третього тисячоліття. Розмови мешканців глиняних веж зі світлом, вогнем і повітрям (2001). З найкращими побажаннями і 40 дощами».⁽²¹⁾ (До речі, подібна картина Ю. Гудзя, намальована олією на картоні, що має назву «Зелене сімейство кольорового світла», є, як написав на звороті її автор, «фрагментом картини невідомого художника початку третього тисячоліття», зберігається у житомирській поетеси, голови «Поетичного братства Юрка Гудзя» Марії Рудак. На ній зображено чотири горщики з кактусами та іншими кімнатними рослинами, що стоять на книжковій полиці. На звороті картини — дарчий напис: «Марії Рудак та її чоловікові Володі з нагоди 30-ліття їхнього подружнього життя, з найширшими побажаннями щастя і сімейної злагоди, світлої любові на многії літа! 6.VII–2001 р. Від Юрка»).

Поетичну назву «Володар осінніх перельотів» має і друга картина, подарована Є. Концевичу раніше.

Г. Івченко знала Ю. Гудзя з часів відвідування нею літоб'єднання ім. Бориса Тена. Ось що пише вона, пригадавши виставку творчих робіт самодіяльних художників Житомирщини в обласній науковій бібліотеці, організовану на початку 90-х років минулого століття, в якій брав участь Ю. Гудзь як художник: «Ми, члени літературного об'єднання, що ніжно прозивали Юрка Гудзиком, усе допитувались, коли вже буде «персональний Гудзик». Звичайно ж, Юрко хотів би зробити свою персональну виставку. Але за життя не судилося. Тепер я маю за честь взяти на себе клопоти щодо організації персональної виставки творів Гудзя. І, користуючись нагодою, звертаюсь до всіх зацікавлених допомогти у цій справі».⁽²¹⁾

На жаль, ніхто (а минуло вже 5 років) не відгукнувся, не допоміг. І персональна виставка художніх творів Ю. Гудзя так і не відбулась. А якби відбулася, то, без сумніву, стала б цікавою подією у житомирському літературно-мистецькому житті.

Через два роки після виходу статті Г. Івченко «Пророчий пензель митця» у газеті «Лесин край» (2004, № 59, 31 липня) було надруковано матеріал «Творчість поєднав з долею», у якому порушувалося питання подальшої долі картин Ю. Гудзя. Автор цієї публікації — журналістка Л. Гудзь писала: «Картини художника Юрка Гудзя не встигли об'єднатися і утворити вернісаж, проте від того вони не втратили своєї оригінальності: химерне плетиво ліній, несподівана гра світла і тіні створюють відповідний настрій у глядача, змушують його зазирнути вглиб зображеного, відшукати в ньому другий, а то й третій план[...] і спробувати віднайти оті зображені в

поезії образи на полотні. Сучаснику ж лишилося тільки гадати, через скільки часу картини художника набудуть статусу музейної рідкості». (23; 4)

...У лютому 2002 року ніщо не віщувало біди. За два чи за три дні до того, як Ю. Гудзя знайшли у непритомному стані на території міськвійськкомату, він заходив до відомого житомирського художника Миколи Бутковського. «Побачивши картину «Білі й чорне», — розповідає художник, — де були зображені білий і чорний янголи, що йдуть по дорозі й ведуть розмову, Юрко довго мовчки дивлявся, а потім щось схвильовано сказав (що саме вже, на жаль, не пам'ятаю).

На картині крила білого янгола плавно перетворювалися у небесні білі хмари, а чорного — у темне сплетіння листя дикого винограду. Думаю, що саме у крилах янголів Юрко побачив щось таке, що його непокоїло.

Звістка про трагічну загибель Юрка мене приголомшила. Я згадав нашу останню зустріч у майстерні і довго не міг заспокоїтися.

Цю картину, вже з назвою «Пам'яті Юрка Гудзя», я представив на персональній виставці влітку 2002 року».(24)

Поховали Ю. Гудзя 22 лютого 2002 року в с. Немильні поруч з могилою матері — Віри Костянтинівни Рибак, його «найпершої навчительки й захисниці».

На місці його вічного спочинку старша сестра Раїса, що нині мешкає в Канаді, встановила зроблений з чорного граніту невеликий, але дуже виразний пам'ятник, який символізує поєднання в творчій особистості Ю. Гудзя поетичного й мистецького начал.

На його вертикальній частині, що нагадує сторінку розгорнутої книги, — портрет Ю. Гудзя, праворуч від нього — зображення лелек, а нижче — трохи змінені слова з вірша «Версія», якими була названа ним і одна з його картин: «...будемо разом у тихій пам'яті Бога».

2006 року друзі Ю. Гудзя, шанувальники, творча молодь з житомирських літоб'єднань побували на могилі письменника і митця, вшанували його пам'ять.

Саме тоді житомирська поетеса Валентина Могила (Деменко) написала вірш «На могилі поета» з присвятою:

«Юркові Гудзю до 50-ліття. Враження від поїздки на могилу поета в с. Немильню».(25; 60-61)

*На білий пісок на погості
Сьогодні наїхали гості.
Стрічай їх, Юрку-поете,
Бажай усім творчого злету!*

*Чорний гранітobelіску —
Злитий дощами до блиску.
Суворе обличчя і очі,
Очі, націлені в простір.*

*Поруч в хмарках — лелеки...
Куди летите далеко?
Один — з обома крилами,
В другого — одне на зламі.*

*Не буде щасливого лету...
Це ти, наш Гудзю-поете?
Ми в тебе, до мандрів охочі,
А в душу — задумані очі.*

*І свічка горить серед квітів,
Горить, не згасає на вітрі.
Ми факел від тебе приймаємо
І в творчість штурвують тримаємо.*

Завершити статтю хочу словами Віктора Радчука — одного з інститутських друзів Ю. Гудзя, нині редактора Житомирської міської газети «Місто», який, відзначаючи його неординарність як творчої особистості, писав про те, яку вагу і значимість набрало тепер усе те, що поет, прозаїк, художник встиг зробити: «Відчуваючи певну катастрофічність, розладнаність дисгармонією часу — епохи. Юрко, мабуть таки, зумів збагнути, з'ясувати, прожити щось таке, чого не змогли зробити більшість з нас, хто жив з ним ніби поруч, але він був у іншому вимірі».

[...] «Нам варто не раз і не два повернутися до Юркових книг, новел, малюнків, поезій, оповідань», щоб збагнути «поруки його душі, біль його серця, крила його творчого пориву і надриву».(26)

З цією думкою не можна не погодитися.

* * *

1. Гудзь Ю. Маленький концерт для самотнього хронопа — К., Молодь, 1991. — 32 с.
2. Несподівано, раптово, трагічно // Літературна Україна. 2002, 14 березня — С. 4.
3. Гудзь Л. Пам'яті Юрка Гудзя // Лесин край. 2002, 4 квітня.
4. Цимбалюк Г. Фатум. (Згадуючи Юрка) // Вільне слово. 2002, № 10, 29 лютого, с. 6.
5. Тетянич Ю. Крила і кольори. (про творчість Надії Миколайчук) // Авжеж! 1991, № 7, с. 21–23
6. Гудзь Ю. Не-ми. // Кур'єр Кривбасу. 1998, № 103, с. 8–54
7. Тетянич Ю. Зона полинових сновидінь // Україна. 1992, № 38, с. 12
8. Гудзь Ю. Гнізда небесного вирію // Art-Line. 1998, № 3, с. 30–31;
9. Гудзь Ю. Втікачі з піраміди // Art-Line. 1997, № 3, с. 50–51;
10. Гудзь Ю. Утаємничення в картинах Юрія Kamiшного // Образотворче мистецтво. 2001, № 2, с. 47–48
11. Спогад Ю. Kamiшного, записаний автором статті
12. Гудзь Ю. Postskriptum до мовчання // Торонто (Канада), Бескид, 1990, 88с.
13. Спогад Г. Е. Цюпри, записаний автором статті
14. Спогад О. Демінцевої. З матеріалів уроку вчительки української мови і літератури Баранівської гімназії В. М. Чайки «Література рідного краю. Вінок пам'яті Юрію Гудзю». Зберігається в ЖОІППО.

15. Пишнюк Т. Ти любив малювати... // Мовчання. [Вірші, присвячені Ю. Гудзю]. Самвидав ЖОО спілки творчої молоді України «Liga Artis» (складень). 2002
16. Ксерокопія малюнка і вірша Ю. Гудзя. Зберігається в автора статті
17. Даниленко В. Янгол блакитного блюзу // Комсомольська зірка. 1990, 23 червня, с. 6
18. Гудзь Ю. Боротьба з хворим янголом. К. 1997, 92 с.
19. Васильєва О. Ким Анатолий Андреевич // Русские писатели, XX век. Библиографический словарь. Ч. 1. — М. Просвещение. 1998. с. 614–616
20. Івченко Г. Юркові Гудзю (рукописний варіант);
21. Івченко Г. Пророчий пензель митця // Вільне слово. 2002, № 33, 21 серпня
22. Гудзь Ю. Мене відстріляли... // Літературна Україна. 2005, 9 червня, с. 7
23. Гудзь Л. Творчість поєднав з долею // Лесин край. 2004, № 59, 31 липня, с. 4. (Пам'яті Юрія Гудзя)
24. Спогад М. Бутковського, записаний автором статті
25. Могила В. На могилі поета // Могила В. Гострі кути. Житомир. 2007, 68с.
26. Радчук В. «Замовляння невидимих крил». // Панорама. 2003, 27 лютого.

А. В. ПЕТРАУСКАС
(м. Київ)

Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОГО ВОЗВ'ЯГЛЯ

Б. А. Звіздецький

Значення вивчення історії Древлянської землі для розуміння генезису давньоруської держави важко переоцінити. Писемні джерела несуть для нас лише поодинокі згадки назви «древляни», міст розташованих на цій території та деяких її правителів. В цьому відношенні археологічні пам'ятки становлять невичерпну джерелознавчу базу для вивчення процесів заселення і освоєння даної території, соціально-економічного та культурного розвитку і багатьох інших питань. Одним із видатних археологів дослідників Древлянської землі був Б. А. Звіздецький.

Він народився 14 жовтня 1958 р. в с. Студинка Дубнівського району Рівненської області в родині вчителів. Його мати Луцик Анна Григорівна викладала іноземну мову в середній школі. Батько — Звіздецький Андронік Павлович мав класичну університетську освіту, за фахом освітнянин, був репресований, як і тисячі наших співвітчизників із західних областей України.

В 1965 р. пішов у перший клас Березівської восьмирічки. В 1975 р. закінчив Рівненську середню школу-інтернат № 2. Напередодні призиву до армії майже рік працював робочим на різних підприємствах Бере-

зівки. З листопада 1976 по листопад 1978 р. служив у лавах Радянської Армії.

В 1979 р. успішно склав вступні іспити і поступив на історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченко. В 1984 р. закінчив вуз із спеціальністю-історик-археолог, викладач історії та суспільствознавства.

В Інститут археології НАНУ був прийнятий в серпні 1984 р. на посаду старшого лаборанта. З 1986 р. по 1989 рр. навчався в аспірантурі. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію по темі «Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян». З 1990 по 1995 рр. був вченим секретарем відділу.

З 1990 р. Б. Звіздецький очолював Житомирську археологічну експедицію ІА НАНУ. Проводив широкомасштабні польові роботи з виявлення, фіксації та дослідження пам'яток на території, яку заселяли літописні древляни, в тому числі і в районах, які постраждали від аварії на ЧАЕС. Зокрема, розкопав широкими площами ряд городищ і поселень VIII-XIII ст. (Гульськ, Новоград-Волинський, Коростень, Малин).

Однією із найбільш цікавих та важливих пам'яток, які досліджувалися Б. А. Звіздецьким був давньоруський Возвягль (Възвягль, Възвяголь), який згадується на сторінках Іпатієвського літопису тільки один раз в контексті подій 1256–1257 рр., коли він був повністю зруйнований і спалений військами Данила Галицького під час його боротьби із ордами монгольського темника Куремси за панування над правобережжям Київської землі. Нагадаємо, що вже для перших дослідників вітчизняної історії не викликало проблем ідентифікації Возвягля із сучасним містом Новоград-Волинський. І М. С. Середонін, і М. С. Грушевський та інші впевнено пов'язували його із м. Новоградом-Волинським на Житомирщині, яке до 1795 р. мало назву Звягель, а свою сучасну назву отримало за «височайшим велінням» імператриці Катерини II після третього поділу Польщі. Саме тут спочатку планувалось розташувати адміністративний центр новоствореної Волинської губернії. Пратично на всіх, без виключення, як дореволюційних, так і сучасних мапах, давньоруський Возвягль розміщали на лівому березі р.Случ у центрі м. Новограда-Волинського, на місці стародавньої кам'яної фортеці литовсько-польського періоду, яка фрагментарно збереглась і нині. Але така локалізація міста викликала сумніви. Коли в кінці 80-х років XX ст. на території колишньої Звягельської фортеці проводились великі реставраційно-опоряджувальні роботи Б. А. Звіздецький оглянув численні відслонення культурного шару, який в багатьох випадках був порушений до материка. У всіх без виключення випадках він не виявив давньоруських артефактів. Найраніші виявлені знахідки були датовані XVI ст., тобто фактично датою закладки фортеці князями Коресцькими. Саме тому, увагу дослідника привернули пам'ятки, які розташовані за 5 км від міського центру вниз по р. Случ, на її правому березі, за 1 км на північ від бувшого села Ржадківка (нині вул. Дружби м. Новограда-Волинського), до них входять два городища та неукріплене селище.

Одне із городищ в цьому районі згадується у «Археологічній карті Волинської губернії» В. Б. Антоновича. У 1975 р. М. П. Кучера обстежив Південне городище і дійшов висновку що за підйомним матеріалом сумарний час його функціонування припадає на ХП-ХІІ ст. Під час обстеження у 1987 р. Північного городища М. П. Кучерою та Б. А. Звіздецьким була зібрана ідентична кераміка, а на селищі перед ним ранньокружальна кераміка. Дослідник зробив припущення, що час появи укріплень припадає не пізніше ніж на ІХ-Х ст. Стаціонарні дослідження проводились Б. А. Звіздецьким на Південному городищі та поблизу нього на протязі ряду польових сезонів 1988, 1992–1994 рр., 1998 р.

У 1988 р. досліджувалась ділянка площею 100 м у північно-західному куті майданчика городища та оборонний вал. У 1992 р. була розкопана ділянка селища площею 1444 м, яка розташовувалась на південний схід від городища і потрапляла в зону будівництва об'їзної автодороги через м. Новоград-Волинський. У 1993–1994 рр. досліджена ділянка площею 900 м² у центральній частині городища. У 1998 р. досліджувалась ділянка на місці в'їзду на городище загальною площею близько 500 м². Таким чином загальна площа досліджена на майданчику городища, включаючи траншею через оборонний вал, складає близько 1600 м

В переважній більшості, знахідки, виявлені під час розкопок представлені фрагментами давньоруських керамічних посудин (головним чином, горщиків) ХІІ–ХІІІ ст. із характерним оформленням вінець у вигляді потовщеного валика із внутрішньою закраїною. Зустрічаються також фрагменти керамічних світильників цього ж періоду. В дуже незначній кількості зафіксовані також фрагменти посудин більш раннього часу: ранньогончарної кераміки ІХ–Х ст., а також мілоградської культури раннього залізного віку І тис. до н. е. Досить рідко в культурному шарі городища фіксувались індивідуальні знахідки, які були представлені, в переважній більшості, залізними ножами, пірофілітовими пряслицями, окремими кістяними виробами та заготовками. Тому досить несподіваною виявилась знахідка в культурному шарі городища дволезвийного меча давньоруського часу, а також каблучки, виготовленої з перекрученої проволочки та сережки простого типу з незізмкнутими кінцями з круглої золотої проволочки.

На всій дослідженій площі городища фіксувались сліди великої пожежі. В тих місцях де розмішувались давні об'єкти, ґрунт пропікся до шлакоподібного стану на глибину 0,2–0,4 м. Як правило всі знахідки, які тут траплялись несли на собі сліди перебування у сильному вогні. Кераміка із слідами вторинного обпалу, залізні предмети вкриті окалиною, а вироби із кольорових металів оплавлені та деформовані. Численні знахідки лінзовидних шлаків свідчать про розвиток давньоруської металургії. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що на досліджуваному городищі мешкали також і ювеліри. Спеціалізованих майстерень не виявлено, але знахідка формочки для відливки кульок, а також мініатюрного тигля-ляч-

ки свідчить на користь висунутого припущення. Окрім цього, в культурному шарі та деяких об'єктах знайдені заготовки та напівфабрикати із скрученої мідної проволочки, пластини та ін., які могли використовуватися в ювелірному виробництві. Можливо, ювелірною майстернею (житлом місцевого ювеліра?) можна вважати споруду № 1 з розкопок 1998 р., яка розташовувалась на певній відстані від головних споруд, поруч із виїздом на городище. Споруда була наземної конструкції із заглибленим підпрямокутним підклітом розмірами 3,5 × 4 м. Саме тут в заповненні підкліту було виявлено бронзову матрицю, яка використовувалась для виготовлення срібних колтів, а також масивне глиняне сопло та шматки олова, бронзи. На жаль, спеціального ювелірного інструменту не виявлено, проте перераховані вище факти свідчать про спеціалізацію даного господарства.

Що стосується ювелірних виробів, окремі зразки яких є високохудожніми творами мистецтва Давньої Русі, то питання про їх місцеве чи довільне походження залишається відкритим до появи нового фактичного матеріалу. Цілком ймовірно, що деякі з них були виготовлені майстрами з інших міст, можливо, Києва, які могли знайти сховище у Возв'язлі після погрому Києва ордами Батия. До таких виробів вірогідно відносяться речі із кладу, який був виявлений в житлі № 1–1а в 1993 р. Тут під завалом людських кісток, частково розчленованих кістяків в одному з кутів підкліту житла в неглибокій ямці на підлозі були виявлені три пари різновеликих колтів, срібні позолочені рясна, позолочені намистини «очілля», а також масивна срібна каблучка.

Найбільш видатним твором кладу є «середні колти», виконані в техніці глибокого гравірування поверхні. На одній зі сторін — зображення священого собаки-сімаргла з розправленими крилами, а на зворотній — фантастичного змія-дракона. Малюнок заповнено черню. По периметру дві половинки колтів з'єднані за допомогою пустотілих кульок, які імітують більш ранні зразки обнізей з перлин. На думку дослідників даний тип прикрас може мати походження із київських майстерень кінця XII — першої половини XIII ст. Слід зазначити, що речі зі скарбу становлять єдиний парадний головний набір знатної мешканки міста, який було, вірогідно, сховано безпосередньо під час штурму городища в 1247 р.

Відносно каблучки, то приймаючи до уваги його розміри, він належав чоловікові. Каблучка має шестигранний щиток, позолочений в центральній частині. На позолоті вигравіровано зображення хижого птаха з масивним клювом та широко розправленими крилами. По периметру каблучки проходить глибока гравіровка косими лініями, заповненими черню. Взагалі подібний тип каблучок зустрічається досить рідко. Найбільш близькі аналоги в дещо спрощеному вигляді відомі з розкопок в с.Городище Хмельницької обл. Деякі дослідники схильні вбачати в них інсигнії князівської влади, чи особи, яка уособлювала цю владу на місці. Наприклад, княжого тіуна.

Окрім ремесел для мешканців городища важливим напрямком господарчої діяльності було бортництво, яке давало мед та віск. Його сліди зафіксовано під час дослідження об'єктів 1988 р. Слід відзначити, що обвуглені бджолині стільники, виявлені розкопками, в обох випадках знаходились в дерев'яних точених мисочках конусовидної форми діаметром по вінцю 20–25 см. На жаль, вони були згорілими і розсипались на дрібні частки від дотику. Нагадаємо, що саме із древлянською територією пов'язані перші згадки про мед: «ркоша же Древляне, что хошеши оу нас ради даемъ и медом и скорою», «она же рече имь, ншь оу вас нту меду ни скоры» (ПСРЛ, 1908, стб. 47); а також виготовлення з нього хмільного напою: «и посла къ Деревлянном ркуши сицз се оуже йду к вамъ, да пристройте меды многы оу города», «они же слышавше свезоша меды многы зъло», «повелѣ трызну творити. По сем сѣдоша Деревлянъ пити», «и яко оупишася Деревляне» (ПСРЛ, 1908, стб. 45, 46).

Цікаво, що в зоні Житомирського Полісся бджільництво проіснувало в своїх найархаїчніших формах до сьогодення.

Окрім речових знахідок на пам'ятці були виявлені залишки багатьох побутових, господарчих, ремісничих, житлових та оборонних споруд.

Цінність археологічних матеріалів отриманих під час розкопок Б. А. Звіздцьким важко переоцінити, враховуючи, що вони становлять собою єдиний закритий археологічний комплекс із відомою за літописом кінцевою датою — 1257 р. Дослідник віддавав багато часу не тільки проведенню польових розкопок, але й реставрації отриманого матеріалу, проведенню низки спеціалізованих аналізів, введенню його до наукового обігу, робив усе можливе для надання пам'ятці статусу заповідної території. За останні роки Богдан Андронікович почав готувати матеріали отримані в ході археологічних досліджень 1988–1998 рр. до видання у вигляді окремого монографічного дослідження. На жаль, більшість наукових задумів так і була реалізована — 16 вересня 2006 р. рівно за місяць до свого 48 річчя Б. А. Звіздцького не стало.

* * *

1. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. — СПб, 1866. — 324 с.
2. Гончаров В. К. Райковецкое городище. — К., 1950. — 219 с.
3. Малъм В. А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — Тр. ГИМ. — Вып. 32. — М, 1956. — С. 106—138.
4. Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — Ипатьевская летопись. — СПб., 1908.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — 600 с.

ОДЕРЖИМА ЛЕСЕЮ (Віра Омелянівна Римська)

Ім'я цієї жінки відоме не лише новоград-волинцям. Віру Омелянівну Римську знають і шанують в усій Україні, в Європі, і в світі. Бо вона – Берегиня рідної Лесиної домівки, що в Новограді-Волинському на Житомирщині, де 25 лютого 1871 року народилася Лариса Петрівна Косач – відома світові як Леся Українка. Українка і Віра Омелянівна. Здавалося б, звичайна собі селянка з Ясної Поляни, села, яких сотні на польській Житомирщині. Але цій звичайній жінці, яка народилася 16 серпня 1938 року судилася незвичайна доля стати на сторожі всього світлого, що стосується Лесиного імені.

Найперше, треба було вибороти приналежність Лесиного народження саме до Новограда-Волинського, а не до Колодяжного, як твердив, зокрема, відомий літературознавець Олег Бабишкін. І так сталося, що добрі люди допомогли віднайти запис у соборній книзі про Лесине народження саме у Новограді-Волинському. А раз так, то подальші пошуки привели до будиночка міщан Окружків, який винаймали Косачі. Саме в ньому Леся й побачила світ. Будучи бібліотекарем після закінчення Дубнівського бібліотечного технікуму, Віра Омелянівна активно береться за створення музею-бібліотеки в цьому меморіальному будинку. Це було в 1963 році з нагоди 50-річчя пам'яті Лесі Українки.

Музей працював на громадських засадах, а один штатний працівник був від бібліотеки № 2 для дітей. Ним і була Віра Римська. Саме на цій посаді пропрацювала до 1970 року. І хоч як там було скрутно, але Лесине ім'я додавало сил і насаги.

Поворотним у житті Віри Омелянівни і культури міста став 1970 рік. Саме тоді 20 лютого постановою Ради Міністрів № 112 було створено ювілейний комітет з підготовки та відзначення 100-річчя від дня народження Лесі Українки. До його складу увійшла і В. О. Римська. А наказ № 360 Міністерства культури від 11 вересня 1970 року – став основою створення Новоград-Волинського літературно-меморіального музею Лесі Українки, як відділу Житомирського обласного краєзнавчого музею. Віру Омелянівну Римську було призначено завідувачкою цього відділу. На цій посаді – уже 42 роки! – вона трудиться й понині.

Довелося опановувати нову для себе професію музейника: збирача експонатів, їх хранителя, науковця, екскурсовода, реєкспозитора, кадровика, господарника. Все це вона пройшла з честю, при активній підтримці колег із Житомира, допомозі місцевої влади, працівників культури, громад-

Новоград-Волинський.
Музей Лесі Українки.
Віра Омелянівна
Римська веде
екскурсію в дитячій
Лесиній кімнаті.
Серед слухачів —
Емма Бабчук, Ніла
Підпала, Петро Гоць

ськості. Будучи від природи активною, безкомпромісною, Віра Омелянівна крок за кроком ліпила музей буквально по крупинках. Найперше домоглася капітального ремонту меморіальної частини музею, відселення жильців з будинку Окружків, з'єднання обох будівель галереєю, що створило цілий музейний комплекс. Тепер це меморіальна частина і відділ вшанування поетеси «Серед живих жива» з просторим завітчанним двориком.

А тоді, коли я вперше побував у музеї в 1971 році, діяв лише перший, меморіальний дім, серед експонатів якого найбільше враження на мене справило Лесине вбрання. Нині ж, після чотирьох реекспозицій, тут ширше є чим потішити душу. Саме під час перших відвідин ми й познайомились з Вірою Омелянівною. Вона була збентежена і здивована, що я приїхав не у відрядження, а здійснюю в люті морози подорож Лесиними місцями від Ковеля до Києва за покликом серця. Відтоді наша приязнь не переривається, я незмінний учасник «Плеяд» і «Лесиних джерел», наше спілкування постійне і нічим не захмарене.

І хоч з того часу я створив десятки поезій, присвячених і Лесі, і Вірі Омелянівні, але ота перша їй присвята «Сліди на Случі», створена 16–17 лютого 1971 року в Новограді-Волинському і Житомирі (цикл з чотирьох частин), чомусь мені найдорожча, найщемливіша. Наведу другу частину цього чималого твору:

*Йду до будинку коло Случі...
Чий шлях тепер сюди не ліг?
Крізь дощ, вітри, сніги колючі
І довгі звивини доріг?
Мене зоря Твоя, Волинко,
Із того світу узяла б —
Й сюди, до Тебе, на хвилинку,
Хоч на єдину привела бл..*

Підходжу й бачу: біла хата.
 Навколо — вишні. Парканець.
 І молода юрба строката,
 Готова з ходу — у танець!..
 Під ганком черга: всі в гостину
 До Лесі, а не на бенкет.
 Дівча поправило хустину...
 Хлопчина рвійно зняв кашкет...
 І я в ту чергу положив
 Стаю, і слухаю, й тремчу...
 О, Лесе, Лесе, як бурхливо
 В Твоїй домівці я мовчу!

Віра Омелянівна ревно збирає все найдорожче, пов'язане з Лесиним іменем. Особливою гордістю є «Дитяча кімната» і «Кімната реліквій». В першій позначено місце, де стояло ліжечко малої Лесі, в другій — зібрано унікальну колекцію особистих речей. Листування з сестрами Лесі Українки, її племінницями, іншими близькими до Лесі людьми, спілкування з друзями родини, науковцями — дало змогу зібрати чималу кількість особистих речей роду Косачів-Драгоманових — таких необхідних в меморіальному музеї. Значні експонати поступили від Лесиної племінниці по сестрі Ізидорі Ольги Сергіїв, яка мешкала в Арізоні (США), Ольги Лютон, іншої родини. Гордиться музей фотопортретами, Лесиними малюнками, порцеляною, іншими предметами, зокрема узорами і рушниками. Великою цінністю є Лесине вбрання. Взагалі, Віра Омелянівна вже збрала понад 4 тисячі одиниць фондового обліку. Недавно музей поповнився подарунком львівського художника Миколи Горди — сімома Лесиними портретами, створеними за циклом «Сім струн». Виставка цих портретів, прикрашених старовинними рушниками з-під Колодяжного з моєї колекції, діє в музеї.

Новоград-Волинський.
 Музей Лесі Українки.
 Віра Римська веде
 екскурсію для учнів
 Марії Григорівни
 Шимкової з села
 Градівка Городоцького
 району на Львівщині

Віра Омелянівна веде також обширне листування з Лесиною родиною, лесезнавцями, письменниками, державними і партійними діячами, простими відвідувачами. Шанобливо береже книги з їх автографами, відгукками, видала унікальну книгу автографів «На сповідь до Лесі». Мені, зокрема, приємно, що в цьому виданні, окрім факсиміле мого підпису, вміщено автограф поезії «Прощальний монолог». Видала Віра Омелянівна: чотири путівники музею, кілька проспектів, листівок, конвертів, плакатів, значків, керамічних сувенірів. Все це вручається гостям і відвідувачам музею, «Лесиних джерел», «Плеяд», інших заходів.

Значних сил доклала Віра Омелянівна до вшанування Лесі. У місті її ім'я присвоєно площі, вулиці, школі, бібліотеці, Палацу культури, а з 1987 року — року відкриття гранітного монумента Лесі Українці, започатковано Міжнародне літературно-мистецьке свято «Лесині джерела». Розпочинається воно завжди з Музею Лесі Українки. І в кожній справі, в кожному помислі, в кожному кроці цього свята — її невтомна праця, її натхненна душа. Кого лишень не зустрічала вона на цьому святі! Не вистачило б усієї площі цього дослідження, аби перерахувати лише б найдостойніших. Та, бодай декого, варто згадати: Олесь Гончар, Іван Дзюба, Микола Жулинський, Ліна Костенко, Ніна Матвієнко, Іван Драч, Володимир Яворівський, Микола Олійник, Анатоль Костенко, Олексій Опанасенко, Валентин Грабовський, Микола Сингаївський, Раїса Іванченко, Ада Роговцева, Ніна Гнатюк, Марія Павленко, автори Лесиноного пам'ятника Микола Обезюк і Микола Босенко... Цей ряд — безкінечний... А співаки, а артисти, а художники, а постійні друзі музею — лесезнавці Алла Діба, Лариса Мірошниченко, Григорій Штонь... А Рауль Чілачава... А гості з Гузії... А Лесина родина: Наталя Драгоманова-Бартаї з Будапешта, Ольга Лютон з Бельгії, Олена Кушта з Чернівців... А такі ж самовіддані Лесині шанувальники, як Галина Паламарчук і Марія Любинська (вічна їм пам'ять!)... І кожному Віра Омелянівна приділила увагу, віддала часточку своєї душі і мислі, теплінку свого серця,

А як розкішно і задушевно веде Віра Омелянівна екскурсії! І особливо для підлітків, школярів, молоді. Мені кожних відвідин випадає краплина особистої втіхи: екскурсія розпочинається моїми строфами з вірша «Лесина хата»:

*Мила, свята біла хата!
Вікна, як очі в світі...
Як ти дала нам багато!
В душі — довіку світи!..
Тут, на горбі коло Случі,
Лесю ти вивела в світ.
Тут вона в дні кругойдучі
Вперше побачила світ.*

З душевним пієтетом проводить вона екскурсантів залами музею, де кожна річ — її біль і увага. Все вона перебрала своїми руками, дала всьому достойний лад, примістила на належне кожному експонату місце. Це не байдужа виконавиця чітких розпоряджень, вона сама створила той світ, яким веде кожного, хто завітає в музей, стежками, якими з такими болями мандрувала Леся.

Окрім «Лесиних джерел», у яких музей бере якнайактивнішу участь, музей щороку 25 лютого, в день народження поетеси, проводить засідання «Плеяди паростків Лесиного краю». «Плеяди» — це зустрічі з творчою молоддю краю, науковцями, лесезнавцями, письменниками поетами, шанувальниками творчості геніальної поетеси. Ці наукові засідання присвячуються певним датам з життя і творчості Лесі Українки. За матеріалами засідань, за науковими конференціями видано збірники наукових праць «Твоєму йменню вічно пломеніти», «Її зоря повік буде ясна», «Вічні берегині України». Проведено велике свято до 40-річчя музею, яке ознаменовано виданням автографів видатних відвідувачів музею «На сповідь до Лесі». Особливу увагу на «Плеядах» Віра Омелянівна приділяє талановитій місцевій порослі. Серед тих, хто уже покинув цей світ, Валентин Грабовський, Юрій Ковальський, Іван Мамайчук, Анатолій Луценко. А Валентина Ксендзук, Ніна Петрук-Попик, Лариса Герус, Віктор Шлімкевич, Неля Ничпальська, Лариса Лук'яненко, Володимир Ключко, Микола Куркач, Петро Фатенко з великим ентузіазмом вчать молодших за себе майстерності слова. Всіх їх об'єднує навколо себе Віра Римська. А цього року «Плеяда» збирала лауреатів Премії ім. Лесі Українки Житомирського обласного відділення Українського фонду культури. Мені, як лауреатові цієї премії, складо величезне задоволення подарувати Лесиній домівці, Музееві родини Косачів, бібліотечі і гімназії Лесиного імені, Вірі Омелянівні, іншим шановним зв'язельцям своє об'ємне «Вибране», видане з нагоди мого 70-річчя.

Іноді в розмові з Вірою Омелянівною чуєш побажання не ідеалізувати її, чуєш її ноти скромності і заперечення в похвалі, мов що я такого видатного зробила? Я звичайна, проста трудівниця. Так — як людина, як жінка — схожа до всіх людей. Але що нічого не зробила — даруйте! Зробила, та ще й скільки зробила! Хоч і нема постійного штату, хоч і кошти мізерні, хоч і тривала розруха в країні — проте, музей діє! І то вже понад 40 років! А скільки людей пройшло його залами! Тільки вдумайтесь: майже 680 тисяч осіб! А провести 12 тисяч екскурсій — це таки не абищо! Я схилию свою голову, Віро Омелянівно, перед Вами! Ось Вам моя «Хвалебна ода з Вірою Римською»:

*У Звягелі, у Лесиній домівці,
Витає дух Ваш, помисел — щодня...
Немов картина в срібній облямівці
Душею світить Лесина рідня.
Вона опікує у кожному куточку,*

Укожній речі, книжці, рушнику,
 Укожному достойному рядочку,
 Укожній загогульці, завипку...
 Ви все оте руками перебрали,
 Все виплекали, вимріяли все.
 Як ратай облоги оті орали
 І Вас цей лан уже в віки несе.
 Коли б сюди до Вас я не долинув —
 Мене дивус звитий Вами світ.
 Лиш через Вас плин часу не поглинув
 У Звягелі цей Лесин дивоцвіт.
 Бо Ви його оберегли душею,
 Крізь власне серце з болем провели,
 Не будучи ні Магом, ні Лівшею —
 Ви Лесин рай, немов гніздо, звили.
 Нехай же Вам, як вічна дяка, буде
 Любов нащадків і моя хвала!
 Я певен: Україна не забуде
 Ні Вас, ні Ту, що нас усіх вела!
 (16 березня 1997 року. Дубляни).

І — Україна не забула. По праву — не забула. Достойних, на щастя, вона не забуває!

В 1989 році Вірі Римській присвоєно звання Заслуженого працівника культури. Почесне звання! А в 2001 році Віру Римську нагородили Президентською відзнакою — орденом Княгині Ольги третього ступеня. Це висока державна відзнака! Віра Омелянівна нагороджена також почесною відзнакою Українського фонду культури «За подвижництво в культурі». Не менш почесні і значимі місцеві нагороди: «За особливі заслуги перед Новоград-Волинським районом» та відзнака міста Новограда-Волинського — орден «Звягель». Віра Римська також лауреат Премії ім. Лесі Українки в галузі «Збереження спадщини і пам'яті поетес» Житомирського обласного відділення Українського фонду культури 1998 року.

Отака вона — Віра Римська! Жінка, одержима Лесею.

* * *

1. На словідь до Лесі: Науковий збірник. — Новоград-Волинський: 2003. — с. 78.
2. Архів Римської Віри Омелянівни. Новоград-Волинський.
3. Гоць П. Дорога до Лесі.: Поезії. — Ковель: 2004. — с. 10, 14–15, 127.
4. Гоць П. Присвяти: Поезії: Рукопис. — Дубляни: 2007. — с. 128.
5. «Лесин край»: Часопис. — Новоград-Волинський: 1995 — 2007.

АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ РИНКА

Летять роки, як вітровії. Змінюють зовнішній вигляд міста і села, не дивлячись ні на які труднощі, стають іншими — цивілізованішими, осучасненими, як і наш старовинний Новоград-Волинський. У пам'яті зринають одноповерхові незграбні старенькі халупки, розкидані ще якихось 25 років тому центром міста, наче ластовиння на обличчі підлітка. І ніякого порівняння із сьогоденням. Тому незмінним залишається головне: такий омолоджений, окультурений, затишний вигляд надала місту людина-мислитель — Анатолій Андрійович Ринка. Це він виносив, виплекав план-мрію щодо розвитку древнього града над Случчю і добивався, і добився його втілення.

Дехто називає його Вчителем з великої літери, багато хто — Другом, ще хтось — Наставником чи Соратником і дякують Богові, що жили, працювали, уболівали разом про все це. Та всі єдині в головному: Анатолій Андрійович — Особистість. Неповторна і неосяжна за своїми діями, бо залишила в історії міста, у його стратегічному розвитку такий слід, який згадуватиме ще не одне покоління новоград-волинців.

— Не треба тільки перебільшувати, — якось говорив Анатолій Андрійович. — Мені страшенно повезло в житті. Тому що підібрались і поруч зі мною працювали справжні фахівці своєї справи професіонали-однодумці. Тому, не я один це створював, а ми всі разом. Я слухав народ, а він — мене, через те й виграли.

Так, він завжди завдячував і завдячує тим кадрам, які тут працювали. Каже, що повезло на збіг обставин і людей, компетентних фахівців, які морально підтримували, багато відповідальності брали на себе, бо вірили у нього, його проекти. Добрі слова завжди говорить на адресу Олега Івановича Журбенка, котрий фактично створив мішну базу БМУ-9, завдяки чому будувалося місто. Потім плідно працював у міськвиконкомі як заступник А. А. Ринки. Це ж тоді тільки за дев'ять років побудували хлораторну та станцію третього підйому на водоканалі, очисні споруди і каналізацію, бази БМУ-9 і ЖЕКів (під виглядом ремонту житла), бетонний вузол ремонтно-будівельного управління, теплиці у комбінаті комунальних підприємств, шість нових дитячих садків, чотири школи (№ 4, 7, 9 і каркас — до даху — гімназії), поліклініку, п'ятиповерховий терапевтичний корпус, чимало вбудованих у перші поверхі житлових будинків аптек, ринок (силами усіх підприємств), багато магазинів — «Бляшанок» (бо не було тоді іншого виходу, а торгівлю необхідно було розвивати). Вузол зв'язку перевели на обслуговування більш, ніж удвічі, абонентів: було 500, стало понад 1300 номерів.

А благоустрій! За рахунок міського бюджету та участі коштів підприємств і організацій (для чого щороку складали план і включали його до бюджету, хоч це було незаконно, як кажуть, «отсебятина», але головне — були результати!) реконструювали базар, парк культури, Палац культури і територію навколо, в центрі міста розширили всі вулиці — Леніна (нині — Шевченка), Кірова, Червоноармійську, Карла Маркса...

А пам'ятаєте, як наше місто було завітчане трояндами?! Їх везли звідусіль і висаджували на алеях і клумбах. І місто улітку пахло духмяним їх ароматом.

Ним керував здоровий авантюризм, тому що це зараз кажуть, що тоді були кращі часи: то чому б не будувати. Але й тоді не все так легко давалось. Наприклад, якщо намічав якісь плани, казав комусь із керівників: «Починай-но будувати!»

— А кошти! — перепитував той.

— Ти будуй, а кошти знайдемо.

Насправді ж коштів не було. Та наприкінці року їхав до першого секретаря обкому партії Кавуна і казав, що таку-то будову зведено, але з колективом немає чим розрахуватись. І тоді дивились план освоєння коштів у всіх районах області. Хто не освоїв — гроші перекидали на Новоград. У Київ доповідали не про окремі райони, загалом про область, що справились із завданням. Ось так міцна віра і неспокійний характер допомагали у розбудові міста. Й справді авантюризм чистої води, але який! І все — заради людей.

— Бог призначив мені бути тут, і ми всі тоді працювали якомога краще! — каже сьогодні Анатолій Андрійович. І тут же додає: — То були найкращі мої роки, моя лебедина пісня!

Він не розповідає, яких сил вимагало йому впливати на окремих керівників, витримувати справжні бої. Доводити на засіданнях міськвиконкому, постійних комісіях, сесіях. Їздити до міністерств і відомств, доводити, вибивати і добиватись. А як важко тоді було з будівельними матеріалами! З усіх усяд, з усіх кінців колишнього СРСР доводилось їх діставати. І не спати ночами, і підганяти час, відриваючи його від сім'ї, не бачити синів, як вони ростуть... І одержувати догани у міськкомі партії чи обкомі. Але він радів: що там догана, зате у місті знову є новий об'єкт!

Так, його підтримували вірні заступники-соратники: Адам Антонович Лосовський, Василь Іванович Неук, Михайло Іванович Мельничук, секретар виконкому Володимир Миколайович Лук'янець, завідувач оргінструкторського відділу Володимир Якович Дибя та особливо завідувач відділу комунального господарства Георгій Іпполітович Юзько, головний архітектор Леонід Антонович Литвиненко, а пізніше на цій же посаді Анатолій Пилипович Боровик, директор меблевої фабрики Аркадій Іванович Рижук, голова комітету народного контролю Микола Андрійович Пашківський, Анатолій Андрійович Константинов, яким А. А. Ринка вдячний і понині.

Але як усе важко починалось... Як боляче було, коли доводилось приймати до 50 жителів міста тільки у прийомні дні (хоч вистачало і в інші), допомогти ж вирішити проблеми з квартирами, місцями в дитсадку не міг... Сам ковтав непомітно під час прийому валідол, але впевнено переконавав: «Зачекайте ще трішечки, ми будуватимемо більше квартир, дитячих садків...» І виконував!

Пригадую, як під час передвиборчої кампанії у селах ми розповідали, скільки Ринка зробив для міста, тож турбуватиметься і про сільських мешканців. Люди їхали до Новограда-Волинського, щоб подивитись, переконатись і — повірити. Анатолію Андрійовичу тоді довелося пережити велике протистояння обкому партії, нашого міськкому і чотирьох райкомів: вони були проти його кандидатури (виборчий округ складався із п'яти районів і нашого міста). Ми, довірені особи кандидата в народні депутати, розповідали людям правду про цю людину і його діяльність. Тоді, ще за понад два роки до того, як перестав існувати СРСР, він говорив правду про правлячу верхівку КПРС, яка жила для себе, куди пливли основні народні кошти, чому ми погано живемо після стількох повоєнних років. І люди повірили в нього, у те, що більшість пунктів своєї передвиборчої програми Анатолій Андрійович Ринка виконає.

Нелегко було йому добиватись дозволу на проект і виділення коштів для проведення газу! Оббивав пороги кабінетів міністрів, членів ЦК КПРС.

— Тоді нас навчив колишній перший секретар (на той час посол України в Москві) В. Г. Федоров, — згадує А. А. Ринка. — Нас же, таких депутатів, хто прагнув підвести газ до своїх міст, було чимало: і з України, і з Білорусі. То Володимир Григорович порадив, щоб пішли усі разом на засідання комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і наголошувати там, що цей газопровід пройде забрудненою радіацією зоною. Так ми, депутати, примусили цих панів прийняти таке рішення.

Десятиліттями не вирішувалось питання й про об'їзну дорогу навколо міста. Страждали люди, котрі жили на вулицях, якими день і ніч мчали десятки тисяч автомобілів і загазовували, забруднювали усе довкола. Важко було щось вирішити, бо через річки й меліоровані землі, куди вкладено чимало коштів, довелося б зводити кілька мостів і відсукув. Територія, де річок було менше, належала військовим, з якими тоді це питання вирішити і стратегічно, і політично було нереально. Коли А. А. Ринка уперше поїхав до командувача військовим округом генерал-лейтенанта В. В. Скокова, той категорично відповів «Ні!» Трохи пізніше він став народним депутатом України, і вони з Ринкою зустрілись як депутати. Обговорили, потім пролетіли над нашою територією, намітили трасу. Довелося зняти військові склади і провести об'їзну дорогу майже через війська.

— Та вона ж вийшла, як лялечка! — радіє нині Анатолій Андрійович. — Набагато коротша, ніж планували спочатку, отже — набагато економніша.

Гляньте, в інших містах об'їзні дороги — 30–40 кілометрів завдовжки. А у нас — зовсім невеличка. І, головне, місто відтоді не страждає.

Планування, фінансування, контрольно-ревізійна робота, бухгалтерія, управління справами і юридичне забезпечення господарства — ось напрямки, над якими працював Анатолій Андрійович на посаді заступника міністра Міністерства з надзвичайних ситуацій та ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Інші заступники міністра мали один якийсь напрямок, йому ж доводилось керувати безмежною кількістю питань. Він і досі не знає свого військового звання офіцера запасу, хоча у міністерстві йому підпорядковувались навіть генерали. І там А. А. Ринка працював, не шкодуючи сил і завзяття.

І все ж найбільш плідними вважає роки своєї діяльності в Новограді-Волинському. Можливо, через те, що був розквіт його сил, енергії, та й видно ж усе, як на долоні.

За чим нині шкодує? Якщо відверто — багато за чим. У тому розумінні, що міг ще зробити для міста, але через обрання народним дептатом СРСР не встиг.

— Душа досі болить, — відверто ділиться Анатолій Андрійович, — що у центрі міста планувалося будівництво житлового будинку за індивідуальним проектом, семиповерхового готелю, реконструкція стадіону («Я — люблю спорт!»), Палацу шкільної молоді, винесення міського сміттєсковища («вже надали землю, а хто її забрав?»), грошей на лазню домігся, так її й досі не закінчено...

Планів було багато, з переліченого — чимало й проектів зробили, а будівництва так і не почали... Навіть на спеціально вивільнених для багатоквартирних будинків місцях когось виросли індивідуальні забудови...

Дивилась на нього, коли слухала цю сповідь, — такого ж, як і 18 років тому, енергійного, заповзятого, коли ми, його довірені особи, з трибун і вулиць, а, бувало, у багні мало не по коліна, відстоювали його, ратували за нього, і бачили: ні, не змінився наш Ринка. І запал у нього той же, молодечий, і любить місто насправді широко, бо вклав у нього своє велике щедre серце.

Можливо, сьогодні, коли живе над водосховищем у Трипільлі, де звів власний дім, посадив гарний садок, де з весни до пізньої осені про древній Звягель йому нагадують троянди, він почав нарешті відчувати подих справжнього життя, тонкі почуття єдності родини... Адже постать — струнка, дух молодості й творчості не дає спокою. І їде до рідного міста, щоб побачити, відчувати, як там воно — без нього? І знову допомогти, порадити, чим може, як знає.

Найголовнішим вчителем вважає А. А. Ринку нинішній міський голова Микола Петрович Боровець, який завжди дякує долі, що на його життєвому шляху зустрілась така Людина, як Анатолій Андрійович Ринка.

— Свого часу, ще коли я працював у міськкомі комсомолу, багато й тісно з ним співпрацював, — розповідає Микола Петрович. — І понині часто звертаюсь до нього, раджусь, обговорюємо багато питань із життєзабезпечення міста. Бо воно йому рідне і дороге, він і досі уболює за те, щоб

життя мешканців, їх добробут ставали кращими. То ж питання містозабудови, діяльності комунальних служб Новограда-Волинського у нас завжди присутні в розмовах. Особливо багато Анатолій Андрійович допоміг мені у перший рік моєї роботи на посаді міського голови.

Безумовно, якщо говорити про значимість А. А. Ринки для міста — це був керівник високого рівня і глибокого бачення. Звичайно, у ті часи й нинішні — різні можливості. Але Анатолій Андрійович прагнув зробити якомога більше і залишити по собі гарний слід. Він цього добився. Бо центр Новограда-Волинського, котрий повністю змінив своє обличчя, і вистраждані ним два стратегічних об'єкти в розвитку міста — об'їзна дорога і підведення природного газу — це величезний пам'ятник його напруженій праці. Без нього цього б не було — це моє глибоке переконання.

У нього був високий рівень систематичного підходу до стратегічного вирішення питань: системні дороги, каналізаційне господарство, будівництво, реконструкція... А золоте правило містобудування — стратегічний план розвитку міста! Через це і я почав робити новий план розвитку нашого древнього Звягеля, бо попередній уже застарів. Але завдячую А. А. Ринці, що в ті далекі роки під його керівництвом усе так було розплановано, що за архітектурою в місті є парково-культурні зони, які роблять його одним із красивіших в області й навіть Україні. Ми ж змінили і визначили зони, де мають бути об'єкти соціально-культурної зони, промислові, які, незалежно від того, хто керуватиме містом, залишаться на віки. Головне при цьому — не допустити помилок, які в майбутньому не можна буде виправити.

У Анатолія Андрійовича — чудові людські риси, до яких я завжди придивляюся, прислуховуюсь. Це, в першу чергу — безмежне сприймання чужого горя і намагання допомогти. Людяність, комунікабельність — риси, над усе важливі для керівника, які він виховував у собі і намагався прищепити колегам і друзям. Пам'ятаю, ще за часів головування В. І. Загрівого (Анатолій Андрійович тоді працював заступником міністра Мінчорнобіля) не було тижня, щоб до нього у Київ хтось не їхав з якимись проблемою. І він усе намагався вирішити. Так реально, як він, ніхто не підтримував і не допомагав, бо він любив Новоград-Волинський над усе. Уже пізніше, потрапивши на високі посади до столиці, почали допомагати і досі турбуються про рідний край заслужений лікар України В. Л. Весельський та народний депутат України другого скликання М. Д. Горбатюк.

Зробленого Ринкою ніхто не перевершить — заслужений працівник культури України, колишній міський голова Микова Іванович Мартинюк щиро вважає часи перебування А. А. Ринки на посаді голови Новоград-Волинського міського виконавчого комітету народних депутатів часом ренесансу міста.

— Якщо згадувати роки моєї праці під керівництвом А. А. Ринки (я тоді був завідувачем відділу культури), то це були найкращі роки моєї долі. — ділиться спогадами М. І. Мартинюк. — Не думаю, що комусь з культурно-освітніх працівників — моїх колег (а спілкувався з усіма в області) потала-

нило так, як мені. Мої колеги скаржились, що не знаходять підтримки своїх планів, що їм не допомагають. А Анатолій Андрійович прислуховувався і підхоплював наші задуми. І стільки тоді було зроблено в культурі, у тому числі зміцненні її матеріально-технічної бази (бо ж вели і будівництво, і реконструкцію).

Мені подобалось у ньому те, що він не опускався до дрібниць, мислив глобально. Його цікавили серйозні речі, що вимагали величезних зусиль, коштів, часу. Але це були ті підвалини, на яких почало розвиватись наше місто.

Пригадую, Анатолій Андрійович якось сказав: «Перші роки ми будемо заривати гроші в землю». Що це означало? Інженерні мережі, комунікації, що вимагали дуже серйозних капіталовкладень, ремонту, бо були надто застарілими. Інфраструктуру інженерних мереж міста він називав його кровотворними судинами. Почали із заміни в електрокабельному господарстві міста — повітряних ліній. Адже більшість з цих мереж уже «працювала» понад свої можливості і стримувала розбудову міста.

Сьогодні мало хто знає, що інспекція Верхнього Дніпра (була така організація) заборонила будувати в Новограді-Волинському висотне житло, тому що застаріли споруди стоків не впоралися б із цією проблемою. Тоді Анатолій Андрійович узявся за зведення очисних споруд, вартість яких на той час перевищувала 6 млн. крб. Тоді й почали зводити житло. За рік здавали в експлуатацію 600 квартир! Практично у ті роки місто заасфальтували: твердим покриттям вкрили всі основні вулиці і дороги.

Анатолій Андрійович любив говорити, що немає питань, які при бажанні не можна вирішити. Він бачив усі галузі міського господарства в їхньому розвитку. І тому розвивалось усе місто — паралельно в усіх напрямках. Згадую, як звели нову школу № 4, почали будувати гімназію. Якщо чогось не можна було добитись шляхом будівництва, то робилося під виглядом реконструкції. Саме так добудували школи № 7 і 9.

А чого варте тільки створення відділу вшанування музею Лесі Українки! Адже, була тільки меморіальна частина, для влаштування відділу вшанування й перехідної галереї необхідно було відселити 7 сімей. Нема приміщення для прийняття гостей, розташування в експозиції сувенірів і книг, подарованих музею гостями міста. А ще вийшла постанова ЦК КПРС, що забороняла переведення житла в нежитлові приміщення, бо йшлося про задоволення кожної сім'ї квартирою. Та Анатолій Андрійович пішов на цей крок. Він заради справи не раз ішов на порушення законів, правил, інструкцій, бо ставався зробити якомога більше і краще для людей. Не раз, бувало, казав мені: — Миколо, якщо ми не покладемо нічого собі в кишеню, а зробимо це для людей, то нам нічого не буде, і люди нас зрозуміють. Саме завдяки його настирливості і переконаності ми маємо сьогодні і відділ вшанування музею Лесі Українки, і все, що є у місті.

Протягом усіх років, добре знаючи інфраструктуру життєзабезпечення міста, Анатолій Андрійович прагнув, щоб його мешканцям жилося ком-

фортно, і розбудовував комунальну базу. Тому саме за головування А. А. Ринки місто розквітло. В останні роки діяльності тут Анатолія Андрійовича (а це кінець 80-х) Новоград-Волинський два роки поспіль займав перші місця з врученням перехідного Червоного прапора серед міст третьої категорії СРСР. На результати підсумків впливали не тільки краса і затишок міста, а й використання коштів, розбудова міста і ще безліч показників. І ми були кращими!

Анатолій Андрійович завжди поважав людей, цінував тих, хто працював поруч з ним. Він виховав, навчив багатьох, як треба працювати, як ставитись до своїх обов'язків на державній службі. І сьогодні, коли приїждить до міста, кожному із своїх наступників радить, що треба робити, як діяти, щоб була користь, у першу чергу, людям і місту.

Василь Іванович Неук — заслужений працівник освіти України, колишній міський голова вважає А. А. Ринку своїм другом і пишається цим. Їхнє знайомство почалося у далекі комсомольські роки.

З великим теплом В. І. Неук згадує: — Ще школярем він навчився від батька робити кладку стін, копати криниці, мурувати печі в оселях. Працюючи робітником, майстром на склозаводі, проявив свої організаторські здібності. Молодь заводу обрала його секретарем комсомольської організації, згодом його бурхливу діяльність помітили у районі. Так Анатолій Ринка став секретарем міськкому комсомолу.

Ніколи не забудуться роки подальшої спільної роботи на інших ділянках, коли ми приходили на посади не просто так, а завдяки і внаслідок великої довіри людей, керівництва міста.

Мені завжди імпонували у характері Анатолія Андрійовича виваженість, поміркованість, високий професіоналізм, активна життєва позиція, погляд на проблеми сьогодення, приваблювали його велика людяність, працездатність.

Секретар міського комітету комсомолу, директор відомого в області склозаводу, секретар партійного органу, міський голова, депутат Верховної Ради Союзу РСР, заступник Міністра України з Чорнобильських питань... Де б не працював Анатолій Андрійович, він ретельно брався за кожну справу, особливо турбувався про добробут простих людей. Саме так розкрився його талант організатора-керівника з високою вимогливістю до себе та колег. Робота була для нього життям. Він кожному мить готовий допомогти, порадити, підтримати.

Начальник управління праці та соціального захисту населення Новоград-Волинської районної державної адміністрації Людмила Аркадіївна Андрушенко згадує як у далекому 1981 році після закінчення Ірпінського індустріального технікуму вона приїхала до Новограда-Волинського.

— Уже тоді А. А. Ринка займав посаду голови міськвиконкому. Але він завжди радо приймав молодих спеціалістів, допомагав їм у працевлаштуванні. Так мій чоловік Дмитро Борисович Андрушенко став інженером-технологом «Райсільгосптехніки», де дійшов до посади головного інжене-

ра. Хлопець з Вінничини, він і не уявляв, що таким людяним, простим, відвертим може бути мер чималого міста.

Мої батьки — Аркадій Іванович і Марія Андріївна Корзуні — були простими людьми з села Кленова Новоград-Волинського району. Вони свого часу дружили з батьками Анатолія Андрійовича. І пізніше, коли його батьків не стало, він не забував як моїх батьків, так і всіх мешканців тих віддалених сіл, де колись працював директором Броницького скляного заводу. Тож недарма у грудні 2006 року, коли урочисто здавали в експлуатацію школу у Броницькій Гуті, на це свято люди запросили й А. А. Ринку. Адже він колись започаткував це будівництво і чимало допоміг у зведенні школи, у прокладанні дороги з твердим покриттям до села і проведенні до цього регіону природного газу. Це абсолютно його заслуга, і мешканці навколишніх сіл вдячні йому від широкого серця.

Любов, добро і мудрість — саме так можна оцінити стосунки в сім'ї Анатолія Андрійовича Ринки, — розповідає сім'я Константинових — Анатолій Андрійович та Валентина Никифорівна — давні друзі сім'ї Ринки.

— Адже ми знаємо цю сім'ю більше тридцяти років, познайомились і подружись, коли старшим нашим синам — обом Андріям — було десь зо два роки. І менших синів і вони, і ми назвали Олександром. Діти підросли і також подружись.

— З дружиною Анатолія Андрійовича Людмилою Павлівною ми — як сестри, — розповідає Валентина Никифорівна. — Дуже близькі по духу і в поглядах на життя. Ще й разом довгий період працювали на машинобудівному заводі. Вона — хімік за освітою, пропрацювала усі роки в лабораторіях різних підприємств. Коли Анатолій Андрійович як депутат Верховної Ради СРСР працював у Москві, Людмила Павлівна працювала в міністерстві на відповідальній посаді, де її заслужено поважали і пропонували залишитись.

Вона — дуже щедра душею і мудра людина, котра стала надійним тилом чоловікові-лідеру. Він завжди був спокійним за сім'ю, бо знав: діти не тільки нагодовані, доглянуті, їх і навчає Людмила Павлівна, як належить. Старший, Андрій, з золотою медаллю закінчив міську школу № 2, потім — Київський інженерно-будівельний інститут з відзнакою. Працює у сфері будівництва у столиці, одружився, має трьох синів. У роботі такий же азартний, звитязний, як батько. Молодший, Олександр, має вищу юридичну освіту, працює за спеціальністю. Також одружений, має одного сина. Отже, рід Ринки гідно продовжується.

Сини прагнуть в усьому наслідувати батька — цього напрочуд ерудованого, авторитетного, з величезною енергією чоловіка. І дуже люблять маму — стріжень сім'ї, ласкаву і ніжну. Вона усі роки згуртовує й оберігає сім'ю, є чудовою мамою не тільки рідним дітям, а й невісткам, і при тому прекрасна жінка. Цю сім'ю можна назвати зразковою. У ній завжди панують любов, затишок, добро і порозуміння.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА Й ОЛЕНА ПЧІЛКА: НОВІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ І КРАЄЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

В. О. РИМСЬКА

(м. Новоград-Волинський)

ЯСКРАВЕ СУЗІР'Я В ІСТОРІЇ МІСТА

Своя історія, своя доля, своя слава і гордість у Новограда-Волинського. Звичайне повітове містечко, розташоване на мальовничому березі Случі, оспіване Тарасом Шевченком у повісті «Варнак». Ця славна історія живе в руїнах старої фортеці, амбразурах бетонних дотів Великої Вітчизняної війни, в рядах братських могил, у назвах вулиць, будинках, меморіальних дошках, у пам'ятниках, живе всюди. А головне — в пам'яті народній.

Однією із славних сторінок міста є життя і діяльність родини Косачів, яка залишила глибокий слід в історії Новограда-Волинського. Це у нашому місті народилося троє старших дітей Косачів, які стали окрасою українського письменства, з народженням яких пов'язано три будинки, що є вічними пам'ятниками славетній сім'ї. Це у нашому місті Косачі прожили 11 щасливих років подружнього життя, залишивши великий творчий слід у духовному розвитку краю.

Особливо дороге новоград-волинцям ім'я Лесі Українки — в нашому місті вона народилася, у ньому почали формуватися риси поетичної натури, її характер і воля, що стали вічним взірцем крицевої громадянської мужності. Це її ім'я визначило наше місто на карті світу.

У цьому році виповнюється 750 років від першої літописної згадки про нього. Старовинне наше місто і з славною своєю історією розвивається з кожним днем і ніколи не старіє. Це нічого, що на його околиці похваляються своїми побіленими боками хатки, які залишилися нам у спадщину від купецької провінції. Головне, що у них живе історія. Адже на деяких нових будинках встановлено меморіальні дошки. В місті споруджено пам'ятники, названо вулиці, які розповідають новоселам, що на нашій землі, у нашому місті бували визначні історичні постаті. Хочу розповісти про тих видатних діячів української культури, знайомих і близьких родини Косачів, які у свій час відвідали наше місто.

14 серпня 1866 року до нашого міста прибув Петро Антонович Косач на посаду голови з'їзду мирових посередників. 28 липня 1868 року, взявши шлюб у Христо-Воздвиженській церкві села Пирогова Київського повіту з Ольгою Петрівною Драгомановою, перевозить свою молоду дружину до Новограда-Волинського.

25 липня 1869 року народився їхній первісток — син Михайло Косач — у будинку панів Уварових, нині музична семирічна школа. На стіні будинку — меморіальна дошка, що засвідчує приписне свідцтво відомого вченого, перекладача Михайла Обачного.

25 лютого 1871 року народилася Лариса Петрівна Косач у будиночку міщанина Окружка. Нині тут літературно-меморіальний музей поетеси. 26 травня 1877 року народилася Ольга Петрівна Косач — відома дитяча письменниця Олеся Зірка у будинку панів Завадських.

1872 року в лютому-березні живе у Новограді-Волинському Єлизавета Іванівна Драгоманова — бабуся Лесі Українки та тітонька Олександра Антонівна Косач, рідна сестра Петра Антоновича Косача, які доглядають маленьку Лесю. Адже в цей час Ольга Петрівна — мама Лесі — їздила на довгий час до брата Михайла Драгоманова за кордон у Флоренцію, де пробула до листопада.

Михайло Петрович Драгоманов — дядько Лесі Українки — двічі відвідав Новоград-Волинський. Літом 1875 року гостював у Косачів із сім'єю. Із спогадів Лідії Драгоманової-Шишманової: «Пам'ятаю гарний великий дім з величезним садом у Новограді-Волинському. Таким те все здавалось моїй дитячій уяві, — а на справді, може, і дім, і сад не були вже такими великими. У тому домі та саду царюємо ми — діти, особливо старший брат Лесі Михайло та я, натури буйні. Цілий день бігаємо по усіх-усюдах і ціле літо граємо все одну гру: Іліаду і Одиссею. Маленької Лесічки ще тоді не торкнулась та лиха хвороба, яка зробила з усього її життя безнастанне страждання. Як гарно, вільно жилося нам у тому Новоград-Волинську! Це моє передостаннє літо на Україні осталося якнайкраще у моїй пам'яті. Пам'ятаю, як возили нас кожного дня гуляти на возі. Нас брали навіть скільки разів на полювання, на цілий день. Збиралась тоді велика компанія: одні їхали човнами по Случі, інші кіньми. Ми, діти, бігали по лісі за ягодами і слухали, як собаки ганяють зайця. Ще й досі вухо моє чує особливе гавкання мисливських собак дядька Косача».

1 лютого 1876 року М. П. Драгоманов виїхав з Києва в еміграцію, їхав залізницею до Полонного, а звідти — кіньми до Звягеля. 2, 3, 4 лютого гостював у Косачів у Новограді-Волинському, а потім звідти залізницею через Радзивілів і Львів поїхав далі до Женеви. 1876 року восени приїздить Є. І. Драгоманова — бабуся Лесі, яка зимувала у родині Косачів. Цього ж року родину Косачів відвідує М. П. Старицький. У березні 1878 року М. В. Лисенко відвідав родину Косачів і разом з Ольгою Петрівною — «списали ціле весілля «Волинське» і думали його окремо видати. Приїздив у 1870 році до Косачів Євген Васильович Судовшиков, приятель Лесиною дядька Михайла Петровича Драгоманова з дружиною Анною Іванівною — товаришкою по пансіонаті Ольги Петрівни Косач-Драгоманової. Анна Іванівна побувала в місті і в 1875 році разом з донькою Олександрою Іванівною, яка стала українською письменницею, літературний псевдонім —

Грицько Григоренко. З 1893 року вона — дружина брата Лесі Українки — Михайла.

Влітку 1878 року Лесині батьки їздили в Париж на всесвітню виставку і побачитися з Драгомановими, які жили в еміграції. Залишили дітей: Лесю, Мішу, Ольгу на бабуню Єлизавету Драгоманову і тітоньку Олену Антонівну Косач. Це їй Леся присвятить свій спогад у вірші «Забуті слова», який стосується перебування любимої тьоті Єлі у Новограді-Волинському.

7 листопада 1878 року П. А. Косач вибув із Новограда-Волинського. Його переведено на службу до Луцька на посаду председателя з'їзду мирових посередників, але вже Луцько-Дубенського повіту.

Весною 1879 року, згадує дочка Косачів Ольга Петрівна: «бо поки той «приказ одержався», то довелось б з малими дітьми переїздити (кіньми ж!) вже зимою (в грудні), то й могли відкласти переїзд родини на весну 1879 року, як мені було 2 роки, літом 1879 року».

«Переїхала до Луцька сім'я цілим домом у 1879 році, і порвалася таким чином моя дружба із Звягелем», — згадує Олена Пчілка.

1 липня 1928 року Ольга Петрівна Косач — Олена Пчілка з внуком Михайлом Кривинюком, малярка Віра Олексіївна Волянська (онука Михайла Федоровича Комарова), племінниця Лесі Українки, дочка Ізидори Ольга Борисова приїздили до Новограда-Волинського. З Києва виїхали 30 червня, їхали через Коростень і пробули у місті 2 дні, а потім через Шепетівку залізницею поїхали до Заслав'я (Із'яславу).

Ось як згадує про цю поїздку Ольга Косач-Кривинюк: «1928 року літом я з матір'ю була в Звягелі. Ми знайшли дім Окружка і в ньому мати моя показала ту кімнату, де народилася Леся. Мій син Михайло Кривинюк, що теж був з нами, сфотографував (з доручення Музею діячів українського мистецтва і науки) той дім з різних боків і деякі звягельські краєвиди. Маляр Віра Олексіївна Волянська (онука Михайла Федоровича Комарова) їздила з нами до Звягелю і намалювала олійними фарбами дім Окружка і тушем стародавню українську дерев'яну церквочку з «опасанням» (ганок навколо церкви), яку добре пам'ятала Леся. Дзвіничка до тої церкви стояла по дугий бік вузького яру, і од церкви до неї треба було йти містком, положеним через той яр. Фото і олійний малюнок ми передали до Музею діячів українського мистецтва і науки вони мусять бути там, де все майно того музею (тобто в Київському історичному музеї), якщо не знищилися в той час, як те майно поневірялося по горищах, та підвалах Лаврського «Музейного містечка» після арешту та заслання завідувачки музею п. Рудинської. Рисунок церквочці — моя власність, переховувалася у мене, а тепер я передала його до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Лесина племінниця, дочка її сестри Ізидори, Ольга Борисова 1928 року намалювала олійними фарбами ту кімнату в домі Окружка, в якій народилася Леся. Цей малюнок і фотографічні негативи я передала восени 1943 року на схов до 6-ки Наукового товариства імені Шевченка у Львові

разом з рисунком церковці. Казали нам пізніше звягельчани, що на домі Окружка після тих наших одвідин і за вказівками матері нашої прибито меморіальну дошку про те, що там народилася Леся Українка. Про церквовшу ж казали на початку червня 1941 року, що її зруйнували, і вже нема її сліду від неї».

Життя продовжується. Так і повинно бути. Хочеться, щоб нове покоління несло і надалі без смертну славу пам'яті людей великих і безсмертних, про що сповіщати повинні меморіальні пам'ятки на нашій святій землі. В меморіальних дошках, музеях зберігається їх пам'ять, в історії нашого міста.

Ясною зорею, світлим променем життя цих людей залишиться у пам'яті мешканців міста, в його історії, яку потрібно вивчати, доповнювати і берегти. Ще чекає ґрунтовних, глибоких досліджень перебування видатних діячів української культури у нашому місті, які відвідували родину Косачів і мали великий вплив на духовний розвиток краю, його історію.

Вдячні новгород-волинці не тільки прибили дошку на цьому святому будиночку, а до 50-річчя з дня смерті Лесі Українки 1963 року відкрито музей-бібліотеку та встановлено погруддя поетеси.

Йшли роки музей поповнювався новими експонатами, матеріалами. Постановою ради міністрів УРСР від 20 лютого 1970 року № 112 створено ювілейний комітет по підготовці та відзначенню сотої річниці від дня народження Лесі Українки. Згідно з нагоди Міністерство культури України від 11 вересня 1970 року створено літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Сьогодні — це літературно-меморіальний комплекс, який складається з двох будинків: меморіального і відділу вшанування. Довгий і складний шлях до його створення. Пережито і краші і гірші часи, різні проблеми, але попри все те, музей функціонує, живе.

Велику роль у створенні музею, у поповненні матеріалами з життя і творчості Лесі Українки надавала родина з якою підтримувалися зв'язки, листування.

Лист від Ізидори Борисової — сестри Лесі Українки

16 / VIII.1972 р. Piscataway.

Вельмишановна Віро Омелянівню!

Сердечно дякую Вам за книжку маміних творів і за Лист-привіт з рідної Волині.

Охоче задовольнила б Ваше бажання, написала б Вас сьогодні про Лесю, але Ви певне хотіли б мати спогади про Лесю Українку пов'язані з її дитинством, з містом, де вона вродилася — Звягелем, то таких спогадів у мене немає й не може бути, бо я молодша від Лесі на 18 років, і вродилася не в Звягелі, а теж на Волині, але вже в Колодяжному повіті, куди наша родина переїхала... Мої спогади про Лесю (починаючи приблизно з 1892–3 року, с. т. як я мала років 4–5 і до кінця Лесиною життя) я скільки років тому написала, вони друкувалися у журналі «Наше життя», а також у Канаді в журналі

«Літопис Волині». Тож коли хочете, можу з тих спогадів переписати дещо і Вам надіслати». З правдивою пошаною до Вас І. Борисова».

Отримала дані журнали, які Ізидора Петрівна передала через велику шанувальницю творчості Лесі Українки Галиною Паламарчук зі Львова.

1975 р. Piscataway.

Дорога Віро! Гадаю, що мій «Мафусайлів» вік дозволяє мені так фамільярно звернутися до Вас.

Дорога Землячко. Своїм листом Ви справили мені велику приємність, — бо й відомості про пітет до Лесі, який тепер виявляють земляки цікаво було довідатися (мама наша, бувало, не раз говорила, що Лесею належно оцінять через 100 років і будуть пишатися нею), і Ваш особистий вислів приятні до нас — Лесених кривних мене просто розчулює.

З приємністю пошлю Вам наші фотокартки з дочкою, онуками й правнуками.

«Я щаслива, що вродилася сестрою Лесиною, що маю з Лесею одних батьків, але то жодна моя заслуга, це моє щастя тай годі, дякую свою долю, що вона мені його дала».. Охоче згадую часи за життя Лесі, і кому цікаво оповідаю, але завжди намагаюся оповідати факти, а не свої міркування (або висновки). Ну і звичайно, ніколи не позволю собі оповідати якість фантазії і свої, чи ухилитися від точності у передачі фактів». З пошаною І. Борисова».

Із листів Ізидори Петрівни уточнювалися певні факти з життя Лесі Українки та родини Косачів.

Мала велику радість листуватися з ще однією сестрою Лесі Українки Оксаною Косач-Шимановською.

Прага 15.05.72р.

Вельмишановна Віра Ом. (...?)

Щодо Вашого бажання мати «декілька слів-спогадів від мене для Вашого музею то це для мене завдання не таке легке. Матиму на увазі, але, на жаль, не можу обіцяти. Я не одна найближча людина Лесі, — жива ще одна її сестра Дора (в США). Ще раз дякую з щирим привітом й правдивою пошаною О. Косач-Шимановська».

1980 року на 92 році життя пішла у вічність Ізидора Петрівна. Та зв'язки з родиною Косачів-Борисових продовжуються.

Лист від Ольги Сергіївни — дочки Ізидори Петрівни від 23.XII.91 року.

Вельмишановна пані Віро!

Вибачте я не спиталася Вашого дозволу, а відправила при несподіваній нагоді мою етнографічно-історичну маленьку виставку, що складається з восьми картин.

В основу цих картин увійшли (майже столітньої давності) фото (оригінали), що вже так по вицвітали, що тільки в лупу деталі ще можна зобачити але я їх зберігаю.

У Києві пан Костянтин Петров має одержати на летовищі і обіцяв переправити їх до Вас (всі ці картини). В неділю вони полетіли. Три картини (в рамках): Портрет Олени Пілки з фото 1927р. (олівцем), хата в Гадячі в якій народилася Олена Пілка і сільські дітки. Фото хатки й дітей як і решта фот. крім портрету (олівцем) Лесі Українки — всі 1898. Фотографував типи тогочасних селян, побут і хату для історії, старший син Олени Пілки — Михайло на її замовлення.

Малювала я ці картини 1982 року для еміграційного молодого покоління, щоб дати їм відчутти кольорит і надзвичайність — минулого... Отже мої — вже всі надивилися на них, а може ваші ще поцікавляться глянути...

З глибокою пошаною до Вас і Ваших близьких! О. С-а».

Лист від Ольги Сергіїв 22.II.92р.

Вельмишановна пані Віро та п. п.Римські?

Мені пощастило завдяки знайомству з пані Галиною — я, заочно (покішю) познайомилася із Вами і не тільки познайомилась, а й душевно споріднилися ми.

Дай Боже Вам здоров'я й сили та енергії в боротьбі за існування в найтрудніші історичні часи на Батьківщині!... Мені ніяково, щоб приймати всі почесні епітети якими Ви мене наділили, бо я скромна почитателька наших талановитих предків на рівні з усіма свідомими українцями і не почувуюся, що заслуговую «примазуватися» до слави. Ви мені вибачте, але все сказане Вами на мою адресу я автоматично в душі передаю моїй мамі — Ізидорі Петрівні Косач-Борисовій; все, все — завдяки їй... Пані Галина надзвичайно приємна і славна людина, з нею так легко, так порідному можна себе почувати, я подивляю її літературний талант та відданість громадській праці. Вона й мені піддала енергії і спричинилася до поповнення музею. 1928р. мені було 14 років. Два шкільних років перед тим я вчилася малювати у Юхима Спиридоновича Михайлова — українського символіста. Мені пощастило засвоїти його пошану до класичного стилю, чистоти техніки акварелі — передаючи красу кольорів в природі. Пам'ятаю дуже добре наше перебування у Звяглі. Вікно в кімнаті де народилася Леся Українка (інтер'єр) невеличкий малюнок олійними фарбами був у архіві О. П. Кривинюк, як також і зовнішній вигляд хати де народився чоловік її М. В. Кривинюк — в селі Велика Гнійниця, (а тепер Поліське) Шепетівської округи — туди ми поїхали після Звяглі. У Звяглі (я не вміючи ще тоді плавати) мало не втопилася в річці Случі. Це була незабутня пригода в моєму житті і я після того примусила себе якомога скоріше навчитися плавати і таки досягла цього.

Дуже мені шкода, але обидва ці малюнки мої (з того часу) десь поділися, як і очевидно частини розпорошеного її архіву.

Останній мій зарисовок з натури 1934р. на Україні це — верба (символ воскресаючої України... після ударів блискавиць... яку я відтворила в своїй композиції, що зветься «Весна в степу» — яка є тепер у Вас.

Я чула від п.Галі про Вашого сина, як науковця та ще й якраз в галузі якою я дуже цікавлюся. Цікаво в якій саме галузі агрономії спеціалізується Руслан? Тим часом будьте здорові! Вас і Ваших — сердечно вітаю! О-Са».

Лист Ольги Сергіїв від 12 липня 2000 року

Арizona.

Вельмишановна Віро Омелянівна!

Наступного місяця буде нагода передати для Вашого музею від мене подарунок а саме: два комплекти (по 12 томів) творів Лесі Українки і ще рукопис твору «Хронології життя та творчості Лесі Українки», що опрацювала Ольга Петрівна Кривинюк.

Подружжя Матківських (що належать до певної організації, що пов'язана з допомогою для України) мають летіти на Україну і припровадити ці історичні цінності, які зараз знаходяться у моєї дочки Олі, яка живе тепер у іншому помешканні.

Сердечний привіт Вам і всій Вашій родині Привіт! Баба Ольга».

12-ти томне видання 1927–30 років та 10-ти томне 1963–65р. творів Лесі українки було отримане через Матківських 23 листопада 2000 року. А рукопису твору «Хронологія життя та творчості Лесі України», що опрацювала Ольга Косач-Кривинюк не попав до музею. Та ось 24 липня 2001р. об 11 годині телефонний дзвінок з Арізони сповістив про сумну звістку смерть Ольги Юріївни Сергіїв, яка була для мене сонечком і світлим промінчиком у подальшій роботі і житті. Своєю бадьорістю, життєлюбністю вона мене завжди підбадьорювала пишучи: «У твоєму віці я ще пригала б». І ось обірвалася та ниточка з людиною — рідною кровинкою Лесі, яка стільки тепла і впевненості вносила в моє життя, роботу. Та пам'ять про неї в мене буде вічною.

Я рахую, що мені дуже пощастило в житті. Листувалася з сестрами Лесі Українки, з їхніми дітьми та онуками. Маю листи від Юрія Миколайовича Косача, Михайла Михайловича Кривинюка — племінників Лесі Українки. Від Василя Михайловича Кривинюка та Ольги Лютон — внуків Ольги Кривинюк та Ізидори Петрівни — сестер Лесі Українки.

2003 року Ольга Олександрівна Лютон-Петрова, яка має зведеного брата у Києві Костянтина Петрова відвідала музей Лесі Українки. Під час відвідування музею подарувала вишиту сорочечку, яку їй вишила бабуся Ізидора Петрівна, в якій виросло троє поколінь дівчаток Косачівських —

вона, її дочка та онучка і керсетку, яка співпадає з керсеткою в якій сфотографована маленька Леся. Ця зустріч допомогла встановити зв'язку з родиною Петрових, які берегли особисті речі Косачів і мають родинне відношення до Лесі Українки. Велику історичну цінність має епістолярна спадщина Наталії Світозарівни Драгоманової-Бартаї. В 1997 року вона вперше відвідала Батьківщину своєї тітоньки Лесі Українки, а в листі від 20.08.97 написала: «Досі не можу повірити, що побувала в хаті Косачів». Ось вже десять років я листуюся з пані Наталією, яка неодноразово відвідувала місто Новоград-Волинський. Десять літ листування складають десятки листів в яких розкриваються, невідомі сторінки з життя цієї славетної родини, підтверджуються відомі факти з життя Лесі Українки та сім'ї Косачів-Драгоманових.

А ще маю листи і від Аріадни Драгоманової з Бразилії, Марії Бешкурової, — Аріади Труш, Євгенії Мільської, Ірини Стешенко, Олени Кушти та інших родичів Лесі Українки та близького оточення сім'ї Драгоманових-Косачів.

Листи, які маю можливість читати, зібрані приходили до мене понад пів-століття. В них зафіксований факт життя Лесі Українки, її родини, які допомагають достовірно відтворити життєвий і творчий шлях Лесі Українки та взагалі цієї славетної родини. Листи — це своєрідний документ з історії музею, його створення, його збагачення.

«Листи так довго йдуть», хто зна, впору чи не впору прийдуть, в якому настрою хто буде їх читати — писала Леся Українка. Листи адресовані на Батьківщину Лесі Українки, музею поетеси від спадкоємців родини Драгоманових-Косачів-Кривинюків іноді довго йдуть і все-таки приходять. Такі листи стають надбанням широкого кола шанувальників та джерелом дослідження родини Косачів-Драгоманових.

Хочеться сподіватися, що всі ці листи, якими розраховує нині музей, завдяки спільним зусиллям, повинні вийти окремим виданням. Адже листи — частина життя людини, а листи писані в літературних, мистецьких справах це — частина історії літератури, мистецтва, науки.

* * *

1. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970.
2. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К., Наукова думка, 1992.
3. Олена Пчілка. Оповідання. З автобіографією. — Харків, Вид. «Рух». 1930. До друку підготував. Черкаський Т.
4. Спогади про Лесю Українку. Вид. 2-ге, доповнене. К., Дніпро, 1971.
5. Леся Українка: Зібрання творів у 12-ти томах. Т. 10. Листи (1876–1897).

ЯК ВШАНОВУВАЛИ 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ПРО ДЕЯКІ НАВКОЛОЮВІЛЕЙНІ ПОДІЇ

Трохи історії. 11 липня 1970 року вийшла постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про відзначення 100-річчя з дня народження Лесі Українки». В постанові згадується Київ, Луцьк. А про м. Новоград-Волинський, де вона народилась, про її рідну Житомирщину у постанові жодного слова. Адже в будь-якому довіднику, підручнику з української літератури записано, що Леся Українка народилась в місті Новоград-Волинському. Тому реакція за кордоном була миттєва. Зарубіжні радіостанції, які вели мовлення на СРСР, повідомили, що більшовики не знають де народилась Леся Українка. З цієї причини постанову не опублікувала жодна газета. В тому числі «Литературная газета», «Літературна Україна», де подібні постанови про ювілеї письменників друкувались обов'язково. Щоб впевнитись, що в постанові була помилка, на Житомирщину приїжджав П. Тронько. Говорять, що саме він був автором проекту цієї постанови. Ознайомився з документами і впевнився, що справді більшовики не знають, де народилась Леся Українка. Та партія комуністів не помиляється. І незважаючи на факти, основні урочистості пройшли у Луцьку, с. Колодяжному, в Києві. Та не на її батьківщині. Ось кілька фактів.

Новоград-волинська газета «Радянський прапор» в № 182 від 17 листопада 1970 р. вмістила два матеріали. Один від РАТАУ, який не підлягав скороченню, виправленню. Під зображенням пам'ятників Лесі Українці в с.Колодяжному надруковано «Головні торжества пройдуть на батьківщині української письменниці — у Волинській області» І на тій же сторінці вміщено фото будинку, де народилась Леся Українка в Новограді-Волинському. І текст: «Будинок, в якому народилась Леся Українка». І в редактора, звичайно комуніста, бо на цю посаду безпартійних не призначались, не виникло потреби якось спростувати, покритикувати цю нісенітницю. 25 лютого 1971 року у Києві відбулось ювілейне засідання на честь 100-річчя з дня народження Лесі Українки. На ньому виступили письменники з Росії, Грузії, Білорусії, Казахстану, Вірменії. «Від земляків», як повідомили газети, слово надали Лесі Жишко, студентці Луцького педінституту. Від рідного Новоград-Волинська, Житомирщини до слова не запросили нікого! Щоб не викликати зайвих питань, щоб не соромити правлячу партію. 26 лютого 1971 року величезна делегація вирушила з Києва до Луцька. Вона відвідала Житомир. У Новограді-Волинському побувала в будинку-музеї, де народилась Леся Українка. Пройшло урочисте засідання, концерт, доповіді. На другий день делегація поїхала... в Луцьк на торжества з нагоди

100-річчя поетеси. Ніхто не сказав: «Люди добрі? Що ми робимо? Куди ми йдемо? Новоград-Волинський має бути кінцевим пунктом свята». Та постановила партія вища за логіку. Як розповідала мені директор будинку-музею Лесі Українки в Новограді-Волинському Віра Римська, з райкому партії їй наказали взяти подарунки, мішечок із землею садиби Косачів. Їхати на урочистості в Луцьк, Колодяжне. Уявіть собі, що на ваш день народження гості не йдуть до вас з подарунками, а ви несете свої подарунки до гостей і в їх домівці святкуєте свій день народження.

І заключний акорд святкування відбувся в Луцьку і Колодяжному, а не в Житомирі та Новограді-Волинському. В Луцьку спорудили чудовий пам'ятник Лесі Українці. Але ж він мав бути споруджений в першу чергу в її рідному місті — старовинному Звягелі. Потрібно було 20 років землякам Лесі Українки стукати в двері високих посадовців у Києві, щоб подібний пам'ятник з'явився і в Новограді-Волинському. Його теж, як і у Луцьку, створив скульптор М. Обезюк. Була негласна вказівка зробити тільки погруддя. Хоч у Луцьку споруджено скульптуру Лесі Українки на весь зріст. Обезюк відчував і свою невільну провину в тому, що в рідному місті Лесі Українки пам'ятник їй відсутній. Тому він створив пам'ятник, на якому поетеса сидить. Здалеку видається, що це погруддя Лесі. А коли підійти ближче, то стає зрозумілим, що це зображення Лесі на весь зріст. Як кажуть в народі: «І вовки ситі, і вівці цілі».

І березня 1971 року у Москві теж відбулись подібні урочистості. Були присутності керівників партії та уряду. Там теж виступили представники письменницьких організацій: Сергій Наровчатов (Москва), Людмила Тягличева (РРФСР), Маріка Бараташвілі (Грузія), Іван Шемякін (Білорусія), Фазу Алієв (Дагестан), Микола Бажан (Україна), М. Тихонов (Москва). Обласна газета «Радянська Житомирщина» писала, що серед делегатів від України був і відповідальний секретар Житомирської організації спілки письменників України Володимир Канівець. Однак московські газети в публікаціях про склад делегації від України його прізвища не згадали. Хоч за логікою подій на цьому ювілейному засіданні мав виступити від земляків Лесі Українки саме він. Та слово надали Лесі Гудимі. «Правда» в № 62 від 3 березня 1971 року писала: «Есть глубокий смысл в том, что на торжественном заседании, посвященном замечательной дочери Украины, собрались представители многих советских республик. Земной поклон от земляков великой поэтессы передала участникам заседания студентка Луцкого педагогического института имени Леси Украинки Леся Гудима».

Кілька років тому по Житомирському обласному радіо журналістка Валентина Забродська до чергової річниці з дня народження Лесі Українки разів 10 повторювала передачу про те, що до 1970 року не було документів, які підтверджували факт народження Лариси Петрівни Косач в Новограді-Волинському. І тільки в 1969 році в Почаєві знайшли метричну книгу, яка підтвердила, що Лариса Косач народилась в Новограді-Волинському». В Державному архіві

Житомирської області повідомили, що метрична книга Соборної Преображенської церкви в Новоград-Волинському за 1871 рік зберігається в Житомирі з XIX ст. В ній є запис про народження і хрещення Лариси Петрівни Косач (фонд I, опис 77, справа 13, сторінка 407 зворот). Адже церква в Російській імперії була державною установою, яка здійснювала запис про народження, вінчання і смерть громадян держави. І на початку року зобов'язані були відсилати ці 3 книги в консисторію. В нашому випадку — у Волинську, до Житомира. Там зберігаються подібні книги з церков Житомирської області. Інші книги з церков Волинської губернії передані у відповідні обласні архіви тих областей, які входили до складу Волинської губернії. Отже повідомлення по обласному радіо не відповідало дійсності. Про це я сказав Забродській. Але вона послалась на Віру Римську, директора музею Лесі Українки. Я звернувся з листом до музею і одержав відповідь від Римської, що вона не чула цієї передачі. Наступного року, теж у лютому, Забродська знову на хвилях обласного радіо повторила передачу про відсутність до 100-річчя Лесі Українки документів, що підтверджували місце народження Лесі Українки в Новограді-Волинському. Я знову написав до Римської і одержав листа. В ньому вона повідомила, що чула цю передачу: «Страшенно обурилася почутим». Я гадав, що по обласному радіо буде спростування неодноразово повтореної передачі. Не діждався. В 2006 році до 135-річчя з дня народження Лесі Українки була видана збірка статей наукової конференції в Новограді-Волинському «Ї зоря повік буде ясна». Там вмішена і замітка Антоніни Листопад «Колиска — найбільша твердиня». Ось уривок з цієї праці. «І довго дехто вважав, що Леся Українка народилась в Колодяжному. Лише звягелчани знали правду, та чим докажеш. Переконливе підтвердження прийшло аж на сторіччя Лесі Українки. Журналіст Анатолій Стрільчук, який редагує зараз газету «Слово Полісся» в місті Баранівці на Житомирщині, аж в Почаєві, в монастирських архівах натрапив на запис у Метричній Книзі про народження Лариси Петрівни Косач». Я знову звернувся в обласний архів, до знаних житомирських краєзнавців. І всі в один голос сказали, що метрична книга з XIX ст. знаходиться в Житомирі. І кожен бажаючий міг звернутись туди і на власні очі впевнитись в тому, що Лариса Петрівна Косач народилась в Новограді-Волинському. Звернувся за поясненнями до Стрільчука в Баранівку. Ось уривок з його відповіді.

«У 1969 році, у Почаєві, мені до рук потрапив не метричний запис Лесі Українки, хоч його можна було вважати й таким, а донос третьому відділенню про перебування в Новоград-Волинському полковника із Полтавської губернії Стелана Олексійовича Васильківського. Там згадувалось, що він взяв участь у хрещенні разом із Єлизаветою Драгомановою малої Лесі. Цей донос, мабуть, належав перу комусь із дяків Новоград-Волинської Соборної Преображенської церкви».

Отже, з доносу дяка, який опосередковано говорив про хрещення Лариси Косач в Новограді-Волинському, зробили метричну книгу. І зробили висновок, що раніше метричної книги не могли відшукати. А як же метри-

чна книга в Житомирському архіві? Та візьміть будь-яку книгу з творами Лесі Українки, за будь-який рік, де є її біографія, і там скрізь написано, що Леся Українка народилась у Новограді-Волинському. Ось збірка в двох томах 1954 року — «Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження». Видавництво АН УРСР, Київ, 1954 рік. Там є безліч згадувань, де народилась Леся Українка. Є там і спогади рідної сестри Лариси Косач — Ольги Косач-Кривинюк: «Служив батько спочатку з Звягелі (там служачи, він одружився 1868 р. з сестрою свого друга М. П. Драгоманова Ольгою Петрівною Драгомановою, там народилися його старші діти Михайло, Лариса й Ольга, троє молодших — Оксана, Микола й Ізідора вродилися вже в Колодяжному) потім у Луцьку, куди переїхав з сім'єю 1878 р.». Навіть коли б не було метричної книги в обласному архіві про народження Лариси Косач, то стаття-спогад Ольги Косач-Кривинюк є основою, щоб визначити місто, де народилась Леся. Коментарі, як кажуть, зайві.

Поштові адміністрації країн до ювілеїв, видатних подій випускають спеціальні поштові штемпелі. Вони відрізняються від календарних, якими гасять марки на конвертах, додатковим текстом і малюнком. Ці штемпелі використовують один день в одному-двох поштових відділеннях. До 100-річчя Лесі Українки Міністерство зв'язку СРСР запровадило два види такого штемпеля. На ньому такий додатковий текст: «100-летие со дня рождения украинской писательницы Леси Украинки (Л. П. Косач-Квитка, 1871–1913)». Цими штемпелями користувались 25 лютого 1971 року на поштамті Києва і... у Колодяжному. А чому ж не у м. Новограді-Волинському, де народилась Леся Українка Лариса Петрівна Косач? А тому, що прийшлося би спростовувати Постанову ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР. Але ж комуністична партія ніколи не помиляється. Навіть коли вона помиляється.

То звідки і де ця зневага до Лесі Українки? Чому і нині друкуються матеріали про те, що Леся Українка народилась в Колодяжному? Чому в ЗМІ і нині наголошується, що Волинська область — Лесин край, а до Житомирщини така назва не застосовується? Кому вигідна ця історична фальсифікація?

До речі, у збірнику постанов за 1970 рік «Постанова про відзначення 100-річчя з дня народження Лесі Українки» є виноска: «Пункти 6 і 11 не публікуються». Що ж приховувалось від громадян в цих пунктах? У Державному архіві Житомирської області зберігається архів обкому компартії. Там знаходиться повний текст цієї постанови (фонд 1176, опис 9, справа 113, сторінки 245, 245 зворот):

«6. Дозволити Республіканському ювілейному комітету запросити для участі у святкуванні 100-річчя з дня народження Лесі Українки діячів культури з братніх союзних республік, м. Москви, м. Ленінграда та представників Всесоюзного ювілейного комітету в кількості 26 чоловік. Порушити клопотання про запрошення на святкування письменників та прогресивних діячів культури з зарубіжних країн.

11. Міністерству фінансів УРСР разом з Республіканським ювілейним комітетом внести на затвердження Ради Міністрів УРСР кошторис витрат, зв'язаних з проведенням ювілею Лесі Українки».

Отже, в ті часи запрошувати чи не запрошувати на свято зарубіжних гостей, в тому числі і родичів Лесі Українки, могли тільки за згодою ЦК КПУ.

К. В. ЗАВАЛЬНЮК

(м. Вінниця)

РОДИНА КОСАЧІВ І ПОДІЛЛЯ

Життя та творчість геніальної поетеси, великої доньки українського народу Лесі Українки, а також її родини, нерозривним, тісним чином пов'язані з Поділлям. Ще 17-річною дівчиною Леся, прямуючи влітку 1888 року потягом на лікування до Одеси, мала змогу милуватися чудовими, неповторними подільськими краєвидами, які надихнули її на створення свого першого циклу поезій «Подорож до моря». У циклі з дев'яти віршів третій з них, присвячений нашому краю, містив рядки, які нині стали майже афористичними:

*Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, небало!
Здається, що зроду небаля,
Що горе тебе не знавало!
Онде баяночка весела,
В ній хороші красні села,
Та хати садками вкриті,
Срібним маревом повиті,
Коло сел стоять тополі,
Розмовляють з вітром в полі.*

Важливе місце з-поміж багатьох інших куточків Поділля у біографії Лесі Українки та її родини займала Наддністрянщина, особливо, м. Могилів-Подільський. Так, збираючись разом з чоловіком Климентом Квіткою поселитися десь поближе до рідних місць, Леся Українка в листі до матері від 21 березня 1908 р. писала: «Маримо ми, коли б якось врядитись, як не в Криму (що страшенно трудно), то в Бессарабії або в Південному Поділлі...» [1]. У наступному листі, від 27 червня 1908 р., Леся конкретизує свій намір: «Зрештою, жити на Україні нам можна було б не далі на північ, як Могилів-Подільський» [1].

На жаль, намірам Лесі Українки поселитися над Дністром завадило загострення її хвороби, що змусило шукати інших місць для проживання.

Все ж, існують документи, які недвозначно вказують на те, що поетеса таки колись перебувала у місті над Дністром. Це, насамперед, лист Ісидори Косач-Борисової, молодшої сестри поетеси, до музею Лесі Українки в Києві від 17 липня 1963 р. У листі, зокрема, зазначалося: «У Могилеві-Подільському Леся була ще зовсім молоденькою (певне, мене ще тоді й на світі не було), їздила з мамою до знайомих на скільки день. Про цю подорож і мама, і Леся, бувало, згадували, але як ті знайомі звалися, не пам'ятаю» [2]. Окрім цього, на думку письменника та краєзнавця А. Бортняка, Леся разом з матір'ю Ольгою Косач (Оленою Пчілкою) могла гостювати у с. Карпівка, — в маєтку, придбаному Михайлом Старицьким, що був своєрідною духовною Меккою для багатьох видатних українців [3].

До речі, серед друзів і знайомих Лесі Українки було також чимало вихідців з Поділля. Серед них — такі імена, як Микола Лосятинський, Данило Заболотний, Михайло Коцюбинський та багато інших. «В Одесі... між студентами, — писала Леся Українка рідним під час свого першого приїзду до цього міста, — я знаю тільки одного подольанина Лосятинського, що міг би перекладати з російської, польської і німецької.. Єсть там ще один панич Заболотний: він пише українською вірші»[3].

Окремого висвітлення потребують і творчі взаємини Лесі Українки та нашого видатного земляка М. Коцюбинського. Останній високо цінував творчість поетеси, ставлячи її в один ряд з такими письменниками, як І. Франко, В. Стефаник, П. Мирний, О. Кобилянська. У свою чергу, Леся Українка активно пропагувала твори великого Сонцепоклонника, обмінювалась з ним порадами, думками і поглядами.

В цілому, як зазначав відомий подільський письменник, літературознавець, перекладач І. Глинський, «подільські сторінки в житті й творчості славної доньки українського народу — значні і цікаві, до того ж мало вивчені. Це сторінки великої любові до чудового краю над Бугом та Дністром, до його людей, до його поетичного слова» [1].

Заради справедливості потрібно відзначити, що вищесказане однаковою мірою стосується й інших членів Лесиної родини (мати Олена Пчілка, сестри Ісидора та Ольга з чоловіками Юрієм Борисовим і Михайлом Кривинюком, а також Олександра Судовшикова, дружина передчасно померлого брата Михайла Косача). Усі вони у 20-х рр. минулого століття жили і працювали у місті над Дністром, яке для них стало рідним. Найперше це стосується молодшої Лесиної сестри Ісидори Косач, яка зі своїм чоловіком Юрієм Григоровичем Борисовим, земським агрономом, оселилася у Могилеві-Подільському ще восени 1912 р.[4, с. 132].

В Державному архіві Вінницької області зберігається ряд справ 20-х рр., що стосуються діяльності Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму ім. Селяніна та його персоналу. Зазначений технікум виник 8 серпня 1921 р. при с. Немія, що неподалік від Могилева, на базі господарства колишнього землевласника Красовського. Згодом, 21 серпня, технікуму

було відведено садки, що примикали до садиби Красовського, та 50 десятин ріллі. Новий технікум мав випускати фахівців із виноградарства та виноробства, а також із рільництва. Завідуючим (управителем) технікуму було призначено Ю. Г. Борисова [5, арк.57,96].

Оскільки у Немії не виявилось придатних для навчання будинків, то теоретичні заняття проводились у приміщенні педагогічних курсів у Могилів-Подільському по вулиці Виноградній, 34. Через значні організаційні та матеріальні труднощі навчання у технікумі розпочалось лише 12 березня 1922 р., а першими слухачами стали... 7 студентів підготовчого курсу [5, арк.57]. Надалі кількість слухачів поступово збільшувалася: із 36 студентів на початку 1 триместру 1922-23 академічного року до 52-х на початку 2 триместру того ж таки року [5, арк.50]. Досить промовистим у діяльності технікуму виглядав і такий момент, відзначений його управителем Ю. Борисовим у листі на адресу Укрголовпрофосвіти у Харкові від 18 червня 1923 р.: «Не останнє значіння має й той факт, що наш технікум, один з незначного числа технікумів, вживає викладової мови української» [5, арк.51]. До речі, замовляючи підручники для технікуму (а серед них були О. Єфремова з історії українського письменства, І. Огієнка з історії української культури, М. Грушевського з історії України та Н. Григорієва — Наша із всесвітньої історії), Юрій Григорович наголошував, що «всі підручники бажано мати на українській мові» [5, арк. 8].

Очевидно, що на духовну ауру технікуму впливав і той факт, що у ньому на той час працювали сестра Лесі Українки Ісидора з чоловіком, а також Михайло Кривинюк, чоловік сестри Ольги. Із тогочасних документів, що дійшли до нашого часу, зокрема, відомо, що Ісидора Петрівна Косач — Борисова працювала у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі з 1 жовтня 1922 р., читаючи у ньому лекції з хімії [5, арк. 32]. Паралельно з цим, у 1922–1923 рр. читала хімію і географію також і на педкурсах [5, арк. 79зв.].

Значний інтерес для дослідників можуть також складати особова справа і автобіографія І. Косач-Борисової, датовані 6 лютого 1923 р. Зокрема, із автобіографії ми дізнаємось, що І. П. Косач-Борисова народилась 1888 р. у Ковельському повіті Волинської губернії. У 1905 р. закінчила Фундуклеївську гімназію у Києві. Після цього вступила на Стебутівські сільськогосподарські курси у Санкт-Петербурзі, однак, через захворювання на малярію, не закінчила їх. Восени 1906 р. вступила на сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту, яке закінчила у січні 1911 р. Після цього деякий час служила у Васильківському повітовому земстві Київської губернії. З осені 1911 р. до 1912 р. включно проходила агрономічну практику на Кишинівській дослідній станції при Бессарабському училищі виноградарства і виноробства. Згодом тривалий час працювала у хімічній лабораторії Бессарабської дослідної станції, здійснюючи аналіз вин та їх фальсифікатів. З осені 1912 р. Ісидора Петрівна разом з чоловіком

переїздить до Могилева-Подільського. Через хворобу та виховання малолітньої доньки аж до 1918 р. залишається без роботи. Надалі, з 1918 до 1919 р. викладає природничу історію та українську мову в гімназії Ващенко-Захарченка у Могилеві-Подільському, потім (у 1920 р.) в трудових школах № 5 і 6 природознавство, теорію словесності та історію української літератури. У 1920–1921 р. викладала фізіологію і анатомію людини, а також хімію і географію у соціально-економічній школі № 2. З 1922 р., як вже зазначалося вище, працювала у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі та на педкурсах (до 1923 р.) [5, арк.78–79зв.].

Завідуючим технікумом (з 8 серпня 1921 р.), в якому працювала Ісидора Косач, був її чоловік Юрій Григорович Борисов. З матеріалів його особової справи, а також автобіографії, датованих 20 березня 1923 р., відомо, що народився він 1886 р. у с.Верхівка Могилівського повіту Подільської губернії (нині – Барського району Вінницької області). Закінчив реальне училище у Києві, а згодом –сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту (1906 – січень 1911 р.). З 6 лютого по листопад 1912р. служив агрономом Погребищенської дільниці у Бердичівському повітовому земстві. З 1 грудня 1912 р. до серпня 1914 р. працював повітовим агрономом у Могилів-Подільському земстві. Одночасно організував сільськогосподарські курси, на яких виступав як лектор, а також широко розповсюджував агротехнічний досвід серед селян позашкільним шляхом. Під час I-ї світової війни перебував на фронті. Зазнав австро-угорського полону, в якому пробув з листопада 1914 до серпня 1918 р. Після звільнення з полону повернувся додому, де знову зайняв свою посаду повітового агронома. З березня 1919 р., після приходу більшовиків, працював завідуючим підвідділом радянських господарств, а згодом – завідуючим повітовим земельним відділом (до грудня 1920 р.). Після цього до жовтня 1922 р. працював завідуючим підвідділом сільського господарства та землеустрою. Крім цього, читав лекції слухачам сільськогосподарських курсів та курсантам партійної школи. З 1 жовтня 1922 р. залишив службу у земвідділі, аби повністю зосередитись на педагогічних та господарських справах сільськогосподарського технікуму, управителем якого він був призначений 8 серпня 1921 р. У цьому ж технікумі Юрій Григорович читав лекції з ботаніки, а на педкурсах – з агрономії. Разом з сім'єю (дружина, дочка 8 р., теща 74 р. і родичка 62 р.) станом на 20 березня 1923 р. мешкав у Могилеві по вул. Виноградній, 5 [5, арк.65–66зв.].

Також у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі працював з 1 жовтня 1921 р. (викладав зоологію та алгебру) Михайло Васильович Кривинюк, чоловік Лесиної сестри Ольги [5, арк.32]. З його особової справи та автобіографії, заповнених 20 березня 1923 р., відомо, що народився він 1871 р. в с. Гнойниця Плужанської волості Острозького повіту Волинської губернії. Навчався у сільській школі, 6-класній Острозькій прогімназії та Житомирській гімназії (закінчив у 1894 р.). Після цього продо-

вжував навчання на природничо-історичному відділенні фізико-математичного факультету Київського університету, однак, на 3-му році навчання за зв'язок з українськими соціал-демократами був заарештований жандармами. Просидівши в ув'язненні 14 з половиною місяців, у 1899 р. був висланий на 2 роки під гласний нагляд поліції в Астраханську губернію. На щастя, місцевий губернатор виявився досить толерантною та далекоглядною людиною, яка звикла цінувати освічених, розумних людей. Тому-то Юрій Григорович провів усі роки заслання не у глухих провінційних закутках, а на службі в Астраханській міській управі.

Після звільнення із заслання Ю. Борисов спробував поновити своє навчання в університеті, але невидиме тавро політично неблагонадійної людини повсюди закривало перед ним двері вищих навчальних закладів. Лише у Львові, який належав тоді Австро-Угорській імперії, вдалося восени 1903 р. стати студентом механічного відділення місцевого політехнікуму. Однак, через брак коштів не затримується надовго і там. У пошуках кращої долі навесні 1904 р. відправляється в Прагу, де восени того ж року стає студентом Празького політехнікуму, а також підробляє на життя викладанням в школі Індержіха. Під час одного з візитів на літні канікули додому (1907 р.) арештовується поліцією. І хоча суд, який відбувся у Житомирі в 1908 р., виправдав його, дорога на Прагу виявилась закритою. У пошуках заробітку у 1909 р. влаштовується на роботу у І-е Взаємне Товариство страхування життя, а в 1910 р. — у Київське відділення Волзько-Камського комерційного банку. Надалі, з листопада 1914 р. переходить на аналогічну роботу у Катеринославське відділення цього ж банку. Згодом, у 1920 р. служив у ліквідаційній комісії з ліквідації приватних банків при Катеринославському губфінвідділі і, одночасно, у 1919–1920 рр. був викладачем української гімназії. Через скорочення штатів у губфінвідділі в 1920 р. переходить на роботу у підготовчу до електротехнічного технікуму школу в с. Чаплі Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Рятуючись від голоду, восени 1921 р. разом із сім'єю опиняється у Могилеві-Подільському. Тут він влаштовується на роботу у сільськогосподарський технікум, поєднуючи викладацьку діяльність із службою у місцевому союзі сільськогосподарських кооперативів (з 1922 р.) [5, арк.68–71].

Із Могилевом-Подільським були пов'язані неповторні миті життя й Ольги Косач-Кривинюк, — найближчого друга Лесі Українки, її першого біографа, лікаря, педагога, перекладача, етнографа, фольклориста. До міста над Дністром вона прибула восени 1921 р. із Лоцманівської Кам'янки (біля колишнього Катеринослава), де рятувала людей від різних хвороб. «У Могилеві, — відзначала київська дослідниця Л. П. Мірошніченко, — Ольга Кривинюк не стала шукати лікарської служби, а пішла вчителювати.

З листопада 1923 р. по жовтень 1924 р. вона викладала українську мову та літературу в 1-й трудовій школі ім. І. Франка, а Михайло Васильович був секретарем повітової кооперативної організації і викладав зоологію в аг-

рономічному технікумі в Немії, де викладала й Ізидора Петрівна. Син Михайло вчився в Могилів-Подільській електропрофшколі. Вона відкрилася 1922 р., і Михайло Кривинюк був одним з 22-х учнів першого випуску 1924 р.» [4, с.133].

Ця ж дослідниця відзначала, що О. Косач-Кривинюк організувала при школі ім. І. Франка дитячу драматичну студію, де були поставлені п'єси Олени Пчілки «Весняний ранок Тарасовий», «Казка Зеленого Гаю», «Дві чарівниці», «Скарб (Вечір на Івана Купала)», «Боротьба», «Кобзареві літа», «Мир миром» та інш. [4, с.134].

Відомо також, що у 1923 р. О. Косач-Кривинюк їздила з Могилева у Катеринослав до П. Єфремова, щоб придбати автографи Лесі Українки. Надалі, з осені 1924 р. життєві шляхи привели родину Косачів з Могилева до Києва, де О. Косач-Кривинюк працювала вчителькою української мови у трудовій школі № 20 і, одночасно, лектором української мови в лекторському бюро в справах українізації радянських установ. Згодом, у 30-і рр. цю родину, як і багато інших, не оминула хвиля жорстоких репресій. Зокрема, зазнали заслання Ісидора Петрівна та її чоловік Ю. Борисов, який там помер. Двічі відбував ув'язнення чоловік Ольги Петрівни М. Кривинюк (трагічно загинув в евакуації на Уралі у 1942 р.). Що стосується Лесиних сестер, то вони залишились в окупованому німцями Києві і ранньої осені 1943 р. виїхали звідти на Захід [6, с.162-163]. До речі, у таборі для перемішених осіб у німецькому місті Аугсбург в 1945 р. разом з ними проживав письменник Микола Студецький (Скеля), уродженець с. Флорине Бершадського району Вінницької області. Він же був і серед людей, які проводили Ольгу Петрівну в останню скорботну дорогу [7].

Окрема тема для розмови — перебування у Могилеві-Подільському матері Лесі Українки Ольги Петрівни Драгоманової-Косач (Олени Пчілки). Раніше вже згадувалося про її короточасні відвідини Могилева у 80-х рр. XIX ст. Нове побачення із містом над Дністром у неї відбулося 1920 р. Сюди Ольга Петрівна була змушена переїхати з Гадяча після скандальної участі у Шевченківському святі 11 березня. Під час згаданого свята літня жінка не побоялася стати на захист національного прапора, якого зірвав із бюста Тараса Григоровича більшовицький комісар Крамаренко. Коли ж їй не вдалося це зробити, вона виголосила палку промову, за що й була заарештована. Лише на прохання дочки Ісидори з численною групою учасників свята О. Пчілку було звільнено за умови, що вона негайно покине Гадяч. При цьому їй не дозволили забрати з собою ні особисті речі, ні рукописи, ні домашню бібліотеку, які невдовзі були розграбовані і знищені [8].

За спогадами однієї з родичок Лесі Українки, колишньої могилівчанки Віри Григорівни Рот, «Олена Пчілка в 1920 р. оселилася в дочки Ісидори Петрівни в Могилеві-Подільському на Грецькій вулиці. Пізніше сюди приїхали Кривинюки: Ольга Петрівна та Михайло Васильович. Коли Борисова призначили зав.сільгосптехнікуму на Немії, усі жили на Немії, а на зиму

переїхали на Виноградну вулицю...» [9]. На останній Косачі мешкали у найнятому будинку Карпова, де згодом розміщувався лігоспзг [10].

Остання могилівська адреса О. Пчілки та її родини – вулиця Романівська, 29. Саме цю адресу О. Пчілка позначила на аркуші з автографом свого доопрацьованого перекладу пушкінського «Анчара»: «Виправлено в червні 1924 р. в Могилеві-Под., Романівська вул., 29. Будинок в горах та в садах» [9].

Незважаючи на досить поважний вік, О. Пчілка продовжувала плідно творити на подільській землі. Зокрема, в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються її авторизовані машинописи: п'єса «Мир миром» (з датою: «Могилів, 1921 року, 2-го квітня»); «Киселик» (з написом: «м. Могилів на Поділля, 1921 року, квітня 5-го»; п'єса «Скарб» (з поміткою: «Написано в Могилеві-Подільським у квітні 1921 року, перед Великим Святком») [4, с.134]. Крім цього, підраховано, що в 11-ти оповіданнях О. Пчілки («Хвіря язиката», «Доля», «Божевільний», «Нагла смерть», «Черниця» та ін.) відображено побут придністрянського села [6, с.282].

У місті над Дністром О. Пчілка також читала лекції української мови та літератури на учительських курсах, опікувалася юними аматорами сцени у драматичному гуртку, організованому при школі ім. І. Франка (там же було поставлено цілий ряд її п'єс та опереток), збирала перлини народної творчості. За свідченнями вже згадуваної В. Г. Рот, О. Пчілка часто ходила по околицях міста, бувала в с. Лядовій [9]. По це ж згадує і Олеся Борисова, дочка О. Косач-Кривинюк та Ю. Борисова: «Я ніколи не забуду (мені тоді було 7–8 років) тої чудесної пори як ми «товаришували» з бабункою, наші прогулянки (в гори і яри), колекціонування фосфоритів, кременів і т. д., гончарної мистецької посуду і взагалі спостережень природи і народного мистецтва, як ми їздили з бабункою по селах і оглядали й змальовували малюнки кругом вікон на печах і т. д.» [4, с.135].

Результатом етнографічних досліджень О. Пчілки у Наддністрянському краї були її праці «Українські народні легенди останнього часу» («Етнографічний вісник». – К., 1925. – Кн.1. – С. 41–49), «Українське селянське малювання на стінах» («Записки історико-філологічного відділу ВУАН». – К., 1929), а також численні зошити із записами веснянок, колядок, шедрівок, купальських, побутових пісень, зібраних і записаних у селах Могилів-Подільського повіту [6, с.281–282].

У фондах Державного архіву Вінницької області зберігається також цікава справа, яка стосується призначення матері Лесі Українки персональної пенсії. Зокрема, у витязі з протоколу засідання постійної комісії з призначення персональних пенсій та допомоги при Наркомсоцзабезі від 17 березня 1924 р. зазначалося: «26. Назначить О. П. Косач персональну пенсію в розміре полной ставки 10-го разряда.

Губсособесу обследовать имущественное положение и состояние здоровья» [11, арк. 9].

19 червня 1924 р. таке обстеження відбулося, про що свідчить короткий актовий запис: «гр. Косач ничего ни денег ни недвиж. имущества не имеет» [11, арк. 23в.]. Після цього, 21 червня 1924 р. Могилівський соцзабез повідомив, що О. Пчілці «цього числа виплачена пенсія за час з 17 березня по 1 червня в розмірі 149 к. і 25 к. (сто сорок дев'ять карб. і 25 коп.)» [11, арк. 23в.].

Після отримання пенсії О. Пчілка виїхала з Могилева-Подільського до Києва, де працювала в Академії наук аж до своєї смерті 4 жовтня 1930 р.

У Могилеві-Подільському у 20-і рр. ХХ ст. також жила і творила дружина Лесиноного брата Михайла (помер у 1903 р.) Олександра Євгенівна Судовщикова (літературний псевдонім Грицько Григоренко). До речі, місцевий краєзнавець і журналіст Микола Горобець, всупереч енциклопедичним відомостям, довів, що невістка О. Пчілки похована не у Києві, а в Могилеві-Подільському, на цвинтарі біля нинішнього будинку побуту «Дружба». На жаль, її могила не збереглася, оскільки місцева влада ліквідувала цвинтар разом із надгробком [12].

У світлі вищесказаного варто зупинитися і на тій ролі, яку відігравав наш край у житті чоловіка Лесі Українки Климента Квітки. Зокрема, в Державному архіві Вінницької області виявлено офіційний лист за підписом К. Квітки від 16 грудня 1917 р. (на той час займав посаду товариша Генерального секретаря судових справ) на адресу Вінницької повітової земської управи, де він у відповідь на запит члена управи І. Рижія роз'яснює порядок вступу на посаду мирових суддів [13, арк.60].

З іншого архівного документу ми довідуємось, що педрада Вінницького вишого інституту народної освіти 11 листопада 1921 р. надіслала офіційне запрошення К. Квітці для роботи у згаданому вузі [14, арк.47]. Перед цим сам Климент Васильович, який на той час займав посаду наукового співробітника Української Академії Наук і, одночасно, лектора з музичної етнографії Київського вишого інституту народної освіти та лектора з української народної музики у Державній консерваторії, висловлював бажання перебратися до провінції, аби тут переводити свою працю [14, арк.60]. На жаль, наслідки перенесеної хвороби не дозволили тоді переїхати до Вінниці, про що він із жалем повідомляв керівництво ВІНО у листі від 16 листопада 1921 р. [14, арк.47].

На щастя, творчі контакти К. Квітки з Поділлям на цьому не обмежуються. Як зазначав у цьому зв'язку письменник та краєзнавець А. М. Подлинний, К. Квітка «між 1922 і 1931 здійснив низку подорожей для запису нар. мелодій, у т. ч. й на Вінниччину. У 1924 він побував у селах над Дністром, листувався з Оленою Пчілкою, коли вона перебувала у Могилеві-Подільському, отримував од неї фольклор. м-ли, в 1926 знову робив записи в селах навколо цього міста. В Озаринцях записав великодні ігри та пісні на перший день свят, а в Кукаві — на другий день. У листі до Олени Пчілки від 16. У. 1926 писав із захопленням: «Це неначе вияв прав-

дивої культової традиції, коли ці співи були не забавою, а поважною магічною справою». У 1927 ще раз побував у Могилеві-Подільському р-ні» [6, с.145].

Варто також зауважити, що наявні архівні матеріали дозволяють стверджувати про перебування на Поділлі і відомого вченого Світозара Драгоманова, сина брата Олени Пчілки Михайла Петровича Драгоманова. Зокрема, з архівних джерел відомо, що 9 вересня 1918 р. Світозар Драгоманов подав скаргу у Вінницький окружний суд «на неправильні дії Вінницького Повітового Старости у справі про конфіскацію «ряд[у] брошур різних авторів і нарис[у] української соціалістичної програми», і «Лист[ів] на Наддніпрянську Україну». «На своєму засіданні 13 вересня 1918 р. суд відхилив скаргу С. Драгоманова на тій підставі, що дії посадових осіб адміністративного відомства, здійснені у межах їх повноважень, йому не підсудні [15, арк. 2].

Таким чином, життя і творчість славетної української поетеси Лесі Українки та її родини неможливо уявити без благотворного впливу щедрого Подільського краю, його талановитих людей та чарівної природи. У свою чергу, вихідці з Великої Волині назавжди залишили там частку свого розуму, серця і душевного тепла.

* * *

1. Глинський І. Поділля в творчості Лесі Українки // Наддністрянська правда. — 1971. — 13 лютого.
2. Його ж.... І Леся була в нашому місті // Наддністрянська правда. — 1971. — 24 лютого.
3. Бортняк А. Зачарована Поділлям // Вінницька газета. — 1998. — 1 серпня.
4. Мірошніченко Л. П. Косачі в Могилеві-Подільському // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. — М.-П., 1996. — С. 132–135.
5. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. Р — 254. — Оп.1. — Спр.1183.
6. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упор. і заг. ред. А. М. Подолинного. — Вінниця, 2001. — 408 с.
7. Бортняк А. Молодша Лесина сестра // Вінницька газета. — 1997. — 7 червня.
8. Його ж. «Нехай на любов Україну надивлюсь...» // Вінниччина (спецвипуск «Зоряна криниця»). — 1999. — 26 червня.
9. Глинський І. Нові документи про матір Лесі Українки // Наддністрянська правда. — 1971. — 20 лютого.
10. Гринчук О. Де жила Олена Пчілка? // Наддністрянська правда. — 1971. — 10 лютого.
11. ДАВО. — Ф. Р-973. — Оп. 1. — Спр.849.
12. Новицький А. Зруйнували могилу, але не пам'ять // Вінницька газета. — 1997. — 20 березня.
13. ДАВО. — Ф. Д-255. — Оп. 1. — Спр. 79.
14. Там само.-Ф. Р-1941. — Оп. 1. — Спр. 32.
15. Там само. — Ф. Д-172. — Оп. 3, т. 10. — Спр. 225.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В ОЦІНЦІ ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО

Постать Ігоря Костецького, одного з найцікавіших, хоча і найскладніших письменників української повоєнної еміграції, сьогодні знову привертає пильну увагу дослідників. Після тривалого замовчування про Костецького знову пишуть, даючи досить високі оцінки його творчості. Недавно на Україні вийшла друком книга вибраних творів, упорядкована Марком Робертом Стехом [7]. Високий інтелектуалізм Ігоря Костецького проявляється в усьому: не лише в його літературних творах, а й у науково-критичних розвідках, де письменник дав проникливі характеристики нашій національній культурі. У свій час Костецький залишився недооціненим. Скандальний авторитет, що склався у повоєнному еміграційному середовищі [2, 61–64, 92, 96–97], відкинув густу й тривалу тінь на цю самотню постать, спричинивши гіперболізовано негативні оцінки її. Утім, риси видатної особистості впізнавали в ньому деякі сучасники, причому не лише зі свого табору. Так, видатний польський поет і есеїст Юзеф Лободовський, представляючи досягнення української еміграційної літератури, оцінював Костецького досить високо, вважав його «найбільш західним, найбільш європейським письменником молодого покоління» [14, 46].

З відстані часу твори Костецького, проте, втрачають ту підкреслену виключність, за яку їх свого часу не сприймали та замовчували або ганили. «...У своєму контексті Костецький, будучи нігілістом в очах традиціоналістів, насправді був протейним творцем, нібито стихійним, а по суті, програмовим еспериментатором у поезії, прозі й драмі, критиком, перекладачем, видавцем і постійним організатором і водночас провокатором українського літературного життя» [3, 260], — вважає Г. Грабович. Усе це справило потребу повернення цієї цікавої постаті до історії літератури ХХ століття, де їй належить поважне місце.

Література високої проби тим і відрізняється від пересічних творів, що має здатність повертатися до читача, аби знову і знову бути предметом пізнання й омислення. Призабута раніше, нині творчість Костецького знову повертається до активного сприйняття. Укладена М. Р. Стехом та недавно видана «Критикою» ґрунтовна збірка творів І. Костецького засвідчує, що маємо справу з оригінальним талантом, який з допомогою проникливого художнього чуття активно прилучався до процесів та тенденцій, що розгорталися в європейській літературі. Тим самим І. Костецький створював виняткові прецеденти в українському письменстві ХХ століття, які ще належить по-справжньому, вникливо й поважно осмислити.

У цій статті нам ідеться про Костецького-критика й есеїста. Оцінки творчості Лесі Українки, про які піде мова, містяться у відомій праці «Стефан

Георге. Особистість, доля, спадщина» [8]. Задумана спершу як передмова до видання німецького поета в українських перекладах, ця праця розрослася до розмірів та масштабів цілої монографії. Не випадково серед її персонажів з'являються численні українські письменники — від Григорія Сковороди до Павла Тичини й Володимира Свідзинського. Автор прагне нашікувати профіль тієї культурної епохи, на тлі якої розгорталася творчість його героя — Стефана Георге. А це водночас епоха Лесі Українки, Ольги Кобилянської, пізніше українських поетів 1920-х років і, нарешті, самого Ігоря Костецького.

Принагідно скажемо, що відтепер широкий український читач може знайомитися з цілою концепцією розвитку літератури, викладеною в праці І. Костецького. Це втішає, бо вона (концепція), попри певну провокативність та викличність, по-своєму логічна і послідовна. Принаймні, добре відображає світогляд і естетичні пріоритети І. Костецького, для якого модернізм був не модним гаслом, а органічною естетичною практикою епохи. Європейські контексти, освоєні та пізнані самим І. Костецьким під час його закордонних поєзджень та спроб входження в іншомовну культуру (писання по-німецькому), тут придалися якнайбезпосередніше, обдаровуючи письменника унікальним творчим досвідом, яким мало хто з його сучасників міг би похвалитися. Раніше в науковій літературі нечасто траплялися посилання на розвідку І. Костецького про С. Георге. Проте окремі її ідеї, спопуляризовані сучасними вченими С. Павличко [11], Т. Гундоровою [4] та ін., виявили свою живучість та продуктивність у нашій постколоніальній культурі. Маю на увазі передусім оцінки модернізму та його українських предтеч у монографіях згаданих авторок. Найскандальніша теза І. Костецького, що була розвинена у працях С. Павличко, — це заява про інтимний зв'язок Лесі Українки та Ольги Кобилянської (у формулюванні І. Костецького, «літературний факт кохання двох жінок» [8, 480]), причому заява ця зроблена була в контексті оцінки творчості, позаяк критик виділяв інтимні стосунки Лариси Косач, відображені в її епістолярії, як чи не єдиний прояв модернізму, причому на тлі інших, власне літературних форм, в межах яких вона, на його думку, лишилася пересічною, улягла пуританським звичаям свого часу й оточення. Прикметно, однак, що в інтерпретації приватних стосунків Косачівни та Кобилянської С. Павличко не посилається на працю І. Костецького, хоча, безперечно, розвиває вже апробовані ним ідеї, на що вказує навіть зіставлення окремих аргументів. Аналіз позиції прозаїка-модерніста періоду МУРу маємо натомість в іншій частині монографії С. Павличко, але це вже виходить поза рамки нашої опції [11, 345–351].

В. Агеєва покликається на оцінку, яку дає Лесі Українці І. Костецький, зіставляючи її з пізнішою оцінкою С. Павличко. Симптоматично, що ця авторка, хоч і з застереженнями, визнає рацію критика: «Ігор Костецький, — пише вона, — попри ексцентричність багатьох його висновків і оцінок українського модернізму, ймовірно, мав рацію, вважаючи, що лише листи Лесі

Українки, над якими не тяжать ніякі народницькі фобії, показують «ясно в усьому обсязі, чим вона була як потенційна дієва особа великого життєвого театру» [1, 85–86].

Характеристика І. Костецьким Лесі Українки є складовим елементом (втім, одним з найважливіших, базисних!) його візії української літератури новітнього періоду. Автор не приховує, що мислить в координатах високого європейського модернізму, прикладом якого є для нього, зокрема, поезія Стефана Георге. Своєрідність цього погляду пояснює гостру критику українських авторів, у творчості яких вбачався брак модерністських аспірацій, а також нерідко вторинність, невиразність та небажання порвати з перестарілою традиційністю. Такі гріхи закидає І. Костецький і Лесі Українці, дарма що саме цю поетку виділяє серед найбільших талантів, які дала наша література на межі XIX–XX століть. Бар'єром, який українським авторам не вдалося подолати, є, на переконання І. Костецького, бар'єр мовомислення, «безіменність самої мови», що породила в епоху індивідуалізму, якою було помезів'я віків, своєрідне «табу самовияву» [8, 476]. У випадку Лесиної особи це табу усе ж не було абсолютним (відступами від нього визнано листи до О. Кобилянської), проте саме воно створює тло властивій драми Лесі Українки як літератора.

Серед найцінніших спостережень критика варто назвати його проникливу характеристику доби пограниччя віків у європейській культурі, а зокрема українського «кінця сторіччя». Костецький виявляє блискучу обізнаність з провідними ідеями цієї епохи, її характерними стильовими домініантами, причому не лише в літературі, а й у повсякденній культурі, побуті, поведінці інтелектуалів, богемній моді. Усе це складається на пластичний образ часу, який, безумовно, критикові вдається відтворити як властиве тло творчості Стефана Георге та його українських сучасників — Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Миколи Вороного, Олександра Олеся тощо. Очевидно, автор убачав своє завдання у представленні «живих» силуетів літераторів. Його цікавили не ідеї самі по собі, а те, який відгук вони мали в конкретних особистостях, на рівні їхнього індивідуального побуту. Звідси підкреслена увага до *літературного побуту*, який стає в Костецького промовистим та наводить на певні міркування узагальнюючого й оціночного характеру. Так, оцінки Лесі Українки будуються переважно на вихоплених з джерел деталях життєпису поетки. Критик читає та інтерпретує з цією метою спогади В. Сімовича (враження від Лесі Українки під час її перебування в Чернівцях 1901 року), К. Квітки, залучає також свідчення О. Кобилянської, Л. Якововського. Як цінне джерело наводяться уривки листів Лесі Українки до О. Маковея, редакції ЛНВ (В. Гнатюка), Ф. Петруненка. Ці епістолярні документи стають свідченням дійсної чи прибраної самоідентифікації поетки, а саме про цей конфлікт між вільним самовираженням та культурним табу епохи, нагадуємо, йдеться І. Костецькому.

Влучним є спостереження про поєднання жіночого образу в культурі зламу віків з *тоносом квітки*. І. Костецький не лише поширює цю асоціацію на стосунки «двох провідних дів нового українського письменства», а й показує, як вона відтворює у творчій свідомості обох, що засвідчує квіткова символіка у віршах та приватних листах. Справді, так. Флористика належала до улюблених прийомів популярного тоді сецесійного стилю, який позначився багатством рослинного декору та екзотичними образами лілей, глициній, тубероз [12, 197]. Отже, органічною була художня флористика і в творах Л. Косач та О. Кобилянської.

У поезії Лесі Українки критик визнає безперечний талант. Так, стосовно романсу «Не дивися на місяць весною» стверджує, що він цілком поважно засвідчив «інтелігентність нової української поезії» й не випадково став популярним твором, згодом перейшовши в субкультуру [8, 478]. Проте літературна вторинність і традиційність сковувала юну поетку. На прикладі вірша з циклу «Мелодії» (1894) автор заявляє про пересічність образної мови Лесі Українки, удавання до поетикальних штампів та літературщини. Такий висновок І. Костецький робить із зіставлення Лесиною вірша та лірики С. Георге: умовний переклад першого виявив би, на його думку, лише «наївну банальність» [8, 479].

Наведена вище думка не здається нам переконливою. Звернемо увагу, проте, на вибірковість прикладів. Очевидно, цитований тут вірш Лесі Українки не належить до найсильніших. До того ж, сама поетка була цілком свідомо подібних гріхів, про що неодноразово зізнавалася в листах до близьких осіб. Проте в літературі рідко трапляються чудеса, а талант письменника проявляється не у вимірі ідеального духа, тільки у сфері конкретної мови. Звичайна річ, що тогочасна українська поетична мова не могла рівнятися до значно багатшої й гнучкішої німецької, якою послуговувався Георгі, відтак зіставлення І. Костецького в цьому плані не зовсім коректне, адже виявляє пастку тієї самої суперечності, яку автор взявся з розумінням справи витлумачувати читачеві, — бар'єрів мовомислення, що провокують табу самовияву.

Прикладом великих потенційних можливостей Лесі Українки в літературі І. Костецький вважає її приватне життя, сповнене справді великих і ширих пристрастей, на відміну від літератури, пожертвованої заради умовності та традиції: «Якби вона такими одноразовими, безприкладними засобами, якими вона жила й мислила, відтворюючи свої взаємини з дядьком, Михайлом Драгомановим, своє співжиття з умираючим Сергієм Мержинським, своє співіснування з Ольгою Кобилянською — небувалий ще в українській мові літературний факт кохання двох жінок, «хтоса біленького» та «хтоса чорненького», — якби вона усім огромом свого мовного світовідчуження удалась безпосередньо до читача, було б, з гарантією, все інакше в українській літературі. Не було б їй потреби змагатися «Блакитною трояндою» чи «Лісовою пісню» з Ібсеном та Гауптманом, досягати таких сумнівних успіхів, як-от «Камінний господар», що наздолюжив хіба що відсутність

в українській драмі Шіллера. Не мали б на обов'язку й наступні покоління доробляти те, що родами й стилями належало до її доби...» [8, 480].

На тлі загальної нереалізованості поетки І. Костецький бачить лише відрадинний пласт *епістолярію*, що апелює, на його переконання, до втраченої ще від часів Сковороди художньої мови високої проби, високої інтелектуальної культури. «Ця її мова, ще один варіант, стоплений з перейманого народного, утворюваного інтелектуального, підбудований вільним включенням елементів слов'янських, російських, французьких, німецьких, італійських, латинських тощо, тощо — це один варіант, що, як свого часу й Сковородин, міг би спроектувати геть інакше, всеоб'ємну лінію українщини: ця мова тут і залишилась, у сховищі її листів, передусім тому, що вона сама не бажала так розкриватись у творах, призначених для публіки. А нею вона ж була спроможна охопити все без винятку, всі глибини й висоти, від трагічних провалів до гумористичної безхмарності, усі закутини сприймання й відруху, куди, здається, не може сягнути ніяка лексика та синтакса, ніяка граматична рація» [8, 480]. Звичайно, мова кореспонденції Лесі Українки значно відмінна від мови художніх, тим більше публіцистичних творів, вона грайлива, дотепна, іронічна. Але це мова експериментальна, можлива власне у такому вільному жанрі, яким є епістолярій. У цьому переконує той строкатий різномовний лексикон, яким захоплюється І. Костецький і який, безперечно, маркує авторку як найвищої проби інтелектуалку та поліглотку. Проте, перенесена в літературу, така мова виявилася б нефункціональною. І цієї очевидної логіки, здається, недобачає критик.

Слід віддати належне пристрасності й емоційній наснаженості оцінок Лесі Українки у праці Ігоря Костецького. Ясна річ, автор розвідки про С. Георгє виділяє постать поетки межі віків, щедро авансує її талант та визнає найвищі здібності. Поштовхом для переоцінки поетки-класика послужили, як він зізнається, зібрані та видані 1970 року сестрою Оксаною Косач-Кривинюк Лесині листи [6], лектура яких відкрила новий, багатий і розкований образ хрестоматійно званої авторки. Публікація цих листів підтверджувала високі оцінки видатної постаті нашої літератури. Принагідно зауважимо, що Леся Українка мудро і свідомо запрограмувала поетапне осмислення своїх творів читачем, розуміючи, що не все з написаного нею може сприйняти сучасник. Через те, наприклад, її інтимні поезії побачили світ аж 1946 року, а епістолярна спадщина, про збереження якої письменниця спеціально не дбала, ще пізніше. Тобто, секрет Лесі Українки проявився також у цьому планомірному входженні в національну культуру, розрахованому на тривалу перспективу, а також на «доростання» в цій перспективі її читача.

«Є секрети поетичної творчості, що супроти них теорія безсила і що розгадуються єдино практичним розрубуванням вузла.

Тим часом Леся ж Українка, як рідко хто, була покликана якраз сама розрубувати всі вузли з тим, щоб не чимсь осібним, а суцільною істотою обернутись у подію світової літератури.

Що вона не тільки продовжувачка шевченківської національної та соціально-політичної теми, не тільки авторка запальних або журливих віршів, легкоприступних для декламації з кожної нагоди, чи то на врочистих вечорах, чи то на лекціях літератури в школі, не тільки постачальниця крилатих виразів, цитованих, як то водиться в українців, аж до втрати навіть тієї поверхової гостроти, яка в них міститься, — те все почало потрошку з'ясовуватися з появою ґрунтового збору спогадів про неї...» [8, 479].

Тішить, що критик широко зізнається у відкритті нової для себе літературної постаті, яка щонайменше відповідала стереотипному, загальниковому уявленню, винесеному з досвіду української субкультури перших десятиліть ХХ ст., коли Леся Українка була визнана як хрестоматійна українська поетка. Водночас цим пасусом автор мимоволі підтверджує невичерпність творчого потенціалу авторки «Лісової пісні», який і по її смерті дивує та вражає. Із відстані часу велич Лесі Українки буде очевиднішою, а слабші сторони її таланту будуть діалектично оцінюватися в конкретному літературно-культурному контексті її доби. Це дозволяє сьогодні, між іншим, зверифікувати окремі пересадні оцінки І. Костецького, в яких позначилася певна тенденційність, намагання «підтягнути» письменницю під завчасу витворений стандарт чи ідеал. Стверджуючи присутність у Лесі Українки рис модерністського світогляду, критик, однак, закидає поетці непослідовність та пасивність у відстоюванні засад модернізму на українському ґрунті. Він цитує й коментує обережний тон листа до В. Гнатюка, в якому Леся Українки просить опублікувати свій переклад драми М. Метерлінка, а також лист 1911 року до Ф. Петруненка, в якому висловлюється потреба перекладу українською європейських поетів-модерністів Верлена і Верхарна [8, 481–482].

Проте оцінки критика, зроблені поверхово й без огляду на конкретні факти біографії та літературного життя свого часу, тут виглядають неслухними. Щодо перекладу Метерлінка належало б передусім оцінити сам факт його виконання, як і факт публікації в ЛНВ (отже, листовна «дипломатія» та надмірний етикет таки мали дію!), а не поблажливу риторику, яку автор має за зле Лесі Українці. У другому випадку варто нагадати, що лист писався важко хворою поеткою, яка, пристрасно вболівуючи за долю рідної культури, не могла планувати великих і трудомістких справ; відтак намір перекладати франкомовних символістів висловлений Лесею делікатно й ненав'язливо. Зрештою, для неї завше найважливішою була конкретна справа, а не лаври виконавця, через те Леся готова була поступитися амбіціями, якщо це стане на перешкоді втіленню задуму, в корисності та потрібності якого вона прагне переконати адресата.

Останні уваги свідчать, наскільки в оцінках Лесі Українки може зашкодити поспіх та накидання ідеальних схем коштом нехтування певних реалій. Вже у наш час, інспірована ефектною інтерпретацією І. Костецького, подібну поверховість в окремих судженнях допустила Соломія Павличко, характеризуючи «лесбійську фантазію» в стосунках Л. Косач та О. Коби-

лянської [11, 86]. Про неточності та упушення у трактуванні стосунків обох письменників недавно писала Л. Мірошніченко, вкотре нагадуючи, що літературний текст має завжди першочергове значення для критика та що не належить легковажити жодною дрібничкою в тексті [10, 215–244].

Варто зауважити, що І. Костецький як критик ігнорує кілька суттєвих чинників, з яких виділимо зокрема:

1) Еволюцію Лесі Українки, вміння вчитися на помилках, шукати вихід зі стереотипів до оригінальності. Костецький цитує листи з дещо манірними самооцінками поетки раннього періоду, натомість пізніше вона багато в чому змінюється. Свідомість свого великого покликання та сувора самооцінка переконують, що Л. Косач була далеко від самозамилування. Так, в одному з листів вона свідчить: «Не можу зректися думки, що моя робота, чи, мовляв, «призвание» — укр(аїнська) література і то вільна у всіх значеннях, ну а таке «призвание» може далеко закликатися...» [6, 381]

2) Драматургія, порівняно з поезією, була новим, більш зрілим творчим проектом Лесі Українки. Її критик майже обходить увагою або явно недооцінює, зводячи до формул-загальників. Свого часу, як відомо, ще М. Зеров визнав звернення до драми поворотним пунктом у розвитку таланту авторки «Лісової пісні»: на його думку, «в третій і найблисучіший період своєї творчості Леся Українка є поет виключно драматичний...» [5, 375]. Цим фактом критик-модерніст явно легковажить;

3) Творчі можливості Лесі Українки були сковані не лише «табу самовияву», але й хворобами, слабким фізичним станом, що був якнайсерйознішою перешкодою на шляху самореалізації таланту. Сама Леся Українка у листах широко зізнавалася, що написане нею є компромісом між задуманим та фізично здійснимим, особливо це стосується творів останніх літ.

Інтерпретацію Ігоря Костецького випадає визнати цікавою, яскравою, непересічною. Не можна відмовити їй у сильній дозі провокативності, що адресувалася оспалому українському читачеві, до якого апелював автор-модерніст та авангардист, виразно пересаджуючи із запереченням традиції. Утім, якщо брати до уваги історичний контекст, то варто пригадати, що критика української літератури пера Костецького поставала в умовах загрозливої асиміляції в середовищі української еміграції, з одного боку, та не менш небезпечного цензурування та спотворення нашої класики в тогочасному СРСР, з іншого. На цьому тлі новизна та провокативність перечитування Лесі Українки набувала ознак продуктивної культурної практики, реабілітації і відсвіження образу національної літератури.

Слабкі сторони праці І. Костецького виявилися, проте, у певній тенденційності, яка силою впливу переважала увагу до фактів та ретельність аналізу. Оцінюючи стиль критики Костецького, С. Павличко зазначала: «Екцентризм вислову йому дорожчий від глибини думки, тим більше від логіки викладу. Тому в його статтях цікаві не аргументи, а акценти, напрями думання» [11, 351]. Присвячений Лесі Українці фрагмент важливої, ба на-

віль по-своєму підсумкової, праці про С. Георге, дає змогу переконатися в умінні автора вибудовувати ефектні, хоч не завжди глибокі й достовірні, аргументи та пасажі.

Приватний, біографічний образ Лесі Українки, як його занотує І. Костецький, стає доброю підставою для засадничої тези критика: цей образ значно поступається записаній в історії літературній постаті. Більше того, автор протиставляє ці два відбитки одного характеру. Візія Лесі-людини, її потенціальної сили та мистецьких можливостей заходить у суперечність із тим блідим профілем, який залишився по Лесі Українці в культурній історії. Не можемо, однак, прийняти загального висновку, який робив Ігор Костецький на підставі аналізу літературної постаті Лесі Українки. Він представлений твердженням: «...Масштаб її особистості явно переважив те, що виходило з-під її пера і що задовольняло і її співвітчизників, і її саму» [8, 480]. Отже, «Леся Українка не здійснилась» [8, 483], як вважає І. Костецький. Такий висновок вражає своєю категоричністю. Тим більше, що він не базується на повноті та всеохопності аналізу, як ми пробували довести вище. І виразно конфронтує з іншими авторитетними оцінками сучасників Костецького, як-от критика Юрія Шереха [13] чи Євгена Маланюка [9], котрі, навпаки, оцінювали велич постаті Лесі Українки на підставі її літературного доробку [13, 381; 9, 207].

Цікава і продуктивна теорія художньої мови, крізь призму якої Ігор Костецький спробував подивитися на український модернізм. Нині в науці популярні твердження про ідентифікацію модернізму передусім на підставі витвореної ним особливої естетичної мови, що принципово різнилась від мови дев'ятнадцятого століття [15, 43–83]. Проте критик не сягнув своєю увагою до зрілої творчості Лесі Українки, зокрема її поетичної драматургії. А саме Лесина драма могла б надати йому немало прикладів вироблення тієї естетичної мови, на брак якої доводилося гірко нарікати. Леся Українка реформує мовну оразність ніби зсередини, перекодовуючи значення слів, розширюючи їх. У цьому й виявляється її неоціненний досвід модернізації рідної літератури. За позірним раціоналізмом її стилю варто побачити палкість почуттів. Драма поетки, як справедливо наголошував Ю. Шерех, «сповнені бурхливого кипіння пристрастей, але ці пристрасі дзвенять у мислі. Патос, але патос думок. Горіння, але горіння ідей [...] Рух, динамічність величезні, глибочезні, але приховані, внутрішні. Глибоко помиляється той, хто розуміє образи Лесі Українки як застигли, внутрішньо непорушні алегорії» [13, 381]. Цього естетичного пласти, в якому виявляється сила Лесі Українки, І. Костецький недобачив і недооцінив.

Але попри все, інтерпретація Лесі Українки, що вийшла з-під пера Ігоря Костецького, належить до найбільш ентузіастичних прочитань поетки. Ця критика має здатність інтригувати, наводити на нові думки та спостереження, відкривати досі незауважені аспекти в оцінці класики. У цьому й виявляється її непересічне значення для сучасного лесезнавства.

1. Агеева В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації. Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 264 с.
2. Бойчук Богдан. Спомини в біографії. — К.: Факт, 2003. — 200 с.
3. Грабович Г. Недооцінений Костецький // Грабович Г. Тексти і маски. — К.: Критика, 2005. — С. 258–267.
4. Гундорова Т. ПроЯвлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму: Постмодерна інтерпретація. — Львів: Літопис, 1997. — 300 с.
5. Зеров М. Леся Українка // Зеров М. Твори: В 2 т. — Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці / Упор. Г. Кочура, Д. Павличка. — К.: Дніпро, 1990. — С. 359–401.
6. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970. — 1052 с.
7. Костецький Ігор. Тобі належить цілий світ. Вибрані твори. Вид. Підготував М. Р. Стех. — К.: Критика, 2005. — 528 с.
8. Костецький Ігор. Стефан Георге. Особистість, доля, спадщина // Костецький Ігор. Тобі належить цілий світ. Вибрані твори. Вид. Підготував М. Р. Стех. — К.: Критика, 2005. — С. 390–516.
9. Маланюк Євген. Книга спостережень. Статті про літературу. — К.: Дніпро, 1997. — С. 200–209.
10. Мірошніченко Л. Над рукописами Лесі Українки. Нариси з психології творчості та текстології. — К.: Б. в., 2001. — 264 с.
11. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1999. — 447 с.
12. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму: Монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. — 392 с.
13. Шерех Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? // Шерех Юрій. Пороги і запоріжжя Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. / Упор. та прим. Р. Коргодського. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. 1. — С. 379–389.
14. Łobodowski Józef. Ukraińska literatura emigracyjna // Kultura (Paris). — 1952. — Nr 4 (54). — S. 46.
15. Nycz Ryszard. Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie. — Wrocław: Leopoldium, 1997. — 325 s.

М. Г. ТИМОЧКО
(м. Львів)

ІМ'Я ЛЕСІ УКРАЇНКИ У ЛИСТУВАННІ І. П. СМОЛІЯ

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України зберігаються матеріали особистого архіву (ф. 271) українського педагога і психолога, філолога, літературознавця, публіциста, бібліофіла Івана Павловича Смолія, 1951–1979 рр. — хронологічні рамки архівних документів. В основному — це листи від окремих осіб та організацій, установ. Вони засвідчують активне спілкування з видавництвами, редакціями, літературно-меморіальними та краєзнавчими музеями України, а також — відомими особистостями І. Блажкевич, М. Головащенко, Б. Антоненком-Давидовичем, Г. Нудьгою, Ф. Погребенником, С. Гебус-Баранецькою, П. Медведиком та іншими.

Народився І. П. Смолій 15 січня 1910 року в селі Розношинці Збаразького району Тернопільської області в родині хліборобів. У своєму селі 1922 року закінчив початкову школу, в 1929 році — Тернопільську гімназію. Цього ж

року став студентом класичної філології, опісля — відділу класичної педагогіки Львівського університету. У 1936 році закінчує університет абсолювентом, бо здоров'я не дозволяє захистити диплом на ступінь магістра.

Восени 1939 року І. П. Смолія призначають завідувачем Синявської початкової школи Збараського району, інспектором шкіл для дорослих цього ж райвідділу освіти. Далі були мобілізація до армії та звільнення за станом здоров'я. У липні 1944 року він — завідувач Залісцівського, згодом — інспектор шкіл Білобожницького районних відділів освіти. З 1945 по 1950 рік заочно навчається на відділі української філології у Львівському університеті, а у 1953 році закінчує аспірантуру при Науково-дослідному інституті психології у Києві.

Працював на посаді викладача психології Кременецького педагогічно-го інституту. 1954 року захистив дисертацію і отримав науковий ступінь кандидата педагогічних наук та звання доцента кафедри педагогіки і психології, а у 1962 році обраний завідувачем цієї ж кафедри Кременецького (перебазованого у 1969 році до Тернополя) педагогічного інституту. На цій посаді пропрацював до 1971 року. Помер І. П. Смолій 9 червня 1986 року у Тернополі, похований у рідному селі Розношинці [1, 2].

Через усю науково-дослідницьку, творчу працю І. П. Смолія проходять теми вивчення спадщини класиків української та світової літератури і Лесі Українки зокрема. Свідчення цього — листування, з якого довідуємося, що дослідника цікавило все, пов'язане з іменем видатної поетеси, тим паче в час відзначення її 100-річчя від дня народження. В зв'язку із цим він пише до письменника Касяна Граната* і викладає свої думки щодо його творів про Лесю Українку [3].

У відповідь із Житомира (21 лютого 1971 р.) уже 83-річний К. Х. Гранат повідомляє, що лист приніс йому «приємність, що не зuboжила ще наша українська земля шанувальниками своїх достойників, — вітху, що скромна моя праця бачена і оцінена людиною наукового світу[...] Тільки мушу сказати, що працюючи над образом Лесі Українки, дійшовши до краю моїх сил і можливостей, я вже не досяг бажаного. Бо ні я, ні хтось інший не відтворив ще належно образ тої великої людини. Я маю на увазі художню літературу. Відчуття недосконалості твору отруює спокій, який повинна б мати людина після закінчення важкої роботи. Але можна втішатись тим, що на безлюдді й Хома чоловік». Автор погоджується із адресатом про те, що не має ще літопису життя Лесі Українки, її справжньої біографії, не все ще вивчено з її життя і творчості, та надіється, що час тої надійде, що історія всьому визначить свої місця. Адже широко про Лесю Українку та інших видатних наших достойників загомоніли не так давно. Пише, що хотілося б йому подискутувати з Іваном Павловичем, та час та-

* Гранат Касян Харитонович (1888 — 1977) — український письменник з Волині. У 1904 р. в Ковелі познайомився з Лесею Українкою. Її життя і творчості присвятив нариси, повісті.

кий, що не має вільної хвилини, все зустрічі з читачами, готування до шанування Лесі Українки, яке, відбуватиметься в його краях [6].

Вдячність І. П. Смолю висловлює у листі від 6 грудня 1972 року директор Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки Л. Скрябінська за надіслану ним до фондів та експозиції з нагоди ювілею Лесі Українки працю Ф. Колесси «Мелодії українських народних дум» [12]. Лист від Михайла Радзіняка — розповідь про життя і творчий шлях буковинського художника-орнаментиста Г. О. Гараса та з проханням допомоги у створенні музею уже покійного художника. Серед надісланих фотографій, де художник у колі українських письменників (О. Гончар, Д. Павличко й ін.) та гостей із Киргизії, додано світліну, на якій зображено Г. О. Гараса за роботою над портретом Лесі Українки у вишивковому орнаменті [9]. В архіві зберігаються листи, що засвідчують причетність І. П. Смоля до створення музею Лесі Українки у Ялті. У записній книжці-коментарі до листування фондоутворювач пише, що з нагоди 100-річчя від народження Лесі Українки мали створити в Ялті її меморіальний музей у будинку, в якому часто жила українська поетеса. В «Літературній Україні» було надруковане звернення до людей доброї волі, щоб своїми порадами, літературою й експонатами допомогли в організації музею [5]. Тож, не залишаючись байдужим, І. П. Смолій на ім'я тодішнього директора надсилає листа із пропозиціями. Проте, «пізніше відбулися якісь метаморфози і з меморіального музею Лесі Українки зроблено інший музей. Я вислав цьому музеєві в лютому 1975 року бібліотеку української поезії та світової поезії в перекладах на українську мову в кількості 190 книжок» [5].

Із Ялти ентузіастові надходить лист з подякою, з якого дізнаємося, що з чотирьох експозиційних кімнат літературного музею — одна повністю меморіальна, — присвячена Лесі Українці і перед будинком музею встановлено пам'ятник поетесі роботи скульптора Галини Кальченко [13].

Привертають увагу листи літературознавця і дослідника фольклору Григорія Нудьги зі Львова. Так 14 жовтня 1970 року до І. П. Смоля він пише, що «...багато часу поклав, аби реставрувати голос Лесі Українки і її записи народних дум (голосу кобзарів). Реставраційні роботи велись і ведуться у Москві, звідки я недавно приїхав і уже привіз голос Лесі, який буде виданий до ювілею на грампластинці» [7]. Пізніше, 1 листопада 1975 року, ця тема знаходить продовження. Григорій Нудьга повідомляє про те, що платівки з голосом Лесі Українки вийшли, але дуже обмеженим тиражем, їх продавали майже за списками. «Другу частину готували ми, але завармо все. Хочу заново порушувати справу.[...] Все таки маю надію, що зроблене діло, особливо доведене до кінця — мало коли пропадає, то не мусить пропасти і тоді, коли ним займаюся я.» [10].

Кореспондентом І. П. Смоля був також філолог та літературознавець з Кременця М. Ф. Середюк. Фондоутворювач підкреслює, що Михайло Середюк написав багато статей про Лесю Українку. Тільки завдяки його ар-

хівним пошукам і дослідженням вдалося позитивно розв'язати питання чи перебувала Леся Українка в Кременці [4]. До листа, від 16 березня 1975 року він додає примірник Кременецької райгазети «Прапор перемоги», число 26 за 1 березня цього ж року з публікацією своєї статті «Леся Українка в Кременці». Щодо неї (статті) зазначає: вона редакцією «обкреслена на 60%», тому планує підготовлений матеріал ще й з відповідними ілюстраціями друкувати у часописі «Наша культура». А на закінчення додає: «Цікаво тільки, чи контролюючі органи дозволять?» [10].

У наступному листі від 23 березня М. Ф. Середюк дякує І. П. Смолю за критичні зауваження до статті про перебування Лесі Українки у Кременці та шкодує, що зібрані ним матеріали повністю не надрукували: «...скорочено згадку про саму Марію (чи як її ще називали — Маню) Биковську, якої племінники ще й досі проживають у нас в Кременці, не помістили її оригінального фото, фотокопію якого я долучив до статті, а також не згадано про члена Кирило-Мефодієвського братства, історика М. Костомарова, художника-живописця, підсказуваного Вами А. Ждаху і т. п. [...] на тому я не зупинюся. Тим більше, що в наукових дослідженнях біографія поетеси про Кременець, як я вже згадую про це в своїй статті, — ціла прогалина» [11].

Запропоноване повідомлення представляє окремі моменти дослідницької роботи тих, хто причетний до висвітлення та популяризації змісту життя і творчості Лесі Українки.

* * *

1. Векірчик К. Іван Смолій. Педагог із Розношинців // Тернопілля'97: Регіональний річник. — Тернопіль: Збруч, 1997.
2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. — Ф. 271. — Спр. 76, 77.
3. Там само. — Спр. 3, арк. 25.
4. Там само. — Арк. 44–45.
5. Там само. — Арк. 56–57.
6. Там само. — Спр. 19, арк. 1.
7. Там само. — Спр. 35, арк. 1.
8. Там само. — Арк. 3.
9. Там само. — Спр. 38, арк. 1, 3.
10. Там само. — Спр. 41, арк. 9.
11. Там само. — Арк. 11, 42.
12. Там само. — Спр. 43, арк. 1.
13. Там само. — Спр. 75, арк. 1.

К. В. ОТКОВИЧ

(м. Київ)

ПЕРЕПРОЧИТАННЯ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

(Дослідження буття жінки в контексті європейської феміністичної традиції)

Постать Лесі Українки яскрава та неординарна як у літературній царині так і у громадській діяльності. Різномірне трактування поетеси дов-

ший час представляло її у своєрідному амплуа «борця за свободу словом», «великої хорої», «співця досвітній огні» [3] що ще на початку століття підтримали І. Франко, М. Стельмах та ін., її сучасники та наступні покоління, чи просто талановитої особистості яка у своїх віршах відтворила діалектичне поєднання доброго і злого у становленні християнства або відтворила атмосферу екзотичних країв де перебувала на лікуванні. Образ жінки яка «важко хвора тілом... була велетом душею» [9] довгий час формував простір радянської людини в контексті дискурсу одвічної боротьби. Першими хто звернув увагу на трактування творчості поетеси як на цілісний філософсько-культурологічний світогляд була українська інтелігенція у діаспорі. Шукаючи в літературі передовсім архетипні, над-свідомі конструкції, вони заклали основу сучасному літературознавчому процесу.

У 40–60 р. XX ст. у європейській культурі завдяки залученню різноманітних наукових шкіл та підходів утворився системний аналіз творів духовної спадщини в межах його феміністичного трактування, тобто, через розкриття символів жіночого, як прихованого у тексті. Саме завдяки феміністичному руху, так зв. «четвертої» хвилі яка була спрямована на культурно-ціннісне подолання гендерної нерівності, виокремлюється тенденція до аналізу глибинних процесів ретрансляції прихованої, «закодованої» в творах інформації наступним поколінням. Такий аналіз дозволив переглянути твори та відділити від авторського зображення положення жінки у суспільстві та родині підсвідоме перенесення автором тогочасних суспільних настроїв. У 1990-х роках в Україні зі зміною політичних координатів з'явилася потреба переосмислення духовного надбання нації не як політичної стратегії, а культурного нашарування. В літературі з'являються перші аналітичні праці побудовані на виявленні *misreading* — спотвореного прочитання: «Коли критична інтерпретація демонструє лише позицію критика. Його абсолютну позазнаходжуваність і глухоту щодо твору» [1, 6]. При усуненні заангажованості тлумачення твору (виключно в одному форматі), з'явилась можливість його новий зрізів. Одним із вимірів вивчення творів стало жіноче питання. Саме із цієї позиції вперше в пострадянському просторі з'являються праці В. Агеєвої, С. Павличко, О. Забужко які розкривали в тексті метамову, розширювали семантичне значення загальновідомих положень. Важливим питанням що зацікавило європейських та українських дослідників стало питання приватного простору жінки, яке займало важливе місце у дослідженні формування соціальних стереотипів. Усталений простір буття жінки подавався як репресивний фактор, коли він обмежує світоглядні позиції жінки та надмірно оберігає її, обмежуючи контакти зі світом. Натомість вихід за межі звичного для жінки простору допомагає їй позбутися статевої меншовартості, хоча і позбавляє її родинно-патріархальної опіки.

З цієї позиції (визначення розуміння Лесею Українкою буттєвого простору жінки) варто переглянути її творчу спадщину. Це дасть можливість відчутти приналежність української культури до європейської духовної спа-

щини та зрозуміти ціннісно-світоглядні позиції поетеси, для якої проблема свободи розкривалася виключно у екзистенційному руслі.

Леся Українка та її подруга О. Кобилянська чи не вперше в європейській літературі змальовують жінок, які не створили себе з речей, заповнивши свою свідомість їх важливістю, а, маючи усталене розуміння своїх бажань, реалізували їх в матеріальні речі. Обидві письменниці змалювали облаштування кімнат своїх героїнь з відкиданням суспільного стереотипу про присутність там речей, непридатних для побуту жінок. У вступі до першої дії «Блакитної троянди» (1896) Леся Українка детально змальовує вітальню сім'ї Гошинських: «Хата Гошинської, салон. Убраний не убого, але й не дуже розкішно, тільки фантастично без великої симетрії: двері і вікна з драпіровками. Піаніно, мольберт, картини, бюсти і статуетки. Консолі, квіти, вазони і букети; багато книжок і чимало дрібниць. Свічадо теж задрапіроване і прикрашене плюшем; вишиваних клаптиків і серветочок зовсім нема. Окрім картин, на стіні висить зброя, пістолі, ножі та ін... велика скляна шафа з книжками, здебільшого товстими, в палітурках; по-праву — етажерка, теж з книжками, здебільшого в гарних оправах... круглий столик перед канапою, на ньому великий букет і журнали та газети» [5, 10]. Несиметричність обстановки символізує творчість, непередбачуваність осіб, які облаштовували собі приміщення. Авторка перераховує зацікавлення дівчини — предмети, які необхідно мати під рукою для студій. Привертає увагу при постійному перераховуванні наявних предметів заперечення певних речей: «Вишиваних клаптиків і серветочок зовсім нема». Серветки і інше рукоділля — це суто жіноча робота, чому ж дві жінки не спромоглися забезпечити себе ними? С. Де Бовуар прослідковує прямий зв'язок між серветками і жіночою репресією [2]. Проведення н-ної кількості часу за плетінням дозволяє жінці перебувати в одному місці (не покидати межі дозволеного простору), і одночасно, що найважливіше, прогайнувати час, який немає чим заповнити. Плетіння — це імітація роботи, клопіткої і беззмістовної. Існування зброї, пістолів, ножів урівнює жіноче і чоловіче в кімнаті. Принцеса Лесі Українки з п'єси «Осінь казка» (1905) зачінена у символічно-жіночому приміщенні: «Верхів'я скляної гори. Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видко багато неба і зовсім не видко землі» [9, 309]. Особливість її неволі підкреслює сутність принцеси: це дівчина, яка живе неземними турботами — «видко багато неба» та не розуміє земних клопотів — «зовсім не видко землі». Її призначення — чекати на судженого-визволителя, і, щоб не нудьгувати у роках чекання, вона займається жіночою роботою. Юнгівський образ середньовічної принцеси, яку героєві треба визволити з неволі, щоб подолати чоловічий страх перед жіночою сутністю та встановити необхідну субординацію між статями, у Лесі Українки розглядається не через призму чоловічих комплексів, а через феміністичну позицію заперечення рабської волі жінки у історії. Принцеса у авторки позбавлена тої стереотипної фемінності, яка лише

підкреслює її слабкість. Перебуваючи у скелі вона, не вживається у загальноприйнятий образ казкових принцес, оскільки як пастушка, не звикла до такого укладу життя. Вона відмовляється виконувати жіночу роботу, бо не бачить у цьому доцільності: «Принцеса. Обридла ся робота непотрібна! // Навіщо прясти! Хто се буде ткати? // Та й нащо ткати? Он їх цілі стоси, // тканин, мережанок та гаптування, // а хто їх носить?.. [9, 309]. Приватний простір у скелі у принцеси змінюється на новий, за який вона бореться, щоб його не втратити, на відміну від принца, який готовий здатися в полон, бо не розуміє, що таке рабство.

Леся Українка зосереджує свою увагу на проблемі обмеження простору як суспільно-патріархальний інструмент контролю над жінкою. Вона акцентує увагу на надзусиллях, які докладає жінка, щоб адаптуватися у новому просторі, який є некомфортним їй, а сама вона позиціонується як жінка-чужинка [1, 81 – 82]. Прикладом героїні, яка змінює свій усталений простір перебування на чужий, а отже ворожий їй, є Мавка з драми «Лісова пісня» (1911). Мавка, яка живе серед природи, потрапляє у село як у чужорідне культурне середовище, що знищує її сутність. Її адаптація розглядається як непотрібна, беззмістовна, бо вона не розширює межі просторового перебування жінки, а навпаки, обмежує її: «Мавка (до Русалки Польової): Рада б я волю вволити, // тільки ж сама я не маю вже волі» [9, 592]. Мавка пристосовується до життя у селі, структуризує те, чим вона несхожа на людей. По-перше, її вбрання не придатне для праці, а в сільському вбранні вона не схожа на себе та ще й з неї насміхається Лукаш: «Мати. Чого це ти розпатлана така? // Нема, щоб зачесатись чепурненько — // усе як відьма ходить. Нечепурно. // І що се за манаття на тобі? // Воно ж і невідгідне при роботі» [9, 582]; «Лісовик (до Мавки). А тільки ти // жебрацькі шмати скинути не хочеш, // бо ти забула, що ніяка туга // краси перемагати не повинна» [9, 607]. Одяг який асоціював її з лісом, не придатний для людського простору, а буденне селянське вбрання не відповідає її ліричному образу.

По-друге, Мавка бачить невідповідність села і лісу у ставленні до праці, яка є метою життя селян. Розміреність циклів природи, де все відбувається у свій час та за своїми законами, не співмірне з рутиною робочого дня селянина. Роблена Мавкою робота є нескінченною, процесом, тому, за кожну хвилину відпочинку вона чує докори: «Лукаш (до матері). Немає відома, чим вам годити! // Як хату ставили, то не носила // вона нам дерева? А хто садив // города з вами, нивку засівав?» [9, 581].

По-третє, Мавка, перенісши з природного простору естетичні очікування, не може зрозуміти суто споживацьке ставлення до простору перебування: «Лукаш. А ще он як умаїла квітами // попідвіконню — любо подивитись! Мати. Потрібні ті квіти! Таж я не маю // у себе в хаті дівки на виданню...» [9, 581]. Мавка розуміє незворотні зміни у її сутності та відчуває неширість у людях, коли суспільні стереотипи (відьомське кодро, не-

добра свекруха, невістка лісового роду) значать більше, аніж ширість та доброзичливе ставлення: «Мавка (до Лукаша). Ні. любий, я не дорікаю, // а тільки — смутно, що не можеш ти // своїм життям до себе дорівнятись» [9, 588]. Наприкінці п'єси Леся Українка вказує на неможливість взаємного рівноцінного існування двох різних просторів. Мавка не здобула для себе новий простір, але позбулася старого: «Лісовик (до Мавки). Не гідна ти дочкою ліса зватись! // бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський!» [9, 614].

У п'єсі «Бояриня» (1910) [6] подібно до конфлікту Мавки зображено дівчину, яка повинна покинути рідний дім та переїхати у Москву: «Відважуючись покинути Україну, молодята мріють про ідилічне її відтворення / моделювання в чужому, ворожому краї. У їхній сакралізований приватний рай не буде, як їм здається, доступу чомусь профанному» [1, 81]. Неспроможність дівчини пристосуватись до чужого культурного середовища (не ходити самій по місту, ховатися у покоях від гостей, не змінювати місце сну (перенести постіль з терему в діл) не дає їй утворити власний новий життєвий простір. Такі насильні зміни приватного простору жінки часто змальовувала М. Вовчок у циклах оповідань «Рассказы из русского народного быта» і збірці «Народні оповідання». Вона описала життя дівчат-кріпачок після їх перевезення на нове місце, вороже та не схоже до рідного. Зміни у побуті, невідомі традиції, відсутність близьких людей не дозволяє їм вибудувати власний простір, внаслідок чого доля їх приводить до смерті.

У п'єсі Лесі Українки «Оргія» (1913) колишня танцівниця, яка звикла до вільного життя, ставши дружиною, обстоює право на власний простір який значно обмежився через світогляд чоловіка: «Антеї. Як. Нерісо? Хіба тебе не радує хвала моя і наших друзів скромних, ширих? Хіба ж то мало — бути в нашій хаті укритим скарбом, але дорогим, таким, що й цезар ліпшого не має?

Неріса. Укритим скарбом... Я скажу по правді, що я шедрішою вдалась від тебе. І ти ж укритий скарб, а я ж, Антею, тим не радію, що твоєї ліри не чує світ широкий, тільки я та слухачів твоїх мала громадка. Ні! якби сила, я б тебе сама поставила на п'єдестал високий, мов постать Аполлона-кітариста! і хай би світ сповнявся тих пісень, що ти б тоді творив на високості!» [8, 182]; «Неріса. Я собі гадаю, що скільки ще ся хата поховає в собі укритих скарбів, мов гробниця...» [8, 183]. Протиставлення у творі двох культур — грецької та римської порівнюється з огляду на свободу пересування [1, 80]. Грекиня Неріса намагається розширити свій приватний простір, оскільки замкненість у чотирьох стінах не може сприяти її розвитку та зберегти її талант танцівниці.

Дім як обмеження чотирма стінами набуває зовсім іншого значення у п'єсі «Руфін і Прісцилла» (1908). Дім як фортеця оберігає, відділяє їх від ворожого світу та репрезентує культурно-ціннісний світогляд мешканців. Руфін, заможний римлянин, одружений з Прісциллою, яка навернулась у

християнство. Прісцилла проводить багато часу на зібраннях, пізно повертається додому, що не подобається чоловікові. Будинок, де вони живуть замальовується як простір перебування їх двох. Леся Українка на прикладі сім'ї показує і культурні зміни у античному світі, які відбуваються з приходом християнства. Християнство, яке знищувало все естетичне, чуттєве, прекрасне, таке, що підносило земний світ, врешті відвоювало свій культурний простір. Так і Прісцилла, внівши ідею християнства у сімейне коло, нав'язала власний культурний світогляд, який змінив уклад у будинку. Руфін скаржиться другу Люцію, що сад тепер пошрамований чорними ямами від викопаних статуй. Змінюється інтер'єр будинку — в середині все стало скромнішим і виглядає збідніло: «Прісцилла. Та... бачиш... там єпископ та й вся громада зважили, що слід би замазати той міф про Адоніса... Люцій. Оті коштовні фрески? Ту предивну мозаїку?»

Руфін. Прісцилло, чи не досить на жертву богові твоєму статуй? [6, 193]. Прісцилла просить чоловіка про нові зміни у облаштуванні їхнього будинку, але не вона наполягає на цьому, наполягає громада, єпископ чи ревні християни. Отже, Прісцилла позбавляє себе звичного вигляду помешкання, обжитих речей, домашньої атмосфери заради ви будови нового приватного простору, який є їй нав'язаний через любов до християнської релігії. Леся Українка не поділяла погляду, що зміни культурного простору повинні будуватися на тотальному знищенні попереднього, тим більше, коли це стосується сфери мистецтва. Втім, коли мова іде про знищення попереднього простору, людині необхідно докласти зусиль, щоб вибудувати новий. Лицар з п'єси «Осіння казка» передірає свою поведінку згадуючи «віще слово» чарівника: «Хто визволиться сам, той буде вільний; // хто визволить кого, в неволю візьме» [9, 326]. Принцеса, яка визволилася сама, не побажала здатися у полон, а боротися до останнього, оскільки неможливо добровільно повернутись у неволю після звільнення. Натомість лицар, якого звільнила служебка, не так цінить свою волю. Те, що його визволила служебка, не свідчить, що він її невільник. Слова віщуна «хто визволить кого, в неволю візьме» можна трактувати, що якщо людина сама не докладає зусиль до звільнення, а покладається на бажання та зусилля інших, дійсно не потребує свободи, але повинна завдячувати комусь цією свободою, яка з часом і перетвориться на неволю.

У п'єсі «На руїнах» (1904) замальовується прагнення провидиці Тірци довести, що виборення саме життєвого простору перетворює людей з невільників, переможених, на громаду, націю. Слова чарівника з «осінньої казки» «Хто визволиться сам, той буде вільний» Тірца намагається у різний спосіб донести людям. Власний приватний простір, навіть після його знищення потрібно відбудовувати самому, щоб визволитися та уникнути визволення себе іншими: «Тірца. (до дівчини) Дбай сама на себе, // то будеш вільна, — перед ворогами // не скажеш: «Хто мені одєжу дасть?» // Не скаже ворог: «Я тебе вдягаю» [5, 168], Тірца (до дівча-підлітка). А ти будуй

нову для себе хату, // не на могилу, на оселю дбай, // щоб не була чужою в ріднім краю. // Не скажеш ти: «Хто дасть мені притулок?» // Не скаже ворог: «Я для тебе захист» [5, 169]. На відміну від Прісцилли, яка агресивно, через знищення попереднього, розбудовує свій новий простір, що є не її, а нав'язаний їй, що перетворює її на ту «що взяли в неволю», Тірта не руйнує попередній простір, а буквально на руїні намагається створити новий власний, допоки інша культура не нав'язала свій. Виборення приватного простору людини у цьому творі Леся Українка показує й через ставлення громади до жінки-провидиці яка є маргінальною постаттю серед священнослужителів: «Пророк самарійський. Хто тут тебе поставив за пророка? // Прилюдно жінці личило б мовчати!» [5, 180]. Тірта, яка спромоглася підняти на певний час дух народу, сама позбавляється свого простору серед громади. Її виганяють помирати у пустелю, на околиці руїни.

Унікальним явищем в історії української літератури є повернення письменників до розкриття теми побратимства та посестринства, яке було популярне у європейській середньовічній літературі, але не знайшло пошановувачів серед письменників XIX ст. Леся Українка у творі «Віла-посестра» (1901) змальовує дружбу-побратимство між козаком та чарівницею, де не присутнє гендерне вирізнення за статтю ні у професійній, ні в інтимній сфері. У такому міждержавному союзі слово дружба набуває нового значення. Дружба-побратимство між чоловіками базується на прирівнянні один одного до брата, людини близької кровно, але одночасно не даної, як брат, а вибраної серед краших, на яку воїн покладається у всіх життєвих ситуаціях. Посестринство ж повинно позбавитись усіх родинно-побутових уявлень щодо призначення жінки, щоб позбутися у жінки образу сестри та нареченої. Чоловік-воїн не зможе дорівняти жінку до себе, якщо повинен нею опікуватися. Яскравим прикладом є Маруся М. Вовчок, яка, допомагаючи козаку, стає його сестрою-дочкою. Леся Українка спромоглася утворити образ жінки, яка не підлягає жодним стереотипним соціальним ролям. Віла-посестра наділена надприродною чаклунською силою, яка вивіщує її над козаком як воїном та чоловіком. Але авторка підкреслює, що навіть досконалий союз чоловіка та жінки, пов'язаний професійною діяльністю, приречений у певний момент на невдоволення чоловіка, що жінка не відповідає критеріям поведінки чоловіка, тобто не може замінити його, що перетворює ідею посестринства на сурогат побратимству. Воїн не сприймає особливості віли-чаклунки, бо загальноприйнята концепція побратимства вимагає дотримання певних шаблонів поведінки, які склались між чоловіками: «Якщо ти мені посестра вірна, // то зроби останню послугу: // одбери мені життя чим хочеш... // Коли ти мені сього не вчиниш, то таке зрадливе в тебе серце.» [4, 89]. Саме чоловік руйнує їхній союз, сприймаючи позицію Віли як не побратимську: «Тут озвався побратим до бога: // «За що боже, покарав так тяжко, // що не дав юнака-побратима, // а судив посестру сюю вілу? // От тепер я помочі не маю, // тільки

маю жалощі дівочі...» [4, 89]. Фемінні риси жінки які придатні лише у родинному середовищі, вирізняють жінку як «іншу» і не дають їй прирівнятися до чоловіка. Вислів побратима про жіночість Віли, безсмертної чаклунки, яка керує громом і блискавицею, — «жалощі дівочі» важко сприйняти як ознаку її меншовартості у порівнянні з «юнаком-побратимом». Втім, Віла доводить свою подібність до чоловіка, позбавивши побратима життя: «Обняла посестра побратима, // тож лівця щільно пригортає, // а в правиці запоясник блиснув, // та й убився так глибоко в серце...» [4, 90]. Віла — єдиний образ воїна-посестри розкривається в українській літературі з позиції упередженого очікування певної поведінкової моделі відповідно до статі, а не професійної діяльності.

Образи братів-побратимів змальованих у психологічному романі І. Франка «Лель і Полель» (1887) [10] відрізняються від моделі воїнів-побратимів. Франко показав зраду побратимству, як боротьбі за спільні ідеї, через сферу приватного життя, яке з появою дівчини Регіни, (образ фатальної жінки у творчості Франка), стало домінувати над професійним.

Зображення приватного простору української жінки, представленого літературними та мистецькими творами, залежало від символічного навантаження у образі жінки: жінка-мати, жінка-воїн, жінка-чужинка. Кожен із цих типів відповідно представляє свій приватний простір буття жінки, який у тій чи іншій мірі є закритим / відкритим, сімейним / суспільним, фемінним / маскулінним. У творчості Лесі Українки головний акцент ставився все ж на виведенні жінки з її стереотипного простору буття, що надало творам (та героїням зокрема) відчуття новизни, актуальності та екзистентних переживань та втілює у шедеврах світового значення.

* * *

1. Агеева В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. — К.: Факт, 2003. — 320 с.
2. Бовуар С. де. Друга стаття. У 2-ох т. Т. 2. / Пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова. — К.: Основи, 1995. — 392 с.
3. Забужко О. За що ми любимо Лесю? // Гендерна перспектива. / Упор. В. Агеева. — К.: Факт, 2004. — С. 36–106.
4. Українка Леся. Твори в 12-и т. Т. 2. 1975. 367с.
5. Українка Леся. Твори в 12-и т. Т. 3.— К.: НАДУ, 1976. — 399 с.
6. Українка Леся. Твори в 12-и т. Т. 4. — К.: НАДУ, 1976. — 352 с.
7. Українка Леся. Твори в 12-и т. Т. 5. — К.: НАДУ, 1976. — 336 с.
8. Українка Леся. Твори в 12-и т. Т. 6. — К.: НАДУ, 1977. — 413 с.
9. Українка Леся. Твори. / Стельмах М. Співець досвітніх огнів. — К.: Молодь, 1971. — 646 с.
10. Франко І. Твори в 50-и т. Т. 19. — К.: НАДУ, 1979. — 503 с.

ПРОРОЧИЦЯ ЧОРНОЇ ДОЛІ (Драма Лесі Українки «Кассандра» та її проєкції на сучасність)

Зазирнути просто у вічі таємничій долі, не вжахнутися, не втратити розум й волю, не проклясти несправедливий, скажений світ — це одвіку (з часів античності й дотепер) було тазалишається привілеєм великих пророків. Або геніїв. Доля і тих, і інших багато в чому схожа: нерозуміння (в кращому разі), звинувачення, ненависть, камінь в руках «ближнього», що готовий насмерть побити... В українській історіософії, літературі, культурі загалом ця проблематика осмислювалася здавна; так, Шевченко як кару «глухому» та «невдячному» люду, котрий не захотів слухати й чути свого Пророка, від імені Бога (!) посилав народу лютого Царя; а Франко чітко та безкомпромісно попереджає пророків та проводирів нації: ті з них, хто під час двобою з ворогом, зі смертю та неволею закликатимуть до «супокою», є «зрадники і труси» — бо «супокій святее діло», але тільки «в супокійній часи»!

Проте особливе місце тут відведене, очевидно, спадщині Лесі Українки. Не лише найвищою мірою досконало знаючи світову історію й культуру, але й відчуючи в самій собі «Божу іскру» пророчого дару, Лариса Петрівна Косач спромоглася побачити українські реалії початку ХХ століття в координатах вічності. Це під силу тільки геніальному мислителю та митцю; ось чому ми праві говорити про унікальність цієї людини. Трагізм ситуації, проте, полягає в тому, що найбільш художньо та інтелектуально довершена частина доробку Лесі — її драматичні поеми, особливо створені на матеріалі давньої історії — попри нібито «шанування» автора як Великого Поета і дотепер залишається не прочитаною, не зрозумілою широким загалом, отже, не розгаданою. Яскравий доказ цьому — драма «Кассандра» (1907), завершена поетесою рівно 100 років тому. Про неї у нас і піде далі розмова — втім, аж ніяк не ювілейна.

Людина виняткової ерудиції та рідкісної глибини осягнення історії, Леся Українка з абсолютною точністю відтворила в «Кассандрі» відомі кожному освіченому та сумлінному школяреві реалії останнього року Троянської війни (втома обох ворогуючих таборів від тривалої облоги, загибель двох знаменитих героїв троянського та ахейського війська — Гектора та Ахілла, марні спроби троянців зняти облогу свого міста за допомогою реальних та міфічних чужоземних армій — лідійців, амазонок тощо і, нарешті, знаменитий сюжет з «троянським конем», про якого в нас ще йтиметься!). Отож, автор був максимально сумлінним; мабуть, жоден історик-фахівець не висунув би серйозних претензій. Але ж завдання Лесі Українки полягало, власне кажучи, в іншому.

Не випадково, закінчивши «Кассандру», Леся гірко нарікала в листах до рідних (приміром, до матері, Олени Пчілки — 21 березня 1908 року), що цей твір «люди очевидячки прийняли за побутову п'єсу з троянського життя», додавши при цьому: «Сміхота!». Насправді ж маємо абсолютні підстави стверджувати, що аж ніяк не Троя та її доля хвилювали Ларису Петрівну. Звичайно, йшлося про Україну, про її історію; поетеса запитувала себе й читачів (нас!): який же неблаганний Фатум, яка нещадна Мойра (давньогрецька богиня долі, перед волею якої безсилі навіть боги!) заважають нам, українцям, йти шляхом свободи? Чи можна їх подолати? Що трапляється, коли великий Пророк (у драмі — пророчиця Кассандра) все передбачає, все бачить — і виявляється трагічно безсилим? І ще: хіба може врятуватись народ, що не слухає справжніх пророків, а вірить фальшивим оракулам?

Коротко нагадаємо читачеві класичний давньогрецький сюжет, покладений в основу драми. Красуня Кассандра, дочка троянського царя Приама, відмовила закоханому в неї богу Аполлону. Тоді мстивий бог покарав дівчину: він наділив її незбагненним даром правдиво передбачати майбутнє, але зробив так, що пророцтвам Кассандри ніхто ніколи не вірив...

Це — лише сюжетний «скелет» драми. У Лесі все значно складніше. Сама поетеса в листі до Ольги Кобилянської (від 27 березня 1903 року) так характеризує образ Провидиці: «Ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим талантом, власне такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям (! — І. С.); вона знає, що так їй не повірять, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо — діла без віри мертві суть, а віри в рятунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знанням філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередньо («нервами», як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям, — тому вона ніколи не каже: «я знаю», а тільки: «я бачу», бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує, але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра».

Перед нами — вічна колізія: Пророк і Доля, Пророк та Історія (протистояння; сила та безсилля; розум та інтуїція; людина і народ...). По суті, Кассандра — та людина, погляд якої «немов пронизує» кожного співбесідника, але при цьому завжди бачить крізь нього «ще щось далі» — Кассанд-

ра завжди пророкувала Руїну Трої. Руїну своєї Вітчизні (а чи варто казати, що для кожного вдумливого українця означає слово Руїна? Вже звідси видно, що аналогії з вітчизняною історією в творі Лесі Українки аж ніяк не є чимось поверховим, суто зовнішнім!). Як ставляться до Кассандри інші дійові особи драми? Чарівна Гелена (це через і викрадення Парисом і почалась Троянська війна!) з дивним змішаним почуттям заздрості, ненависті й іронії каже пророчиці: «Се ж тільки ти змагаєшся з богами, За те вони тебе й карають». На що тут же отримує від Кассандри гідну відповідь: «Що ж, їх сила в карі, а моя в змаганні!»

«Я не знаю нічого. Окрім того, що бачу» — так Кассандра сама визначає природу свого феноменального дару. Що ж бачить провидиця? «Кров і смерть!». Саме з таким зойком зустріла «божевільна» царівна прекрасну Гелену та її викрадача, свого брата Париса, коли ця пара (шаслива пара!) нарешті ступила на троянську землю. Лише Кассандра бачила наяву страшні кораблі ворогів, котрі справді з'явилися біля берегів Трої — але тільки через рік. Почалася смертельна для троянців війна.

Велика пророчиця з очима «як холодні і тверді мечі», хоч передбачає майбутнє безпомилково (бо бачить перед очима те, що буде, настільки ж ясно, як і те, що відбувається просто зараз, цю мить), проте — і це дуже важливо! — завжди, на думку оточуючих (так, наприклад, каже Андромаха, дружина Гектора, першого героя серед троянців), «не в пору й недоладно пророкує» (а Кассандра, між іншим, предрікає загибель Гектора ще задовго до того, як ця трагедія реально відбувається!). А молодша сестра царівни, Поліксена, дорікає Кассандрі: «Віщуєш горе завжди, а чому й від кого прийде горе, — не говориш!». А у відповідь чує: «Бо я того не знаю...». Героїня Лесі Українки «з жахом пророкує» — бо змінити страхітливе майбутнє вона не в змозі. При цьому Кассандра бачить тих, на кого богиня злої долі Мойра «наложила руку».

А як же інші? Та ж Андромаха зізнається Кассандрі, що від «лихої правди» «вгасає дух». Запам'ятаємо ці слова! Їх чудово знав й завжди керувався цим знанням духовний та етичний антипод Кассандри, «офіційний», «визнаний», «приємний» для троянців пророк — рідний брат Кассандри Гелен.

Саме діалог Кассандри та Гелена є, без перебільшення, ідейним стрижнем п'єси. В нього варто вчитатись якомога уважніше. Що таке правда, чи потрібна вона народові — ось про що йдеться в цьому діалозі. Наче підхоплюючи аргументи Андромахи («Кассандро, доволі з нас уже твоєї правди, зловісної, згубливої, Так дай же нам хоч і неправдою пожити в надії. Ох, я вже втомлена від тої правди!»), Гелен повчає сестру: «Адже тая правда — Цнотлива дуже і поважна жінка, І сором їй ходити без одежі». Бо, зізнається цинік Гелен, який «передбачає» майбутнє способом гадання на пташиних кістках (чи то пак «на кавовій гуші»): «Та що там! Ми обоє віщуни І добре знаєм, що пташки, й утрібки, І кров, і дим від жертви — все то тільки Покраси й покривало голій правді про людське око» — І далі Гелен вимо-

вляє фразу, яка є, либонь, ключовою для розуміння його позиції (і водночас «знаковою», символічною для розуміння історичних процесів України!): «Ми, троянці, за довгий час облоги вже навчилися Звиватися ужами. Що робити?». А на гостру, як меч, репліку Кассандри: «Не говори мені про гнучкість плаза, Для мене то не мудрість, а гидота!» Гелен зверхньо відповідає: «Певне, боги в тім винні, що дали тобі Пізнати правду, сили ж не дали, Щоб керувати правдою» (!) І далі: «Що правда? Що неправда? Ту брехню, що справдиться, все правдою зовуть». Кассандра прямо запитує брата: «А як же ти, Гелене, odrізняєш Брехню від правди?» — і чує дивовижну відповідь: «Та ніяк. Я просто даю їм спокій».

Чи не правда, все це жадливо нагадує міркування сучасних цинічних політиків-можновладців (у вузькому колі, звичайно, бо про людське око мовиться зовсім інше — про потребу стабільності, консолідації тощо...). До речі, час поговорити й про «стабільність» та «консолідацію». Як пам'ятають читачі, вороги-ахейці, що не могли взяти обложеною Трою вже десять років, вдралися до підступного маневру. Йдеться, звичайно, про сумнозвісного «Троянського Коня» (символ безмежно місткий, невичерпний, зокрема, і з огляду на наші сучасні реалії!).

Гелен (саме Гелен!) радо вітає цього Коня як «дарунок згоди», котрий «ліпший над здобуток, що на війні ціною крові взято». Він вимагає поставити Коня в священний храм, жрицею якого була Кассандра, коли ж пророчиця категорично відмовляється це зробити, пропонує натомість збудувати новий храм, «храм згоди». Народ у захваті, люди несамовито гукають: «Гелена хай боги благословляють! Він розум наш, він наше око ясне!» І ніхто з них не чує істини простих слів Кассандри: «Дурно не дає дарунків ворог!» Тим самим троянці самі, добровільно прирікають свою державу на загибель, себе ж — на винищення або рабство...

Тут у дію втручається ще один Троянський Кінь — ахейський розвідник — шпигун Сінон, який, вдаючи з себе «жертву» ахейців і маскуючись під «друга» троянців, переконує їх залишити Коня у себе, і, більше того, зробити цей «дарунок згоди» об'єктом культу. Кассандра, яка інтуїтивно відчуває, що перед нею — небезпечний ворог, «отруйна змія», вимагає вбити Сінона як шпигуна; у відповідь їй пропонують взяти цю страту в свої руки і самій відтяти Сінону голову — якщо вона так впевнена, що той шпигун. Пророчиця безсило відповідає: «Ні, браття, я не вмію мечем владати». Але ж пророк — коли це пророк — мусить колись узяти в руки меч і не опустити його... Кассандра відмовляється, Сінон торжествує, отже, Троя гине.

Вражає кінець геніальної драми. Троя в руїнах, вбито старого царя Пріама, його дітей (окрім Кассандри, яку бере в рабство чільник ахейців цар Агамемнон)... А велика пророчиця саме в цей момент тотального Кінця, коли все гине в полум'ї та крові, раптом виголошує: «Кассандра все неправду говорила. Нема руїни. Є життя... життя!». Цим «надпророцтвом» царівни, по суті, завершується твір Лесі Українки; далі, шоправда, йде іще епі-

лог, проте, за вартими довіри спогадами рідних Лариси Петрівни, вона планувала вилучити його.

Історичні трагедії України (аж ніяк не Трої) — ось про що йшлося у Лесі, коли вона працювала над цією драмою, працювала тривалий час, зосереджено, не в стані того раптового, одержимого натхнення, завдяки якому писалися, наприклад, «Лісова пісня», «Камінний господар». «Кассандра», почата в Італії, в Сан-Ремо у 1902 році, була завершена лише у травні 1907-го в Ялті. Аналогії з Україною у історичних драмах Лесі взагалі ніколи не лежать на поверхні (адже ці шедеври — не для споживачів «маскульту»). Втім, деякі висновки можна цілком легко зробити, прочитавши драму лише один раз. Приміром, що Троя загинула через те, що не могла відрізнити друзів від ворогів, що повірила Гелену та Сінону, а не повірила Кассандрі. Або — що й для України, як і для Трої, десятки разів рятунком було вірити, що немає руїни — є життя!

Однак, мабуть, ще важливішим є інше. Леся Українка знала (чи знаємо ми?), що немає внутрішньої свободи — запоруки свободи політичної — без огиди, саме огиди (майже фізіологічної) до будь-яких форм рабства, духовного зокрема. Ми формально схилиємо голову перед генієм Лесі; то, може, згадаймо її слова: «Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно». І ще, з іншого листа: «Сором і жаль за мою країну просто гризе мене»... Чи, може, ми, в душі Гелена, будемо думати, що це — не про нас?

М. В. МАРТИНЮК

(м. Бердичів)

ФОЛЬКЛОРНІ ПАРЕМІЇ В ТВОРЧОСТІ О. ДРАГОМАНОВОЇ (О. ПЧІЛКИ)

«Діти — се наш дорогий скарб, се наша надія, се — молода Україна». Ці слова належать людині, яка все своє життя присвятила справі розвитку української культури, невтомно й віддано працювала в ім'я відродження української нації.

Ім'я її — Олена Петрівна Драгоманова (по чоловікові Косач). Псевдонім, який вона обрала і під яким найчастіше друкувалася, — Олена Пчілка. Поетеса, автор прозових та драматичних творів, перекладач, науковець, етнограф, фольклорист, видавець, публіцист, активна громадська діячка — все це вона, Олена Пчілка. А ще — мудра, чуйна, ніжна матір, яка виховала геніальну Лесю Українку і виплекала її талант.

На жаль, останнім часом ім'я геніальної доньки України мало згадується. Мало хто читає тепер твори О. Пчілки, але саме в них, на мою думку, яскраво простежуються родинно-мовні традиції, традиції пошанної паре-

міографії, її твори наповнені словесними усталеними в народі формулами вітання, звертання, побажання, які призначені навчати культури, народних традицій дітей, що є могутнім засобом підвищення мовної культури підростаючого покоління.

Паремійними зразками здавна цікавилися вчені – дослідники фольклору, письменники, науковці. Проблемою вивчення, структурування, окреслення сфери побутування, визначення сили впливу паремій на підростаюче покоління займалися такі відомі педагоги, як К. Ушинський, О. Корф, В. Сухомлинський та багато інших. Саме паремійні зразки творів О. Пчілки розглядаються в неподільній єдності формозмісту: ці твори є такою функціонально рухомою системою зв'язків, де кожен елемент, взаємодіючи з іншим, переносить свою енергію і навпаки. Кожна паремійна одиниця несе потужний естетичний заряд, що концентрується в подвійності форми слова – внутрішній (як акту духовного життя) та зовнішній (на якій, як основі, тримається все слово). Оскільки кожна паремійна одиниця визначається як мистецький твір, певним чином організована та естетично заряджена, стилістично своєрідна, безпосередньо сприйнята сторона нерозривної зі змістом художньої форми, то, відповідно, її естетичність та експресивність досягається різними способами, що характеризує наступний художньо-образний критерій, який складається з:

- багатства лексичного рівня художньої мови (антонімія, синонімія, архаїзми, історизми (які широко використані в фольклорній спадщини письменниці));

- образної експресивності (тропіки: порівняння, метафори, гіперболи, синекдохи тощо);

- звукової організації (ритму, фоніки, римування);

- переважання говірного типу фольклорної версифікації.

Паремії – витвір народного мистецтва, що через здивування, зацікавленість, інтерес ведуть дитину до нового сприймання довкілля, через поетичне слово – до власної моделі опоетизованого світу [4, с.36]. Щодо вивчення паремій, то, за словами К. Д. Ушинського, «навіть чи є кращий засіб привести дитину до живого джерела народної мови...» [3, с.244]. І це добре розуміла О. Пчілка. Тому глибоке вивчення творів письменниці є тим духовним стрижнем, який в сучасних умовах є фундаментом ідеологічної системи виховання.

Національна школа може бути побудована лише на основі етнопедагогіки, споконвічних традицій, звичаїв та обрядів відновлення історичної пам'яті українців. Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї та традиції (в тому числі і традиції пошанної пареміографії), що виробились протягом багатьох століть. Проте традиції та звичаї – це не відокремлене явище в житті народу, це втілені в рухи та дію світовідчуття, світосприйняття, взаємини між людьми. Саме ці взаємини та світовідчуття безпосередньо впливають на духовну куль-

туру нашого народу, що, в свою чергу, впливає на процес постання народної творчості. Тому народна творчість нерозривно пов'язана з традиціями народу [2, с. 9]. І твори О. Драгоманової є цьому яскравий приклад.

Ольга Петрівна Драгоманова була активною громадською діячкою, для багатьох взірцем мужності, сили волі, незламності духу. Протягом життя вона наполегливо, безкомпромісно боролася за майбутнє відродження української культури, за право говорити, писати й друкувати книжки рідною мовою. Неодноразово вона зверталася до царського уряду з вимогою скасувати заборону друку й викладання в школі українською мовою. Своїм громадським обов'язком Олена Пчілка вважала просвітительсько-виховну роботу. Багато таланту й енергії віддала вона справі виховання та освіти українських дітей, «щоб не вирости вони перевертнями, щоб звикали шанувати своє рідне»[1, с.5].

Дане дослідження проводилось на основі вивчення матеріалів творчої спадщини

О. Пчілки, адже вона відома не лише як автор віршів, оповідань, байок, публіцистичних виступів, а й як знаний етнограф та фольклорист.

Вивчаючи її оригінальні твори, проаналізувавши вислови ритуального мовлення, а також формули ввічливості, звертання, застереження, порівняння, ми дійшли висновку, що літературна мова, якою користується письменниця, є доступною, цікавою, а головне, повчальною, вона є доказом мелодійності української мови, що спонукає кожну дитину до вивчення й вдосконалення мови та своєї культури взагалі.

Увесь матеріал можна розділити на такі функціонально-семантичні групи:

ЗВЕРТАННЯ — це елемент мовного етикету, що свідчить про соціальне відношення, що встановлюється в рамках комунікативного акту. Знаходимо у О. Пчілки дещо призабуті та маловживані звертання:

«*Величний пане,* — мовив він королеві, тобі так сподобалися співи Артура...» («Увінчаний співець»);

«*Світе мій ясний!*» («Сосонка»);

«*Мамо, лебідонько!*», «*Мамо, голубонько!*», «...дитинонько! *Ти ж моя утко!*» («Сама з собою»);

«*Здорова була, сусідонько, се ти?*» («Мар'їне багатіння»);

«*Що, небоже, прикрутило?*» («Покута»).

Словесні формули **ПОБАЖАННЯ** при **ПРОЩАННІ**:

«*Будь здоровий, білий діду...*» («Сніговий дід»).

«*Прощайте, панове,* лишаю світлицю, ясну неволю, — їду у темницю» («Увінчаний співець»).

Словесні формули **ПОДЯКИ**:

«*Спасибі за ласку, величний владарю!*», «*Дякую величному добросердному нашому королеві!*» («Увінчаний співець»).

Словесні формули

а) ЗДИВУВАННЯ, ПЕРЕЛЯКУ:

«Ох, боже мій! Ох, що ж се сталося?», «Ох, моя година! — жалує Ганна»
(«Мар'їне багатіння»);

«Ох, лишенько тяжке!» («Снігир та шиглик»).

б) ЗАСТЕРЕЖЕННЯ:

«Гай, гай! Було ж не тратить слова, потрібна тут була мова не та!» («Котик та кухар»);

«Ой, яка біда! Бач — зі мною не сварися!» («Дітвора»);

«Боронь боже! Лиш пісенький кулешик варити!» («Покута»).

в) ЗАПРОШЕННЯ:

«Гайда, дітки, у садок!» («Діточкам»).

г) ПРИВІТАННЯ:

«Та здорова-бо була, Мар'є» («Мар'їне багатіння»).

Друга функціонально-семантична група, присвячена формулам НАВЧАННЯ, НАСТАНОВИ життєвих форм існування. Деякі з них у творах Олени Пчілки взяті від народу, в незмінному вигляді, інші — трансформовані, проте зміни в них майстерні, тому не завжди можна розрізнити народні й авторські елементи:

«Світ широкий, всього має...

«Дарма, — каже кулик, — мені
й тут добре!

Світ хороший, та — зрадливий,

Нема в світі над мое болото!»

Хто в його бува шасливий,

(«Куликове болото»)

Хто нещасний — він не дбає»

(«Метелик»)

«...В кожній справі, — як не зав'яжеш перше вузлика, то й нічого й не буде!»
(«Премудра приповідь»)

«Ото тобі, козаче:

«Треба світа повидати

«Діти серцем розуміють,

Із лишенька чужого,

Та й себе десь показати!

Хто їм добрим буде...»

Із горенька тяжкого

(«Метелик»)

(«Івасик»)

Не смійся небораче!»

(«Снігир та шиглик»)

«На ката хата» («Рябко»)

«Треба так робить,

«...краще в темниці

Щоб без сварки любо й тихо

Останок життя мого марно загине,

Діткам в світі жить»

Ніж пісню продам свою, дану від бога!»

(«Дітвора»)

(«Увінчаний співець»)

«В'язниця та сама залистане, хоч краща...

«...буде Мар'я — пані на всю губу»

Хоч в злоті, в єдвабах — та воля пропаща!» («Мар'їне багатіння»)

(«Увінчаний співець»)

Крім того, в оригінальних творах письменниці знаходимо і старі рідко-вживані (вилучені з широкого вжитку) українські слова, які тут же словниково пояснюються:

- клейнод — коштовність, самоцвіт,
- ричка — наймичка,
- єдваб — сорт коштовної шовкової тканини,
- зумітися — здивуватися,
- отвертий — відкритий,
- герольд — глашатай, оповісник при дворах феодальних правителів, монархів,
- адамашка — гатунок шовкової тканини,
- гафтована — галтована, вишита шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла, нитками,
- дукач — срібна монета, а потім золота, що була поширена у ряді європейських країн,
- шаг — дрібна розмінна монета вартістю півкопійки,
- лабети — сіть для риболовлі,
- талавирка — дрібна рибка,
- неборачки — бідняки,
- пелька — рот.

Широким струменем у художні твори О. Драгоманової влилися і **ПОРІВНЯЛЬНІ ЗВОРОТИ**. Наприклад: «...очі, як у сокола», «...погляд, як небо, ясний...», «Ронять в воду, наче сльози, листочки дрібненькі...», «...бо душа твоя чиста, як рання роса...» Формули ритуального мовлення здавна були компонентом побуту взаємин, звичаїв та обрядів українського народу, відбивали його морально-етичні засади та рівень духовності. Тож, можна зробити висновок, що вивчення ритуального народного мовлення, що відби-то у художніх творах Олени Пчілки:

- розширює та поглиблює знання учнів з народознавства, української мови та літератури,
- є основою літературного мовлення,
- формує правильне розуміння народного мовленевого етикету,
- підвищує знання формул ритуального мовлення,
- підвищує духовний рівень учнів,
- збагачує загальний культурний рівень дитини,
- прилучає до немирушого джерела народних традицій,
- укріплює міжпоколінний духовний зв'язок.

Пареміографічний фонд українського фольклору — це високохудожній дидактичний матеріал, який повинен активно використовуватися вчителем в процесі викладання дисциплін художньо-естетичного циклу, оскільки в ньому заложений багатовіковий досвід народного виховання. Він допомагає не лише сформулювати моральний світ дитини, а й оволодіти мовленевим етикетом, правильним спілкуванням, формувати кращі націо-

нальні риси і свідомість, підвищити рівень загальної та мовленевої культури. І в цьому йому допоможе творча спадщина Олени Пчілки.

* * *

1. Пчілка О. Годі, діточки, вам спать. — К.: Веселка, 1991. — С. 5.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу // в 2-х тт. — Укр. вид.-во. — Мюнхен, 1958. — С. 9.
3. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. -К.: Рад. школа, 1949. — С. 244.
4. Чужа Н. Естетичне виховання молодших школярів засобами українських народних паремій // Рідна школа, 2005, № 3. — С. 36.

О. І. ШАЛАК

(м. Київ)

МІФОПОЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ТА ІНІЦІАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНЦІВ

**(На прикладі «Казки про Івашка», записаної Лесею Українкою
в м. Миропілля Звягельського пов. Волинської губ.)**

Міфологія українців не зберегла повних текстів, які б відображали світогляд древніх. Але відгомони давніх уявлень знаходимо в різних жанрах фольклору: замовляннях, обрядових піснях, загадках. Казка чи не найповніше зберегла міфопоетичні уявлення наших предків, паралелі до яких знаходимо у міфології інших народів.

Казка про Телесика (СУС, 327 С. F (Івасик у відьми)) налічує чимало варіантів. Один із них — записаний Лесею Українкою на Звягельщині Волинської губ. Цей варіант вирізняється тим, що його, як зазначила сама Леся Українка, «удають, мов гру»: «Сю казку мало котре з сільських дітей не знає; її навіть часом удають, мов гру: одне стає за «Івашка», друге за «відьму», а решта за «Оленку», за батька з матір'ю та за гусей, так кожне співає й проказує, як там за кого приходиться в казці» [1]

Сама казка — яскраве відображення і переосмислення ініціації з усіма її основними компонентами: викрадення хлопчика-ініціанта (тут відьмою-змією), смерть-перехід до іншого світу як передумова нового народження, випробування під час посвячення у дорослі чоловіки, повернення додому. Крім того, різні варіанти казки містять анімістичні мотиви (походження від дерева), мотив світової річки, що розділяє два світи — тутешній і потойбічний, мотиви жертвоприношення, світового древа, повернення із потойбіччя завдяки птахам (тут гуси), які мають доступ до вирію — світу померлих предків.

У казці, записаній Лесею Українкою, мотив походження від дерева відсутній, казка розповідає, що у чоловіка і жінки вже був син-одиначок. У інших же варіантах казка розпочинається перетворенням деревинки

(тельпушка, телешика) у дитину. Відбувається це завдяки пісні, коли баба співає над колискою. Цей сакральний спів, власне, і творить нову людину, відбувається акт творення. Особливо яскраво це відображає варіант із зібрання П. Іванова: «Дід затесав чурбачок; вона поклала його в колиску, колише і приспівує:

— *Кипи, кипи, кулешику,
Зварю кашки тилешику
І з ручками, і з ніжками
З каренькими очичками!*

Проказала три рази — стала ручка одна, проспівала іще три рази — стала друга ручка; а далше як проспівала — стала ніжка одна, а за нею і друга, за ними очіці, ротик, носик... і зробився справжній живенький хлопчик».[2]

Настільки важливий спів, музичний бік казкових римованих закличок, засвідчує варіант, записаний Лесею Українкою, котра подає нотацію до слів: «Івашечку, Івашечку, приплинь, приплинь до бережка...» [3]

«Як підріс трошки», Івасик просить батька зробити човник і весельце, та не прості, а — в багатьох варіантах — золотий човник і срібне веселечко: «то я буду рибку ловити та вас обох при старосхах годуватиму»[4]. Золотий човен, корабель, лодія в багатьох міфологіях не тільки символічна модель світобудови, а й засіб мандрування між світами, атрибут божества потойбічного світу. К. Сосенко твердив, що у щедрівках золотий човник, у якому плаває хлопець-молодець, — символ місяця:

*А з того ручая та розлився Дунай,
А в тому Дунаю та пливе човничок,
А в тому човнику красний панич.
У прайвй руці весельце держить...[5]*

Уявлення про човен як про засіб подорожі між «шим» і «тим», «тутешнім» і «потойбічним» світами засвідчує відомий історикам факт поховання (спалення) давніх русичів у човні, описаний 922 р. Ахмедом ібн-Фадланом, а також фольклорні тексти.[6]

«Зближення човна зі смертю, могилою і країною померлих репрезентує давньослов'янське слово нави — нав'є; очевидно, походить воно від арійського пау-пау лодія...»[7]

Казковий мотив героя в човні, діжці, коробці, спушеній на воду, вирізняв В. Пропп.[8] Учений вбачав у перебуванні хлопчика у човні (бочці) відповідність до перебування у череві тотемної тварини (риби) під час ініціації. Таке перебування надає ініціантові рис і умов, що потрібні для нового народження, шлюб, а також влади. Отже, плавання Телесика у золотому човні — це, насамперед, відгомін ініціаційного обряду, що «в феода-

льному і постфеодальному суспільстві народів європейського регіону відповідає загальній тричленній структурі ініціацій в цілому і включає: 1) ритуальне виділення ініційованого з колективу (передлімінальна фаза); 2) порубіжний період, тобто перебування за межею соціального світу, коли ініціант вважався ритуально мертвим (лімінальна фаза); 3) реінкорпорацію до колективу в новій якості і в новому соціальному статусі (постлімінальна фаза)».[9]

У багатьох варіантах «Телесика», у тім числі й записаному Лесею Українкою, присутній мотив «виковування голосу» відьмі-змії. Відомо, що українці, як і інші народи, до майстрів-ковалів ставилися як до творців, деміургів, котрі в процесі виковування предметів побуту надавали цим речам сакрального значення. Функції майстра продовжували функції творця, коли той витворював Усесвіт.

«...ковалі посідають особливе місце. Вони уявлялись могутніми ковачами, творцями «всього»[10], — зазначає етнолог В. Балушок. Далі дослідник, покликаючись на І. Березовського, зауважує, що у казках ковалі виковують залізні палиці, булави, мечі, молоти, з допомогою яких перемагають своїх ворогів.

«Коваль... виковує першого плуга і запрягає в нього змія, який проорює гігантські борозни — Змієві вали (древні укріплення в Середньому Подніпров'ї). Вірогідно, з міфом про героя-коваля і орача пов'язаний образ легендарного засновника Києва — Кия: його ім'я бере початок від означення палиці — ковальського молота».[11]

З іншого боку — із багатьох фольклорних джерел майстри постають людьми, котрі знаються із «усіякою нечистістю», змушують працювати її на себе, а іноді навіть одружуються (з русалкою, відьмою).[12] Отже, те, що відьма-змія звертається по допомогу до коваля, — зовсім не випадково. У деяких варіантах «Телесика» коваль кує не тільки голос, а й зуби зміям, котрі хочуть перегризти явора, на якому сидить Івасик [13], або ж сокиру чи кілька возів сокир, якими рубають могутнього явора.

*«Зараз побігла до коваля й каже йому:
Ковальок, ковальок,
Накуй міні сокирок» [14].*

Цікаво, що ремісники-підмайстри, аби довести свою майстерність, відбували свій ініціальний обряд, представляючи цехмістру і старшим майстрам, з одного боку, свідоцтва, одержані від інших майстрів, під час мандрів, з іншого боку — виготовляли так званий «шедевр». Це був урочний виріб, який в Україні називали «штукою» або «містерією». Для ковалів такою «штукою» була сокира: «...цехові статuti повідомляють, що ковалі як шедевр виробляли сокири, слюсарі — замки, мечники — мечі». [15]

Отже, для коваля із казки про Телесика виковування зубів (сокир) для відьми-змії теж могло бути своєрідним випробуванням-ініціацією.

Образ самої відьми-змії у казці не випадковий. Відомо, що під час обряду ініціації у ролі викрадача, який згодом ковтав ініціанта, були різні тварини — від птаха до риби. «Всі ці тварини пізніше увійдуть до складу змія, дракона», [16] — твердить В. Пропп. Вчений також зауважує, що нерідко в казках тварина має людське тіло і найпізніше зникає її звіринє обличчя. В процесі антропоморфізації і виникають такі образи як змія-відьма. І відьма, і змія мають безпосередній зв'язок із царством смерті, потойбіччям, яке часто локалізується далеко за горизонтом, за лісом, під землею. Змії, як і черви, стають найпоширенішими атрибутами і представниками царства підземного. «... в крилатій фігурі (змія) приховано — правда, давно вже забуте, — уявлення про птаха, що представляє душу, а в зміїному тулубі дракона — уявлення про черва, який представляє душу».[17] Зв'язок змії і смерті — пізній, він відображає ту стадію уявлень про смерть, коли смерть постає як викрадення душі: умирає людина тоді, коли хтось викрадає її душу: «...було уявлення, що смерть настає від того, що душу викрав померлий в образі тварини. Однією із таких тварин був і змії.»[18] Змії-змія у казках, як і в обряді, постають пожирачами. Перебування в череві тварини — обов'язкова передумова відродження, повернення до життя в новому образі. Тому змія-відьма приносить Івасика до свого лісового житла. «Бути проковтнутим було першою умовою прилучення до іншого царства. Але те, що раніше сприяло цьому, перетворюється на свою протилежність, на перепону, яку слід подолати для того, щоб потрапити до цього царства. Проковтування уже не відбувається, воно тільки загрожує. Це — останній етап розвитку цього уявлення, і цей етап також відображений казкою.»[19] Власне, і казкою про Телесика. Бажання спекти хлопця — перед тим, як з'їсти його, мотив пізніший, хоч і не позбавлений ритуальних ознак. Змія виманює героя під час його плавання у човні річкою, вона постає водяною істотою, архаїчна її природа посилюється водним началом. У багатьох народів змія — охоронниця водойм, це одна з найдавніших її функцій — як в обряді, так і в фольклорі. Вона часто «перевищує свої повноваження», затримуючи води і створюючи засуху, або ж — вивергаючи воду і спричиняючи тим самим потопи. Так, твердить В. Пропп, [20] з'являється змібборчий мотив, що має тривалу історію у фольклорі й мистецтві: герой бореться зі змієм, що вже перестав виконувати тільки позитивні функції.

В казці про Телесика хлопець стає змібборцем особливим чином: він хитрістю перемагає змію, уникає «проковтування», повертаючись додому живим і неушкодженим. Свою водну природу змія-відьма підтверджує в багатьох варіантах казки: часто, втративши надію наздогнати Телесика, який на гусяткові долає простір над водною перепорою, змія випиває всю воду у річці — і від цього «лопає», «лускає».

Вдаючись до хитрощів, Івасик ховається від змії на дереві: яворі, часом грабі. дубі. Таке переховування має на меті стати невидимим, а сама «невидимість має стосунок до галузі уявлень про смерть, фактичну чи обрядову...»[21] Власне герой намагається набути рис мертвого, а його переховування — це метафора небуття і смерті. Змія спочатку не помічає його — і сама або ж зі своїми гістьми, поївши «м'ясця» своєї дочки, «качається» під явором, на якому заховався Телесик. В багатьох варіантах із Поділля змія (змії) розкидають нібито Івасикові кісточки, часто «по льоду»: «Приходить мати з гостями. І зліли тую дівку, і виносять тії кісточки і кажут: «Брень-брень, Іванка-Балабанчика кісточки!» [22], або: «Наїлися-напилися і зібрали кісточки та й кидають ними, кажут: «Шур кісточки з Івасика-Кутасика!»[23] Є і проміжний варіант мотиву: качання змії по кісточках.

Власне кістки, хребет в людському організмі, голова, невіддільна від хребта, за міфологічними уявленнями, асоціювалися у давній свідомості з поняттями життя, упорядкованого космосу на противагу смерті, хаосу. Акцентування у фольклорі на неприродному стані (тобто роз'єднанні кістяка й голови) має особливе змістове навантаження. В його основі — древній поховальний ритуал, що вимагав суворого виконання всіх пунктів обряду. Лише дотримання правил ритуалу гарантувало живим спокій і безпеку. А правила вимагали поховання людини цілком — з усіма належними їй від народження частинами, аби людина згодом могла народитися знову.

Зміст древнього єгипетського обряду поховання, що полягав у розчленуванні тіла (переважно на сім частин), відтинанні голови, вичищенні кісток від м'яса, а потім складанні кістяка та наданні йому вигляду людського ембріона, дослідники витлумачують за написами на пірамідах та «Книгою Мертвих». Упорядкування кісток означало палінгенесію — відновлення життя, що його здійснювало божество або сам померлий.

П. Іванов у Куп'янському повіті наприкінці XIX ст. зафіксував такий звичай: після похоронного обіду збирали кістки від з'їденого м'яса і закопували у землю десь у садку чи на городі. Пояснювали ці дії таким чином: начебто треба дати «спокій цим кісткам, щоб і кістки померлого були у спокої».[24] Первинне значення цих обрядових дій вже втрачене і замінене таким, що може знайти своє пояснення у сучасному побуті.

«Уявлення про кістки як вмістилище душі знайшло відображення в ідіоматичних виразах: пор. «у нього душа запеклася у кістках» (про дуже стару людину, котра «зажилася» на світі). Доки зберігаються кістки людини, залишається живою і її душа, і це стає запорукою майбутнього воскресіння із мертвих (серб.)».[25]

Отже, розкидання кісток змією у казці — це обрядова дія на остаточне знищення Телесика, власне, знищення його душі. Саме ж «качання» по землі, як відомо, мало інше значення: йшлося, насамперед про продукувальну функцію. З іншого боку — про здоров'я і силу, яких набирається той, хто вдається до цієї обрядової дії. Вдомі «качання» під час жнив, обжинків,

інших обрядів. Переселенці із с. Речиця (тепер Чорнобильська зона), які мешкають в с. Гавронщині, що на Київщині, досі під час проводів русалок (завершальний етап Русального тижня) «куляються» (перекочуються) через могили, пояснюючи це тим, що спина після такого «куляння» не болітиме.[26]

Невипадковий мотив повернення Телесика додому, завдяки птахам. За міфопоетичними уявленнями багатьох народів птахи — деміурги, трікстери, тотемні предки, символи і класифікатори верху, неба, сонця, втілення душі, завдяки їм долають простір боги і герої. На світовому дереві птахи завжди розташовуються на його верхівці, на противагу змії — тварині хтонічній, що визначає його низ, потойбіччя, світ померлих. «Картина світу», що вимальовує казка про Телесика, власне і зображає дерево, *під* яким лютує змія, *на* якому сидить Івасик і *над* яким з'являються птахи, що рятують героя від смерті та допомагають повернутися додому. Можливо, така міфологічна «візія» занадто смілива, однак мотив повернення Івасика на «кривому», «підбитому» гусяті присутній у всіх варіантах казки: «Гризе, гризе та зубами клацає. Бачить Івашко, що непереливки, аж тут, дивиться, летять гуси. Він до їх:

*Гуси, гуси, лебедята,
озміть мене на крилата
та понесіть до батенька,
а в батенька істи-пипи
і хороше походити». [27]*

Семантично наповненим видається також мотив «приземлення» Телесика під причілковим вікном, на даху (у деяких варіантах Івасик після того, як сідає на подвір'ї, вибирається на горище), біля «бовдура» (комина). Саме ці частини хати осмислювалися «як відкритий межа, посередник між цим і потойбічним світом, місце, пов'язане зі світом мертвих». [28] Через димар, за українськими віруваннями, літає змієм померлий, цим шляхом вибирається на шабаш відьма, бовдур — дорога, якою відлітають душі померлих і приходять у світ душі новонароджених. Цікаво, що з димарем українці пов'язували приплід гусей: перед тим, як посадити гуску на яйця, його ретельно чистили від сажі, щоб яйця не почорніли. [29] Власне, відбувши обряд ініціації, герой казки «Телесик» повертається додому і дослухається до того, що відбувається в хаті, саме через димар (причілкове вікно), що є маркованим місцем в упорядкованому просторі людського житла.

Отже, проаналізувавши «Казку про Івашка», записану Лесею Українкою на Звягельщині, і порівнявши її з іншими варіантами, можна зауважити: зразок, зафіксований на Волині, містить давні міфопоетичні уявлення українців про світ, померлих предків, сакральність і класифікацію простору, про людину як мікрокосм, відображає ініціальний обряд з його особливостями і визначальними рисами.

1. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. — Т. 9. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 115.
2. Записала М. М. Ягниченкова у сл. Новоскатеринославлі від І. Рудича // «Народні казки», зібрані Петром Івановим / Упоряд., вступ. стаття, примітки І. В. Нейло. — К.: ЕксОб, 2003. — С. 113.
3. Українка Леся. Зібрання творів..., с. 115.
4. Там само, с. 115.
5. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора. — Львів, 1928. — С. 236.
6. Летячий корабель. Записав І. Рудченко в м. Гадячі на Полтавщині // Народные южнорусские сказки. Издал И. Рудченко. — Вып. 2. — К., 1870; Дмитренко М. Символіка сновидінь. Народний сонник. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1995. — С. 95 (човен у сні — «вмерти, розлука»).
7. Шеппинг Д. О. Дохристианские воззрения человека на смерть и загробную жизнь. — М., 1889. — С. 27.
8. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. — С. 243–245.
9. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. — Львів — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. — С. 13.
10. Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях та ритуалі // Родовід. — Число 5. — 1993. — С. 15.
11. Петрухин В. Я. Кузнец // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. — М.: Международные отношения, 2002. — С. 268.
12. Як у казці «Русалка та коваль» (Яворницький Д. По следам запорожцев. — СПб., 1898, с. 107–108), або як: Єварницький Д. Как в старину перековывали старых людей в молодые (народное предание) // Исторический вестник. — 1888. — август. — С. 376–378).
13. Народные южнорусские сказки. Издал И. Рудченко. — Вып. 2. — К., 1870. — С. 38–39; Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр. / Упоряд. М. Левченко. — Вип. 1–2. — К., 1928. — С. 301–302, С. 302–303.
14. Про відьму // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, собранные д.чл. П. П. Чубинским. — Т. 2. — Петербург, 1878. — С. 406–409; також див.: Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в 3 т. / Подгот. текстов и примечаний В. Я. Проппа. — Т. 1. — М.: Госиздат худ. лит., 1957. — С. 178.
15. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. — Львів — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. — С. 76.
16. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Узд-во Ленингр. ун-та, 1986. — С. 245.
17. Вундт В. Миф и религия. — СПб., б.г. — С. 110.
18. Пропп В. Я. Исторические корни..., С. 249.
19. Там само, с. 264.
20. Там само, с. 257.
21. Там само, с. 323.
22. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-их рр. — Вип. 1–2 / Упоряд. М. Левченко. — К., 1928. — С. 301–302.
23. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 36, од. зб. 710, № 795, арк.. 62 зв. Записав А. Димінський на Поділлі в сер. XIX ст.
24. Іванов П. Очерки воззрения крестьянского населения Купянского уезда на душу и загробную жизнь // Сборник историко-философского общества. — Т. 18. — Харьков, 1909. — С. 251.
25. Белова О. В. Кости // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. — М.: Международные отношения, 2002. — С. 254.
26. Запис наш під час обряду, який виконував гурт жінок 2004 р. в с. Гавронщина Макарієвського р-ну Київської обл. від Сидоренко П. І., 1938 р. н., пенсіонерки.
27. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. — Т. 9. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 117.
28. Левкиевская Е. Е. Труба // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. — М.: Международные отношения, 2002. — С. 467.
29. Там само, с. 468.

ОЛЕНА ПЧІЛКА НА ШЕВЧЕНКОВІЙ МОГИЛІ

*Я на Тарасовій могилі
Стою сама в журбі німій.
Сплелися в думки легкокрилі
Моя задума й смуток мій..
(Олена Пчілка.
«На Шевченковій могилі»)*

Цього року виповнюється 146 років з того часу, як Чернеча гора в Каневі прийняла в своє лоно на вічний спочинок геніального українського поета, художника Тараса Григоровича Шевченка. За цей час його священній могилі поклонилися мільйони його шанувальників. У списку почесних відвідувачів Кобзареві могили видне місце посідає українська письменниця, фольклористка, етнограф і перекладач, громадська і культурна діячка, член-кореспондент АН УРСР, мати відомої української поетеси Лесі Українки — Ольга Петрівна Косач, яка більше відома як Олена Пчілка. Це один із багатьох її псевдонімів. Через усе своє життя Ольга Петрівна пронесла любов і повагу до Великого Кобзаря. Цю любов до поета вона прищеплювала і своїм дітям. Постійно влаштовувала шевченківські вечори, на яких обов'язково виступала сама і залучала до цього своїх дітей. Тарасу Шевченку вона присвятила цілий ряд своїх поезій: «До Кобзаря» (1907), «Тарасовий пам'ятник», «На Шевченкові могили» (1912). Багато уваги вона приділяла популяризації його життя і творчості та вшануванню пам'яті. Написала цілий ряд статей, присвячених поету: «До Шевченкового свята» (1889), «Бюсти Шевченка» (1896), «Шевченкові роковини» (1907), «Український національний скарб» (1912), «Шевченко і поети з народу» (1910), «Перекази про Шевченка» (1906), «Хата на могилі Шевченка» (1908), «Подорож на могилу Шевченка» (1909), «Пам'яті Шевченка» (1909). Зокрема, у статті «Шевченкові роковини», присвяченій 46 річниці з дня смерті поета, вона писала:

«Се той поет, що висловив усю кривду, всю долю свого народу і виявив собою, своєю пісню-думою всю вдачу його... в... єднанні з народом українським, в родстві з ним тілом і душею велика сила Шевченкова — і чим ширшатиме освіта між нашим народом, тим більшою ставатиме немируща слава Кобзаря» (1).

Крім того, Олена Пчілка щороку влаштовувала Шевченківські вечори, на яких традиційно виступала із словом про поета. Так, виступаючи на шевченківському вечорі в Полтаві у 1912 році, вона говорила:

«... Я гадаю, що всякий великий поет, хоч би й давнішого часу не є якась монета, що бувши за свого часу дорогою, далі, «вийшовши з ужитку», здатна лише на те, щоб лежати десь у музеї... На мою думку, Шевченко не є такою монетою... Тарас Шевченко є наш дорогий скарб, є коштовний самоцвіт український...» (2).

Цілком закономірно, що так глибоко шануючи пам'ять геніального українського поета, Ольга Петрівна не могла не відвідати його могилу в Каневі. Бувала вона тут неодноразово..

В 1891 році вона приходила сюди зі своїми доньками — Лесею та Ольгою. В цей час вони їхали до Євпаторії (везли Лесю на лікування — Р. Т.). За свідченням Ольги «спинилися в Каневі, щоб відвідати Шевченкову могилу.»

Вшанувавши хвилинним мовчанням пам'ять поета на його могилі, вони зайшли до Тарасової світлиці — першого народного музею Кобзаря, що містився в одній із кімнат хатини доглядача Шевченкової могили Івана Олексійовича Ядловського. І тут вони побачили той рушник, який вишивала Леся разом з Маргаритою Комаровою. Ним був прикрашений портрет Тараса Шевченка. А привезла його сюди двома роками раніше Маргарита Комарова. Ось як про це згадає у своїх спогадах сестра поетеси Ольга Косач — Кривинюк:

«Маргарита Комарова, поїхавши того літа до когось у гості на Канівицуну, одвезла в хату на могилі Шевченка того рушника, що вони вдвох з Лесею мережали — вишивали для цього. Як ми (мати, Леся і я) літом 1891 року були на могилі Шевченка, то бачили того рушника, як він висів на чільному місці в хаті». (3)

На превеликий жаль, в той час не було в Тарасовій світлиці Книги вражень. Вона з'явилася трохи пізніше завдяки палкому шанувальнику Шевченка Василю Степановичу Гнилосирову.

Ту Книгу він замовив для першого народного музею Кобзаря ще в 1893 році. Того ж року вона була виготовлена. Але місцева влада ніяк не могла дозволити покласти її в Тарасову світлицю. І лише в 1897 році книга «Для розписок туристів на могилі Шевченка» з'являється на столі в Тарасовій світлиці. І з цього часу люди, які приходили до Кобзарєвої могили, мали змогу записати туди свої враження, побажання. А до цього такі записи вони робили на сторінках «Кобзаря», який постійно лежав у першому народному музеї поета. Про це засвідчують спогади сучасників.

Іван Липа, наприклад, у статті «З Тарасової могили» розповідає про те, як «їх вразили записи людей на сторінках «Кобзаря». (4)

А наш земляк, талановитий педагог, етнограф, В. П. Степаненко у листі від 8.09.1895 року до Б. Грінченка писав:

«...Оце недавнечко був я на могилі Батька нашого Тараса... «Кобзарі» і великий і малий посписувані вздовж і впоперек всякими записами...» (5)

Можливо Ольга Петрівна з доньками теж робили туди записи. Та, на жаль, жоден із таких «Кобзарів» до наших днів не зберігся. Відомо, що Олена Пчілка бувала на Тарасовій горі і в подальші роки. Про ці поїздки вона завжди розповідала на сторінках журналу «Рідний край», який вона редагувала в Полтаві.

Так, про відвідування дорогої серцю могили у 1908 році Ольга Петрівна розповіла у замітці «Хата на могилі Шевченка», у якій дуже детально описує Тарасову світлицю:

«Біля Кобзареві могили збудовано хату вже давно. Там живе сторож та й для приїжджих служить та хата, щоб було якесь пристанище, як вони завітають на могилу Кобзареву. Часом ті мандрівці й по кілька днів перебувають..... Хата звичайна, на український зразок, тільки досить простора — на дві половини... В хаті на столі лежать книжки: твори Кобзареві і книжка для завітальців, що бувають на могилі... та книжка не раз буває в місцевому «полицейському управлінні», Бо декому цікаво бувас глянути, хто саме перебував у хаті Шевченковій» (6)

В наступному, 1909 році, Ольга Петрівна знову побувала на Тарасовій горі, Цього разу вона приїздила сюди разом з членами Київського Українського клубу на чолі з відомим українським композитором М. В. Лисенком. Саме з цього року Микола Віталійович започаткував традиційні поїздки до могили Т. Шевченка. Ця перша громадська мандрівка відбулася 24 травня 1909 року, про що красномовно засвідчує запис у Книзі вражень:

«Перша українська громадська мандрівка, уряджена Київським Українським клубом. Голова клубу — Микола Лисенко.»

А далі на двох сторінках лишили свої автографи члени цього Українського клубу. Про ту поїздку до Канева повідомляли тогочасні часописи: «Діло», «Руслан», «Рада» та інші.

Дуже детально опише ту подорож і Олена Пчілка у своїй статті «Подорож на Шевченкову могилу»:

«Київський Український клуб організував подорож Дніпром до Канева на могилу Шевченка... Зібралось більше 150 душ... День був гарний. Дніпрові береги сяяли якими весняними зеленощами... На березі біля Канева зібралася сила людю, з Канева, з близьких околиць, прямо аж чорно було на березі від тієї юрби. Якесь особливе почуття обхопило нас, коли ми довідалися, що так багато людей виїшло на зустріч нам! Канівський гурт вітав нас, ми вітали канівців. Якесь тепле незвичне почуття сповняло серце! Подались ми пішки на гору, йти було недалеко. Хороше там на тій Тарасовій горі! Боже, як хороше! Вже мабуть і справді трудно було б знайти кращого місця на цій Україні. Який простір! Який Дніпро широкий! Він немов не розділяв, а злучав обидва боки України — берег Київщини з берегом Полтавщини. Надзвичайно мальовнича околиця, куди не глянь! А ще ж саме пора яка — чудовий май!.. Гора содержується в порядку. Йти на неї тепер куди краще, ніж колись: є східці, хоч не мудрі, а все ж таки східці... Панотець з Галичини відправив панахиду біля могили Кобзареві. Храмом слу-

жило саме небо, сама околиця природи. І далеко та вільно розходилися святі слова. Співали й «Заповіт» Тарасовий, співали всі гуртом... Се було таке величне видовище, що можна пам'ятати його цілий вік...!» (7)

В іншій статті Ольга Петрівна знову дає детальний опис першому народному музею Кобзаря:

«Світличка чепурненька, вбрана плахтами та рушниками, що висять на образах та на портреті. Є там, між іншим, гарні шовкові рушники, що вишивала дочка Михайла Комарова вкупі з Лесею Українкою... На столі лежить книжка творів Шевченкових і книжка для записів гостей. Отже, й записують там гості свої враження, все, що прокинеться в серці в сьому величному куточку» (8).

Як ілюстрація до цієї статті є світлина «Покуття в хаті на Тарасовій горі». І хоч немає даних під нею, хто її зробив — та можна з впевненістю сказати, що її автор — Олена Пчілка.

Перебуваючи на Тарасовій горі в Каневі, Олена Пчілка зустрічалася з Іваном Олексійовичем Ядловським, який майже півстоліття вірно охороняв Кобзареву могилу. Бачила вона тут і колишню наречену Тараса Шевченка Ликеру Полусмак, яка приїхала до Канева у 1905 році і більше звідси нікуди не поїхала. Пізніше Ольга Петрівна про неї писала:

«...Одягнена вона була по простому пошануванням згадувала Шевченка...» (9)

Достеменно знаючи, що Ольга Петрівна неодноразово відвідувала Шевченкову могилу, нам дуже хотілося відшукати її запис на сторінках Книг вражень. Та, на жаль, ні в жодній наявній Книзі ми його не знаходили. І ось, гортаючи вже вкотре поживклі від часу сторінки третьої Книги вражень (1906- 1910 р.р.) мою увагу привернули два записи. Один із них знаходиться на ст.66. Посередині аркуша гарним каліграфічним почерком написано:

«Була на могилі батька нашого Тараса. 1910. 5 квітня. К. О.»

Інший запис, майже такого ж змісту і зроблений тією ж самою рукою, я зустріла на ст. 140:

«Була на могилі батька нашого Тараса, твоя щиро кохана тебе українка. К. О.»

Ні числа, ні року під записом не значиться. В такому разі звертаємо увагу на дату написання записів, які стоять перед даним записом і після нього. Перед вищезгаданим текстом під записами стоїть дата «17.05.1909р.», після нього — «18.05.1909 року». З цього випливає, що запис, який нас цікавить, був зроблений або 17.05. або 18.05.1909 року. Тепер залишається встановити, хто ж його зробив?

З написаних ініціалів можна припустити, що записи могли зробити: українські письменниці Ольга Кобилянська, Олена Кисілевська та Ольга Косач (Олена Пчілка). Для уточнення шукаємо на сторінках Книг вражень записи, зроблені Ольгою Кобилянською (1899 р.) та Оленою Кисілевською (1904 р.). Порівнюємо їхні записи із записами, які нас цікавлять.

Жоден із цих записів не підходить. Залишалося уточнити почерк Олени Пчілки. Так як її запису в Книгах вражень немає, замовили в Інституті Рукописів Центральної Наукової бібліотеки Національної Академії Наук України її листи до М. Грінченкової (1908 р.). А ще нам стала у пригоді книга «Олена Пчілка. Твори. Вид. художньої літератури «Дніпро», Київ, 1971 р.» У цій книзі вміщено два автографи Ольги Петрівни — першої сторінки оповідання «Товаришки» (ст. 32.) та автограф перекладу поезії О. Пушкіна «Анчар».

Порівнявши листи Олени Пчілки, її автографи із записами в Книзі вражень — стало зрозуміло, що вони зроблені однією і тією ж рукою. Виходить, що Ольга Петрівна приїздила до могили свого улюбленого поета навіть по кілька разів на місяць. Якщо, наприклад, про своє перебування на Тарасовій горі 24 травня 1909 року вона розповіла у своїх спогадах, надрукованих у журналі «Рідний край», то про перебування її біля місця вічного спочинку Кобзаря 17 чи 18 травня свідчить її запис на ст.140 у Книзі вражень. Подібну картину спостерігаємо ми і в 1910 році. На жаль, не за всі роки дійшли до нас Книги вражень з Тарасової світлиці. І якраз за 1911 та 1912 роки вони відсутні. А тому ми не можемо навести записів Олени Пчілки за цей період, хоч знаємо, що вона була тут.

Зокрема, 27 травня 1912 року Київський Український клуб організував традиційну подорож на Шевченкову могилу. Правда, проходила вона під пильним наглядом «помічника пристава Либідської дільниці Яворського з двома приставами»(10). Детально про цю подорож повідомляла газета «Рада»:

«... о 9 годині ранку маленький пароход «Марія» рушив вниз по Дніпру. Наро-ду на пароході повно — до 400 душ... Серед гостей клубу виділяється декілька родин і окремих осіб — великоросів та поляків... На палубі скоро склався невеликий хор. Одна пісня змінюється другою... В пів на п'яту годину дня пароход підходить до Тарасової гори. Ще здалека видно на горах купки селян і міської інтелігенції з Канева, а біля Тарасової могили — їх найгустіше. Поміж натовпу народа рябнуть поліцейські мундири... До хреста на могилі трудно досту-питись... Ледве протиснувшись крізь цей натовп, представники Клубу кла-дуть на могилу Великого Кобзаря живі квіти і свій вінок, без всякого напису. Другий вінок — металевий — кладе на Тарасову могилу представник товари-ства артистів Московського Художнього театру д. Г. Бурджалов. На вінку мідяна табличка з написом: «Гениальному Шевченко земной поклон от Мос-ковского Художественного театра.» Ні промов, ні співів, за винятком «Запо-віту». Публіка розсипається: хто в світлицю — записати своє прізвище в книзі для приїзжих, хто оглядати місцевість...» (11).

Хотілося б зазначити, що до наших днів зберігся металевий вінок, по-кладений того травневого дня представником МХАТу на Шевченкову мо-гилу. Він займає видне місце у відновленій у 1991 році Тарасовій світлиці. Збереглася і листівка «Могила Т. Г. Шевченка. 27 травня 1912 року. Видан-

ня Гр. П. Шевченка» (внучатого племінника Т. Шевченка. — Р. Т.). На ній можна бачити численних поетових шанувальників на його могилі.

А от Книга вражень, куди люди писали того дня записи, на жаль не збереглася. А ми впевнені, що серед тих записів був і запис Олени Пчілки. Завжди перебування на Шевченковій могилі справляло на Ольгу Петрівну незабутнє враження. Яскравим свідченням цього може бути вірш «На Шевченковій могилі», написаний нею після чергового приїзду до Канева у 1912 році.

НА ШЕВЧЕНКОВІЙ МОГИЛІ

*Я на Тарасовій могилі
Стою сама в журбі німій
думки легкокрилі
Моя задума й смуток мій.*

*Та не кладу вінець терновий, —
Хоч муки тяжкії були, — Сплелися в
Не буде цей вінець лавровий
Емблема бучної хвали.*

*Нема юрби, немає гуку,
Мовчить околища смутна, —
Та виразніш про давню муку
Могила мовить самотна...
святої сили
Під тим проречистим хрестом.
І до величної могили
Я прихилився чолом.*

*Я положу барвінку вітку,
Хреста я нею обв'ю,
І польову кладу я квітку,
Зірвану в близькому краю. Я чую дух
Тарасе Батьку! Ти вгадаєш
Де квітка тая процвіла,
Красу журливу ю пізнаєш,
Що в краю рідному зроста.*

*То «сон-трава», що на могилах
Тобою в співаних, буся,
Де ти витав на тихих крилах,
Де думка плакала твоя.*

Вперше був надрукований у журналі «Рідний край» № 3, 1912 року, ст. 12. Проїшли роки. На могилі Тараса Шевченка у 1939 році був встановлений величний пам'ятник (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон). Біля могили — виріс красень-музей, збудований за проектом відомих архітекторів В. Кричевського та П. Костирка. І йдуть до нього Кобзареві шанувальники з усіх кінців планети.

Відрадно відзначити, що серед цих шанувальників був і нащадок Косачів -племінник Лесі Українки. Після вшанування пам'яті поета на його могилі та ознайомившись з експозицією музею, до Книги вражень він записав:

«Як радісно і яким захопленням сповнюється серце, коли проходимо залами музею, коли доземний поклін складаємо пам'ятникові — могилі поета, а з Чернечої гори вклоняємось і тій прекрасній країні, сином якої був і с Тарас Шевченко. Як радісно бачити нескінченний похід представників усіх народів світу,

що приходять до Шевченківського заповідника віддати шану всім світом Прославленому борцеві за правду і соціальну справедливість, за свободу і щастя всіх народів планети...

23.08. 1980 р. Юрій Косач із США».

В цей же день могилі Кобзаря приходила вклонитися його правнучка по сестрі Катерині-Антоніні Вереміївні Красицька. Зворушливою була її зустріч із племінником відомої поетеси. І щоб назавжди зберегти її в пам'яті — вони сфотографувалися. В даний час ця світлина зберігається в Кобзаревому домі на Тарасовій горі. Вона ще раз засвідчує, що любов до Тараса Шевченка передається із покоління в покоління.

* * *

1. Пчілка О. «Шевченкові роковини». // Рідний край (Полтава)... — 1907. — № 9. — С. 4.
2. Пчілка О. Український національний скарб. // Рідний край. — 1912. — № 3. — С. 2.
3. Ольга Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчості // Нью-Йорк. — 1970. — С. 140.
4. Степовик І. З Тарасової могили. // Зоря. — 1892. — № 5. — С. 92.
5. ІР ЦНБ НАН України. Ф-III, № 39510.
6. Олена Пчілка. Хата на могилі Шевченка. // Рідний край. — 1908. — № 7. — С. 4.
7. Олена Пчілка. Подорож на Шевченкову могилу. // Рідний край. — 1909. — № 14.
8. Олена Пчілка. Покуття в хаті на Тарасовій горі // Рідний край. — 1909. — № 6, С. 5.
9. Олена Пчілка (О. Косач). Оповідання з автобіографією. — Х. 1930. — С. 38.
10. Тарахан-Берега З. П. Святина. — К. 1998. — С. 237.
11. Газ. «Рада». — 1912. — 29.05.

Л. В. ТОМЧУК

(м. Рівне)

ОЛЕНА ПЧІЛКА І РОЗВИТОК ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Олена Пчілка — унікальна постать в українській культурі кінця XIX та початку XX століть. Вона була цілим літературним інститутом в одній особі. За умов, коли національна культура гостро потребувала рук і умів, Олена Пчілка відіграла унікальну роль, самовіддано працюючи та мобілізуючи інших до творчої праці на ниві рідного слова. Це не було випадкове захоплення, а свідомо позиція. «Праця в ім'я розбудови рідної мови, боротьба проти офіційних заборон у цій важливій сфері національного відродження були для Олени Пчілки постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом» [1: 16].

Загальновідомо, що письменниця виховувала своїх дітей у дусі служіння національній культурі. Не випадково її дочка Леся Українка стала однією з найвидатніших представниць української класичної літератури. На

прикладі власної родини письменниця розвинула і застосувала ті ідейно-виховні принципи, які, на її переконання, слід було покласти в основу виховання української молоді.

У творчій діяльності Олени Пчілки особливе місце займали проблеми дитини та національно-патріотичного виховання. Вона зробила винятково багато для того, аби зреалізувати програму національного виховання дітей, причому у винятково важких обставинах, коли навіть думати про таке було державним злочином. Адже Олена Пчілка діяла в умовах Російської імперії, де українська мова була офіційно забороненою, тим більше заборони торкалися україномовної освіти чи виховання. Уся тогочасна система освіти була всуціль русифікованою та ідеологічно працювала на імперію Романових. Із закладів освіти та тогочасних програм вилучалося все, що могло прищепити любов до рідного краю, української мови, багатющого фольклору, героїчної історії України. Учителям-українцям забороняли викладати в рідному краї, їх призначали на роботу поза межі України.

Однією з найгостріших була в ті часи проблема початкової освіти. Діти українських селян надалі не могли навчатися грамоти рідною мовою. Незважаючи на численні голоси педагогічної громадськості та учених на користь спроведення рідної мови, незважаючи на наявність букварів та читанок українською мовою, царський уряд вперто гальмував справу україномовної освіти. Навіть після революції 1905 року, коли було нарешті відмінено заборону друкування книг українською, в освіті нічого не змінилося. Освітня політика царської адміністрації була цілковито спрямована на асиміляцію українського народу, запровадження «казенного» патріотизму та всілякого ігнорування мовно-культурної своєрідності українського населення тогочасної Російської імперії.

Проте ніщо не зупинило мужню Олену Пчілку. Вона вміла долати перешкоди на своєму шляху. І завдяки цьому зуміла досягти того, що не вдавалося жодному з її сучасників. Олена Пчілка відважно виступала на захист рідномовної школи, активно працювала над тим, щоб забезпечити дітей добротною літературою і перекладами. Те, що видавалося цілком нереальним, завдяки її цілеспрямованим зусиллям перетворювалося в дійсність.

Усвідомлюючи потребу рідномовної школи, Олена Пчілка разом із тим гостро і відверто говорила про розрив інтелігенції і народу. Замало було тих патріотів з числа інтелігенції, хто взявся б зреалізувати гасло україномовного виховання. Тривала політика русифікації принесла свої плоди, отож інтелігенція великою мірою почувалася відчуженою від народу. Треба було будити національну свідомість. У зв'язку із цим Олена Пчілка писала про гостру необхідність зарівнювати «...те страшне провалля, що розверзлося на Україні між народом та інтелігенцією. Тільки тоді народ міцний як національність, коли він одностайно відчуває свою гідність і свої національні права» [2].

На межі століть українське літературне життя значно поживляється. Виділяється дитяча література, котра знаходить свого читача. З'являється спеціальна періодика для українських дітей та молоді, що ставить своїм завданням виховання у національно-патріотичному дусі, на гуманістичних та християнських цінностях. Першим таким виданням стає часопис «Дзвінок» (1890–1914), який виходив у Львові, проте потрапляв також і до російської України. Він значною мірою стимулював розвиток української літератури для дітей [3: 287]. До речі, на сторінках цього журналу, а також пізнішого східноукраїнського видання подібного профілю – заснованого та редагованого Оленою Пчілкою журналу «Молода Україна» (1906–1914) [4], друкувала свої дитячі твори переважна більшість літераторів того часу, зокрема Михайло Коцюбинський, Леонід Глібов, Костянтина Малицька, Борис Грінченко, Гнат Хоткевич, Одарка Романова, Надія Кибальчич, Богдан Лепкий, Катря Гриневичева та ін [3: 288].

У зв'язку з потребою рідномовного виховання активізується перекладацька діяльність українських письменників для дітей. Якщо раніше, у XIX столітті, вважали, що достатньо російських перекладів світової класики, то тепер, завдяки позиції діячів-патріотів, утверджується думка про першочергову важливість українських перекладів дитячої літератури. На сторінках дитячих та інших видань з'являються казки братів Грімм, Шарля Перро, Гауфа, Андерсена, «Казки 1001 ночі». Перекладаються пригодницькі та пізнавальні оповідання Р. Кшлінга, Марка Твена, Амічіса та інших. Олена Пчілка завзято й послідовно займалася художніми перекладами. Переважно вони побачили світ на сторінках редагованого нею журналу «Молода Україна». Ці твори складають цілу програму захопливого дитячого читання. Серед них проза Ч. Діккенса, Р. Кшлінга, В. Гюго, С. Лагерлеф, О. Уайльда, А. Доде тощо. Бралася письменниця й за великі твори, як, наприклад, знамениту повість Джонатана Свіфта, яка в її редакції отримала назву «Гулливерове мандрування». Дала вона також цілу низку перекладів із російської, звертаючись до спадщини Л. Толстого, І. Тургенева, М. Гоголя, Д. Маміна-Сибіряка. Перекладацьку діяльність письменниці вважала органічною складовою праці, спрямованої на національне виховання та національну ідею [5: 249].

Олена Пчілка заслуговує доброї згадки як дитяча авторка, а також редактор, перекладач та організатор літератури для дітей. Новаторство її творчої діяльності проявилось, зокрема, в концептуалізації образу дитини, що виступає виразником конфлікту між особою і суспільством, а часто й оскаржувачем жадливого становища людини, важких умов праці та побуту, постійного бідкування та страждання. З іншого боку, проникливий погляд письменниці спрямований на особливості дитячої психології, яка так переконливо контрастує зі світом лицемірства й насильства, насадженого дорослими. На межі століть в українській літературі також з'являється ба-

гато творів, у центрі яких бачимо постаті маленьких героїв, а в їх змалюванні помітні елементи виховного характеру.

Видавничка політика редакції «Молодої України» чітко декларує ідейно-естетичні позиції Олени Пчілки. Нас цікавить не стільки авторство письменниці (вона поміщала на сторінках журналу власні вірші, оповідання та переклади), скільки загальна концепція часопису, покликана виробити засади виховання молодого покоління в дусі служіння національним та християнським цінностям. Олена Пчілка вважала, що здоровою основою виховання має бути народна мораль, втілена у фольклорі.

Письменниця добре знала, що духовні цінності здатна нести тільки міцна, загартована індивідуальність. Вона була твердо переконана, що народна творчість і рідна природа — незамінне середовище для формування дитини [6]. Зусиллями Олени Пчілки її власні діти-дворяни з раннього дитинства своєю свідомістю й увагою вросли в мову простих людей, в народні ігри, танці, перекази, легенди, пісні, звичаї, в таємничі образи народної міфології, вбираючи їх з красою природи, невіддільної від народної фантазії. Дітей Косачів доглядали, вчили ходити й говорити няні-селянки з Волині; від простих людей, що наймалися на роботу в маєток чи в панську господу, засвоювалася сила-силенна пісень, казок, прислів'їв, звичаїв. Діти цих людей ставали задушевними друзями малих Косачів. І батьки, і діти з особливою повагою заохочували таке спілкування. Найвищим моментом проникнення в стихію народної творчості ставали уроки матері, що були органічним виявленням сприйняття національного міфосвіту.

Дух українського фольклору, таємничої міфології, прадавніх вірувань та ритуалів притаманний дитячим п'єсам Олени Пчілки. Сучасна дослідниця О. Мірошніченко твердить, що їх можна об'єднати в цілий «дитячий театр». Адже письменниця свого часу задумала цілу серію малих драм для дітей (збереглося десять творів), і тільки несприятливі обставини завадили їх опублікуванню [7:117]. До речі, дитячі п'єси письменниці досі не опубліковано. А їх роль мислилася авторкою як дуже важлива: впливати на формування свідомості малого глядача, зачеплюючи йому органічно-національні цінності. Через те у п'єсах Олени Пчілки так багато фольклорних ремінісценцій, народної романтики, чарівливої природи, живої і барвистої української мови.

Цікавою у контексті сказаного є дитяча драма письменниці «Сон-мрія, або Казка Зеленого Гаю». П'єсу було написано 22 лютого 1919 р. в Гадячі. Вона своєрідно перегукується із знаменитим твором дочки письменниці Лесі Українки «Лісова пісня». Олена Пчілка у цьому творі поєднує полтавських і волинських дітей (на Полтавщині в роки Першої світової війни поневірялося чимало сімей із Волині, їх звали «біженцями»). У п'єсі діти — «біженці» Варка і Пилипко походять з села Колодяжного: дійства, як правило, населено вихідцями з місцевостей, де виросла сама авторка або її діти.

У п'єсі «Сон-мрія...» Варка і Пилипко, що зросли в краю найдревніших вірувань, і самі глибоко вірять в чарівні природні сили: їхня пристрасна дитяча натура схильна повірити в казку. Маленький хлопчик готовий до перетворень; у своїй уяві він уже переживав їх. Школярка Катря бачила в хохітві пташку, а Варка людину, перетворену природою в пташку. Саме таких людей представить Олена Пчілка в п'єсі пізніше: Зозульку-дівчинку, Ворону-дівчинку, Соловейка-хлопчика, Перепелят-діток і т. д. Розгортається дійство з Лісовою Русалкою, Лісовиком, птахами-дітьми, дописується сцена з польовою русалкою [7: 119–120]. Письменниця сприймає природу живою, одухотвореною. За цим стояло палке прагнення Олени Пчілки розбудити уяву дитини, наснажити її образами рідного довкілля.

Щодо всієї творчої діяльності Олени Пчілки можна твердити: вона наснажена любов'ю до дитини, живим зацікавленням дитячим світом, прагненням прищепити дітям найкращі цінності народного світогляду. Не за-тьмарювати живої, безоглядної віри в диво, відкривати перед дитиною життєдайні фольклорні джерела, будити в ній творчі начала, давати могутній поштовх фантазії — «богині легкокрилій» — у цій поетизації дитячої душі — глибокий сенс педагогіки Олени Пчілки.

Зосередженість на дитячій педагогіці та літературі не була випадковою в долі Олени Пчілки. Письменниця завжди наголошувала, що проблема дитинства й виховання є першочерговою і найважливішою. У рефераті «Праця виховальна», що зберігся у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка ПАН України, вона палко переконує в потребі жертвовної праці для дітей. «Бо діти — це наш дорогий скарб, це — наша надія, це — молода Україна. Чи дитина виросте приятелем, чи ворогом України — це багато залежить од виховання, од того, що їй було зашпелено в сім'ї» [8: 39].

Олена Пчілка жила і творила в період, який був особливо важливим, доленосним у розвитку української дитячої літератури та педагогіки. Незважаючи на численні заборони та утиски, національна педагогіка утверджувала свої засади завдяки самовідданій праці її ревних прихильників Х. Алчевської, Б. Грінченка та інших. У цьому контексті творчі виступи Олени Пчілки були особливо актуальними. Адже та епоха «...характеризувалася посиленою увагою мовознавців, педагогів та методистів до проблеми школи, до підручників української мови і методичних праць. Це були намагання виробити методичні основи вивчення мови та небажання вибороти для українського народу право навчатися своєю рідною мовою і користуватися нею у щоденному житті» [9: 102].

Творча діяльність Олени Пчілки, спрямована на виховання молодих українців, досі лишається недооціненою в контексті національно-культурного будівництва України. Письменниця задавала живі, органічні засади виховання, її творча педагогіка ґрунтується на здорових принципах народної моралі, на гармонійному впливі благодатної української природи, на визнанні глибокої національної традиції, міфології. Разом із тим Олена

Пчілка багато уваги приділяла романтичному елементові у вихованні: вона вважала необхідним складником доброго виховання мрію у прекрасне. Письменниця відкривала перед дитиною життєдайні фольклорні джерела, будила в дитячій душі творчі начала, давала стимул творчій уяві та фантазії. У романтичному піднесенні та поетизації дитячої душі знайшла відображення сутність творчого педагогічного підходу Олени Пчілки.

* * *

1. Новаківська Л. Олена Пчілка: частіше доторкатися до народного джерела // Рідна школа. — 1998. — № 4. — С. 14–16.
2. Рідний край (Полтава). — 1908. — № 2. — С. 2.
3. Лучук Володимир. Дзвінок з минулого // Дзвінок з минулого. Упор., ред. та післямова В. Лучука. — К.: Веселка, 1991. — С. 286–289.
4. Антипчук Надія. Олена Пчілка — організатор і видавець журналу «Молода Україна» // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. 36. наукових праць. Вип. XIII / Ред. кол.: Поліщук Я. та ін. — Рівне: Перспектива, 2004. — С. 214–218.
5. Одарченко П. Олена Пчілка як дитяча письменниця // Ми і наші діти. Дитяча література. Мистецтво. Виховання. — Торонто — Нью-Йорк: ОПДЛ імені Л. Глібова, 1965. — С. 241–249.
6. Історія української літератури XIX століття. 70–90-ті роки. За ред. О. Гнідан: У 2 кн. — К.: Вища школа, 2002. — Кн. 1. — С. 453–454.
7. Мірошніченко Л. Український дитячий театр Олени Пчілки // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 114–125.
8. Новаківська Л. Подвижницька діяльність Олени Пчілки // Пам'ять століть. — 1998. — № 3. — С. 35–40.
9. Яворська С. Право навчатися рідною мовою починається з підручника. Формування змісту і методів навчання у другій половині XIX століття // Гуманітарні науки. — 2003. — № 1. — С. 97–102.

Н. В. АНТИПЧУК

(м. Рівне)

ОЛЕНА ПЧІЛКА ЯК ОРГАНІЗАТОР І ВИДАВЕЦЬ ЖУРНАЛУ «МОЛОДА УКРАЇНА»

Історія дитячого часопису «Молода Україна» належить до замовчуваних та фальсифікованих. Донедавна пресу розглядали як складову частину партійної роботи, інструмент для підтвердження єдиноправильного курсу її державної політики. На усе інше відразу ж навішувалися усілякі ярлики. Тому в історії українського джерелознавства так багато «білих» і «чорних» плям. Адже, як слушно зауважив дослідник української преси професор М. Ф. Нечиталюк, «замовчування або побіжна згадка з негативною характеристикою діяльності редакторів, видавців, публіцистів..., виключення з історичного процесу тих періодичних або неперіодичних видань, якими керували люди з «націоналістичним душком», оминання «невигодних» фактів (суперечливих статей, висловлювань, оцінок), опускання навіть цілих підрозділів української преси — ось деякі риси «наукових» підходів до вивчення журналістсь-

кої спадщини в минулому» [1]. Завданням сьогодення є звільнення від застарілих стереотипів, але через опублікування забутої спадщини та відновлення чесних імен багатьох творців [2; 2].

Ідеологічних фальсифікацій зазнала творча діяльність однієї з найактивніших учасниць літературно-культурного процесу кінця XIX та початку XX ст. Олени Пчілки, яка внесла вагомий внесок у багато актуальних галузей української культури. Письменниця, педагог, редактор, видавець, етнограф і фольклорист, організатор культурно-національного життя, Олена Пчілка винятково багато робила для розбудови національної справи. Але, можливо, ще більше важив той факт, що вона гаряче й ентузіастично заохочувала до такої праці інших, наслідком чого ставили численні ініціативи української інтелігенції. Історія дитячого часопису «Молода Україна» є переконливим свідченням саме такої патріотичної настанови. Про значення журналістсько-видавничої діяльності Олени Пчілки переконливо писав Микола Зеров: «З неослабною енергією, з 70-х років почавши і до сумної пам'яті 1914 року, служила вона українському письменству: перекладала повісті Гоголя, видавала двотижневик «Рідний край» і при цьому журнал для дітей «Молода Україна», піднімала бої за чистоту літературної мови, відкривала і підтримувала «молоді таланти» — досить сказати, що дехто з пізніших панфутуристів дебютував на старосвітськи-затишних сторінках «Рідного краю» [5].

На межі XIX та XX віків у літературній творчості, як і взагалі в культурно-національному житті українців, відбулися суттєві зміни. Процес розвитку української літератури від кінця XIX сторіччя активізується та ускладнюється. На це безпосередньо впливають суспільно-політичні обставини, загострення соціальних відносин, що вибухнуло революцією 1905 року, а згодом реакційним придушенням проявів революційного руху. Разом із тим стрімко набуває обертів у цей час процес національно-визвольної боротьби. Суспільні обставини впливають на трансформацію моделі національної культури, що позбувається рис колоніальної вторинності та залежності й інтенсивно шукає власну тожсамість у драматичних життєвих конфліктах та проблемах.

Література не могла стояти осторонь від політики, надто ж — українська література, яка протягом усього XIX століття розвивалася під знаком народності та демократизму. «Динамічні еволюційні та революційні зміни в естетичній свідомості напередодні нової історичної доби формують розмаїте, поліфонічне художнє полотно — літературу XX ст. Прикметною ознакою стає тут, з одного боку, усвідомлення літератури як певного національного та історичного типу творчості, а отже, акцентування її зв'язку з традицією, із іншого — радикальна переоцінка, вибір самої традиції, змагання різних тенденцій, зумовлених новітнім художньо-естетичним контекстом» [3; 9].

Зрушення громадсько-політичного життя створюють підстави для розбудови української преси, яка з 1905 року стає легальною на Наддніпрян-

ський Україні. Це, безумовно, поживляло літературне життя, всебічно його активізує. Відтак, поруч з авторитетним галицьким «Літературно-науковим вісником», який гуртував навколо себе найкращі письменницькі сили з обох частин України (Західної, що була під владою Австро-Угорщини, та Східної, яка знаходилася під орудою царської Росії), постають інші періодичні видання. Після 1905 року, коли було скасовано дикунські царські заборони друку українською мовою, з'являються сприятливі умови для розвитку періодичних видань на Наддніпрянській Україні. Незабаром тут засновується низка часописів, а центр української журналістики поступово переміщається із Галичини до Києва. Важливу роль у тогочасному культурному житті відіграють київські періодичні видання «Українська хата», «Рада», «Світло», «Україна», полтавський «Рідний край» тощо. З останнім пресовим органом пов'язана організація «Молодої України».

Як вказує С. Семенко, тижневик «Рідний край» (1905–1916) був органічною ланкою в ланцюгу української журналістики перших десятиріч ХХ століття [6; 6]. В ньому відбилися характерні події історії українського народу, розвиток національної культури, зростання його визвольних змагань. У середині 1906 року до роботи в редакційному комітеті долучилася, вже відома на той час українська письменниця і громадська діячка — Олена Пчілка, людина з широким світоглядом і ґрунтовною освітою. Письменниця була твердо переконана, що саме українська преса є чи не найкращою зброєю в боротьбі за національне відродження, утвердження української нації серед висококультурних народів Європи. Вона виступає як професійний журналіст, її статті відзначалися високою довершеністю, майстерністю і гостротою слова [4].

Коли видання «Рідного краю» опинилося під загрозою заборони, Олена Пчілка переносить часопис до Києва. У неї виникає задум створення дитячого журналу «Молода Україна», як додатку до «Рідного краю». Часопис для дітей виходив протягом 1906–1912 та в 1914 роках. Незважаючи на несприятливі обставини роботи редакції та постійний загрозливий матеріальний стан видання, він протягом довшого часу втримувався «на плаву». Зокрема, в межах означеного часу вийшло 64 номери. У журналі відбилися характерні події буття народу, зростання його визвольних, національно-розбудовчих змагань, демократичні засади виховання молоді, розвитку національної культури. Сторінки журналу віддзеркалювали характер тогочасного літературного процесу, акцентували на актуальних проблемах дня.

У діяльності журналу та його стратегічних завданнях поєднувалися кілька функцій — естетична, виховно-дидактична, етнозахисна. «Молода Україна» доводила, що літературне видання може і повинно бути справжнім рушпором національної ідеї, як також — передових ідей світової культури.

З іншого боку, часопис Олени Пчілки апробував унікальний досвід писання літератури для дітей, орієнтуючись на демократичні засади народного виховання, традиції світової дитячої літератури та національну дитя-

чу класику. Автори «Молодої України» прагнули виробити нову естетичну мову у спілкуванні із юним читачем, причому ця мова ґрунтувалася на кращих суспільно-культурних ідеях того часу. Відтак можна сказати, що у своїй галузі (дитяча література та публіцистика) журнал «Молода Україна», заснований і редагований невтомною Оленою Пчілкою, набув безперечного загальнонаціонального авторитету та забезпечив собі визначну роль у процесі національно-культурного відродження.

Зміст журналу складали науково-популярні статті, матеріали під постійними рубриками «Загадки», «Сміховинки», «Задачі, ребуси, шаради», покликані розвивати ерудицію та розважати читачів, поезії та проза малих форм, розділ «Світознання», в якому використовувалися знання з географії, хімії, арифметики, фізики. «Молода Україна» ілюстрована прегарними роботами видатного українського художника Опанаса Сластіона, інших авторів — А. Лазарчука, Неприцького, Ф. Литвиненка, Т. Сирокомського. У часописі особлива увага приділялась художньому оформленню творів, картинах природи, фотографіям завдяки чому зміст творів для юного читача був більш доступним, захопливим. Добір ілюстрацій у журналі був широкий, ознайомлював з краєвидами України, з історичними подіями — зокрема у розділі «Світознання» подано унікальні, рідкісні фотографії краєвидів Криму, у 1911 році було надруковано фотографію українських дітей, що вшановували Шевченкову пам'ять у Києві. Це виховувало у читачів патріотичні почуття, любов до рідного краю, рідної історії.

Редакція журналу «Молода Україна» ознайомлювала читачів із поезіями Тараса Шевченка, Весняний вечір», «Ой діброво, темний гаю!..», «Мені тринадцятий минуло...», «Ой сину мій, сину...», Лесі Українки «Літо краснее минуло», Олени Пчілки «Кобзо дідівська, порадонько вірна!», «Микола й лиска», «Метелик», Надії Кибальчич «Спогади kota Сивка», Христі Алчевської «Весна», «Мамо, мамо, подивися...», Бориса Грінченка «На волю!».

У «Молодій Україні», як і у часописі «Рідний край», друкувалось багато перекладів творів світової літератури. Це не слід розцінювати як заповнення журнальної площі через брак оригінальних матеріалів. Переклади у тогочасних умовах мали програмний характер. Так, С. Семенко пише про роль перекладних творів у «Рідному краї»: «Одним із виявів поступального розвитку української літератури і напересічної ролі в ньому часопису була реалізація широкої програми перекладів творів зарубіжної літератури. Звернення до кращих зразків світового письменства свідчило не про відсталість української літератури, а, навпаки, про її зрілість, розширення кола охоплюваних проблем і прагнення до широких міжнародних контактів [6; 6–8].

Зі сторінок «Молодої України» юні читачі познайомилися із чудовими творами Віктора Гюґо «Діти», І. Кожушка «Дев'ятеро», каліфорнійським оповіданням Брет-Гарта «Педжіні голуванні», Зельми Латерлоф «Заслужена краса», Овідія Назона «Дедал і Ікар», Ганса Х. Андерсена «Дванадцять

подорожніх», «Садочок», Альфонса Доде «Таємниця діда Корнеля», Чарльза Діккенса «Різдвяне оповідання», Джонатана Свіфта «Гуліверові подорожі» та іншими.

Ціла видавнича програма Олени Пчілки формувалася на підставі її особистого досвіду виховання, поєднаного із патріотичними переконаннями. Лариса Мірошниченко, аналізуючи творчість Олени Пчілки для дітей, вказує, що «письменниця прагнула врятувати принципи, за якими, з її материнського досвіду, слід формувати людину, ростити свідомого українця. Виходячи зі свого досвіду виховання Олена Пчілка була впевнена: дитина переживає почуття розпачливої туги за тим безпосереднім дитячим світосприйнянням, де не було ніяких упереджень і умовностей. [...] У цю чисту дитячу душу треба ґрунтовно закласти духовні, етичні, естетичні начала, вагу яких важко переоцінити» [6; 74–77]. Письменниця була твердо переконана, що народна творчість і рідна природа — незамінне для дитини середовище. У часописі «Молода Україна» охоче друкували також твори «дорослої» літератури, що назавжди ввійшли в коло дитячого читання.

У нелегку годину Олена Пчілка взяла на себе відповідальність видавця і редактора одночасно двох часописів — «Рідного краю» та «Молодої України». У 1907 році настав період реакції і минув той бадьорий настрій, що охопив усіх, коли тільки займалася зоря нового вільного життя, коли свідомість викликала широкий ентузіазм. «Усе, що пішло так швидко угору, усе, що так рішуче виявило свою силу, свої бажання нового вільного життя, — мусило спинитись в своєму рухові», — писала Олена Пчілка [8; 2].

Своє завдання письменниця бачила в тому, аби не зупиняти розпочату роботу і допомогти народові розвивати його національні духовні сили, адже він «позбавлений своєї школи, приучений нехтувати свою рідну мову [...] Немов був засуджений на занедбання природних сил своїх» [9; 2]. Олена Пчілка вірила, що «Рідний край» та «Молода Україна» перестануть бути справою окремих людей і стануть справою громадською та будуть сприяти пробудженню національної свідомості. Через матеріальну скруту видавати два часописи було важко. У 1909 році у листі до Д. І. Яворницького Олена Пчілка просила його взяти «Рідний край» і «Молоду Україну» під своє покровительство і знайти якогось «мецената чи меценатку», бо «найгірше безгрошів'я» [10; 2].

Особливо її турбувала доля журналу «Молода Україна», який обов'язково мав жити, тому що потрібен був для освіти та виховання дітей. «Се ж не моя справа, а українська», — з боєм і материнською турботою про майбутнє України наголошувала Олена Пчілка [10; 2]. І хоча меценатів не знайшлося, вона ще до 1914 року за власні кошти видавала «Молоду Україну».

Матеріальне і моральне становище редакторки було важким, умови для продовження праці були нестерпними, оскільки передплатники дедалі більше боялися одержувати українські видання. Вони навіть просили виси-

лати їм часописи на чуже ім'я. Через матеріальні обставини журнал виходив нерегулярно.

Важливо оцінити художній доробок «Молодої України» з позицій сьогодення, об'єктивно. Літературні твори, незважаючи на різний рівень їх художньої досконалості, виконували завдання демократичного виховання. Редакційна політика журналу була цілісною, а не «ліберально-буржуазною». Ще донедавна в нашому літературознавстві діяльність журналу оцінювали в дусі соціально-класової нетерпимості, застосовували щодо нього кліше ліберально-буржуазного (буржуазно-націоналістичного) напрямку [11; 68].

Часопис «Молода Україна» був перший і єдиний журнал для дітей Наддніпрянської України рідною мовою. Відіграв він неоціненну роль у патріотичному вихованні молодого покоління. Доля «Молодої України» подібна до долі більшості українських часописів другої половини XIX — першої чверті XX: у зв'язку із різними об'єктивними і суб'єктивними причинами вони мали короткий вік, видавалися невеликими тиражами, однак зробили помітний внесок у розвиток української культури, політичної та економічної думки в Україні, сприяли формуванню і консолідації нації. Як справедливо стверджує І. Крупський, «літературно-публіцистичні виступи преси сприяли поєднанню інтересів усіх верств українського суспільства. Непересічне місце преси й у виробленні норм літературної мови, розвитку її стилів, формуванні нових публіцистичних жанрів. Саме завдяки діяльності української журналістики нація залучалася до активного громадсько-політичного життя, приступила до творення власної держави». [12: 21].

Журнал «Молода Україна» Олени Пчілки відіграв значну роль в українському культурному житті свого часу, формуванні дитячого світогляду та прогресивної думки, а головне — він був органом, що ніс ідеали просвіти в народну темряву, допомагав батькам дати дітям основи доброго виховання, спираючись на вдало підібрані художні твори, сприяв подальшому впровадженню літературної мови в життя рідного народу.

* * *

1. Нечитайло М. Ф. Турботи істориків журналістики // Вісник Львів, ун-ту. Серія: Журналістика. — Вип. 16: Журналістика та перебудова. — Львів, 1990. — С. 64.
2. Жулинський М. Г. Із забуття — в безсмертя. — К.: Дніпро, 1990. — 447 с.
3. Історія української літератури XX ст. / За ред. В. Дончика. — К.: Либідь, 1998. — 464 с.
4. Молода Україна / Ф. Погребенник, Т. Гундорова // Українська Літературна Енциклопедія. — т. 3. — К.: Укр. Енциклопедія, 1993. — с. 407.
5. Зеров М. Леся Українка. Критично — біограф, нарис. — Харків, 1924. — С. 7.
6. Семенко С. В. Біобіографічний показчик до журналу «Рідний край» (1905 — 1916). — Полтава, 1999. — 52с.
7. Мірошніченко Л. Олена Пчілка про світ дитини // Вічні берегині України. — Новоград — Волинський: НОВОГрад, 2001. — С. 74–77.
8. Олена Пчілка. Редакційна передмова // Рідний край. — 1907. — № 1. — С. 2.
9. Олена Пчілка. Редакційна передмова // Рідний край. — 1909. — № 25. — С. 2.
10. Пчілка Олена. Лист до Яворницького, жовтень 1908 р. // ІЛ. — Ф. 28. — Од. зб. 2388. — 4 с.
11. Кіліченко Л. М. Українська дитяча література. Навчальний посібник... — К.:

- Вища школа, 1988. — 246 с.
12. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу. — Автореферат дис.... канд. істор. наук. — К., 1996. — 25 с.

В. В. МАРДЖАНІШВІЛІ (МЕЛІНИЧЕНКО)

(м. Тбілісі, Грузія)

ХІБА МИНАЄ СЕ МИНУЛЕ

Якщо за життя Леся Українка мала в Грузії лише кількох друзів з вузького кола інтелігенції, то тепер весь грузинський народ щиро шанує пам'ять великої поетеси, життя і творчість якої є взірцем поєднання громадського подвигу з високою культурою поетичної майстерності.

Леван Асатіані

Славетна донька українського народу Леся Українка своєю життєвою й творчою біографією тісно пов'язана з грузинською землею, де періодично жила в останні десять років, де перестало битися її палке серце, звідки її зболене тіло назавжди повернулося в рідну землю, а душа полинула в безсмертя, щоб «вічно жити» в пам'яті народу не лише свого рідного, але й того, який споконвіку є не просто дружнім, а швидше братнім.

Й перше заочне знайомство з Грузією відбулося в 1890-ті роки через грузинів-студентів Київського університету. Зі спогадів Нестора Гамбарашвілі, який квартирував у Косачів, можна дізнатися про живий інтерес поетеси до культури й громадсько-політичного життя грузинського народу. *«Особливо хороші товариські стосунки були в мене з Лесею Українкою. Вона часто заходила до мене, і ми розмовляли на різні суспільно-політичні теми... Одного разу, побачивши в мене на столі книгу Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», художньо оформлену ілюстраціями художника Зічі, вона була приємно здивована цим шедевром грузинської літератури XII ст. і засипала мене питаннями про Грузію, її природу, давню культуру, поетів, письменників, художників, театри».* Навряд чи могла передбачити молода поетеса, що випадковим знайомством розпочнеться низка життєвих взаємозв'язків, які, переродившись в інші форми, існуватимуть до наших днів і матимуть перспективу на майбутнє.

Як відомо, тяжкий стан здоров'я змушував Леся Українку часто розлучатися з улюбленою батьківщиною. З 1903 року почався період, пов'язаний з Грузією, хоча у той час такої географічної назви не існувало. Натомість були Тифліська та Кутаїська губернії у складі Російської імперії.

Отже, восени 1903-го Леся Українка прибула до Тифлісу. Про її перші враження лишилися спогади видатного сходознавця академіка Агатанге-

ла Кримського, опубліковані в газеті «Комуніст» 25 лютого 1941 року: «...Лесі потрібно було лікуватися на Кавказі, і ми поїхали туди разом. Вона дуже полюбила грузинів, говорила, що грузинська нація найближча до нас — українців. Леся говорила мені тоді, що буде колись федерація народів, у якій ми — українці — будемо особливо тісно зв'язані дружбою з грузинами. Ці слова особливо хвилюють тепер, коли так розквітла дружба між українським і грузинським народами». Чи можна висловити будь-які заперечення чи сумніви щодо передбачень поетеси сьогодні, коли пройшло вже понад ста років?

З власних же листів Лесі Українки, писаних з Грузії можна дізнатися про її оточення на чужині, про події, які відбувалися в тогочасному грузинському суспільстві, вражали поетесу, впливали на її творчу діяльність. У листі до того ж А. Кримського від 2 грудня 1903 року Леся Українка згадує «музиканта-етнографа Палієва». Так на російський манер звучало прізвище основоположника грузинської опери, відомого композитора Захарія Паліашвілі. Можна вважати, що це знайомство сталося завдяки видатному грузинському педагогу й громадському діячеві Шіо Чітадзе, дружба з яким у Лесі зав'язалася ще в Києві. Сучасники характеризували Ш. Чітадзе, як одного з найерудованіших грузинських діячів того часу. Він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, протягом семи років викладав у київських гімназіях. У Києві одружився з Устиною Щербань. В листах до матері з Тифлісу 1905р. Леся часто згадується Шіо Чітадзе з дружиною: «Вечорами знов чогось люди до нас розходились, або нас закликають так, що не випадало не піти (між іншим, була у Чітадзе, де нас вітали гечно і приємно)».

Активна громадсько-політична діяльність прогресивно мислячого грузинського педагога-реформатора, директора Тифліської класичної гімназії (дворянської школи) в бурхливій на події 1905-тім не могла лишитися поза увагою Лесі Українки: «Тут були бунти в усіх середніх школах, в тім числі і в жіночих...В мужеських гімназіях робили сходки, били вікна, вигнали (добились одставки) кількох учителів, одного директора. В грузинській дворянській школі (де Чітадзе) виробили новий устав з правом сходок в присутності учителів і з «ученицьким советом», що має право робити свої заяви в педагогічній раді, се було здобуто без биття вікон і іншого безчинства, дякуючи такту директора...» У свою чергу, як повідомляє літературознавець А. Асатіані, Чітадзе всіляко намагався зблизити Лесю Українку з грузинськими літераторами. У статті «З історії грузино-українських культурних взаємовідносин» (журнал «Мнатобі», 1954, № 5, стор.187) він наводить спогади відомої грузинської письменниці Н. Накашідзе, яка свідчить, що Ш. Чітадзе і Леся Українка побували у неї в редакції журналу «Накадулі» (струмочок) і українська поетеса обіцяла написати вірші для цього журналу, та через хворобу не змогла виконати обіцянку.

Та й політичні події того часу мали великий вплив на творчу діяльність поетеси: «Оповідання, почате восени... все ще не скінчене, бо мислі зайняті не

такими спокійними темами, під впливом щоденних перемін «весни» і «зими». В Тифлісі був... один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах».

Дружба Лесі Українки з Шіо Чітадзе, який своєю діяльністю здобув великий авторитет і повагу, а 1906 року при розгромі грузинської дворянської школи царськими козацькими військами був злочинно убитий, мала велике значення для близького ознайомлення поетеси з політичним і культурним життям грузинського народу, прислухаючись до якого вона помічала схожість історичних долі наших народів.

Під впливом трагічних подій початку нового 1905 року Леся Українка переписала вже готову «Осіньну казку». У психологічних портретах поневолювачів і невільників поетеса відтворює революційний дух, що господарював у країні і висловлює віру, що «все скінчиться справжньою весною». А тим часом Тифліс перебував у полоні страйків і заколотів. Залишатися тут ставало «все неприємніше з принципіального боку». На початку червня Леся вирушила до рідного Києва.

Мине понад два роки, за які стануться прикроші й радощі, важливі й не дуже події у її житті, але вони не будуть пов'язаними з Грузією. Лише в грудні 1908-го стежка долі знову простелиться на Кавказ. Подорож морем до Батумі, потягом до Тифлісу, перепочинок в «Северных номерах» на Головінському проспекті і, нарешті, сто верст кіннями до Телаві.

Все це для тяжко хворої жінки, поруч якої хоч і надійний, але теж нездоровий чоловік Климент Квітка, з яким вона повинчалася влітку минулого 1907 року. На новому місці, куди Климент отримав призначення, безліч побутових клопотів. *«Пізнали, що тут дуже трудно знайти серед зими квартиру, що тут все дороге і багато самих звичайних речей нема зовсім (наприклад, пінона, яшних круп і сухих дріжджів), часом тижнів по 11 / 2 нема нігде масла, і тоді треба самим його колотити, збираючи з купованого молока; у піст, кажуть, не продаватиметься м'ясо (принаймні першого і страсного тижня); нема будинків з подвійними вікнами (хоча мороз і сніг є, і частенько, правда — і той і другий не подовгу і не по багату), зате позаних поєдинчих вікон робиться в будинках так багато, що кімнати скидаються на ліхтарні... Правда, клімат тут ще дозволяє терпіти таку архітектуру: здебільшого вдень тепло і сонце крізь вікна навіть нагріває хату (але ввечері дуже хутко робиться холодно)...»*

«...З медициною тут взагалі слабо: у місті всього одна аптека, дуже дорога і не конечно добра, лікар один, і той не має ніякого довір'я в обивателів, бо його спеціальність — судові «вскрытия», поза якими йому не лишається ні на що часу. Єсть добрий лікар тут в одному «удельному» маєтку, але він в Телаві буває раз на тиждень, а дома його застати дуже трудно, та й живе він за 8 верстов. Ми раз його запрошували, то він Кл[ьоні] дещо про горло порадив, а про мене признався, що нічого не може порадить, бо таких слабих він за всю свою практику бачив тільки двоє...»

Ось так доводить Леся у своїх перших листах з нового місця проживання до матері, що влаштуватися «по-європейськи» тут в Азії виявляється неможливо.

Зовсім інший настрій звучить в характеристиках природи, людей. *«Про-за життя»* тут здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточує навколо; от з моєї хати видко весь Дагестан, величний білоголовий крає, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні й місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новотвореного світу, здається легший від хмар і прозоріший від льоду... По другий бік від нас Гамборські гори, теж чималі, але проти Дагестану — то вже іділія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це була колись столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами, з зубчастими мурами, воно мені нагадує Луцький замок і моє «отрочество»... І в кождім куточку міста є своя руїна — то давня каплиця, то церква сторожова. Але, крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишилися, либонь, після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давності своїх злиднів...»

Мешканець Телаві Іван Пааташвілі розповів про свою зустріч з поете-сою: *«Довго сиділи ми за столом. Лариса Петрівна Косач (вона носила дівоче прізвище), як уважна господиня розважала мене, щоб я не нудьгував у їх товаристві. Вона справила на мене враження людини розумної, благородної й чуйної.*

Як я зараз згадую, це була вже не молода жінка, бліда, середнього зросту, ледь згорблена в плечах. Дуже привітна. Ми розговорились... Між іншим, вона сказала, що проживаючи в Грузії шість-сім років, зуміла полюбити її, бо бачить велику подібність між своєю рідною Україною й Грузією, що долі цих країн дуже схожі.

— Чудова Кахетія. Коли я дивлюсь на Алазанську долину, згадую береги нашого Дніпра». Леся Українка дійсно була зачарована багатством і шедристю кахетинської природи, захоплена мужністю сильного волелюбного народу. Вона була в навколишніх до Телаві селах, заходила до жалюгідних сільських помешкань, де її завжди зустрічали привітно й гостинно. Іноді, коли почувала себе краще, здійснювала більш дальні прогулянки: милувалася руїнами колись міцних неприступних фортець. Можливо, в її уяві воскресали картини життя далеких предків, образи відважних героїв, перших християн... У той же час, на відміну від російських поетів-романтиків, серед розкішної природи, дивовижних гірських краєвидів, поетеса бачила й велику бідність у цьому дивовижному і в той же час занедбаному куточку Тифліської губернії.

«...Видно якийсь глибокий занепад економічний, він просто в очі б'є, без жадної «статистики», а сторона гарна і тепла і колись неначе була багатою. Трапилось нам бути у двох простих міщанських хатах, де нас дуже привітно приймали. В хатах дуже убого, але склянки миють вином, хоч би для того, щоб води налити. Се тут єдине багатство, тее вино...»

«...Люди — грузини-кахетинці — привітні й гречні, та рідко приходить ся з ними як слід розговоритись, бо здебільшого вони тільки свою рідну мову знають...»

Проблеми побуту, брак спілкування, та: *«Найгірше мені те, що я тепер і писати не завжди можу, бо часто од виснаження голова не служить, і то так, як ще зроду у мене не було, хіба після операції»*. Судячи з листів, стан її здоров'я у теплих краях, на жаль, не покращився, але *«...у мене саме тепер багато всяких грандіозних літературних замислів і хотілось би відтягти час повного інвалідства...»* *«Вся штука в тому, що маю претензію не тільки рипіти, а ще й жити, «розвиваючи діяльність»...»* Ось **ВОНА**, у цих простих без пафосу рядках, писаних з чужого краю.

Потім був Древній Кутаїсі.

Історія цього краю була нею знана й шанована: *«Се вже я буду в самісінк-кій Колхіді жити, бо саме Кутаїс і має бути те місце, де аргонавти золотого руна добували на річці Ріоні, що в давнину звався «золотим», бо тоді там був золотий пісок...»* — з листа до матері перед виїздом до Кутаїсі вересня 1910 року. Тут з-під пера Лесі водночас народилася безсмертна *«Лісова пісня»* — відгук дитячих вражень, трансформованих життєвим досвідом, прагненнями палкої душі до справжніх цінностей людства, що будуть *«вічно жити»*.

Хоча життя її невпинно хилилося на захід, вона знаходила сили працювати, спілкуватися з деякими представниками місцевої інтелігенції, зокрема з педагогом, письменником, громадським і культурним діячем Силованом Хундадзе. Члени родини Хундадзе підтверджують факт близького знайомства його з Лесею Українкою. За словами його дружини, він навчав українську письменницю грузинської мови. Можна припускати, що Леся Українка ділилася з С. Хундадзе своїми творчими намірами, про літературу взагалі, про все, що діялося й хвилювало її.

А рівно через рік — Хоні. *«Хоні — трошки «трущобка», але нічого собі — багато садків, просторі зелені двори, гори на горизонті, хоч само воно рівне, як Рівне, або Колодяжне. Нагадує Колодяжне і те шосе, що проводить сюди з Кутаїса, бо по обидва боки глибокі рови, та й в самому Хоні багато ровів і колодязів. Словом, кавказьке велике Колодяжне...»* Тут, у чужому краї Леся Українка знаходить штрихи близького й рідного її серцю.

Тут вона переписує й редагує свою перлину *«Лісову пісню»* виводячи наприкінці: *«Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає»*.

Фізичне тіло смертне. Земне життя скотилося за обрїй. Леся Українка відійшла у вічність у містечку Сурамі, що славилося як «кліматична стоянка», за яку вхопилися як за останню соломинку. Та даремно. Ранком 19 липня сонце для Лесі вже не зійде.

26 липня 1913 в газеті *«Сахалхо газеті»* з'являться рядки *«Українська література останнім часом втратила багатьох видатних діячів. Небагато часу проминуло відтоді, як помер найталановитіший сучасний український*

белетрист М. Коцюбинський. А тепер смерть забрала в України одну з кращих її дочок відому поетесу Лесю Українку, яка померла 19 липня в Сурамі... в її віршах знайшли свій вираз думки і настрої сучасної української патріотичної інтелігенції».

А в некролозі в газеті «Темі» 29 липня: «Талант Лесі Українки тільки розкрився, але сувора смерть відняла в українців молоду талановиту поетесу».

І обходячи сувору цензуру, завдяки впливу Силована Хундодзе в кутаїській газеті «Імереті» публікується повідомлення про демонстрацію в Києві під час похорону Лесі Українки. *«Лесю Українку поховали з великими почесностями. На київському вокзалі, куди мали привезти її прах, для зустрічі виїшло багато народу. Були делегати з Галичини, Одеси Катеринослава, Баку, Чернігова, Полтави, Умані та інших міст. В похороні брало участь багато видатних громадських діячів України. Було 30 вінків. Поліцейські зняли з вінків червоні стрічки з написами».*

«Яка безмежна любов до своєї дорогої України яскравим полум'ям горіла в серці Лесі Українки! Скільки благородної мужності і рішучості було в цій фізично кволій жінці! Схилимо ж низько голову перед безсмертним образом Лесі Українки!»

Нестор Гамбарашвілі

Минають роки, десятиліття. руїнами стають фортеці... Плине невпинний час, а в пам'яті людства лишається найдорожче, безцінне... і ліси все співають і співають свою пісню.

«Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає», — промовила ВОНА вустами своєї героїні і ширість цих слів стала істиною не тільки там на рідній землі. «Леся Українка» — викарбовано на пам'ятниках, меморіальних дошках, написано у назвах вулиць... Ось вони, залишені нею сліди на грузинській землі в Тбілісі, Кутаїсі, Батумі, Сурамі...

Хто зберігає їх, примножує? Цих імен, так чи інакше пов'язаних з донькою України, яка жила і творила на чужій, але тепер вже рідній землі, безліч. Згадати всіх неможливо. Але, хоча б деякі повинні з'явитися на папері.

У першу чергу — ім'я великого сина Грузії Давида Гурамішвілі, доля якого перекликається з Лесиною. Ці два імені вимовляються в Грузії поруч, коли йдеться про нашу дружбу. Це непорушні символи єднання, любові, взаєморозуміння, взаємоповаги й взаємодопомоги. Вона була і буде, бо має самовідданих послідовників. Поети співають про Лесю, скульптори увіковічують її образ для нащадків, працівники музеїв влаштовують експозиції, вчителі несуть знання дітям... Скільки їх помітних і непомітних носіїв доброї пам'яті про велику доньку українського народу тут на грузинській землі?

Кожен зробив або робить свою справу. Ось лише деякі з них.

Тамара Абакелія — заслужений діяч культури Грузії, скульптор, автор чудового пам'ятника на горі Зіндісі перед будинком-музеєм Лесі Українки в Сурамі, з якого поетеса дивиться на правічні вершини Кавказького хребта, можливо, поринувши у роздуми над тим «Хіба минає все минуле»...

Надія Шалуташвілі — доктор мистецтвознавства, все своє життя досліджувала культурні взаємозв'язки України й Грузії, видала книгу «Дорогами великої дружби», на сторінках якої є розділ «Леся Українка в Грузії».

Саме їй вдалося розшукати будинок Гамрекелі по вулиці Давидівській на схилі Мтацмінди (Святої гори), звідки линули листи поетеси на батьківщину з осені 1904. У першому з них до сестри О. П. Косач від 6 листопада є такі рядки: *«Хата в мене прекрасна, в гарній і здоровій частині міста, і взагалі я почувалася як дома»*. Та відшукати цю «хату» майже через сто років було нелегко, бо з'явилися нові споруди, нумерація не раз мінялася. За документами точно встановити будинок не вдалося. Ситуацію врятували мешканці району. Розпитуючи їх про будинок Гамрекелі, пані Надія крок за кроком просувалася до цілі, обростаючи натовпом зацікавлених пошуком громадян. Юрба спинилася під вікнами будинку, на який майже всі одноставно вказували як на потрібний. З одного з вікон на зчинений галас визирнула жінка, поцікавилася, що діється. Їй пояснили і раптом у відповідь: «Я живу в квартирі, де колись жила Леся Українка». Пам'ять про поетесу збереглася серед мешканців будинку, на стіні якого у 2001 році встановлено й урочисто відкрито меморіальну дошку. А пані Надія пишається своїм відкриттям.

Отар Баканідзе — професор Тбіліського державного університету, доктор філологічних наук, один з засновників клубу «Україна» (1970), асоціації «Грузія-Україна», завідуючий кафедрою Національних літератур, літературних взаємозв'язків і перекладу. Завдяки його зусиллям побачили світ книги українських літераторів і першою була двомовна збірка Лесі Українки «Світла! Світла!» у 1971р., пізніше монографія «Леся Українка», а зараз підготовлено до друку двомовне україно-грузинське видання листів поетеси з Грузії.

У 2006 р. «за вагомий особистий внесок у розвиток україно-грузинських культурних взаємозв'язків» нагороджений орденом «За заслуги II ступеня».

Таріел Гоголадзе — мер Сурамі. У 1997 році, долаючи величезні труднощі, переважно матеріального характеру, відновив святкування традиційного свята «Лесяоба», бо у найтяжчі 90-ті роки, які стали наслідком політичних та економічних негараздів, що випали на долю Грузії після розпаду Радянського Союзу не до свят було.

«Для мене особисто Україна — щось надзвичайне, улюблене, що не можна зрадити. Тому, незважаючи ні на що, буду знаходити кошти, можливості і влаштовувати це свято. Я гордий тим, що маю дві українські нагоро-

ди: орден «Звягеля» від Новоград-Волинської міської ради та орден «За Заслуги» III ступеню від Президента України».

*Під небом святим в золотім ореолі
Стоять Україна і Грузія-мати.
І слухають тихих пісень колицкові
В прадавніх сивинах Кавказ і Карпати.
Троянда проронить слюзу і неначе
Піснями легенда лісів озоветься,
Чонгурі застогне, бандура заплаче
Грузинською з уст її пісня поллється.
В тій пісні і біль, і печаль, і надія,
І стогін Давида в далекому краї,
З минулим майбутнє поєднане в мріях,
В ній срає бандура, чонгурі співає.
Сьогодні нехай по-новому співають
Та в світі лишаються речі нетлінні —
В Сурамі пісні українські лунають,
Кавказ і Карпати сплелися корінням.*

* * *

1. Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах, том 12.
2. Н. Шалуташвили. Дорогами великої дружби.
3. Нестор Гамбарашвілі. Мої спогади про Лесю Українку.
4. Леван Асатіані. Грузинські друзі та знайомі Лесі Українки.
5. Віталій Сарбей. Академік А. Ю. Кримський в Грузії.

ТАМАР ДЖОБАДЗЕ
(м. Сурами, Грузія)

ПОД НЕБОМ СУРАМИ

В мировой литературе найдется мало женских имен, окруженных такой любовью и уважением, как имя великой украинской поэтессы Леси Украинки.

Жители древнейшего города Сурами, который существовал еще до нашей эры, любят Лесю и глубоко чтят ее память.

Почти век тому назад пришла к нам Леся и осталась навечно в сердце каждого сурамца, связав крепкими узами дружбы украинцев и грузин.

Место рождения и место смерти — альфа и омега в биографии каждого человека. Таинство рождения свершилось на земле древнего Звягеля, а таинство смерти — под небом легендарного Сурами. Удивляясь перипетиям судьбы этой святой девушки из прекрасной Украины, грузинский пи-

сатель Г. Абашидзе писал: «...бесплезная борьба с физической смертью сначала забросила ее в Крым и Египет, а затем перебросила в Тбилиси, Телави, Кутаиси и Хони, а в конце привела к подножью Сурамских гор, чтобы навечно закрыть глаза.» Воистину, неисповедимы пути Господни.

Что думала Леся в свои тяжелые часы жизни, когда душа ее прощалась с телом. Наверное то же, что думал Давид Гурамишвили, умирая на Полтавщине. Думы обоих вновь и вновь возвращались к далеким родным местам, которые им уже не суждено было увидеть. Но ни один из них не знал тогда, что их имена переплетутся так тесно и навечно останутся символом украинского и грузинского народов.

Как известно, Леся Украинка приехала в Грузию в 1903 году. В общей сложности в Грузии она прожила около десяти лет. В мае 1913 года Леся жила в Кутаиси в доме Кикодзе в переулке Джаяна. Болезнь усиливалась, материальное положение поэтессы было не менее сложным, в письмах домой она сообщала, что продает свои вещи, так как денег им не хватает. 29 июня ей становится особенно плохо. Кутаисские врачи не скрывают от Квитки, что положение более чем серьезное и советуют везти Лесю в Сурами. Сурами — курорт с сухим оздоровительным климатом, особенно полезный для больных туберкулезом. Перед отъездом вызвали телеграммой мать Леси, которая приехала в Кутаиси 4 июля.

9 июля 1913 года Лесю привезли поездом в Сурами. Наняли дом, стоящий на невысокой горе, который принадлежал железнодорожнику Папава. С горы открывался прекрасный вид на легендарную Сурамскую крепость. За большой ухаживали мать, младшая сестра Дора и соседка Софья Цуцкиридзе.

«Мы привезли Лесю в горы в Сурами. Ей вновь стало чуть легче. Она каждый день выходит на балкон, ходит трудно, опирается на меня, часто отдыхает в шезлонге и любит вид: лесом покрытыми горами, низменностью к которой тянутся реки,» — писала И. Косач-Борисова.

Вполне вероятно, что содержание этого письма хорошо было известно известной грузинской художнице Елене Ахвледиани, кисти которой принадлежит портрет «Леся в Сурами». На полотне поэтесса сидит в шезлонге перед домом в саду. Взгляд утомленной от болезни женщины обращен вдаль, ей нравится открывшийся ее взору красивый пейзаж. На заднем плане небольшой дом с балконом. В углу балкона вытряхивает подушки женщина. Эта и есть Софья Цуцкиридзе, которая ухаживала за больной Лесей.

В Сурами Лесю лечил врач Д. Н. Пашков. Он приложил все усилия, чтобы облегчить боли больной и продлить дни жизни поэтессы. Пашков позднее вспоминал, что был поражен ее умом и смелостью ее суждений. Особенно восхищала его сила воли Леси и то, как она боролась с болезнью. Его воспоминания подтверждаются письмом матери к О. П. Косач-Кривинюк: «...Лесин организм обманує всім тим (навіть лікарів), що через

повну свіжість голови Леся при найменшій способності може бути бадьорою, навіть, наскільки можливо, веселою. Але їй таки дуже, дуже погано».

В последний день жизни приехала ее сестра Ольга, но в живых сестру не застала. Почти все родственники Леси собрались вокруг нее в Сурами.

19 июля, в пятницу 1913 года, как только взошло солнце Леся Украинка скончалась. И как сказал грузинский поэт Георгий Леонидзе: «Из Грузии отправилась она в вечность».

Смерть на грузинский язык переводится словом «гардацвалеба», что означает видоизменение. Семантика этого слова как бы подтверждает бессмертие человека.

Да, Леся не умерла, она вернулась в Сурами. Вернулась музеем, улицей, памятником, школой, вернулась вечной памятью, вернулась стихами о себе.

Музей Леси Украинки был торжественно открыт в Сурами в 1952 году. Этот день превратился в праздник дружбы и поэзии. Он навсегда запомнился поэту Миколу Бажану, который позднее вспоминал, как после торжественной встречи гости осмотрели сад, где Леся провела последние дни своей жизни. Затем все вместе — поэты, писатели, артисты, певцы, художники потянулись к поляне, чтобы песнями и танцами восславить бессмертие. Когда зазвучали чонгури и доли (грузинские национальные музыкальные инструменты), раздались аплодисменты, непринужденно и без просьбы вошли в круг Нато Вачнадзе (звезда грузинского кино), Нино Табидзе (жена поэта Галактиона Табидзе) и Тамар Абакелия (скульптор).

Залы музея повествуют о жизни и творчестве Л. Украинки. Здесь находятся картины известных художников, на которых изображена Леся. Особенно ценен портрет художницы Елены Ахвледиани «Леся в Сурами».

Софья Цуцкиридзе, жительница Сурами, которая ухаживала за Лесей, вспоминала, что Леся часто выходила на балкон и любовалась прекрасным видом на легендарную Сурамскую крепость.

Софья прожила долгую жизнь и до смерти получала пенсию в размере 21 рубля. Потомки Софьи Цуцкиридзе по сей день живут в Сурами. Из рассказов своей бабушки они многое помнят. Елена Ахвледиани, работая над портретом Леси, часто приходила в их дом, чтобы записать воспоминания о Лесе. Бабушка Софья при жизни подробно описала, как выглядела больная Леся, чем она занималась, как питалась и т. д. Эти воспоминания очень пригодились художнице во время работы над портретом.

Первый памятник, воздвигнутый Лесе, стоит перед музеем Леси Украинки в Сурами. Его скульптором является Тамар Абакелия. Памятник был воздвигнут в 1952 году.

Улица, на которой когда-то жила Леся Украинка, носит ее имя. Недалеко от этой улицы находится Сурамская публичная школа № 3, которая носит имя Леси Украинки с 1965 года. Школа с годами превратилась в центр украинско-грузинской дружбы в регионе Шида Картли. Учителя и ученики часто устраивают мероприятия в честь великой поэтессы. В шко-

ле уже пятый год открыт небольшой музей Леси, где часто принимают гостей из разных стран и городов. Но самые почетные гости — это делегации из Новограда-Волынского.

Имя Леси увековечили многие грузинские поэты, среди них — поэт Мурад Мтварелидзе, посвятивший ей свои стихотворения и поэму «Леся (Под небом Сурами)». Поэма в 2006 году переведена на украинский язык Татьяной Козловой, жительницей Новограда-Волынского, ответственным секретарем местной газеты «Лесин край».

* * *

О. А Баканидзе. Леся Украинка.
Олег Бабишкин. Леся Украинка в Грузии.
Л. Асатиани. Леся Украинка.
М. Мтварелидзе. Музей Леси Украинки в Сурами.
Леся Українка. Сюжети з життя.

О. А. ЯНЧУК, О. С. ЯНЧУК

(с. Ярунь Новоград-Волинського району)

«...ТИМ ІМЕНЕМ ЗВАЛОСЬ ДЕРЕВО...»

В представленій статті авторами розроблено алгоритм пошуку первісного значення всіх історичних етнонімів індоєвропейських народів включно з так званими «жартівливими», оскільки походження їх первісного значення і дотепер лишається найбільшою таємницею світової історії. Суть ідеї, оприлюдненої нами у вищеназваній статті, полягає в наступному: **в основу первісного значення індоєвропейських історичних етнонімів покладено назву головного стебла рослини (древка, кия тощо, як символа влади) при тому, що окремі роди (племена, члени союзів племен) могли іменуватися і на честь певної рослини — рослини-тотему. Використання різних, однак споріднених поміж собою індоєвропейських мов (також і «мертвих») в якості ключа одна одній надає змогу виявити семантичність (значеннєву тотожність) індоєвропейських етнонімів (за скороченою класифікацією (Гамкрелідзе, Іванова) індоєвропейські мови поділяються на 12 мовних груп) [3].**

Висунувши вище озвучене твердження, автори виходили із відомих фактів про існування в індоарійців язичницьких рослинних релігійних культів. До всього у різних народів здавна фіксуються легенди про Дерево Життя (Райське Дерево, Дерево Пізнання, Світове Дерево тощо) [4;]; «Етнічні міфи про створення людини здебільшого вказують на дерево як на матеріал, з якого створене людське плем'я»[5; 18]; «У той час іменувались роди наші карпени, (ім'я, авт.), яке придбали ми будиши в лісах: тим іменем звалось дерево...» [6; 145] Поклоніння рослинам і, деревам зокрема, знаходить підтвердження в археологічних знахідках [7], [8], відбилось у міфах [9], фольклорі та психоетнічних особливостях народів [3], напрацюваннях етнографів [10], рослинному гороскопі друїдів [3] тощо. Дослідження вчених свідчать про існування не лише сакрального зв'язку у системі Вищий Розум (Космос) — Атмосфера — Дерево — Людина (Земля), а й фізичного поля, яке фіксується приладами [3], однак це вже тема іншої розмови. З прадавніх часів у індоєвропейських народів існувало уявлення про світобудову, згідно з яким «...всесвіт, як повідує «Рігведа», виник, коли Богтворець розділив Небо й Землю, доти злиті воедино. У проміжному просторі між цими двома сферами — опора, яка підтримує їх.»[2; 21]. Стоп водночас символізує як центр Всесвіту (Вісь), так і місце, де в релігійних ритуалах відбувалося безпосереднє спілкування людей із Богами, а численний пантеон індоєвропейських Богів у своїх початках сходить до флю-

ристичних Богів — Рослина (Дерево)-Бог [2], [9], [11]: «Дьяус (бог Неба, авт.), якому в грецькій міфології відповідає Зевс, а в давньоримському пантеоні — Юпітер, у «Рігведі» часто називається Дьяус-пітар, тобто Дьяус-батько. Ім'я Дьяус-пітар — того ж походження, що й грецьке Eus-pater і латинське Dies-piter (Yu-piter)»[2: 83] і порівняйте фр. router (балка, брус), або укр. патик (палка).

Стовп (опора, паля, деревко, палка тощо) з прадавніх часів — символ влади, як Небесної, так і земної: «Біля воріт свого палацу емір наказав побудувати будинки для посадових осіб. У кожного із них був свій особливий диван (канцелярія, авт.)... // ...диван візира, диван мустафи, диван стовпа царства (внутрішнє управління, авт.)», «Бухара при Саманідах», Мухаммад Наршахі [12: 30]; «Різноманітні культові споруди (храми) є імітацією пологів лісу, а всілякі колони та інші архітектурні витвори — відсвіти стовбурів дерев» [3: 86].

Отже, головне стебло рослини, або іншими словами дерево, стовп, опора, паля, штоки, вал, балка, дрючок, сучок, мірка, костур, кий, жезл, булава, як і пізніші похідні: бумеранг, спис, дротик, раліра (дво-та тризуб), лук, стріла, шабля, ніж, коса, вила, заступ, лопата, граблі, драбина (первісно: сучкуватий стовбур), рогачі, щіп, кощоба, весло, лижа, товкач, копістка, клин, цвях, шпора, швайка, шило тощо, збіркою назвою яких є палиця (*палка*), яка власне і стала тією «точкою опори-відліку», від якої і почалося творення як уявлень про світобудову, так і самих перших знарядь праці-зброї, самого першого магічного символу влади та релігії, а відтак і перших самоназв (етнонімів, або родів людських).

Але чому *палка*?! Адже історичні музеї світу буквально «закидані» кам'яними знаряддями! Тут замало досліджень етнографів серед найвідсталіших тасманійських племен [10]. Відповідь на це ключове питання міститься у книзі Роберта Фоулі (Robert Foley, 1987) «Еще один неповторимый вид»: «Багато рис людської культури, якщо розглядати їх по окремо, можна віднайти в рудиментарній формі у інших тварин. Шимпанзе, як відомо, використовують і виготовляють знаряддя; // Люди, як ми побачимо далі, перебувають в найбільш близьких родинних зв'язках із африканськими людиноподібними мавпами. // Хоча шимпанзе використовують знаряддя, виготовлені із гілочок та травинок, з такою метою, щоб «виловлювати термітів», ніхто ніколи не спостерігав, щоб вони використовували камінні знаряддя (Van Lawick Goodall, 1970) // Прийнято вважати, що гомініди користувались гілками і палками на протязі якогось періоду, що передував початку виготовлення кам'яних виробів»[13: 19,26,59].

І як довго тривав цей період? «Фахівці із молекулярної біології датують відгалуження гілки гомінід від інших африканських людиноподібних мавп приблизно 6 млн. років тому; // Вік найдавніших знахідок, які свідчать про здібності гомінід до виготовлення кам'яних знарядь, становить близько 2,3 млн. років (Isaac,1984; Harris,1986), тобто приблизно на 3 млн. років

менше, ніж вік самих найдавніших із відомих гомінід» [13; 40,274]. З чого логічно випливає, що **раннє людство на протязі понад 3-х млн. років своєї початкової історії мало лише одне знаряддя — *палку!* — і знало єдиний притулок — *дерево-стовп***. Ось де приховано «солодке джерело мешканцю пустелі»!

Осягнувши перший рівень справи, стало зрозуміло, чому, наприклад, давньоанглійські історичні хроніки X–XIII ст. називали скіфів, руських скотами (етнонім Scot, Scotch) [14; 107], (адже scotch в англ. мові — цурпалок, клин, також — scotch fir (сосна лісова)), або, скажімо, чому «...в колишній Орловській губернії місто Болохов іноді дещо глузливо називали Дулеби» [2; 47] (пор. поль. *dulka* — кочет), як і те, чому одні «...нареклися поляни, а другі деревляни...» та хто такі шумери і руси, як і «...трое синів Ноевих, Сим, Хам і Афет...» які розділили між собою землю, п'ятеро дітей матері Славуні [6] та багато інших цікавих речей. Проте іше лишалися нерозгаданіми багато інших загадок. Зокрема, чому «...широковживане сьогодні слово «бог», ймовірно, первісно мало інше значення, адже сучасний нам його фонетично-значеннєвий відповідник у, скажімо, англійській мові — «bogy» (привид), а споріднене із «bogy» — «boggle» має значення «лукавий», «лицемірити» як і американське «bogus» — фальшивий, несправжній. Чи є це випадковістю? Можливо тут прихована якась древня таємниця, яку іше належить розгадати?» (див. журнали «Педагогічна Житомирщина», № 2-2005, с. 63 та «П. Ж.» № 5-2004). Або чому, скажімо, відкривши «товстий» словник будь-якої з індоєвропейських мов на сторінці із зазначенням етноніма, впадає в око фонетична спорідненість із ним цілих пластів слів на означення найрізноманітніших понять та дій? Чи є це випадковістю? Звичайно, ні! В цьому світі взагалі нічого не буває і не може бути випадкового. Адже з нічого нічого й не було б, а все найвеличніше свого часу починалося із найнепримітнішого, як і все наступне мало своєю причиною попереднє, і тезу, як відомо, пізнають через антитезу.

Розробивши єдиний алгоритм пошуку, автори мають вагомі підстави вважати, що він є чинним не тільки для індоєвропейських історичних етнонімів, адже за твердженнями вчених не було на землі такого роду-племени, яке б не знало рослин, як їжу [13], як самого першого житла-прихистку, найдоступнішої «сировини» для виготовлення найрізноманітніших знарядь [10], перших «храмів» [3] та ліків [15] тощо. Більше того «...відомо, що хворі тварини часто-густо інстинктивно поїдають певні рослини і які не є їх природною їжею, але вони сприяють їх одужанню. Відомо, наприклад, що коти та собаки у випадку багатьох захворювань поїдають траву — переважно листя злакових;» [15; 6]. Отже, починаючи іше з тваринної стадії еволюції рослини всіляко сприяли виживанню людства, а тому маємо повсякчас пам'ятати про це та дякувати їм взаємністю, бо це є один із основоположних законів Прави. Завдячуючи рослинам ми, людство, змогли стати саме тим, ким ми є сьогодні, а вони, в свою чергу, ніколи раніше не потребува-

ли нашого захисту так, як потребують його саме сьогодні! На планеті Земля не існує більш беззахисніших супроти людини живих істот, ніж рослини, і найбільш могутніших водночас: — зникнуть вони, згинемо і ми!

Пропонований нами алгоритм базується з-поміж іншого і на спредкавічній кастовій організації давніх людських спільнот і про яку відомий сучасний антрополог В. Авдєєв говорить: «Смисл і стиль життя в кастових етнократіях виробляв жрець, а воїн здійснював їх волею й мечем. Так було скрізь, завжди і в усіх народів і рас» [5; 14]. Функції жреців і царів часто були взаємозамінними, адже первісно їх уособлював старійшина роду (вождь) — володар жезлу (палиці): «Жреці повчали, що цар є божеством і тому всі накази царя належить виконувати так, якби ці накази виходили безпосередньо від бога. Цар вважається земним втіленням бога. На це прозоро вказують різні статті законів. Так, в законах Ману мовиться: «Володар створив царя для захисту всього цього (творіння), взявши для цієї мети вічні частинки Індри, Вітру, Ями, Сонця, Вогню, Варуни, Місяця і Володаря багатств (Кувери). Поскілки цар був створений із частинок цих володарів — богів, тому він блиском перевершує всі створені істоти і подібно сонцю він засліплює очі і ніхто на землі не може дивитися на нього.»[7; 493].

Суть пропонованої нами ідеї на другому рівні пізнання справи полягає в наступному: первородно прадавня людина нарекла простим (з причини нерозвиненості артикуляційного апарату) односкладовим словом (фонетично-значеннєвою основою) головне стебло рослини — дерево (стовп, палку), а відтак і саму себе (свій рід і своїх Богів) і саме від цієї первісної простої фонетично-значеннєвої основи, як від «точки відліку-опори», і взяв свій початок процес етнічного мовотворення кожного окремо взятого роду. Процес, на загал, тотожний процесові творення цілісного організму із усіма його різноманітними органами та системами із стовбурових клітин і про який нам, нині сушим, повідують іще древні:

*«В двох видах проявляється Пуруша:
Один в постійних змінах спредкавіку,
Інший є незмінним від тисячоліть.
Один із них — матерія природи,
Інший — нею правлячий закон»[1; 69].*

Кожний окремих рід творив свою фонетично відмінну основу, а позаяк на шлюби із представниками свого роду з прадавніх часів накладалось «табу» [10], то і первісні фонетично-значеннєві основи мігрували разом із їх носіями в інші роди по пошлюбленню. В подальшому процес етнічного мовотворення на загал являв собою «перемішування» фонетично-значеннєвих основ уживаних на означення назв головного стебла рослини (дерева) та похідної від них лексики («принцип спортоло»). Наприклад: лат. іменник *arbor*

(дерево) якраз і являє собою класичний приклад вищеозначеного словотворення, де як аг- так і -бог первісно сходять до назви— дерево, в чому переконуємось, гортаючи індоевропейські словники. Існують і складніші форми: Севсамори (назва міста) — сев-сам-ор, або шахібаллут (каштан) — шах-бал-лут [12; 7,26] тощо. Всі названі фонетичні основи присутні в словниках і значення їх ті ж — дерево, стовп, палка, що первісно означало також і «рід»: «І жив кожний у своєму уділі, і був народ єдиний, і умножився людьми на землі, і намислили вони в дні Нектана і Фалека спорудити стовп до небес, і зібралися в місцевості Сенар зводити на полі стовп до неба, і город біля нього Вавилон, і будували стовп сорок літ, і не закінчили його. І зійшов Господь Бог подивитися город і стовп. І сказав Господь: «Се рід один і мова одна.» І змішав Бог мови» [6; 462].

«Принцип спортолого» надає змогу пояснити відомий феномен, коли представники одного із кількох споріднених етносів краще розуміють мову (іноплемінну) своїх сусідів, аніж ті їхню. Для прояснення подібного явища подамо теоретичну модель, яка базується на міфічних п'яти родах-засновниках (5 ведійських племен[2], 5-ро дітей матері Славуні [16] тощо) у трьох поколіннях («...і будували стовп сорок літ...»), де А, Б, В, Г, Д, — парні («він» і «вона») фонетично-значеннєві основи на означення назви головного стебла рослини — дерева, притаманні лише певному роду:

I варіант: γ (АВБГВГ) або (АВБГ)-66,6%;			β (ДАДБ) або (ДАБ)-50%;	
Роди: АВ	БГ	ВГ	ДА	ДБ
II варіант: π (АВБГ) - 80%;			S (ВГДАБ)-100%;	
Роди: АГ	БД	ВВ	ГА	ДБ
Роди: АА	ББ	ВВ	ГГ	ДД

Із наведеного прикладу витікає, що у I-му варіанті об'єднання родів — племена β і γ майже однаково не розуміють (чи розуміють) мову одне одного, а от у II-му — плем'я S прекрасно розуміє мову племені π, чого проте не можна стверджувати стосовно останнього. До слова, «примітно, що сама древня досемітська назва Вавилону туземною мовою була «Tir-tir-ki», що буквально означає: «місце дерева життя» [1; 689]. Зверніть увагу на прості фонетично-значеннєві основи у давній назві Вавилону. Такі основи первісно вживались на означення щонайменше трьох понять (звідси виток ведійських «трімурті» («трилики», «триглав», «троян») [2; 4], християнської Трійці тощо):

1) головного стебла рослини (стовбура, стовпа) — Бог Отець (Бог-Рослина — Первородитель, Бог Мати-Батько — засновник роду). Наприклад: лат. pater (батько), фр. router (брус, балка), укр. «патик» і лат. Yu-piter або гречьке Eus-pater (Зевс) — pat(pit / pot);

2) роду людського — Син Божий. Наприклад: лат. genus (рід): «...в латинській, як і в українській, була пара г і г (g і h): genus «рід» (споріднене з нашим жона, жінка)» [3; 194] і лат. genu (коліно) та укр. «коліно»: 1. певна частина стебла рослини; 2. покоління в родоводі / ступінь спорідненості),

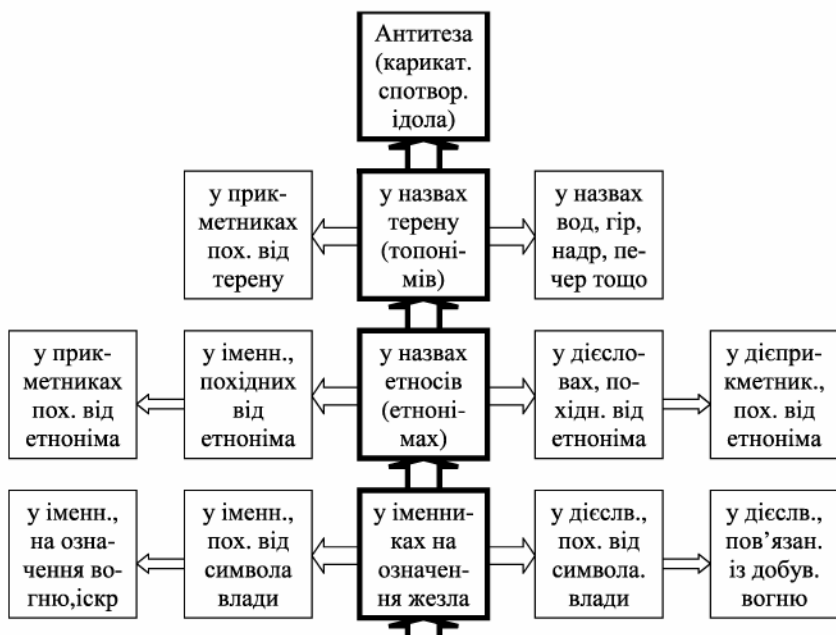
а також рос. «кол» (палка, стовп) та лат. *columna* (стовп) — кол (*col*), ген (жен). (*gen*);

3) Неба (сузір'я або Вісі Всесвіту), тобто Верховних Богів Першотворців — Бог Дух Святий. Наприклад: нім. *Ast* (гілка, сучок) лат., грецьк. *astrum* (зірка) і Астрей (сузір'я Діви) — аст (*ast*).

Наведемо, як приклад, кілька простих первісних фонетично-значенневих основ на означення двоєдиного поняття — дерева-роду із індоєвропейської мовної групи: *ki(n)*—рід-кий; *ge(i)l*ь(хль) — рід-гілка(галузка); *pa(o)l*—рід-палиця; *ku(i)l* — рід-кілок (кол); *can(e)* (хан) — рід-палка; рос(*pa(y)s*) — раса(пор. нім. *Rasse*, італ. *razza*, фр.*race* (рід) — рослина (рос. роца); *la(o)dlad*(суспільний уклад) — *lodyga* (поль.стебло); *so(a)g* — рід (корінь) — кора (лат. *cortex*) тощо.

Паралельно із подальшим розвитком людських спільнот та ускладненням соціальної організації, виникали і нові поняття та потреба їх словесного означення. Фонетично-значеннєві основи на означення назви дерева поширились на означення тих суспільних понять, що виникали. Вони склали «становий хребет» («стовп», або «стовбур») лінгвістично-значеннєвого дерева індоєвропейської мовної групи, в основі якого прості фонетично відмінні, однак значеннєво-тотожні основи («обзел»), а на верхівці («маківці») — антитези; і який можемо подати схематично: **проста значеннєво-фонетична основа на означення назви головного стебла рослини** (дерева-стовпа, палки (Дерево-Бог) — рід людський (Син Божий) — **Бог**-Першотворці-Обереги — їх земне втілення (царі-жреці, намісники, пастухи, судді) — **жезл** (палка — символ влади) — **воїни** (втілювачі волі царів-жреців, суддів, а відтак — і Богів) — **піддані** (етноси) — **терен** (уділ), який обіймав народ (землі, гори, ліси, ріки, озера тощо) — і насамкінець: **«антитеза»**, або карикатурне спотворення ідола, що виникло із початком занепаду первісних язичницьких флористичних вірувань («*Antropa mandragora*») [1; 253–255], або іншими словами: «...всяке ядро має свою шкаралупу» [1; 683]. Тут прихований і ключ до розгадки «древньої таємниці» щодо іменника «бог», адже за Б. Грінченком *богун* — жердина, а в нім. мові *Vogel* — смичок, лук, тобто палка. Водночас із вищеозначеною «суспільною віссю» пролягли і дві «гілки-піввісі», від котрих утворилась і відповідна лексика на означення понять, пов'язаних із «цим світом» (Явою): небом, сонцем, місяцем, хмарами-дощами, росою-водою, кольорами, ґрунтом, як обов'язковими умовами для існування рослинного царства і його населеників: птахів, звірів, риб та земноводних, комах тощо. Утворилась відповідна лексика і на означення понять, пов'язаних із «тим світом» (Нави) та «світом Вишнім» (Прави). Палиця дала початок числівникам, вона — перший «пензлик», яким прадавня людина нашкрябала на піску і перший знак-код, котрий ми потім будемо «читати» на бивні мамонта, камені, підбраному в Карелії із вибитими фігурами [8; 29], печерних «письменах» із Сьєра Море-на в Іспанії [17; 50], Розетському камені [18; 7] та на папірусах із пірамід Єгипту, на стелі фараона Мернепта [7; 233] та на дощечках «Влесової книги» [16] і апогеєм якого через багато тисячоліть по тому явиться світу Мона

Ліза Леонардо да Вінчі. Подібно до гілочок дерева у різні сторони від «стовбура-хребта» потягнуться і похідні на означення понять і функцій, пов'язаних із життям Богів, жреців-чаклунів, царів-суддів, чиновників, воїнів і їх облаштунків, пастухів та їх «підданих» — худоби: корів-биків (звідси і «...Країна Священної Корови / Країна Священного Бика») [2; 38], овець-кіз тощо та їх вірних помічників — собак. Прості фонетично-значеннєві основи щонайперш присутні у численних назвах рослин, в іменах Богів кохання (продовження роду) [11] та похідній лексиці, в поняттях, пов'язаних із добуванням вогню(давня людина добувала вогонь від тертя двох шматків дерева (палок)) [10], у назві кінцівок (продовження палиці) тощо.

Першою і головною помилкою попередніх дослідників було намагання тлумачити походження первісного значення індоєвропейських історичних етнонімів, починаючи не із стадії первісної фонетично-значеннєвої основи на означення назви головного стебла рослини (дерева), а з її похідних стадій.

«Арані» первісно називались два шматки дерева, від тертя яких первобутний індус видобував вогонь;» [1; 666]! Звідси і *арійці*, або ж *арії*.

фонетична основа «ар / ор» — ара(ні)(дерево), arboretum (лат. ліс) — арх(е)(грецьк. походження, початок, тобто рід), або лат. origo (originis, originalis) — Боги: Араньяні (Арій, Орій) [16], Аргус, Артеміда, Аріадна, Арей, Арес, Марс, Ормузд, Оріон, Ореади, Ора Карпо, Орфей [11], Арді [12], Ард [7; 412] тощо, а також сузір'я Aries (Овен), Archer (Стрілець) — архонт (цар), ареопаг (пагорб Ареса, найвища влада), Арістон, Архідам (царі Спарти), аристократ (знатного роду, правитель), оракул (жрець), арбітр (суддя), армія (лат. armo — озброюю), гармост (військовий командир у Спарті), арат (монг. пастух) — arcus, arc (лат., фр. лук), орифлама (фр. oriflamme — прапор французьких королів, тобто жезл) — арії (арійці), аргати (тюр. айрат-підлеглі племена) — ареал (лат. агеа, фр. аге — терен, уділ), Аратта, Артанія [2; 126], Арран, Арман [12], Арголіда, Аргос [19], Артуа, Орхомен тощо — Аріман (Анхра Майнью), арлекін, арідник (чорт), горенда (потвора), Arg (нім. зло).

«А один із найпоетичніших гімнів «Рігведи» звернений до лісової феї (X.146). // Її звати Араньяні, тобто Лісовичка (від санскр. *аранья* — «ліс», «пуша»; СРС, 69)» [2; 205]. Із заміною суспільної формації матриархату на патріархат зазнала природних змін і стать божества [1] [10]: «Од отця Орія походимо, і той час од часу... народжується серед нас; так зв'язано це до самої смерті» [16; 122]. Тобто час від часу «старі» етноси відходять, а їх місце посідають «молоді», як от *герри* [12; 9–11]: *er / her* — *hrada* (словацьке — колода), *Egle* (нім. вільха), *Erl* (нім. ліс), *herba* (лат. трава) — *Erbe* (нім. спадкоємець) — Гермес (Гермій, Ермій), Герма, грець. — стовп, присвячений Гермесу [11], *Erlkönig* (міф. Лісовий цар) — *Herr*, *Herrscher* (правитель, цар), герусія, геронт, герой — *hröt* (словац. вістря), *герб / erb* (жезл) — *герри* (етнос), *Erdenburger* (іст. смерд) — *Герр* (місцевість біля порогів Дніпра), річка *Герр* [12; 9–11], місто *Erfurt*, *Erbgut* (нім. маєток) — *Erdgeis* (нім. міф. гном), *Eremit* (відлюдник).

АЛГОРИТМ

пошуку первісного значення індоєвропейського історичного етноніма

етнонім

1. дерево	є;	нема;
2. Бог	є;	нема;
3. вождь	є;	нема;
4. жезл (палка)	є;	нема;
5. етнос	є;	нема;
6. терен	є;	нема;
7. антитеза	є;	нема.

Лише за умови заповнення усіх семи пунктів алгоритму етнонім можна вважати прочитаним. Зразок заповнення алгоритму на прикладі історичного етноніма *дандарій*: «...дандарії згадуються в різних писемних джерелах упродовж усього античного періоду, що охоплює майже тисячоліття, починаючи з VI ст. до н. е. А топоніми, пов'язані з ними, поширені від Кубані до Південного Бугу, включаючи Крим...» [2; 20]; «...жило це плем'я на території від Меотида (Азовського моря) до Кавказу. Першу згадку про нього знаходимо ще в Гекатея Мілентського (бл. 546–480 рр. до н. е.)...»; // У своєму «Житті Лукула» Плутарх (I ст. до н. е.) згадує вождя племені дандаріїв на ім'я Дандарій... // Пліній, римський учений і діяч Іст., згадує дандаріїв як «назву народу в області нижньої Кубані й Меотида...» // Залишили дандарії сліди і в назвах. На березі Кубані засвідчено топонім *Дандарій*. Таку ж назву засвідчено й на березі Бугського лиману... // У тому ж Криму, на його південно-західному узбережжі Птоломей у II та Амман Марцеллін у IV ст. знають місто *Дандака*... // В. І. Абаєв, відомий скіфолог... // ...тлумачить етнонім, виходячи з матеріалу іранських мов. // ...дандарії, за Абаєвим, пояснюється як «ті, що тримають ріку, «річкодержці». // Інший дослідник, О. М. Трубочов... // ...дещо по-іншому витлумачує етнонім *дандарії*, виходячи вже з матеріалу індійських мов. // ...етнонім, за Трубочовим, несе значення «очеретяні арії», «арії, замешкувані біля очеретів / комишів». // Божества Вішну, Крішна, Шіва та Яма мають епітет *Данда*. // Санскрит подає двадцять чотири значення слова *данда*, семантично близьких між собою: «палиця», «ціпок», «посох», «дрючок», «древко», «стебло», «корінь», «шворень», «хребет», «весло», «опора» та ін. (СРС, 257). Та серед цих усіх значень на першому місці стоять значення «жезл», «скипетр», «булава» як символи влади» [2; 19–21].

Тобто, первісно *данда* означало *дерево*. Отже, маємо 6 пунктів алгоритму: 1. данда; 2. Данда; 3. Дандарій; 4. данда; 5. дандарії; 6. Дандарій. м. Дандака; 7-й пункт присутній у мовах, наступниках санскриту, наприклад: укр. «дундук», або англ. *dunderhead* (дурна голова, або дослівно: дерев'яна голова) тощо.

«Літописець Нестор також говорить, що є Русь-варяги. // У Сергія Шелухіна читаємо: // «По-українськи така гілка, чи тичка, звється варякою, ворякою, а в Чернігівщині варье, ворье» [6; 32]; «...і князь Інгварь Інгварьєвич, прийшовши в Рязань із Чернігова... // ...и церкви постави... // ...и люди собра» [20; 320].

руси

варяги

1. Rhus L., роша (рос. ліс), рослина;	1. варье, варяка;
2. Рус [16;183], Русалки [5;59-62];	2. Варуна [2], Сварог[5;32];
3. Руса I [7;409], Руса III [12;4];	3. Верен[16;299]Інгварь[22;565][20]
4. розсоха [21; 203], тростина;	4. варяка, вершляг;
5. руси, русичі;	5. варяги;
6. Русь, Рускень, м.Росіград[16;469];	6. Русь-варяги,р.Вар(Дніпро)[2;140]
7. стоеросовый (рос.несосвітнений).	7. варіят, варник, ворята (злодюга).

Урартські царі Руса як і перський цар Дарій, також були «...арійського сім'ї»[5; 12]. Про це йдеться на бронзовому засуві віднайденому в палаці Кармір-блур: «Дім зброї Руси, сина Аргішті, міста Тейшебаїні»[18; 150]. Також останній цар Вана, Руса III, котрий правив від 605 до 585 р. до н. е. стверджує: «Руса, син Ерімена...»[12; 4]. І вороги, котрі зруйнували фортецю Кармір-блур, теж не були чужої крові, адже: «Скіфи, котрі воювали проти урартських фортець, знаходили, ймовірно, співчуття серед місцевого населення»[18; 149]. А про шлях, який здолали предки русів, ідучи у землю Руську, нам так повідує «Влессова книга»: «Перше був рід слов'ян у горах вельми високих. // І пішли з краю Індського, куди очі бачили. Пройшли по землі Перській і пішли далі... // Пішли горами і бачили каміння...»[16; 306 / 7]. «Як і Праотці колись творили, про це відаючи, принесли в жертву коня білого і вийшли з краю Семиріччя, що біля гори Ірштії і в Загорії, поверталися вік. І так покинули той край і пішли до Дворіччя, і розбили тих кіннотою своєю, і пішли до землі Сірійської, і там зупинились. А потім пішли горами високими, і була зима, і льоди, і перейшли в степи, і там були з отарами своїми і скіфи були»[16; 202]. Абіліанійці і еріайці, поселення і країни яких поруйнував цар Сардар (VIII ст. до н. е.) «...були мешканцями Закавказзя, від долини річки Аракса до схилів засніженої гори Арагаці»[18; 142]. І сумах (бот. *Rhus L.*) також поширений в Закавказзі [15; 235], а рос. «роща» є фонетично спорідненим із санскр. «вріша» (бик), як і нім. *Forst* (ліс) та *Färse* (телиця), фр. *bûche* (поліно) і *boeuf* (бик) або італ. *bue* (бик), нім. *Stiel* (стебло) та укр. штир і нім. *Stier* (бик), англ. *steer* (віл), фр. *bâton* (палка) та фр. *bétail* (худоба) і т. п.

«Скіфи (сколоти, скіти) — кочові іраномовні племена, які жили в VII-III ст. до н. е. в степах Пн. Причорномор'я. Про С. залишилися відомості в асирійських (7-VI ст. до н. е.) та грецьких (5-4 ст. до н. е.) письмових джерелах»[23; 764]. «Навколо Пантикапея із 480 р. до н. е. об'єдналися грецькі міста і поселення Керченського та Таманського півостровів, утворивши велике за мірками античності Боспорське царство, в якому з 438/7 р. до н. е. правили довічні архонти — царі із династії, яка носила фракійське ім'я Спартакідів, — можливо перебувала у родинних стосунках із місцевою скіфською знаттю»[19; 294]. «Ефори, почувши все це.... // ... придумали послати Кінадона з іншими молодиками в Авлос із дорученням привести звідти когонебудь із мешканців Авлоса і деяких ілотів, котрі згадані в скіталі...» («Змова Кінадона в Спарті», Ксенофонт, Грецька історія, III, 3-11). // «Скітала — палка, яку спартанці використовували для секретної переписки»[19; 219-221].

скіфи (скіти)

сколоти

1. скітала (палка);	1. скалка, околот(стовбурці рослин);
2. Скіф (Скітес)[11], Сків[16;208];	2. Спілла [11;224];
3. Скілур [12;13];	3. Сколопіт [2;191], окольничий;
4. скітала,skittle(англ.кегли), ski(фр.);	4. скалка, кол (рос.), околот (сніп);
5. скіфи (скіти);	5. сколоти;
6. Скіфія [12], [19], [23];	6. Скіфія, околородок [24; 667];
7. скіталець, скитки, англ. scoudrel.	7. Скірон [11], скализуб, околоти.

«Давно були на Русі хозари, зараз варяги» [16; 123]. «...варяги прийшли і землю забрали от хозарів до рук своїх. // Хозари ж утікали до Волги... // ...в бою дощенту порубані, шукаючи інших земель, і навколо Києва, і в Лузі, боячись руськолуні, утвердилися на Дону після готів» [16; 104,112–113]». Хазар — це ім'я країни, а столиця її Ітіль; також Ітіль (Волга, авт.) — ім'я річки, що тече до міста із країни русів та болгар. // Цар живе в західній частині (столиці, авт.) і називається він на їх мові «бек», а також називають його «бак». // Мова хазар не схожа ані з мовою турків, ані персів, і взагалі вона не схожа на жодну мову жодного із народів [нам відомих]...» (Ал-Істахрїй. «Про хазарів») [12; 31–32].

хозари

італіки

1.	козла(колода)kozly(пол.),cosse(фр.)	1.	étai (фр.підпірка, палка);
2.	Козеріг (сузір'я);	2.	Ідалія, Ітіл, Аттіс(Аттід) [11];
3.	Казимір[25],казі,"бек",фонБек,Бех (Бек)[26;11] і л.фр.bêche (заступ);	3.	Італ [11;108];
4.	kozica (пол.), козулька, костур;	4.	idolo(італ.), étalon(фр.), фитиль;
5.	хозари;	5.	італіки (італійці);
6.	Хазар, р. Ітіль (і порівн.фр.étai);	6.	Італія;
7.	проказа,kostera(пол.), Kauz(нім.).	7.	Ата(Ате)[11],idler(англ.нероба).

«Уявлення про походження і значення боїв переважно не тільки не точні, але й суперечливі. // Оскільки це було перше нашестя «варварів» на Рим і перший виступ кельтів на світовій арені — ця подія потрясла весь античний світ. Бої з того часу надовго залишилися в його пам'яті. // Проте військову силу боїв пізнав не тільки Рим. На початку III ст. до н. е. бої разом з іншими кельтськими племенами подалися в Грецію. // Вони володіли майже всією Центральною Європою, від Рейну до Одера і далі до Вісли і витоків Дністра. // Багато вченого глибокомислія було проявлено під час розшифрування слів, що зустрічаються у Птоломея *Bainohaimoi* і *Baimoi*. // Залишається незрозумілим, що означає друге слово — *Baimoi*» [27; 128–129, 207].

бої

кельти

1.	bois (фр. дерево; ліс);	1.	Klotz (нім. колода), колки (гаї,ліси);
2.	Біа (Бія) [11;47];	2.	Кульдева [2] Калаїд [11] Халд[12];
3.	Босревіст[27;144]bailiff,bailie(англ.);	3.	Кельтілл[28;158],Котаксай[2],caliph;
4.	baïonnette(фр.багнет),bail(англ.);	4.	Keule, Kelch(нім.),kel[e]pe [21,203];
5.	бої;	5.	кельти (колтове) [16];
6.	Bainohaimoi,Boiohaemum(Чехія)[27]	6.	Калідонія, Caledonia, Kiel (місто);
7.	bossu, boïter (фр.), байстер(-юк).	7.	Kloben(нім.бовдур), Caliban(англ.).

У випадку із *Bainohaimoi* ми маємо справу із поєднанням відразу 4-х простих фонетично відмінних, однак значеннєво-тотожних основ на означення назви головного стебла рослини — дерева. Порівняйте: bai-nog-hai-moi із bail(англ. ша-

бель), *pog* (англ. клин, розпірка, або дерев'яний цвях-нагель), *Naue* (нім.мотика), *moil* (англ.кирка). Нагель в пол. та укр. мовах — *bretnal*, що відноситься уже до іншого етноніма — британці (*Briton* — древній бритт). «На території колишньої Західної Римської імперії утворилося кілька варварських держав, найбільшою і наймогутнішою з яких була держава франків. Франки — західногерманські племена, які населяли територію в районі нижнього і середнього Рейну (Рен). Предки франків відомі під іменами сігамбрів, батавів, хамавів, хаттів та ін. Назва «франк» з'являється тільки в III столітті і дослівно означає «вільний». Цим іменем в III столітті називалися всі германські племена...» [29; 21].

франки

батави

1. <i>frêne</i> (фр. ясен) <i>fouffe</i> (фр. пуща);	1. <i>bâton</i> (фр. палка);
2. Форнака (Форнакс) [11;258]	2. Бут [11;50] Бутанат[2;143];
3. Рагнахар[29;22] і фр. <i>regle</i> (весло);	3. Баторій[25;28], баталер;
4. <i>frame</i> (англ. балка);	4. <i>batten</i> (англ. планка), батіг;
5. франки (французи);	5. батави;
6. Франкське корол-ство[29]Франція;	6. Bath, Bathurst (міста);
7. <i>frénésie</i> (фр.) <i>frantic</i> (англ.шалений).	7. <i>bête</i> (фр. дурний), Bettler (нім.).

«Маркомани, які напали на боїв, котрі мирно працювали, були, як говорить їх назва, яка складається із двох слів — «марка» і «ман», — вартувими кордонів («маркою» німці називали прикордонну область). Спочатку маркомани були тільки частиною, бойовим загоном племені свевів, назва якого збереглась до цих пір у чеській мові — чехи називали німців «шваба-ми»[27; 149]. «Шваби, 2. *зневажл.* Німці.»[24; 1391].

маркомани

шваби

1. <i>Marunke, Mörser</i> (нім.)марзан(брус),агс;	1. <i>swab</i> (англ. швабра);
2. Меркурій, Марс [11];	2. Сіва (Шіва)[2], [16];
3. <i>Marchioness</i> (англ.),маркграф (титули);	3. Шваб[26;9,18], <i>swab</i> (англ.);
4. <i>Marke</i> (нім. клеймо, знак), маркер,агс;	4. швабра;
5. маркомани;	5. шваби (німці);
6. марка (сільск. громада, укріпл. округ);	6. Швабія (герцогство);
7. <i>Marotte, Mirakel</i> (нім.чудо), маркитний.	7. <i>swabber</i> (англ.вайло),шваба.

«Характеристики різних національностей свідчать про глибоку народну спостережливість і, попри всю свою стислість, виблискують мальовничою яскравістю барв, іскристим гумором. У цих легендах та «побрехеньках» найчастіше йдеться про «хохлів» і «кацапів», або ж «москалів»... // ... Їх звуть... // ...»хамською і дерев'яною душею»... // Зійшовшись з «хохлами», «москалі» звичайно кажуть: «Хохол-мазніца! Давай дразніться!» // Нарешті, великороси кличуть ще «хохлів» на глум «мазепою»...[30; 122-129].

москалі

хохли

1. мостина, mostnice (пол. палі);	1. хохля (жердина)[24];
2. Махеші[2;143]Мок(о)ша [5;45];	2. chochlik (пол. міф. домовик)[32];
3. Мосох[20]Мошки[26]Мешко[25];	3. Кокаль [11;78]?;
4. мушкель, musztabel (пол. кий)[31];	4. chochla (пол. ополоник);
5. москалі (росіяни);	5. хохли (українці-руси);
6. Москов[20], Московія, м. Москва;	6. Хохляндія(ірон. Україна), Хохлома;
7. мошенник, моши (рос. жартівл.).	7. chuchrak (пол. нікчема).

кацапи

мазури (мазовшани)

1. коцюба, котець;	1. mazer (пол. шари дерева);
2. Каш'яп [2;149];	2. Мазабага [2;171];
3. Кашей Трилетов[20;88], каштелян	3. Мазепа [2;167];
4. качалка, коцюба;	4. mazer(англ. іст. кубок із дерева);
5. кацапи, кацапури (ірон.росіяни);	5. мазури, Mazowszanin, Mazur[32];
6. Кацапія (ірон. Росія);	6. Мазовія [25; 11];
7. кацетник, кошей (рос. скнара).	7. мазурик, мазепа, mazzy (англ.).

«А то були Кий, Щек і Хорив. // ...і сіли кожен на землю свою. А Кий, як розповідають, поставив град, і тому ім'я дано Київ. // Кий бо увівся в Києві, і йому підкорились, і з ним до цього часу будуємо Русь. І навіть якщо буде нам інша сила, не йдемо з нею, але — з Руссю, оскільки тая є Мати наша, а отже, ми — діти її, і будемо до кінця з нею»[16; 278-279,165].

кияни

хорви (хорвати)

1. кий (палка, паля);	1. хоруга (жезл, кий) [16;270];
2. Кей, Кібела, А. Кінтія[11], Кешава[2];	2. Хора (Хорс) [16;465];
3. Кий, Кісок, Киська[16]Кеяні[2;253];	3. Хорив, Хоруга [16;270];
4. кий, kijek (пол. кий), kilof (пол. кирка);	4. хоруга, хоругва[21;260];
5. Кяяни (кияни-поляни);	5. хорвы [16;465], хорвати;
6. Куяба [23]Кийська Русь[16]м. Київ;	6. Хоревиди, Хоросук[16] Хорватія;
7. кіер(пол. дурень)kuvat'sa(словацьк.)	7. chorų(словацьк.), хиряк, хирлявий

«Третя назва *Ракоуси* знову таки є слов'янізованою назвою племені ракатів, що там мешкало. // Протослов'янські елементи проникали, ймовірно, і в самі Ракоуси(Австрію). // Нарешті, *Карпати* — назва особливо цікава і красномовна. Вже у Геродота зустрічається *Карпіс*, назва притоки Дунаю. Зате у Птоломея зустрічається і плем'я карпів, котре являло собою, з його слів, «гатунок людей, добре споряджених для війни.» Вони також рухались в кінці II ст. на південь і дійшли до річки Драви, в Панонії, де їх слід губиться»[27; 201].

1.	каґріпа (пол. лучина),каґра (пол. пеньок), <i>Carpinus</i> b.L.(бот.граб);	1.	gack(англ.стояк), Reck(нім.шабель) take(англ.граблі,коцюба,копистка);
2.	Ора Карпо [11];	2.	Лакшмі, Лакшман [2;213,211];
3.	Коропецькі [33;178];	3.	Recke (нім.лицар), tech(лат.цар);
4.	карполоґи (дерев'яні вила)[34];	4.	Rechen (нім.граблі);
5.	карпи (карп(е)ини)[16;472];	5.	ракати;
6.	Карпати, р.Карпіс;	6.	Ракоуси (Австрія) [27];
7.	кирпа,сиропі(італ.рачки), кирпата(<i>перен., нар.-поет. Смерть</i>).	7.	Racker(нім.шалапут)ракшас[2;219], rake(англ.джигун),ракло(злодій).

Цілком очевидно, що карпи, як і хозари, не зникли безслідно, а взяли участь у етногенезі як українського, так і інших індоарійських народів, і свідченням тому є досить поширені як серед українців прізвища із основами «козир», «карп» (Козир, Козерацький, Карпан, Карпенко, Карп(л)юк тощо) так і серед, наприклад, італійців: ...Альгізі да Карпі...» [35: 281]. «...францисканець Плато Карпіні» [20; 72]... І тесля в італійців – *carpentiere*.

Малою батьківщиною авторів є с. Ярунь, що поблизу Новограда-Волинського (історична назва – Возвягль[33; 71]), і до знищення городища якого свого часу приклав руку і Данило Галицький: «У 1258 р. Данило, оволодівши Возвягелем на Случі «...город запалив, а людей вивів і оддав на поділ, – то брату своєму, а то Львові, інших – Шварнові»[33; 162]. На жаль, літопис не зберіг нам імені князя розпорошених по світу звягельчан. Можливо, в його імені звучало щось споріднене з іменем антського князя Хільбудія (VI ст.) [2; 49], але найімовірніше корінь його імені – «ва(и)г». І дійсно, наша давня історія знає «...старий боярський Род з Волині...» [26; 14] – Вигів[23; 106]. Логічно також пошукати нащадків звягельчан (вагілів?) на теренах їхнього невілляництва – Галичині. І дійсно, на Станіславщині відоме прізвище Вагілевич [23; 96] і це – лише поверхнева розвідка. На гордість та шану нащадків, літопис зберіг нам інше ім'я: «Князі тим часом усі, з'їхавшись, оглядали полки свої, які з божою поміччю всі були цілі, бо лише двоє з усіх полків убиті були – [боярин?] Коснятин Васильович. Ярунів брат, і сідельник Ярослава Ізяславича, та [воїн] Коснятин Хотович був захоплений»[22; 286]. Назва Возвягель «...розкладається на *Vi* (сучасне Во(з), авт.)+... // , де *Vi*-у санскриті – префікс, що посилює основне слово, в даному разі»[2; 40]...*вага, важіль(вагель)*. До всього, кожний історичний етнонім має і свого «флористичного двійника». Це переважно виткі рослини – трави-осоки: рогіз, очерет, комиш тощо, а сходять така традиція до «святих трави дарбги» – різновиду осоки: *Видарбги* і яка відноситься до етноніма дреговичі(порівн. пол. drag-жердина): «Трава дарбга згадується ще в «Рігведі», де їй надається величезного значення, вона неодмінна при найголовніших діях»[2; 40]. Підтвердженням подібних вірувань у наших пращурів є і віднайдене археологами капище Перуна (Перинь) на

оз.Льмень [20; 251]. Етноніму шумери відповідає пол. *szuwar* (аір, очерет), руси — укр. рясат та англ. *rush* (рогоз), кельти — англ. *calamus* (депеха) та лат. *Caltha L.* (калюжниця), спори і толковими [20; 124–125] — спориш і толокнянка, тиверці і таври — тирлич та таволга тощо. Для етнонімів звягільці та ярунці такими травами є звягель, або лісовий горошок (*Vicia silvatica L.*) та яриця, або суниця лісова (*Fragaria vesca L.* і порівн. етнонім фракійці, котрі колись проживали на Случі [36; 13–14]). Звягель також має і свої «паралелі»: «На іранському ґрунті санскритському *кула*, скіфському *кола* та хінді *куль* відповідають *хіль* / *хель* — «сім'я», «рід», «підрозділ племені», «клан», «плем'я», які також входять у племінні (*хадохейлі*, *сулейманхейлі*, *джаніхейлі*) та географічні назви, особливо на Памірі, в Афганському Бадахшані (*Маргхель*, *Теджкель*, *Мондрель*, *Вуруель*, *Кхамбель*) й Східному Гіндукуші (*Башигель*, *Мамгель*, *Рамгель*, *Прунгель*, *Катигель*) тощо, де має значення «село», «поселення» (Грюнберг, 168; ЯВГ, передмова)» [2; 62].

Тобто, у випадку із топонімом Возвягель ми маємо справу із поєднанням двох простих фонетично-значенневих основ на означення назви головного стебла рослини (дерева), а відтак і — роду. Порівняйте: Во(з)-(префікс)-ваг-гель(хель) / (*vag* / *veg-hel*) із нім. / англ. / фр. *vegetative* / *végétal* (рослинний, рослина) і англ. *helve*(держак) — звідси і *Hellas* — Еллада (древня Греція). Подібне спостерігаємо і стосовно — Ярунь, адже в пол. мові *jarSKI* — рослинний. В свою чергу, в укр. мові *вага*, *важіль*, *важниця* — підставка (палка). Також в пол. мові *wahacz* — коромисло, тобто палка, а в словацькій — *vyhubka*(стрілка). Знає укр. мова і *вагани* — довгі дерев'яні миски, ночви, що первісно також означало назву головного стебла рослини — дерева, або колоди.

звягільці

ярунці

1.	вагани (дерево), важіль (палка);	1.	<i>jarzmo</i> (пол.стояки, палі), <i>jarSKI</i> ;
2.	<i>Waga</i> (пол. Терези, сузір'я)[32];	2.	Яр,Ярбог[16;476]Ярило,Яровит[5]
3.	<i>Ва(и)г...</i> [26;14], [23;96,106];	3.	Ярунь[22;286];
4.	важниця, <i>wahacz</i> (-dło), <i>vyhubka</i> ;	4.	ярунок, санскр.аран(і)(палиці);
5.	звягільці ((з)вагельці);	5.	ярун(ов)ці, Яроновец[35;238];
6.	Возвягель[33;162],р.Ваг[27;244];	6.	Ярунь(волосять)[37;475];
7.	<i>wagabunda</i> (пол.жебрак), <i>wag</i> (англ. лежень), <i>swaggerer</i> (англ.),звяга.	7.	ярига(гультяй,безпутна людина).

На час підготовки статті до друку авторами прочитано понад сто індоевропейських історичних етнонімів, що надає вагомі підстави зробити висновок: спільність первісних язичницьких флористичних вірувань про походження людини та уявлень про світобудову у предків індоарійців у поєднанні із вживанням простих фонетично відмінних, однак значеннєво-тотожних лінгвістичних основ на означення назви головного стебла рослини (дерева), самих себе (роду) та найперших імен Богів, в подальшій еволюції раних людських

пейських історичних етнонімів та топонімів (подвійні та потрійні топоніми є тавтологією), тотожних назві головного стебла рослини — дереву та склало найперше лінгвістично-сміслові підґрунтя для наступного мовотворення усієї сукупності індоєвропейських етнічних мов.

Іншими словами, за великим рахунком усі ми, земляни, — деревляни!, а тому маємо шанувати Орієві завіти, котрі донесли нам «дошки правдодатні» «Влесової книги»: «І те Боги вам речуть і дали Орієві завіти: любіть світ зелений і життєдайний! Любіть друзів своїх і будьте мирними між родами!» (дошка 25) [16; 249].

P. S. «І буде, кажуть, колись таке врем'я, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місто. І як, ідучи хто мимо, скаже:»О Золотії Ворота! Стоять вам ізнов там, де стояли, то золото так і засяє» («Легенда про Золоті Ворота» [6; 64]).

* * *

1. Шмаков В. Основы пневматологии. — К.: «София», Ltd., 1994. — 704 с.
2. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. — 288 с.
3. Сніжко В. В. Нариси з психоетнічної екології України. — К.: Веселка, 2001. — 334 с.
4. Борейко В. Дерево — священно // Наука и религия. — 1991. — № 2.
5. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені таємниці. — К.: Укр. письменник, 2004. — 222 с.
6. Яременко В. Золоте слово. — Книга 1. К.: «Аконіт», 2002. — 784 с.
7. Авдиев В. И. История древнего Востока. — ОГИЗ, 1948. — 588 с.
8. Артамонов М. И. и др. В глубь веков. — Л.: Учпедгиз, 1961. — 278 с.
9. Кун М. А. Легенди і міфи стародавньої Греції. — К.: «Радянська школа», 1955. — 432 с.
10. Косвен М. Й. Нариси з історії первісної культури. — К.: «Радянська школа», 1955. — 200 с.
11. Ботвинник М. Н. и др. Мифологический словарь. — Л.: Учпедгиз, 1961. — 292 с.
12. Лебедев В. И. и др. Хрестоматия по истории СССР. — М.: Учпедгиз, 1949. — 508 с.
13. Фуули Р. Ещё один неповторимый вид. Экологические аспекты эволюции человека: Пер. с англ. — М.: Мир, 1990. — 368 с.
14. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология Руси. — М.: Факториал, 1999.
15. Балицкий К. П., Воронцова А. Л. Лекарственные растения и рак. К.: «Наукова думка», 1982. — 367 с.
16. Лозко Г. С. Вересова Книга — Воловник. Вінниця: Континент-Прим, 2004. — 504 с.
17. Estreicher R. Historia sztuki w zarysie. — Warszawa — Kraków: PWN, 1981. — 564 s.
18. Струве В. В. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1953. — 224 с.
19. Струве В. В. Хрестоматия по истории древнего мира. М.: Учпедгиз, 1951. — 336 с.
20. Федоров Г. Б. По следам древних культур. Древняя Русь. М.: Госкультпросветиздат, 1953. — 360 с.
21. Турченко Ф. Г. та ін. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — 568 с.
22. Яременко В. Золоте слово. Книга 2. К.: «Аконіт», 2002. — 784 с.
23. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. К.: Генеза, 2001. — 1136 с.
24. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с.

25. Манусевич А. Я. Очерки по истории Польши. М.: Учпедгиз, 1952. — 407 с.
26. Брицун-Ходак М. Шляхта околична. Коростень, 2002. — 24 с.
27. Неедлы З. История чешского народа. Т. 1. М.: Издательство иностранной литературы, 1952. — 252 с.
28. Каллистов Д. П., Утченко С. Л. Древний Рим. М.: Учпедгиз, 1953. — 272 с.
29. Джемжула К. О. Історія Франції. К.: «Радянська школа», 1954. — 655 с.
30. Міфи України. За кн.: Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях» / Пер. Ю. Буряка. — К.: Довіра, 2003. — 383 с.
31. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів. К.: Головна редакція УРЕ, 1985. — 968 с.
32. Розвадовская М. Ф. Настольный польско-русский словарь. Варшава: «ВЕДЗА ПОВШЕХНА», 1974. — 856 с.
33. Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 25. — Ч. 2 / Голов. ред. М. Ю. Костиця. — Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. — 244 с.
34. Пономарьов А. і інші. Українська минувшина. — К.: Либідь, 1994.
35. Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 25. — Ч. 1 / Голов. ред. М. Ю. Костиця. — Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. — 336 с.
36. Савчук А. Символічність історії Звягеля для північної України Наук. 36. «Звягель древній і вічно молодий». Н.-Волинський, 1995.
37. Тронько П. Т. і інші. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Головна редакція УРЕ, 1973. — 728 с.

А. М. ТРЕМБІЦЬКИЙ

(м. Хмельницький)

ЦИФРОВІ СИМВОЛИ В СИСТЕМІ САКРАЛЬНИХ ЗНАНЬ УКРАЇНСЬКИХ «НЕЗРЯЧИХ» МАНДРІВНИХ ЕПІЧНИХ СПІВЦІВ

Український народ, як і всякий народ, жив довгим історичним життям, мав постійні зносини з сусідніми народами і витворив свою систему народних знань, важливу складову своєї традиційно-побутової культури, нагромадив раціональні відомості з різних галузей знань. Потреби розвитку господарства завжди спонукали людину виявляти закономірності у природі, спостерігати за небесними світилами, пізнавати й тлумачити різноманітні явища оточуючого світу. На різних історичних етапах традиційні знання українського народу різною мірою поєднували в собі народний календар і народну метеорологію, народну медицину і народну ветеринарію, народну астрономію і народну метрологію та багато багатого іншого. До системи народних знань також відносяться і сакральні знання носіїв українського «незрячого» мандрівного епічного мистецтва. Феноменом українського лірництва і кобзарства в різні часи цікавились історики, етнографи, культурологи, письменники, їхні публікації сприяли глибшому проникненню в природу й побутування системи народних знань українських епічних співців. Відгороджені від мирського світу своєю незрячістю і найнижчим із суспільних шаблів — положенням жебраків, українські «не-

зрячі» епічні мандрівні співці витворили свою культуру, свою систему сакральних і професійних знань, глибину і значимість якої й досі важко осягнути.

Виникнення, розвиток і функціонування системи сакральних знань носіїв українського «незрячого» мандрівного епічного мистецтва, в т. ч. використання лірницько-кобзарською панібратією цифрових символів, у своїх працях фрагментарно висвітлювали В. Боржковський (1888) [1], К. Студинський (1894) [2], Х. Вовк (1928) [3], Д. Яворницький (1920) [4], К. Черемський (2002) [5], М. Підгорбунський (2004) [6] та інші. Досить короткі відомості з цієї проблеми подано в ілюстрованому етнографічному довіднику «Українська минувшина» (1994) [7] та деяких інших виданнях з етнографії та українського народознавства.

Традиційний набуток культурних і духовних знань українського народу не був хаотичним, а добре впорядкованим у певну систему, хоча становили її лірників і кобзарів, послідовників співців князівської доби, в XV–XIX ст. постійно змінювалося відповідно до змін, які відбувалися в соціально-економічному житті України. Вони були жерцями, радниками князів і королів, розпалювачами народних пристрастей, відіграли значну роль у музичному і політичному житті українського народу. Їх заслужено і небезпідставно вважали характерниками, пов'язаними з вищими силами, оскільки вони начебто вміли матеріалізувати свою уяву. «В козацьку добу це були віщуни, лікарі, войовники, мандрівні музики, проповідники справжньої духовності — аскетичного існування, суворой моральної норми та побожності, презирства до багатства, байдужості до слави і почесностей» [6, с.86–87]. «Народ з усього, що йде в обиході у народній усній словесності, давно создав Устинські книги, укомплектувавши їх в систему і наставляючи найлуччі порядки, — відзначав відомий український етнограф П. Мартинович. — Битовщини, роскази, пісні, науки, історії, і все тее, народ составил в...книги, давши їм назви, вівши усним книгам шот і назвавши ці книги **Вустинські, або Устинські, або Устен-книги**» [8, арк.1–3]. Знання сучасний дослідник сакральних знань українського «незрячого» епічного співства К. Черемський у праці «Шлях звичаю» писав, що дослідниками лірництва і кобзарства поряд із поданням важливого матеріалу філософського та історичного змісту, висвітлювалися і деякі інші питання сакрального світосприйняття «незрячих» співців, про які серед них «не заведено було вільно говорити», ці «птаємні» знання мандрівного співства були доступні не всім лірникам і кобзарям [5, с.163].

Першим уступом до осягнення епічними співцями сакральних знань, на думку етнографа П. Мартиновича, служили «таємні» співоцькі пісні. Хоча деякі з цих пісень і знала майже вся цехова лірницько-кобзарська панібратія, проте «розуміти їхній зміст і спрямування могли лише обрані» [5, с.163]. За переказами українських мандрівних «незрячих» співців, серед таких секретних пісень найбільш визначною силою оберегів від «зло-

ворожих сил» користувалася пісня «Про Жачку» або просто «Жачка», яка співалася перед завершенням кожного зібрання лірницько-кобзарської громади. «Ще нечистого закликають, щоб його не було на світі» [9, арк.8]. — так говорив про її значення відомий український кобзар Роман Яременко. Тому ця «пісня досить ретельно оберігалася від миросвітської спільноти, а будь-які прояви цікавості зрячих зустрічалися кобзарями насторожено і з недовірою» [5, с.163]. Саме «Пісня про Жачку», на думку знаного дослідника П. Мартиновича, є одним з основних ключів до міфологічних уявлень українських «незрячих» мандрівних співців. Адже витворена ними цифрова система символів «була покликана ефективно пробуджувати уяву «незрячої» людини, спонукати її до побожного осмислення буття і релігійної співтворчості» [5, с.167].

Магія цифр міцно увійшла до сакрального вжитку «незрячих» епічних співців. Це цілком природно, адже відсутність зору спонукала їх до «внутрішніх», «інтелектуальних» видів ворожінь. Так, за свідченням кобзаря Петра Древченка, одним із найпоширеніших у співоцькому середовищі було ворожіння на «Вустинських книгах»: «зрячих вустинських книг — п'ятдесят «основних» та десять «добавних» «підвустинків», що, однак, «у щот не приймають, хоч чотири з них названіє мають». Крім основних книг, він відзначав, що було ще два десятки «пустих підвустинків», а як що «вони будуть повні, то тоже будуть мати названіє», однак це відбудеться лише тоді, коли «у кожному десятку набереться по 100 пісень, 100 приказок, 100 казок, 100 брехень, байок, 20 повістей про битовшину та 36 про відьом і усяку чортівню. А всього в кожному десятку має бути число названий 666, а до конца Світу Вустинських книг має бути тоже 666 десятків. І ото, як хто хоче вищитати, коли кінець Світові, хай помножить 666 на 666, тоді, яке получится число, ото значить через таке число днів, шिताючи з 1861 году, буде кінець Світу» [10, арк.3–5].

Систему вживання цифрових символів українськими лірниками і кобзарями умовно можна поділити за напрямками на: 1) народну математику, тобто сукупність народних математичних знань та навичок; 2) лірницько-кобзарську нумерологію, тобто сакральне уявлення про магічне значення шести цифр — 3, 6, 7, 9, 13 і 16; 3) вживання епічними співцями чисельників на своїй особливій умовній (таємній) мові арго; 4) лірницько-кобзарська метрологія, тобто вживання епічними співцями різних мір на мові арго.

Недоступність освіти для широких верств українського населення у минулому, призводила до використання найпростіших традиційно-народних математичних знань та навичок, тобто прийомів лічби, вимірювання, способів зображення чисел, в основі якої лежать потреби практичної діяльності народу. Народна арифметика починалася з лічби на пальцях рук, паличок, камінчиків, бобів чи квасолі. Найдавнішими засобами лічби українського народу були: **пальці рук** («*колодочки*»), на одній руці прийнято було налічувати 15 «колодочок» з долоні та 15 — з іншої частини цієї ж руки;

різні дрібні предмети, серед яких найчастіше використовували картоплини, квасолинки, палички та ін. Для економії лічби українці часто використовували числові групи: *пара* (так лічили худобу, птицю, хатнє добро, чоботи, підосви), *трійка* (три нитки у прядиві складали чисницю), *п'ятки* (снопи), *десяток* (яйця, гарбузи, кавуни), *кона* (яйця, снопи). Українська народна математика мала у своєму арсеналі досить оригінальні способи зображення чисел, так одиниці позначалися **паличками**, десятки — **хрестиками**, сотні — **кружечками**, тисячі — **квадратиками**, а дробові числа переважно називали (*половина, чверть, осьмушка, шістнадцятка*) [3, с.209]. Для означення чисел переважна більшість неписьменного населення вживало досить примітивний спосіб, накреслюючи їх лініями чи нарізками на першому-ліпшому предметі; але коли була потреба мати документ, то робили це на бирках, тобто на паличках з поперечними числовими нарізками, коли рахунок проводився між двома особами і мав завше бути відкритим для перевірки [3, с.215]. Найпростішою формою лічби, але досить поширеним засобом для позначення чисел серед українського народу було карбування (на Поділлі *карби* (*карбики*), Полтавщині — *цурки*, Гуцульщині — *раваші*, Київщині — *бірки*), тобто зарубки на невеличкій дощечці, прямокутному бруску («раваш») чи палиці [3, с.209], друга половина яких залишалася у господаря [11, с.182]. Однак найчастіше цьому служили одвірки, двері, стіни, на яких малювали рисочки або карбували зарубки. Такі своєрідні карбовані «документи» використовували українці позичаючи гроші, здаючи податки, міряючи зерно. Арифметичні ж дії українці найчастіше виконували усно, використовуючи при цьому їх своєрідні народні назви — *додати, докласти, відкинути, відлічити*. Досить поширеним був спосіб додавання, коли спочатку додавалися *сотні*, потім *десятки*, а наприкінці — *одиниці* [3, с.209].

Перегукуються з цифровими символами системи сакральних знань українських лірників і кобзарів, українські дитячі лічилки, які своїм корінням сягають у глиб віків, коли уявлення і вірування людини спонукали її уникати прямої лічби, спотворювати числівники або вживати на їх означення слова-замінники, часто без змісту, незрозумілі виконавцям і часто викривлені ними до невпізнанності. Серед них варто відзначити такі стародавні назви чисельників, як 1 — одиян, 2 — другиян, 3 — тройцан, 4 — царицан, 5 — п'ядан, 6 — ладан, 7 — струкман, 8 — друкман, 9 — деревен, 10 — декус та інші. Однак, це питання потребує подальшого вивчення.

Характеризуючи лірницько-кобзарську нумерологію в системі сакральних уявлень українських «незрячих» епічних мандрівних співців, варто звернути увагу на те, що найбільш шанованими у співоцькому середовищі українських лірників і кобзарів були всього лише шість цифр — 3, 6, 7, 9, 13 і 16 [5, с.167].

Так, у їх співоцькому розумінні **число 3** означало «Пресвяту Трійцю», а також людину та її ангелів — «Янгола Спасителя» і «Янгола Спокусителя».

«Древо, древо трисвятоє!» — співається у лірницькому псалмі. З ним також пов'язувалося людське народження, життя і смерть — минуле, сучасне і майбутнє. Можливо саме тому, під час складання свого другого професійного іспиту («визвілки») лірник-кобзар мав обов'язково знати саме три думи.

Число 6 в епічних «незрячих» співців було числом Господа Ісуса і Діви Марії, яке символізувало божественне втілення у людську подобу і спокутування гріхів людства. Можливо саме тому квітка на голосниках кобзарських бандур найчастіше мала шість пелюсток.

Символом глибоко побожного, релігійного буття, широкого християнського світосприйняття, яке з'являється на шляху подолання спокус і зневіри, було для «незрячих» мандрівних співців **число 7** — «Сім Божих sacramentів». Це число в трактуванні українських лірників і кобзарів мало значення перемоги духу над плоттю, воно було потужним оберегом для епічних музикантів. На голосниках їхніх бандур квітка нерідко мала саме 7 пелюсток [5, с.168].

Про значення **числа 9** для українських «незрячих» епічних мандрівних співців П. Мартинович говорить: «Дев'ять муз було на горі Парнасу, це поязичеському, по Еллінському, а по нашому православному, по-Українському, кобзарі сліпі співають: «Дев'ять Божих мудрошей» — дев'ять тайн Божих. Так що в древніх класиків Греції 9 муз було... Так само і у нашій православній Україні було «дев'ять Божих мудрошей» [12, арк.24–24зв.].

Число 12 символізувало для «незрячих» мандрівних співців діяння дванадцяти Апостолів. Лірники і кобзарі мали дванадцять Вустинських статутів (книг), в яких поряд з важливим матеріалом філософського та історичного змісту подавалися і речі, про які серед епічних співців «не заведено було вільно говорити», про т. зв. «потаємні» знання «незрячого», тобто сакральне світосприйняття українського мандрівного співоцтва, що були доступними далеко не всім лірникам і кобзарям [5, с.163]. Ці народні Вустинські книги, за свідченнями П. Мартиновича і Ф. Дніпровського, містили у собі весь набуток усної народної творчості — т. зв. «густинської» спадщини [5, с.269]. Так, лірник Никон говорив, що «Ісус Христос для проповідання обрав учнів і 12 апостолів, а по вознесінню своєму залишив для цього хромих і сліпих» [1, с.672]. Можливо, що саме тому на свій перший професійний іспит — «одкліншину» — майбутній кобзар мусив вивчити дванадцять псалмів. Дванадцять панотців укладали дванадцять таємних вустинських статутів «незрячих» співців. Символікою числа 12 сповнені деякі з «вустинських» виспівів «незрячих» музикантів. Так, у «Рассказі кобзарському, лірницькому...» говориться:

— «Кобзарів було дванадцять,
Та дванадцять лірників,
Самих главних наук їх було дванадцять...
Вони ж у змісті, що ті, що ті,
Як Дванадцять Апостолів.

*А всього двадцять чотири душі – і тих, і тих,
А Тринадцятий сам Господь...
Як Апостоли Христові,
Там живуть і поживають...
Бо Богу моляться... [13, арк.114].*

В одній із картин «Апокаліпсиса Івана Богослова» біля Божого престолу зображено 24 старці (по 12 із кожного боку), з якими Господь держить раду: «І навколо престолу престольних двадцять чотири: і на престолі бачимо двадцять чотири старці, що сидять, вбрані в білі ризи і мають вінці золоті на головах своїх» [14, с.36]. Число 12 для українських «незрячих» епічних мандрівних співців означало, що вивчивши Дванадцять вустинських книг, він «отримував чудову життєву школу і ставав добре адаптованим до різноманітних життєвих ситуацій... містецький, філософський і практичний набуток піднімали незрячого співця від жебрацького стану до рівня служителя вищих цінностей» [5, с.196].

Числом Господа Ісуса Христа українські лірники і кобзарі рахували **число 13**. «Тринадцятий – сам Господь», – говорить у «таємній» співоцькій пісні «Пісні про Жачку». Найголовніша Вустинська книга лірницько-кобзарської панібратії – «Сподар» також овіяна символікою числа 13. Адже за плечами «Гната Рогозянського, Тринадцятого (найвишого) укладача Вустинських статутів на Спаса 1775 р. стояв Господь Бог» [5, с.169]. За свідченням знаного українського епічного співця П. Древиченка ця книга «в шоті не щитається, але так само як і 12-та в тайні зберігається... Сподарь – усім Устин-книгам і промеккам государь... Бо Сподарь у своїх берегах Устинську річку тримає і в ту річку Устинську шуки не пускає. Бо шука-падлюка, як в річку Устинську загляне – всю рибу потроше і трави пов'яне. Ото Сподарь має таку штуку, щоб не пустити в Устин-річку бульконю шуку» [10, арк.16].

Одним з найсильніших лірницько-кобзарських чисел, було **число 16**, що символізувало для українських «незрячих» епічних мандрівних співців перемогу над «дияволом-спокусником», про що вони співали і в своїй найбільш таємній пісні-оберезі «Пісні про Жачку»:

*– Шістнадцятий півень піє,
Диявола в вісок біс...*

Це число було «потаємним» карбом-оберегом від «зловорожих сил», що вирізалось українськими мандрівними епічними «незрячими» співцями на своїх подорожніх костурах та музичних інструментах. Воно також часто використовувалося ними у багатьох специфічних («сліпечьких») заклинаннях «незрячих» магів різних народів світу [5, с.169].

В українській мові здавна відома особлива умовна (таємна, ділівська, жебрацька, калепівська, каліпницька, лебійська, липетинська, лобурська,

любецька, невльська, сліпецька, старецька, старицька, шлепецька) мова аргі — мова «незрячих» українських кобзарів і лірників, яка застосовувалася ними для приховування предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежування її носіїв [15, с.22]. Г. Крашевський, аналізуючи засекречувальний характер лірницько-кобзарського аргі зазначав: «Цей мандрівний клас народу мав свою особливу мову, якою говорили вони, не бажаючи, щоб їх розуміли сторонні» [16]. Знаний етнограф К. Студинський в праці «Лірники» відзначав, що українські «незрячі» мандрівні епічні співці «з метою тайного порозуміння поміж собою утворили ту мову» [2, с.21], яку вживали «лише тоді, коли нікого нема коло них, або так тихо, щоб її ніхто не почув» [2, с.20], адже мало про що необхідно «між собою поговорити, щоб чужі не знали» [17, с.75]. Дослідник у цій праці

також подав словничок найбільш вживаних українськими «незрячими» мандрівними епічними співцями чисельників на своїй таємній мові аргі.

Переклад, поданих К. Студинським чисельників на таємній мові аргі, з російської мови на українську, зробив сучасний дослідник «незрячого» мандрівного епічного співства М. Підгорбунський і подав у додатках до своєї дисертації [6].

Чисельники [6]:

Йоний (гал) — один;
Йоний, ютний (укр) — перший;
Двіний (гал) — другий;
Двенешний (укр) — другий;

Йон (укр) — один;
Двіна (гал) — два;
Двеня (укр) — два;
Шкіра (гал) — три;

Чисельники:	
Йоний один,	Йон один,
двіна два,	Юнай, соимі один,
шкіра три,	двеня два,
сісара чотири,	скєра три,
	сісара чотири,
	кєсєра "
пінтжа п'ять,	а третього: тістжа "
	пінтжа п'ять,
шандра шість,	Юфєни: пєндєр, пєндя п'ять,
	шандра шість,
сємїтїа сім,	Юфєни: шєндєр, шєндя шість,
отїжєра вісім,	тіжєра сім,
дївєра дев'ять,	пїтїжєра, вісїмїтїа вісім,
	дївєра дев'ять,
дїкона десять,	Юфєни: дєвєр, дєвєро дев'ять,
	дїкона десять,
	дєканє "
	Юфєни: дїжє, дєканє десять,
	а третього: дїжє десять,
дїкона і йоний одинадцять,	дїкона й йон одинадцять,

Галицькі лірники:	Українські лірники:
дїкона і двїна дванадцять	дїкона й двєня двадцять,
[і т. д.,	[цять,
двіна рава дїкона двай-	двеня дїкон двайцять,
[цять,	
шкіра рава дїкона трий-	скєра дїкон трийцять,
[цять,	
дїкона рава дїкона сто,	дїкона дїкон сто і т. д.,

йоний перший,	йоний, ютний перший,
двіний другий,	дєвєшєний другий,
шкірний третій,	скєрєтєний третій і т. д.
дїковий десятий.	скїтєдєний рубєль,
	дєний скїтєдєн двє рублї,
	шєтєдєний нєн рублє,
	дєний хобєн двє грошї (ко-
	[пїйка,
	сісара хобєн двє копїєк,
	русєн пїчний 15 копїєк,
	сісєрка, сісєра дїкон
	[хобєн 20 копїєк,

[2, с. 386-387]

Шкірий (гал) — третій;
 Скеретний (укр) — третій;
 Сісара (укр) — чотири;
 Пентза (укр) — п'ять;
 Семітіна (гал) — сім;
 Отімера (гал) — вісім;
 Дівера (гал) — дев'ять;
 Дікона — десять;
 Дікона і йбний (гал) — одинадцять;
 Дікона і двіна (гал) — дванадцять;
 Двіна ра́за дікона (гал) — двадцять;
 Шкіра ра́за дікона (гал) — тридцять;
 Дікона ра́за дікона (гал) — сто;
 Скітєльний (укр) — рубель;
 Шоловіна (укр) — половина рубля
 Сісара хобні (укр) — дві копійки
 Сісарка, сісара дікон хобнів (укр) —
 20 копійок

Скерá (укр) — три;
 Цісара (гал) — чотири;
 Пя́нтжа (гал) — п'ять;
 Ша́ндра — шість;
 Тімара (укр) — сім;
 Вітімера, вісімті́ня (укр) — вісім;
 Дівора (укр) — дев'ять;
 Діконий (гал) — десятий;
 Дікона й йо́н (укр) — одинадцять;
 Дікона й двеня́ (укр) — дванадцять;
 Двеня́ дікон (укр) — двадцять;
 Скерá дікон (укр) — тридцять;
 Дікона дікон (укр) — сто;
 Двеня́ скителів (укр) — два рублі;
 Двеня́ хобні (укр) — два гроші;
 Руса́н плітний (укр) — 15 копійок;

Набуті віками навички виміру часу, довжини, маси, обсягу тощо, закріплювались у повсякденному житті українського народу, відбиваючи основні етапи історичного шляху нашої країни. Людина помічаючи насамперед у своєму житті плин часу, формувала і певну часову орієнтація, яка полягала передусім в означенні нею виміру тривалості дня і доби, їх поділу на часові відрізки, які вмотивовувались традиційним народним побутом і господарською діяльністю. Вбачаючи в такому часовому вимірі суть свого буття, вона поділяла своє існування не на тижні, місяці, роки і століття, а саме на дні, тобто на основний час пов'язаний з повсякденною діяльністю [11, с.178]. Доба з давніх-давен поділялася на ранок, день, вечір і ніч, а найбільш активна часова частина доби день, — на ранок, обід («полудне», «полудне») і вечір. Поза тим українці використовували ще й відлік часу за першими, другими і третіми півнями, що відповідало передранковій порі. Як відзначають деякі етнографи, мандрівні «незрячі» епічні співці найбільш часто користувалися таким поділом часової частини доби, як «до полудня», «по полудню», «перед заходом Сонця», «опівночі» тощо. Серед лірників і кобзарів, які мали поводирів, побутовали й такі способи визначення пори дня, як за довжиною і напрямком тіні людини, предмету (будинку, дерева, «фігури», придорожного хреста), розташуванням Сонця стосовно горизонту тощо. Більш значні відтинки часу (тиждень, місяць) визначались ними за такими природними процесами, як цвітіння характерної для даної місцевості рослинності, прильотом птахів, збором ягід, фруктів тощо. Часто українські мандрівні співці вели відлік часу за відтворенням значних сімейно-побутових подій («до хрестин», «після весілля»), громад-

ського життя («до революції», «після революції») або робили календарну прив'язку часу («на Коляду», «до Коляди», «після Коляди», «у піст», «у Великий піст», «на Великдень» тощо [11, с.179].

З давніх-давен в Україні користувались своєрідною народною «антропометричною» системою лінійних мір, в основі мір довжини лежали частини людського тіла (вершок, крок, лікоть, палець, п'ядь, «сажень», «коса сажень», ступня («стопа»), кидок каменя (верження), день пішого чи кінного шляху), природний рух (розведення пальців, розмах рук), фізична сила — «на відстань голосу», «на відстань кинутого каменя» тощо [11, с.179]. На жаль, нам не вдалось віднайти факти використання «незрячими» співцями народних мір поля, можливо через те, що лірники і кобзарі не займалися хліборобством.

Мірами об'єму сипучих і твердих тіл слугувала та кількість, яку людина могла захопити або віднести (жменя, пригорща, оберемок, «пуд»), посуд однакової місткості — «бочка» (32 л), «півлітра» (16 л) і «чвертка» (8 л), або спеціальний посуд — «гарнець» («горнець»), «гелетка», «кадовб» (8 ц), «кварта», «кобельчи» («кобель»), «корець», «мисль» («мисель»), «міртук», «око» (10 л), «патралиця» (8 л), «фердиль» [11, с.181]. Своєрідною мірою для врожаю зернових були «бабки», «віз» («фура»), «кладні», «сани», «снопи», «хрести» [11, с.182].

Найбільш вживаними мірами рідини в українців були відро («коновця»), «порція» (100 г), «михайлик» (до 900 г), «кватирка» (до 250 г) тощо [11, с.181]. Як відзначав сучасний кобзар А. Парфиненко, пізнання «незрячими» епічними співцями своєї таємної (лесбійської) мови відбувалося у повсякденному житті досить просто і ненав'язливо, навмисного завчання слів напам'ять ними не практикувалось [5, с.129], адже у «кобзарському житті-бутті все було просто і ясно. Чого не знаєш сам — запитай у товариша. Але, при цьому, звісно, і про віддяку не забувай: «А табко минькові **цисерку** впулить?» — (А ти мені **чвертку** / горілки / наллеш?)» [18]. Хоча, як стверджують деякі сучасні українські дослідники, що «чвертка» (на таємній мові аргю «**цисерка**»), це 8 л [11, с.181], все ж, на мою думку, А. Парфиненко мав на увазі не цю міру рідини, а саме сучасну — 250 г.

Варто також відмітити, що багато українських лірників і кобзарів, в зимовий період щоб мати хоч який заробіток, займалися виттям мотузків, використовуючи при цьому такі народні стародавні ткацькі міри, як «чисниця» (3 нитки), «пасмо» (30 ниток), «моток» (90 ниток) [11, с.182].

Українські дослідники лірницько-кобзарських звичаїв, відзначають, що «незрячі» епічні співці завжди доречно і лише «по потребі» застосовували свої сакральні знання і вміння. Саме тому дуже великим осудом у них користувалися «відступники од святих правил служіння людській громаді» [5, с.174].

Загалом же осягнення народної систематизації всієї сакральної «вустинської спадщини», в т. ч. і системи цифрових символів, є дуже важливим

для правильної оцінки і розуміння всієї етнокультури українського народу. Адже саме «Устинські книги є результатом того, що це все продумано в народі, бо не дурно ж народ думав, коли создавав прекрасні пісні чи розскази», — стверджував знаний дослідник українського лірництва і кобзарства П. Мартинович. На його думку, народну світоглядну систему можна зрозуміти лише цілісно і лише без поправок на чужинецькі взірці, адже в «народі давно вже переведено в систему це таку: назавжди до кінця віку нікому в світі перемінити не можна» [8]. «Українське мусить залишатися українським не тільки зовнішньою формою, але й глибоким, спертим на прадавню традицію, стрижнем. Ігнорувати цей стрижень не можна, бо тоді розуміння народної душі стане примарливим і викривленим», — стверджує Кость Черемський [5, с.269].

Лірник і кобзар завжди був «твердим і непереможним оборонцем усіх старовинних козацьких звичаїв і заповітів» і мав велику силу серед запорозького козацтва. Адже ним перш за все був сліпечь від природи, сліпечь через хворобу, християнський невольник, якому виїняли очі в турецькій неволі люті бусурмени і який повернувшись в Україну брався за ліру або кобзу і «виливав своє тяжке лихо-горенько в музиках. Позбавлений очей і затулений від видимого світу, він жив другим, духовним світом, збагачувався великим матеріалом народної творчості» і все те передавав в українському народному музичному фольклорі [4, с.7].

Саме епічний спів лірників і кобзарів пов'язує в єдину систему минуле, сучасне і майбутнє, додає сучасній людині впевненості в повсякденному житті, оберігає її від нервових зривів та фізичних розладів. Саме тому, на думку науковців, доки живуть у народній свідомості українців образи давніх епічних героїв, доти триматиметься внутрішній стрижень українського народного буття. К. Черемський відзначає, що сумлінно збережені і введені в сучасний культурний обіг джерела стають берегами народної традиції і життєздатності української нації [5, с.361–362]. Українське мусить залишатися українським не лише за зовнішньою формою, але й «глибоким, спертим на прадавню традицію, стрижнем. Ігнорувати цей стрижень не можна, бо тоді розуміння народної душі стане примарливим і викривленим» [5, с.269]. Адже саме в епічних творах українських «незрячих» мандрівних епічних співців, на думку сучасних дослідників українського лірництва і кобзарства, закладена та величезна сила, що здатна оживляти й виводити з духовних криз народну душу.

* * *

1. Боржковский В. В. Лирники (на Подолии) // Киевская старина. — 1888. — Т. 26. — сентябрь. — С. 653–708.
2. Студинський К. Лірники // Зоря. — Львів. — 1894. — XIV–XVII.
3. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.: іл.
4. Неворницький Д. І. Україна — наш рідний край. Українське кобзарство // Споживач (Катеринослав). — 1920. — № 13. — С. 7–11.

5. Черемський К. Шлях звичаю. — Харків, 2002. — 445 с.; 110 іл.
6. Підгорбунський М. А. Кобзарський рух в Україні (XVI–XIX ст.). Дис... канд. іст. наук. — К., 2004. — 243 с.
7. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1994. — 256 с.; іл.
8. ІМФЕ. — Ф. 11–3. — Спр. 94. — Арк. 1–4.
9. ІМФЕ. — Ф. 11–4. — Спр. 590. — Арк. 8.
10. ІМФЕ. — Ф. 8–4. — Спр. 338. — Арк. 3–5, 16, 21.
11. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка; Передмова М. Г. Жулинського. — 3-тє вид., випр. — К.: Знання, 2006. — 568 с.
12. ІМФЕ. — Ф. 11–3. — Спр. 95. — Арк. 24–24зв.
13. ІМФЕ. — Ф. 11–4. — Спр. 775. — Арк. 114.
14. Толкование на Апокалипсис Святого Андрея, Архиепископа Кесарійскаго. — М.: Издание Афонского Русского Пантелеимонова монастыря, 1901. — С. 36 (п.4).
15. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціяція укр. мови. — К.: Критика, 2005. — 464 с. — Бібліогр.: с. 426–449.
16. Крашевський Г. Нищие в древней Польше и Украине // Северная Пчела. — 1846. — № 123. — С. 50–74.
17. Сенгалеви́ч Ф. Кобзарі й лірники. // Етнографічний збірник. — 1927. — № 3. — С. 72–75.
18. Запис від А. З. Парфиненка 13 квітня 1990 р. Харків. // Приватний архів К. Черемського.

Архив ДАНИЛИЮК

(м. Львів)

ДАВНЯ НАРОДНА АРХІТЕКТУРА ТА ПОБУТ ПОЛІССЯ І ЇХ ЗВ'ЯЗОК З ПРИРОДОЮ, СПОСОБОМ ЖИТТЯ

Між народною архітектурою і способом життя та господарством існує складний взаємозв'язок, дослідження якого представляє велике значення для вираження соціально-економічно-культурних проблем села. Для прикладу візьмемо традиційну і сучасну народну архітектуру Українського Полісся, в якій особливо помітні зміни характеру будівництва зі зміною характеру господарства, способу життя.

Відомо, що головною функцією житла є захист від холоду, негоди, звірів. Вона визначила характер конструкції та деякі специфічні елементи житла (велику піч, високий поріг, маленькі вікна і двері).

Характер заняття населення визначався природними і суспільно-економічними умовами. Житло поступово перетворювалося на сучасне мікро селище, в якому відбувалися різні виробничі процеси. Цю роль житла можна визначити як *інструментально-виробничу*.

По деяких архітектурних деталях інтер'єру, як правило, можна зробити висновок про етнографічну, професіональну і соціальну приналежність його жителів. цю роль житла ми називаємо *символічною функцією*. Вона добре відтворює спосіб життя, смаки його господарів.

Первісне будівництво завжди було пристосоване і виходило з потреб заняття населення, наприклад, на Поліссі в основі якого було збирання ягід, грибів, бортництво, меншою мірою тваринництво і землеробство. Такий характер господарства в умовах лісів диктував конструктивну форму найпростішого вихідного елементу житла — кліті, в якій на першому етапі розвитку будівництва людина ховалась від холоду, дощів, звірів, переховувала припаси їжі. Згодом кліть почали використовувати як комору, а більш утеплену стебку («істба», «іздебка») як житло. Пізніше і вона перетворилася на приміщення для зберігання овочів узимку, а для житла людини будує дещо іншу споруду — з більшими вікнами, яка «обростає» допоміжними приміщеннями.

У другій половині XV ст. — на поч. XVI ст. на українських землях відбувається активний розвиток міст, розширення торгівлі, на внутрішньому і зовнішньому ринках зростає попит на сільськогосподарські продукти. Цей факт змушував феодалів розвивати фільварки. Розвиток товарного землеробства прискорювався тут і за рахунок близького сусідства з Віслою, що була основною артерією транспорту збіжжя до Гданська і далі на ринки Західної Європи. На Поліссі всюди проріджуються ліси, освоюються нові землі. Поступово підсічне землеробство замінюється орним. Оскільки останнє вимагало угноєння полів, тому ділянки групувалися для поселень, відповідно змінювалася форма і функції поселення.

Масова вирубка лісу не тільки змінила «асортимент» будівельних матеріалів, вона призвела до перебудови системи господарств. Житло та інші будівлі набирають нових рис. Зростає роль його *виробничих функцій* і, відповідно, будується більше господарських споруд, хлівів, клунь, клітей. Цікаво, що заняття селян — землеробство, тваринництво — накладали відбиток на кількість споруд, на їх взаємозв'язок. У заможних селян хата, як правило, губилась серед великої кількості різних будівель двору, у бідних — іноді вона була одинокою.

Садина — це основна житло виробнича одиниця, світ, в якому кожний член сім'ї відіграє свою роль: господар в праці біля худоби, в клуні, майстерні; господиня — на городі, біля хати, в догляді за худобою; діти — в забавах. Між окремими частинами садина нема чіткого розподілу функцій. Наприклад, в одних і тих же приміщеннях люди і живуть, і працюють. В хаті не тільки спали і їли, але й тримали зимою молодняк, пряли, ткали і виконували ще багато інших робіт. В той же час селяни спали влітку, а іноді і зимою не тільки в хаті, але й в коморі, клуні, сінях і т. д.

За освоєністю двір займає друге місце після житла, виконуючи роль шлюзу на шляху людини від житла до вулиці і навпаки.

Спосіб життя, характер заняття населення найбільш повно розкриває інтер'єр, важливий показник символічної функції житла. На предметах матеріальної культури позначилася стримана, неговірка вдача жителів. У

хатині меблі, посуд і одяг, тут не мають такого яскравого барвистого оздоблення, як скажемо, на Гуцульщині.

Зібрані літературні і польові матеріали вказують на традиційне раціональне використання житлових приміщень. Кожен кут і суміжні зони мають певні функції і заповнюються тими предметами і формами, які виражають і закріплюють їхній статус. Так, спальна частина кімнати була за піччю, у найтемнішому кутку (під «глухою стіною»), парадна частина кімнати — більш освітлена вікнами. Робоча — біля печі і вхідних дверей.

У хатах з курним опаленням стін не білили. Їх тільки мили до висоти середнього зросту. Вище стіни і стеля були чорні від сажі. В другій половині XX ст. з'являються комини.

Піч у хаті виконувала розмаїті функції. Вона зігрівала, годувала, сушила. Вона мала символічне значення, до неї звертаються у весільному і похоронному обрядах.

Стіл у хаті був символом єдності, міцності сім'ї. На столі завжди лежав хліб, він використовувався в обряді. Подібно в інтер'єрі займали своє місце лави, мисники, скрині, жердки з одягом, поріг.

Способу тодішнього життя відповідало і освітлення. Єдиним засобом його були скіпки («лучини»). Скіпки виготовляли з листяних і хвойних дерев — сосни, берези, клена. Були різні способи закріплення палаючих скіпок. Найпоширенішим був «світач», «світильник», «просвіт». Їх встромлювали у вугли печі, іноді в колоду, яку ставили вертикально. Були й підвісні світильники, основною деталлю яких були витяжні труби з підвісною залізною решіткою, на якій горіли скіпки. Підвісні посвіти не лише освітлювали, а й частково зігрівали і поширювали приємний запах соломки, служили чадовими вентиляторами, дезінфекторами повітря.

Двері і вікна малі, щоб у хаті утримувалося тепло. Високий поріг, ще недавно у хаті утримували худобу. Навіть побутував вислів: «Вліз у хату».

Зовсім інший характер набиало народне будівництво в радянські часи. У зв'язку з колективізацією сільське господарство докорінно змінювало функції садиби і хати. Будівлі спочатку ще зберігали видовжену форму, споруджувались з дерева за власними проектами, які ґрунтувались на традиційних планах.

Починаючи з 60-х років, сільське будівництво відзначається корінним оновленням на базі науково-технічного прогресу. Зменшується роль виробничих функцій, зростає роль житла, як осередку культурного відпочинку сім'ї, будівлі споруджуються за проектом з широким використанням нових будівельних матеріалів. Традиційне народне житло мало також вплив на типові проекти. Це вираженість в традиційних прийомах пристосування житла до місцевих кліматичних умов, способів утеплення будинків і їх оздоблення. Треба сказати, що зовнішньому вигляду будинків тепер надається більшого значення, ніж раніше.

Зміни в житловому укладі викликали корективи у плануванні, яке, в першу чергу, покликане на створення побутових зручностей. Засоби художнього оформлення житла, особливості інтер'єру, завжди відповідають смакам, які склались, вони є більш стійкими і змінюються дуже повільно. В старих будинках розміри і розміщення меблів залежало від печі будинку. В нових будинках меблювання не залежить від положення печі, тому, що кухню ставлять найчастіше ізольовано, а кімнати плануються з врахуванням потреб сім'ї. Серед сучасних меблів найбільше місця займають шафи, стіл, кресенси, етажерки, дитячі ліжечка, телевізор і радіоапаратура.

* * *

1. Данилюк А. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.
2. Курепкой В. Ландшафт и народное жилище / Природа. — М., 1971. — № 12. — С. 45–51.

І. І. ДЕНИСЮК

(м. Київ)

ПОЛІСЬКЕ ПРИСАДИБНЕ САДІВНИЦТВО КІНЦЯ ХІХ ТА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Сучасне національно-культурне відродження українського народу відзначається пробудженням широкого інтересу до історичного минулого своєї Батьківщини. Кожне покоління завжди звертається до практичних надбань і здобутків своїх попередників. До таких зокрема належить традиційне народне садівництво.

В українській етнографічній історіографії монографічні дослідження, присвячені присадибному садівництву, поки що відсутні. Вивчали їх лише у загальному контексті землеробської культури українців. Суть теми полягає у з'ясуванні загального стану присадибного садівництва Полісся кінця ХІХ та початку ХХ ст. і узагальнення народного досвіду та специфіки гауді в регіоні.

Протягом багатьох поколінь селяни вивчали особливості розведення і вирощування плодових сортів відповідно до певних природних умов. І вся виробнича діяльність їх у другій половині ХІХ ст. була пов'язана з городніми та плодовими культурами.

За даними 1887 року загальна площа садів Київської губернії сягнула 36 300 десятин землі, що свідчить про високий розвиток садівництва. Площа садів Волинської губернії налічувала лише 13 800 десятин. Проте садівництво Волині на той період вважалось найдавнішим у Південно-Західному районі Російської імперії. У Чернігівській губернії площа садів була

14 000 десятин землі.[1, с.82]. Новозибковський, Стародубський, Глинський, Суражський повіти Чернігівської губернії здавна славились своїм садівництвом. Багато хто із місцевих селян розводили шепи і розповсюджували їх по інших губерніях.[2, с.11].

Садки в губерніях за категорією власників у свою чергу поділялись на селянські (одноосібні), поміщицькі, громадські. До громадських належали шкільні садки та садки при лікарнях. Поміщицькі садки розташовувались на великих площах і влаштовувались здебільше з привезених саджанців. У поміщицьких садках поряд з плодовими деревами зустрічались екзотичні рослини і квіти. Так біля маєтку Хоткевичів у м. Млинів Рівненської області у 1870 році садівником Діонісієм Міклером був розбитий парк-сад. Він був поділений дубово-буковими і липовими алеями на квартали. Поряд з яблунями, грушами, вишнями було привезено і висаджено абрикоси і цитрусові, які росли у відкритому ґрунті а також 150 видів троянд.[4]. В одній із резиденцій Кочубея у с. Стара Гута Сумської області сад був частиною парку з великою кількістю клумб із трояндами.[5]. Площі поміщицьких садків, які задовольняли домашні потреби, уже при кінці XIX століття мали промислове значення. Прикладом промислового поміщицького саду був сад поміщика в с. Жадово Чернігівської області. Він займав площу в 20 десятин і мав чіткі квартали де росли яблуні. Тут також була винокурня для виробництва вина і спеціальна піч де сушили яблука на продаж.[20].

На період 1887 року площі поміщицьких садів в Київській губернії становили 7000 десятин, Волинській — 5700, Чернігівській — 6900 десятин землі.[1, с.80].

Селянські садки висаджувались на невеликих ділянках переважно до десятини або розташовувались навколо будівель залежно від особистих уподобань. Вони мали невеликий перелік порід і дерев, але в загальній кількості складали більшу площу, ніж поміщицькі садки. Площі селянських садків Київської губернії становили 27900 десятин землі, Волинської — 6900 а Чернігівської — 6400 десятин землі.[1, с.80]. Земля між деревами використовувалась селянами іше під городину.

Головними продуктами садівництва в наведених вище губерніях були вишні, яблука, груші і сливи. Асортимент сортів був ще недостатнім для промислових насаджень і плоди які вирощувались мало відповідали вишуканим смакам вибагливого споживача. Для отримання прибутку потрібно було вкласти кошти, а вартість закладки саду потребувала значних затрат на закупку шепи. В середньому по Київській губернії за даними 1895–96 рр. вартість десятини саду становила від 100 до 1050 карбованців. У свою чергу витрати на утримання 1 десятини саду нараховували від 10 до 200 карбованців з платою садівнику. Чистий дохід від 1 десятини саду становив до 400 карбованців.[6, с.17].

Вартість закладки десятини при купівлі щепи в Чернігівській губернії становила від 50 до 300 крб., а витрати на утримання десятини саду без плати садівникові була від 10 до 120 крб. Чистий дохід від 1 десятини саду складав від 25 до 900 крб.[6, с.17].

У Волинській губернії дохід із десятини був від 20 до 100 карбованців, а затрати на закладку десятини саду при купованій щепі від 300 до 500 крб., при використанні власних щеп від 75 до 100 карбованців. Витрати на утримання десятини саду без плати садівнику від 6 до 30 крб., а з платою садівнику до 200 крб.[6, с.17].

Проаналізувавши затрати на закладку саду і догляд за ним в окремих господарствах губерній у другій половині XIX ст. (1895 — 1896 рр.) можна було отримати досить непоганий чистий прибуток. Хоча з давніх-давен казали, що українські села купаються в розкішних садках більшість, поліських сіл досліджуваного періоду були засаджені різними дичками. Куші простих вишень, слив, а інколи поодинокі дерева диких яблунь та груш через нестачу землі росли по городах і навколо хат. Плоди диких груш та яблук, які називали «дички», «кислиці» були терпкими, кислими і придатними до вживання зазвичай у підгнившому і висушеному стані.[4,5,8].

Поліські райони наведених вище губерній мають різні площі зайняті садами і майже однаковий ґрунтовий покрив. Рівненське, Житомирське, Київське і Чернігівське Полісся здебільшого мають дерново-підзолисті і болотні та сірі лісові ґрунти.[3, с.38] Незважаючи на посередні кліматичні умови та ґрунти, на Поліссі були селяни і пани, які займались розведенням садів. Вони насаджували садки деревами, що давали хороші плоди, які можливо було вивозити на продаж свіжими або сушкою на узвар. У цей період селянське садівництво поліських районів Київської, Чернігівської та Волинської губерній, яке носило характер допоміжного і задовольняло потреби тільки господаря наближається до промислового садівництва, яке давало хороші додаткові прибутки господарю.[2, с.3]. Так починали формувались невеликі садівничі осередки.

Останні виникали навколо сильних панських садків таких як садове господарство І. Н. Каразіна в помісті Основ'янцах в 42 десятини і графині Строганової в помісті Хотень Сумського повіту, Чернігівської губернії.[2, с.12]. У пана можна було купити живці плодкових сортів для власних потреб. На початку XX століття у Волинській губернії садівничі селянські осередки формувались внаслідок напливу чехів, які створили нові поселення з садами. Площі присадибних садків чеських колоній сягали від 200 — 400 кв. сажнів до 1 десятини (1,1 га). Одним із таких поселень було с. Малі Дорогостаї, Млинівського району, Рівненської області.[4]. На Житомирщині в Баранівському р-ні у с. Рогачів пам'ятають про німецькі хутори де «у німців брали щепи для себе».[9].

Майже по всій території України, зокрема на Поліссі з впровадженням у 1902 р., «Правительственного распоряжения об отводе частным лицам участков казенной земли для разведения виноградников, фруктовых садов и ценных многолетних растений»[10, с.5], виникає велика кількість хуторних поселень із садівництвом що розвивається: «Хутори колись були і садки були великі».[4]. У статті Несен І. І.«Історико етнографічне дослідження шляхетського села Бехи, Коростенського району, Житомирської області» д зазначено, що «у період проведення Столипінської реформи в селі виникає садівництво. Тим хто бажав садити садки уряд надавав безкоштовно сортові щепи.[11]. За спогадами респондентів із с. Малі Дорогошай Млинівського р-ну Рівненської обл., с. Бовсуни і с.Червоне Житомирської області: «Всі хутора були обсажені садками, дороги вишнями і жиди (євреї) купляли на цвіту урожай. Вишні ми самі обривали, а яблука рвати не можна тільки при них, яке яблуко упаде то твоє».[4,7,9].

Села та хутори, де були великі присадибні садки, які забезпечували не тільки потреби господарів а й приносили додатковий прибуток можна вважати садівничими осередками.

Одним з головних завдань при створенні саду був правильний підбір порід і сортів плодових, які відповідали б кліматичним і ґрунтовим умовам даної місцевості.[12, с.3]. Закладаючи сад, поміщик міг купувати дерева за високу ціну в садових закладах. Натомість селянин не міг платити по рублю за кожне дерево, а повинен був виростити їх сам і прищепити сортом найбільш поширеним у даній місцевості. Автори книг по садівництву досліджуваного періоду Панов В. [13, с.19], Янковський Є. [14, с.8], Аверкієва Є. Г. [15, с.27], Штейнберг П. Н. [16, с.11] та інші описували розведення садків шляхом вирощування дерев з насіння найкращих, дозрілих плодів з подальшим щепленням їх «культурними» живцями. Цей метод розведення садків широко застосовувався у с. Слоу Глухівського р-ну Сумської обл., де був панський сад і в с. Кашперівка та Зелений Гай Баранівського р-ну Житомирської обл. Народним методом пересаджування дичок користувались на Житомирщині: «Дику грушу чи яблуню кислицю приносили з лісу і три рази пересажували через год, вона починає родить настоящі яблука чи груши. На ній немає тих колючок, стає культурною».[7,8].

Існує кілька сот ортів плодових культур. За часом дозрівання вони поділяються на літні, осінні та зимові. У поліських селах багато садків були засаджені різними породами та сортами і збір урожаю був розтягнутим, являючи собою суміш придатну для домашнього споживання.

Найпоширенішими видами плодоягідних культур були зерняткові (яблуня, груша), кісточкові (вишня, слива). Серед народних сортів яблук збереглися назви, що давались за зовнішніми ознаками плодів. Яблука які були солодкі називали «цукровки», «солодкі», по кольору смугасті – «пасасті».[8,9]. Завдяки любителям – садівникам таким як Сачко М. у с. Слоут, Глухівсько-

го р-ну, Сумської обл. збережено і нині культивуються два місцеві сорти яблунь. Яблука «Клочковка» ранній сорт, має продовгуваті, червоні яблука. Другий зимовий сорт – «Тулиголовка», яблука схожі за формою на «Антонівку», зелені з сонячного боку рум'яні. Назва походить від сусіднього села Тулиговка. Деревя цих сортів невибагливі до ґрунтів і кліматичних умов.[5].

У присадибних сільських садках у більшості районів, поширеним був ранній сорт яблуні «Папіровка».[18, с.19]. Сорт «Путивка» найбільш поширений у поліській зоні на лівому березі Дніпра.

Серед середньостиглих сортів яблук шаную користувався сорт «Опурт», «Апорт осінній» або народна назва яблук, яка походила від розміру і ваги «Фунтовка», «Хунтовка».[18, с.37].

На території Полісся найпопулярнішою була «Антонівка». Під однією назвою по селах могли вирощуватись різні сорти: «Антонівка кам'яничка», «Антонівка звичайна», «Антонівка біла». Про смакові якості цього сорту вирощеного в північних районах Малоросії було відомо по всій Російській імперії.[15, с.31,20].

Сорт «Саблук» один з найкращих зимових сортів другої половини XIX століття, нині зустрічається на Житомирщині в Новоград-Волинському районі зокрема в селах Ярунь і Гірки.[8].

При вирощуванні сорту в різних місцевостях Полісся назва його могла змінюватись. Так, зимовий сорт яблук «Зорі» у Житомирській області мав назву «Зорниця», а на Рівненщині – «Зорки».[4,8].

Серед сортів груш на Поліссі в другій половині XIX століття вирощували «Баби» і «Дулі». Деревя цього сорту вирізняються довговічністю. У с. Беки Коростеньського р-ну Житомирської обл. росте груша «Баба», яку було посаджено на початку XX століття. Дерево має масивний стовбур і гілля, велику крону і щороку приносить плоди.[8].

На Рівненщині, Сумщині і нині зустрічається сорт груші «Ільїнка. Груші «Лимонка» вирощували майже по всій території Полісся. Вона дозріває в Спаську. Поширеним був і сорт «Безсім'янка».

На Поліссі найкращим сортом сливи вважалась «Угорка» або «Венгерка». У кожній губернії також вирощували прості сорти слив, які самі насівалися із кісточок або розсаджувалися кореневими відводками.

Вишневі дерева найменш вибагливі до ґрунту. На Поліссі перевагу надавали вишнім сортів «Шпанка», «Володимирська» та «Прості».[20].

На превеликий жаль на початку XIX століття в більшості з селянських садків ніякого сортування плодів не робили. Селяни струшували ранньостиглі сорти плодів і в садку складавали прямо на кучі. Оскільки присадибне садівництво було допоміжним і задовольняло внутрішні потреби, частина плодів використовувалась у свіжому вигляді, частину сушили на узвар.[18, с.4] Сушили в печі вишні, груші та яблука. Яблука для сушки чистили, знімали шкірку і різали на криженички або кружальцями розстеляючи тонким шаром або нанизуючи на нитку при-

в'ялювали на сонці, досушували в печі. З яблук могли шкірку не знімати. Груші м'якші за яблука, вони краще розкипають в узварі, а тому їх сушили цілими не зрізаючи шкірку. Груші не сушать на сонці а тільки в печі.[4,5,8,20].

Зимові сорти з осені тверді і несмачні, а через декілька місяців влежуються, стають добрими і гарними на вигляд. Зимові сорти яблук складавали на горищі або прикопували в землі, на Рівненщині і Сумщині. Найтвердіші яблука можна перетримати зиму в ямах. Ями викопували в сухому ґрунті, невеликі, мішків на 10. Якщо більше то яблука в ямі можуть подавитися і швидко зіпсуватися. Ями копали в вигляді глечика, шия на глибину 1 аршин вузька щоб проліз мішок, а глибше розширюють в боки, до дна знову звужують.[18, с.69,20].

Подекуди пізні сорти яблук і груш складали у ящики і бочки та закопували у землю на глибину, щоб не промерзали. М'які зимові сорти тримали у сухих погребях пересипавши їх піском або попелом у бочках.

По всій території Полісся осінні сорти квасили в бочках що було теж своєрідним зберіганням.

Перелік сортів плодових на початку ХІХ століття був обмеженим. На садибі росло по одному дереву ранніх чи пізніх сортів яблук, одна дві груші. На збування плодів селяни не звертали великої уваги. Тому і не дивно що прибутки від селянського садівництва були мізерними.

На початку ХХ століття під впливом земських інструкторів по садівництву подекуди селяни почали розрізняти плоди по сорту. У цей час в сільській місцевості Полісся на Житомирщині, Сумщині, Чернігівщині і Рівненщині збільшуються площі присадибних садків за рахунок збільшення земельних площ у селян. Розпочинається закупка євреями урожаю вишень та яблук на корню у господарів. Віддавали виручку одразу а урожай забирали по мірі досягання плодових культур. Купували жиди у селян сушені яблука і груші, якщо без шкірки, платили дорожче. На Житомирщині господарі садків самі вивозили вишні у ящиках на продаж до більших населених пунктів чи місць де не було урожаю цієї культури.[4,9].

Внаслідок своїх властивостей вишні і сливи є хорошим продуктом для вживання свіжими. Із них на Поліссі готували наливки, вино, варення, сушили їх. На Сумщині в селі Знобь-Новгородське Середино-Будського району «варення робили зимою. Моють їх от золи кладут в чавун, трут туди сухарній бурак, додавають чуть води і накривають сковородою. Ставлять у печ і тушили». На Житомирщині в зимовий період сушені вишні були для дітей як цукерки.[5].

Окрім споживання свіжими, сушені груші на Поліссі були основною сировиною для приготування улюбленого напою для українців-узвару. Чай із молодих гілочок груш дичок використовували на Сумщині для лікування болю в суглобах. Вживали також кислі груші з картохой. Із червоного бурака і груш робили квас і тримали в погребях.[5,20].

Сушені яблука також використовувались для приготування узвару. І майже скрізь на Поліссі квасили «Антонівку», «Путівку», «Саблук» у дубових діжках. Дно і по боки діжки вистеляли житньою соломою, закладали яблука миті і не биті, заливали водою. Діжки тримали в погребах. Квасили яблука ще разом із січеною капустою.[4,5,8,20].

При наявності 242 селянських винокурних котлів у містечку Середина Буда, що на Сумщині, яблука були хорошою сировиною для виготовлення спирту.[5].

За географічним положенням Полісся має менш придатні ґрунти і природні умови для розведення садівництва ніж південні райони. Однак і тут воно було достатньо розвинутим у другій половині XIX ст.

На даний час селянами збережені поодинокі екземпляри давніх сортів плодкових сортів, які і нині радують урожаєм своїх господарів і можуть бути хорошим матеріалом для селекціонерів при виведенні нових сортів.

* * *

1. Нюрберг А. М. Устав Судопроизводства Торгового. — М.: Правоведение, 1920.
2. Карцов А. С. Какие сорта плодовых растений и где выгоднее сажать. Плодовые районы Европейской России и учреждения образцовых садов. — СПб.: Издание Сойкина П. П., 1915.
3. Географія Української РСР. — К.: О. Т. Діброва, 1958.
4. Денисюк І. І. Звіт про відрядження в Костопільський, Млинівський, Сарненський р-ни Рівненської обл. // Архів Музею народної архітектури та побуту НАН України (далі АР МНАП — І. Д.), 2006.
5. Денисюк І. І. Звіт про відрядження у Середино-Будський, Глухівський р-ни Сумської обл. // АР МНАП, 2006.
6. Положение садоводства в России. — СПб.: Изд-е. Мин-ва Земледелия и Гос. Имущества, отдел сельской экономики и с.х. статистики., 1901.
7. Несен І. І. Звіт про відрядження в Лугинський р-н Житомирської обл. // АР МНАП, 2006.
8. Денисюк І. І. Звіт про відрядження у Лугинський, Новоград-Волинський, Ємільчинський, Коростенський р-ни Житомирської обл. // АР МНАП, 2006.
9. Несен І. І. Звіт про відрядження в Баранівський р-н Житомирської обл. // АР МНАП, 2006.
10. Журнал Деревня, 1902. — № 7.
11. Несен І. І. Историко-этнографичне дослідження шляхетського села Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл. — Рукопис.
12. Паржих В. Я. Руководство к разведению школьных и промышленных плодовых садов. — СПб., 1893.
13. Панов В. Сельский хозяин XIX века. — М.: Изд-е Ширяева, 1838.
14. Яновський Е. Сад при хаті. — Л.: Просвіт а, 1895.
15. Аверкієва Е. Практические советы по садоводству. Яблоня и груша. — М.: Изд-е Тихомирова К. И., 1894.
16. Штенберг П. Н. Закладка нового плодового сада. — СПб.: Изд-е Сойкина П. П., 1916.
17. Шимановский В. Сад крестьянина. — М.: Изд-е Тихомирова К. И., 1895.
18. Чикаленко Е. Розмова про сільське господарство. — Кн. 5. — СПб.: Сад, 1902.
19. Сад і дом. — Кн. 2. — СПб.: Изд-е Сойкина П. П., 1914.
20. Денисюк І. І. Звіт про відрядження у Семенівський, Корюківський р-ни Чернігівської обл. // АР МНАП, 2006.

СНАСТІ ТА МЕТОДИ ЛОВУ РИБИ НА ЗВЯГЕЛЬЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ТА ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

(За матеріалами, зібраними від старожилів)

Рибальство на Звягельщині з давніх-давен було улюбленою справою багатьох чоловіків, ним займались у вільний від основної роботи і сільськогосподарських робіт час. Майже у кожному селі були рибалки для котрих лов риби був основним заняттям, і вони присвячували цьому промислу все своє життя.

Рибалки-старожили нашого краю розповідали, що рибне населення річок Случі, Церема, Смолки було дуже різноманітне: соми, шуки, лини, морени, головані, судаки, лящі, карасі, окуні, плітки (плутки), краснопірки (краснопйорки), в'язі, в'юни, йоржі, пічкурі, верховодки та інші риби.

Рибалки Звягельщини ловили рибу кожен своїми улюбленими снастями та методами. Як правило, це передавалось від дідів-прадідів із покоління в покоління. Рибалки, поселення яких розташовувались біля малих річок чи річечок, мали свої снасті і користувались своїми методами лову, а ті, що біля річки Случі – іншими.

Кожну снасть рибалки виготовляли власноруч, з давніх-давен і до середини ХХ століття. Великий вклад у виготовлення риболовецьких снастей вносили жінки. Комар Якилина Олександрівна – 1915 р. н. із с. Красилівка розповідала, щоб сплести рибальську сітку потрібно було – посіяти льон, вибрати його, постелити (певний час він повинен лежати), обмолотити, оббити гупою кострицю, терницею обтерти решту, вичесати волокно, спрясти нитки. Тоді із ниток виготовляли чоловіки різні рибальські снасті. Кожна снасть виготовлялась за своєю технологією. Пришепа М.К. – 1924 р.н. із с.Михіївка розповідав, що його дід виготовляв снасті із волосся кінського хвоста. Волосся зв'язували, сплітали у дві, три і більше ниток, тоді робили вудки. Гачки виготовляли із проволочки, жерстянок, гвіздків та викувували у кузні. Ості на п'ять, сім, дев'ять зубів викувували у кузні, а хто не мав можливості – вирізали із міцної жерсті. Каркаси для снастей робили із дерева. Ятери, коші, верші обплітали вербовими прутиками та переплітали хмелем.

Сітки для різних снастей плели із лляних ниток. Тимошук О.Р. 1923 р. н. із с. Михіївка розповідав, що для міцності нитки із льону кип'ятили годину у відварі із дубової кори, це також фарбувало нитки, і снасті із них були менше помітні у водоймах. Якщо потрібні були дуже міцні снасті на сома чи щуку, то їх виготовляли із конопляних ниток.

Рибалки нашого краю в кінці XIX та на початку XX ст. віддавали перевагу колективним методам лову риби.

ВИГІН РИБИ. Це зимовий колективний метод лову риби. Дмитришин Олексій Пилипович 1923 р. народження із с. Гульськ згадував, що так ловили рибу у р. Случ за його життя кілька разів ще перед війною. Цим методом лову користувалися перед різдвяними святами та масляною. Збиралися всі чоловіки кутка села – 25-30 осіб і прорубували р. Случ у ширину на 50-60 см у найвужчому місці. У прорубаному місці ставили сітку чи невод за течією, а проти течії сітку. Біля сіток залишали 10-15 найсильніших чоловіків, а решта людей йшли вверх за течією 500-800 м і розташовувалися на річці в три ряди у шаховому порядку, і кожен рубав собі невеличку ополонку. На палку довжиною 2,5-3 м насаджували колодку від воза, або виточену деревину, яка була у середині порожня, виготовляли бовт, яким бовтали по дну річки. Так повторювали тричі. Дуже чоловіки витягували сітку, вибравши рибу, сітку ставили на місце, витягували сітку чи невод. Коли друга сітка уже на місці, знову рубали ополонки, бовтали бовтами у воді, доки не підійдуть за 10-20 м до сітки. Так можна було наловити кілька возів риби. Рибу ділили між собою.

ЛОВ КУБОШЕЮ. Кубоші, за словами Косянчука Кузьми Йосиповича – 1939 р.н. уродженця с. Перелісок, виготовляли з березових, ліщинових чи вербових прутиків, якими оббивали трьохгранний каркас. Кубоша завдовжки 1,5-2 м, її ставили зимою в ополонку на став чи у річку до верху отвором, влітку – під верби, як правило, на ніч. Витягнути кубошу з ополонки могли двоє чи троє рибалок. За один лов кубошею можна вплимати до 20 кг риби під час зимового лову. Кубошами ловили і ловлять рибу зимою і літом на Церемі та Случі у північно-західній частині Звягельщини.

ЛОВ РИБИ НАПЛАВОМ. Так ловили рибу батько та дід Сербіна В.С. 1930 р. н. з с. Курчиця. Для цього лову потрібно не менше як троє рибалок та дві рибальські сітки. У найвужчому місці перегороджували сіткою річку, тоді відпливали на човнах вверх за течією на 700-800м, троє чи четверо рибалок розкидали другу сітку або волок і тягли (плавили) її униз за течією, де заздалегідь була поставлена сітка, так би мовити, заганяли рибу у сітку, що стоїть. Тоді вибирали з води сітку, якою плавили, за нею – й іншу.

ЛОВ ВОЛОКОМ. Як розповідав нам Юхимчик Павло Макарович 1927 р. н. з с. Стрієва, волоком ловили рибу ще його діди і прадіди. Річка Смолка невелика, тому волок можна розташовувати на всю ширину річки. Волок складалася із крил – двох сітчастих полотен довжиною 2-3,5м, шириною 1-1,5 м, між ними вшивався куль довжиною 2,5-3 м у вигляді конуса. У цьому лові брали участь 3-4 рибалки. Двоє розтягували волок на всю ширину річки і тягли його, третій рибалка поправляв куль, четвертий виганяв рибу з-під кушів.

ЛОВ КЛИМНЕЮ. Каркас климні у вигляді трикутної призми обтягували сіткою, один бік відкритий. До каркаса з двох боків прив'язувалися

шнури, двоє рибалок тягли климню проти течії, коли почують стук у климні, швидко піднімають догори. Климнею ловили різну рибу переважно влітку, зокрема щуку, яка йшла на нерест. Так ловили рибу на Смолці, Церемі, Тні. Про це розповідав Петро Якович Назаров 1930 р. н., уродженець с. Кануни.

ЛОВ КРИГАМИ. Криги використовувались для лову риби вброд. Пришепа М.К. повідомив, що крига нагадує розкриту книгу, обидва полотна кріпляться під гострим кутом до двох жердин, що з'єднані між собою кільцем, у яке вставляли палицю. Розміри полотен могли бути різні. Двоє рибалок тягли кригу за жердини, а третій слідував за палицею. Коли перед кригою накопичувалось багато риби, палицю виймали, жердини зводили до купи. Кригу з рибою виносили на берег.

ЛОВ ОСТЯМИ НА ПОСВІТ. Сербін В.С. розповідав, що на посвіт ловили рибу у р. Случ восени – жовтень, листопад, коли дуже чиста вода. Як починало темніти трое рибалок сідали в човен, закріплювали каганець з лучиною (тріски ялинового пенька) на "носі" човна і тихенько пливли річкою, один із рибалок керував човном, інші наколювали рибу остями. Коли каганець висвічував воду, риба стояла на місці і не відпливала від човна. Ості рибалки на 3-5 або 7 зубів. Середній зуб був з гачком на дві сторони. Ширина ості складала 20-25 см, довжина палки – 1,5-2 м.

ЛОВ САКАМИ (топтухами.) Двоє рибалок ставили, або тягли великий сачок і бовтали ногами, третій виганяв рибу з-під кушів, спрямовуючи її до сачка.

Для лову риби одним рибалкою снасті були іншими.

ЛОВ ХВАТКОЮ. Хватками ловили рибу на Звягельщині майже всюди. Хватка була 2×2 або 3×3 м (хто яку підніме). Сітку кріпили до тонких вербових обручів навхрест відповідно 2 чи 3 м, тоді обручі прив'язували до хватилна довжиною 5,5 м або 6 м. Ставили на сохи, опускали у річку. Так ловили у ХІХ ст., ловлять і тепер. Дмитришин Олексій Григорович із Гульська розповідав, що у них до обручів кріпилося паралельно три сітки, це збільшувало улов риби. Жодного разу хватку не піднімали без риби. Хватками ловлять рибу, коли дуже велика вода.

ЛОВ КОШАМИ, ВЕРШАМИ. Коші вони ж ятері, верші. Ці снасті, як правило, плели із вербових гілок переплітали хмелем. Коші виплітали, як повідомив нам Назар Петро Якович із с. Кануни, невеликих розмірів. Більші коші заплітали повністю, у менших куль не заплітали, а лишали отвір, до якого кріпили великий мішок із сітки або тонкої тканини. Робили на малих річках гатки і ставили 2-4 коші (скільки хто мав). Дуже багато ловили риби у лаводок та під час нересту. Ставили їх на ніч. За день ловили у 40-х роках ХХ ст. 30-60 кг різної риби.

НАСТАВКА. Наставку виготовляли із двох обручів та сітки з великими вічками, зверху сітки чи із середини прикріпляли тонку тканину. До верхнього обруча прикріпляли з двох боків шнур. Рибак іде берегом або пливе

на човні вздовж берега. Коли бачить бульки на воді, швидко накриває наставкою і бовтом бовтає кругом: лини, в'юни та інші риби, що полюбляють мул, випливають під верх і потрапляють до пастки.

Так ловить рибу Андрійчук Микола Костянтинівич із с. Гульськ 1933 р. н., так ловили рибу його батько і дід.

НАМІТ. Сітку шили мішком довжиною 1,5-2 м. Зашитий кінець трохи затягували. До незашитого – прибивали чи пришивали до нижньої стінки поперечину, яка прибита до довгої палиці (3,5-4,5 м). У непришиту сторону затягували вільно шнур. Коли тягли наміт – шнур піднімався, тим самим створював пастку для риб. Поліщук Євген Григорович 1920 р. н. з с. Ржадківка так ловив рибу із своїм дідом та батьком.

У наміт потрапляла різна риба, йому пощастило ловити навіть білуг вагою 5-7кг.

НА ВУДКУ (вудицю). Найпоширенішою снастю рибалки була вудка. Вудиці виготовляли із волосіні (волосся конячого хвоста), або лляної чи конопляної нитки. Волосини зв'язували, сплітали у кілька ниток, досягнувши потрібної довжини прив'язували одним кінцем до вудилна, до іншого кінця прив'язували грузило та саморобний гачок.

Вудкою ловлять риб усюди. У XIX та першій половині XX ст. Гачки були примітивні, саморобні. На вудку можна спіймати будь-яку рибу, навіть великого сома. Потрібно було знати тільки яку треба наживку для тієї чи іншої риби.

НА КОЗЮЛЬКУ, РОГУЛЬКУ (рогатку). Шнур намотували на рогульку. Рогулька прив'язується до мічної вітки дерева, що схилилася над водою. На кінець шнура, як розповідав Іван Петрович Романчик, прив'язують шматки дротика із саморобним гачком і насаджують рибку – живця. Рогульку ставили на ніч, на хижу рибу (шуку, сома, лина, білугу, окуня). На рогульку ловили у нас на Звягельщині у XIX–XX ст. на Случі, Церемі Смолиці..

ДОРІЖКА. Доріжка – це шнур довжиною 30-40 м, змотаний на паличку чи мотовильце, до кінця якого прив'язана саморобна плаваюча блешня чи добре насаджений на гачок живець. На доріжку краще ловити двом рибалкам – один керує човном, інший розмотує доріжку, сидячи у човні, і міцно тримає паличку, до якої прив'язана доріжка.

В. С. Сербін ловить на доріжку один. Шнур тримає у зубах, закидає його за вухо, щоб швидше було чути, коли зловиться риба. Підтягує рибу тихенько близько до човна і сачком піднімає рибу у човен, або приголомшує її чимось тяжким. На доріжку ловлять велику рибу: шук, сомів, судаків лінів... Краще ловити раненько, або під вечір, у серпні і вересні.

ШНУР або **ПЕРЕМЕТ.** Шнур із конопляних ниток брали такою довжиною, щоб було достатньо закріпити на другому березі річки. Через певні проміжки чіпляли до шнура залежно від глибини волосін чи нитки 50-60 см завдовжки з гачком. На кожен гачок чіпляли наживку – маленьку рибку чи великі черв'яки. (На різну рибу – різна наживка).

Таким чином ловили рибу майже в усіх селах Звягельщини.

НА ПУЧОК. Я.О. Комар навчила ловити рибу її баба. Потрібно зрізати пучок ситника чи рогоза, зв'язати. Взяти конопляну мотузку потрібної довжини, на кінець якої прив'язати гачок, інший кінець мотузки на ситник і змотати, а ситник прив'язати до вербової гілки чи ситнику, що росте поряд. Рибалка сидить на березі та стежить за пучком.

БЕЗ РИБОЛОВНИХ ПРИСТОСУВАНЬ. Баба та мати Комар Якилини завжди ловили рибу там, де замочували коноплі. На другий день після замочування конопель риба випливала на поверхню, де її збирали. Вона, мабуть, отримувала часткове отруєння від конопляного настою.

Діти та підлітки влітку ловили рибу руками під камінням.

НА ГОРЩИК. Так ловити сома навчив Андрійченка Анатолія Васильовича 1935 р. н. ще в дитинстві старий сусід-рибалка. Перед тим як ловити сома, потрібно знати, де є у річці глибокі ями, у яких, як правило, мешкають соми. Треба взяти невеличкий горщик, зварити в ньому кашу із невеличким шматочком старого сала, взяти прямо з жару, зав'язати у тонку шматку, щоб каша не висипалася, і кинути його у річку, де яма, і чекати. Через кілька хвилин сом випливає, обпікши собі стравохід.

Отже, на Звягельщині рибалки виготовляли усі снасті і пристосування до них самостійно і використовували їх під час рибної ловлі. Снасті можна виділити у дві групи: для колективного лову та для лову одним рибалкою. Снасті колективного лову: сітки, волокни, неводи, кубоші, климні, саки, ості. Снасті для лову одним рибалкою: хватки, наставки, коші, ятери, ості, наміти, а також шнури – перемети, козюльки, доріжки, вудки.

Усі снасті для колективного лову, а також хватки, наміти, ятери являються браконьєрськими. Заможні рибалки Звягельщини могли ловити рибу усіма вищезгаданими снастями, а бідний людина лише тими, де був непотрібний човен.

*Г. М. КОЛЕСНИК
(смт Городиця)*

ЛЮБТОВ. СПРОБА ОЖИВИТИ МИНУЛЕ (Огляд зібраних краєзнавчих матеріалів про зникле село)

Було колись село, загублене в лісах нашого Полісся, далеко-далеко від усіляких там культурних та адміністративних центрів. Небагато знайшлось би сіл, котрі могли б змагатися з ним своєю мальовничістю та неповторністю. Тулилось воно біля берега Случі, тихий плин якої в цьому місці збурювала гребелька водяного млина — шум води чудовою музикою сповнював всю округу. До того ще уявіть собі величезні камені, що розляглися біля річки, підставляючи сонцю округлі свої боки, високий протилежний берег Случі,

пагорби, вкриті шалками чагарів, у видолінку — болотце з голосистими жабами, велетні-дуби та старезні груші над ним, декілька лісових річечок та струмків обабіч села і ліси та узлісся — скільки око бачить навкруг.

І стає зрозумілим, чому предки назвали це село Любтов — дуже вже любя кожному ця сторона; хто хоч раз тут побував — вертався сюди знову і знову.

Споконвіку жили тут люди працьовиті, мудрі, совісні; були вони і дбайливими господарями, і хорошими сусідами, і дотепними співрозмовниками. Було колись село...

А який же зараз Любтов? А ніякий! Нема Любтова... Лише по старих хатнишах та бур'янах, які так люблять обживати колишні обійстя, можна здогадатись, що колись тут селилися люди. Лишився колишній Любтов лише в солодко-гірких спогадах його дітей — тепер вже літніх людей, яких доля розкидала по світу. Не одному колишньому любтовцю стискається серце, коли він буває тут. «На Любтові і сонце інакше сходило», — з тугою казав дядько Фелько (нині, на жаль, вже покійний), згадуючи свою милу батьківщину. Репресії, голодомори, знищення хутірської системи, виселення поляків стерли Любтов з лиця землі.

До болю жаль віддавати на поталу часу неоціненні духовні скарби, які поволі чахнуть в пам'яті, вкриваються попелом забуття та й відходять у вічність разом з колишніми любтовцями. Хочеться зберегти хоч щось для небайдужих душ. Якщо такі ще є...

Було колись село, де й мені випало щастя провести перші роки свого життя (на жаль, Любтов тоді був уже лише хутором з восьми хат). Отже, ласкаво прошу на Любтов (саме так казали — «на Любтов», а не «в Любтов»). Пройдіться його чистими стежками, зайдіть в його затишні обійстя, погляньте в очі його жителям — правда зробіть це уявно, бо в дійсності це неможливо, і можливим вже ніколи не стане...

Було колись село...

Отже, подорож Любтовом може бути лише уявною. А запрошує до неї книга «Любтов. Спроба оживити минуле», яка з'явилась на світ як результат систематизації краєзнавчих матеріалів, зібраних за багато років. Вірніше сказати, що ці матеріали лише записувались останній десяток років, а серцем вбиралися протягом всього життя: адже, як рослина кореннями вбирає життєдайні соки землі, так і людина вбирає в себе духовні надбання того народного пласту, з якого тягнеться її коріння.

Доречно сказати, що ця книга — не наукове дослідження, а лише матеріали, котрі потрібно було зібрати, записати, зберегти від забуття. Матеріали, котрі час від часу поповнюються новими краплинками спогадів. Матеріали, які можуть бути цікаві не лише колишнім любтовцям...

Спочатку думалось, що записів буде не так то й багато, але з часом в пам'яті зринали все нові й нові грані минулого, проглядали крізь морок років давно забуті лиця. Ще жебонить неповторна музика води на любтов-

ській греблі, а іноді здається, що весняний легіт доносить п'янкi пахоші молоді любтовської м'яти з берегів Случі... Бачу, що те ж саме діється і з моїми добрими помічниками — теж колишніми любтовцями, котрі встигли там пожити куди більше мене... А тепер вони істотно доповнили мої дитячі спогади, за що я їм невимовно вдячна.

Зараз в книзі 19 розділів. 20-м міг би стати розділ «Заклинання» — матеріалу для нього досить, але мудрі любтовці переконані, що такі речі, як заклинання — не для сторонніх вух, повідомлені комусь, вони втрачають свою силу, більше не можуть бути в пригоді людині. Шануючи волю носіїв цього різновиду народної мудрості, не подаватиму її до всезагального ознайомлення.

Не вдалося записати достатньо багато любтовських загадок, щоб подати їх окремим розділом, хоч ті, які пригадали, дуже колоритні.

Отже, книга має такі розділи:

1. Було колись село (замість передмови).
2. Розташування Люптова.
3. Історична довідка.
4. Як виглядало село.
5. Люптовські садиби, будинки та господарські будівлі.
6. Про походження деяких географічних назв.
7. Заняття любтовців.
8. Люптовські дитячі ігри та розваги.
9. Люптовські страви.
10. Люптовські таємниці.
11. Люптовці. Штрихи до портретів.
12. Люптовська мозаїка (шматочки спогадів).
13. Люптовське весілля.
14. Люптовські повір'я та забобони.
15. Люптовські прислів'я та приказки.
16. Деякі особливості любтовської говірки.
17. Пісні Люптова.
18. Люптовські вишивки.
19. Побрехеньки діда Ліксандра.

Розділ «Розташування Люптова» доповнено планом, який дає уявлення про положення Люптова щодо нині існуючих населених пунктів.

Розділ «Історична довідка» написаний Володимиром Петровичем Колесником, котрому вдалося відшукати деякі матеріали про Люптов у Житомирському архіві.

Розділи «Як виглядало село» та «Люптовські садиби, будинки та господарські будівлі» ілюстровані багатьма рисунками, схемами, планами, добірками старих та сучасних світлин, що допомагають уявити неповторний вигляд цього села і ніби побувати в гостинних домівках поліщуків.

З розділу «Заняття любитовців» стає зрозумілим, наскільки різнобічними були вподобання селян, їх щоденні справи, наскільки вмілими, майстерними і навіть творчими були наші предки, як кожна сім'я вміла забезпечити себе майже всім необхідним і при цьому жити в мирі й злагоді з природою, з усім навколишнім світом. Нам, котрі за добро відповідають природі злом, котрі стали такими невмілими та безпорадними, залежними від усіх та всього і при тому стали такими черствими та жорстокими, було б чому повчитись у предків-любитовців. Було б лише бажання читати та думати...

Наступний розділ знайомить з любитовськими дитячими іграми та забавами — такими веселими, повчальними, гармонійними, як тепер сказали б — насиченими доброю енергетикою.

Розділ «Любовтські страви» розповідає, як харчувались селяни, хоча основна увага тут звернена не на харчування взагалі, а лишень на ті страви, які характерні саме для Люботова. За поданими описами можна навіть спробувати приготувати давно забуті страви. Між іншим, у книзі розкриті деякі «секрети» родинних страв, які колись цікавили багатьох...

У розділі «Любовтські таємниці» розповідається про незбагненні випадки, якими колись славився Любот, і пояснення яким так і не знайшлося. Сюди ж включено ілюстративно-текстовий додаток «Надприродні сили Люботова» — про те, що колись у народі називали «нечисть», а також «Ляки» — оповідки про те, що колись «лякало» людей.

Розділ «Люботовці. Штрихи до портретів» знайомить з найцікавішими, найкolorитнішими постачами Люботова. Допмагають в цьому старі фотокартки, а також добірка дружніх шаржів «Любі любитовці».

Розділ «Люботовська мозаїка» — це спогади любитовців та про любитовців, які яскраво ілюструють широсердність та мудрість селян, їх веселу вдачу, багато розповідають про побут, про історичні події, що зачепили Любот, — без цієї «мозаїки» мальована в уяві картина Люботова була б менш яскравою.

У розділі «Люботовське весілля» подано опис всього весільного обряду — від короваю до похмілля. Кожне його дійство щедро пересипане весільними піснями — то ніжно-ліричними, то жартівливими і навіть дошкульними. Опис обряду досить повний, завершений, в книзі займає 14 сторінок.

Люботовські повір'я та забобони в багатьох випадках диктували селянам способи їх поведінки. Частіше вони є виразниками глибокої народної мудрості, а деякі дивують своєю незрозумілістю. Повір'я та забобони зібрані у групи: «Побут», «Рослини та тварини», «Природні явища».

Люботовські прислів'я та приказки (їх зібрано біля 140) свідчать, якою соковитою та образною була мова любитовців. Часто ці «перлини» щедро приправлені перцем «мішненьких» народних слівць (але ні в якому разі не матюків, до такого любитовці ніколи не принижувались, в усякому разі я такого ніколи не чула).

У невеличкому розділі «Деякі особливості любтовської говірки» зроблено спробу проаналізувати, чим мова любтовців відрізнялася від говірки жителів сусідніх сіл.

Любтов був надзвичайно співучим селом. Пісень там лунало безліч. В розділі «Пісні Любтова» записано 80 з них — ті, котрі не доводиться чути деінде (хоча, не будучи спеціалістом, тяжко вирішити, котрі з них є дійсно забутими). Аналіз текстів декотрих з них говорить на користь того, що з'явилися вони саме тут. А деякі з пісень хоч і відомі, але мають свої специфічні закінчення або відмінності в усьому тексті, або співаються на зовсім іншу мелодію. В книзі подаються лише тексти пісень; якості записаних мелодій низька, хоч і це зробити було нелегко.

В розділі «Любтовські вишивки» після короткого опису особливостей цього виду народної творчості на Любтові вміщено рисунки 117 візерунків оригінальних любтовських вишивок (зразки збережені), а також світлини фрагментів вишиваної весільної сукні з домотканого полотна.

Заключним і найбільшим розділом книги є «Побреженьки діда Ліксандра», багато ілюстровані рисунками автора. Дід Ліксандер (Менчинський Олександр Андрійович) був людиною надзвичайної вдачі, наділеною безліччю талантів. Одним з них було вміння неперевершено розповідати свої славнозвісні «побреженьки» — дуже смішні міні-оповідання, лишаючись при цьому цілком незворушним. Він же і назву дав такому жанру усної любтовської народної творчості — «побреженьки». Вдалося їх пригадати біля 140, але частина з них до книги не вміщена через їх надмірну «пікантність» (біля десятка). Немало вже людей читали ці побреженьки, і жодного вони не лишали байдужим.

Отже, матеріали зібрані, систематизовані, хоч їх доповнення та уточнення не припиняється. Дуже жаль, що ідея записати любтовські матеріали не з'явилась раніше. І, на щастя, вона не з'явилась занадто пізно, наприклад, ще років через десять...

Нема вже Любтова і ніколи не буде. Безжалісні руки відпочивальників, яких сюди тягне з усієї округи як магнітом, рознесли і спалили на вогнищах старенькі бруски останньої любтовської хатини — мого діда Ліксандра та баби Уляни. Лише бур'яни та чагарі розростаються все пишніше. Та ще садки старі лишилися — у молодшій частині села є ще і яблуні, і груші, і вишні, а в старішій — лише сливняки. Дідова криничка ще й досі поїть людей доброю водою, але знайти до неї дорогу серед молодих хашів зараз нелегко. А колись же тут були такі чисті доріжки, що й малим босим ногам не страшно було бігати...

Такий-то зараз Любтов — вже не село, і не хутір, як в останні роки свого існування, а лише урочище. Мине якийсь час — забудеться і сама назва, зітреться в пам'яті нащадків. А якщо спробувати протистояти цьому?

А скільки сіл зникло у всій нашій Україні! Який неоціненний скарб народної мудрості зникає разом з ними! Чи варто нам бути такими зло-

чинно марнотратними і непоштивими до своїх предків, нехтуючи цим скарбом, не прагнучи зберегти його для себе та майбутніх поколінь? А якщо уявити, що знайдеться колишній житель кожного зниклого села, котрий запише про нього все, що зможе? Яка картина ще недавньої України вимальовалась би! України, якої вже ніколи не буде, України без телебачення і комп'ютерів, зате зі ширими народними піснями, танцями, іграми, з чудовими обрядами та звичаями. Ми підійшли до крайньої часової межі, коли це зробити ще можна. Поки не відійшли ще люди, котрі жили в тих селах, поки вони можуть поділитись своїми спогадами. А нехтування джерелами нашої духовності веде до вражаючого зубожіння духу. І тоді наші діти змагатимуться, хто більше вб'є жертв у комп'ютерних іграх, а наші наречені співатимуть:

*«Женіха хотела-ла-ла-ла,
Вот і залетела-ла-ла-ла»*

замість ніжно-ліричного:

*«Ой ходила я, дружечки, в вишнев сад,
Та й на мою голівоньку білий цвіт упав».*

Про людину, котра покинула цей світ, говорять, що вона живе доти, доки її хоч хто-небудь згадає на цій землі. А чи не можна це ж саме сказати і про померле село? Мабуть і село не зникне на цій землі доти, доки про нього згадуватимуть як про реально існуюче, доки пам'ять буде кликати до життя його мешканців, відновлювати його події, відроджувати весь його дух. То ж нехай ще і ще раз оживає пам'ять про прекрасну батьківщину багатьох хороших людей — **Любтов.**

*О. О. ВАСЯНОВИЧ
(м. Київ)*

СПОСОБИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛИВОЮ ТА ГРАДОМ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

За всієї своєї достовірності народна метеорологія мала у своєму складі чимало забобонних повір'їв. Зокрема, намагаючись гарантувати урожай та уникнути небажаних погодних явищ, поліщуки широко послуговувалися магічними обереговими засобами, численними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні. Серед народних методів запобігання стихійних лих поліщуків можна виділити магічно-обрядові дії для

відвернення, припинення дощу та граду (використання освячених у церкві речей (свічки, зілля); використання інших предметів (лічне начиння); перекушування граду; закопування у полі недоїдків; випалювання хрестів; дії по відверненню хмар).

В етнографічній літературі і в самих народних уявленнях, як можна судити за розповідями інформаторів, часто не розмежовуються магічні прийоми зупинки чи протидії граду і способів припинення дощу, грози, бурі, взагалі негоди, відведення градових чи грозових хмар і т. д. (звичайно тут не йде мова про такі специфічні способи, як перекушування граду). Це цілком природно, адже по-перше, за негоди могли використовуватися деякі універсальні засоби і способи магічних дій, які відвертали, за народними уявленнями, стихійні біди; по-друге, деякі види ритуалів, утративши своє мотивування і прямий зв'язок з народним міфологічним світосприйняттям, могли легко переноситися з однієї ситуації на іншу, зберігаючи лише загальний традиційний обереговий смисл чи виконуючись механічно.

Особливого значення на всьому Поліссі надавалося свічці, яку освячували у церкві на Стрітіння (15 лютого), яке у деяких районах України називали «Громниці» [15, 198]. Можливо в минулому «Громниця» була давньопоганським божеством весняних гроз і вшановувалася нашими предками-слов'янами одночасно з початком часу боротьби тепла з холодом і перемоги першого над останнім [6, 106]. У тих районах, де існувало вшанування Пресвятої Діви Громничної на свято Стрітіння проводилося освячення свічок, які називаються громішна (с. Мелені Коростенського р-ну; Заньки Радомишльського р-ну), громнечна (с. Потаповичі Овруцького р-ну), громнічна (с. Левковичі Овруцького р-ну), громовиця (с. Івановичі Червоноармійського р-ну; Приворіття Брусилівського р-ну) [7, 257]. У Білорусії таку свічку зберігали протягом року в коморі, звідки виносили в поле, коли сіяли хліб та починали жнива [6, 108–109]. Проте назва свічки сама вказувала на її основне призначення. Громішну (стречальну) свічку палять, коли велика гроза (с. Мелені Коростенського р-ну). Як ото гриміт, гроза велика, то вже перад усіма окнами треба свечку посветит (с. Левковичі Овруцького р-ну).

Окрім Стрітіння навесні був ще один день присвячений вшануванню грому: четвер на Страсному тижні наші предки присвячували Громувику. Селяни після всьонічного стояння приносили з церкви запалені воскові свічки і випалювали ними на хатніх одвірках та сволюку або стелі ближче до покутя хрести для оберігання оселі та всього господарства від нечистої сили. Поставлена в вулику, свічка мала принести велику кількість меду [13, 12]. Проте, інформатори стверджують, що коли її світити під час грози, це оберігає дім від удару грому. Хрести малюють свечкою на сволюці, щоб гром не попав у хату (с. Старий Дорогинь Народицького р-ну).

Для посилення магічної функції громової свічки її освячували у церкві кілька разів, частіше протягом кількох святкових днів, які утворюють комплекс Великодніх свят: Чистий Четвер, Страсна П'ятниця, Великдень. *В чисті чотвер треба съватити, йти до церкви, у п'ятницю плащаницю носят кругом церкви, паску съветет із тисю съвсчкою. До вже, як ото гриміт, гроза велика, то вже перад усіма окнами треба посъветит съвсчкою* (с. Левковичі Овруцького р-ну).

Спалення вербових гілочок також мало уберегти хату від попадання у неї блискавки, яка за уявленням наших предків влучала у нечисту силу, яка ховалася грози у димарі, під деревами, копицями тощо. *Коли велика гроза, то щоб вона не спалила хати, палять свячену вербу* (с. Іванівка Коростенського р-ну) [11, 146]. Крім верби поліщуки використовували й інші предмети, зокрема, хрещенські соснові чи ялинкові галузки, стрітенські васильки, троїцьке клечання тощо. *Як гроза, до палили под коменом, на пріпеку ту сосну, що ставица, як воду съватять. Люде ламали, брали додому і палили* (с. Чоповичі Малинського р-ну). *Паньку (троїцьке клечання) палять у печі, щоб не було пожежу* (с. Хочине Олевського р-ну). *Василькі, якіс съватили на Стреченніс, покласти по вуглах, щоб гром не бив* (с. Барвінки Малинського р-ну).

Піч та пічне начиння символічно асоціювалися з сонцем, спекою, засухою. Про це переконливо свідчить використання у минулому пічного начиння у ритуалі зупинення граду, відвернення грози. *Як іде град, то вікідають надвор ту лопату, що хлеб садить, щоб хлеба град не бів* (с. Чоповичі Малинського р-ну). *Як град ішов, то віносили дежжі тие, що хлеб пекти, лопату ту, що хлеб сажали, кочергу, що вігребаш жар — все віносили надвор* (с. Білорівніч Олевського р-ну). *Град як ішов, брали коцюбу, що як виймаеш з печі хлеб, цю лопату, що сажаш хлеб, нахрест викидали надвір* (с. Романівка Новоград-Волинського р-ну). Нерідко ритуальне відвернення граду проводилось тією ж хлібною лопатою разом з іншими предметами: кочергою, рогачем, вилами, сокирою, діжею, сковорідкою, скатертиною, мітлою, вербою тощо [17, 55].

На Житомирщині при граді хлібну лопату разом з кочергою викидали нахрест на подвір'ї. Хрест за давніми уявленнями слов'ян символізував сонце та вогонь, а це подвоювало магічні дії. *Як великі град, то вікідають надвор п'єкальну лопату і коцюбу. Їх або ставлять обертими об стіну, або вікладають на порозі нахрест* (с. Мелені Коростенського р-ну). Скоріше за все в минулому ці дії мали повсюдне розповсюдження, проте з часом ця традиція могла затертися, залишившись лише у вигляді виставлення пічного начиння з хати.

Зафіксовані на Житомирщині ритуали зупинки грози та граду за допомогою пічного начиння притаманні жителям інших етнокультурних слов'янських зон, зокрема полякам [19, 79; 20, 212–232]. Близьким до цього є білоруське вірування, що коли під час пожежі обійти хату з хлібиною, то пожежа припиниться [2, 22].

Окрім того, що пічне начиння викидали з хати, окремі старожили зазначали, що потрібно виставляти пічне начиння проти хмари. *Один вбіг з двора із заслонкою, що п'єч заслонювать, коцюбу, вілікі у вулиці поставив протів хмарі. Перематалось, тай нема* (с. Барвінки Малинського р-ну). Інколи вони вказували в яку сторону має йти хмара, відганяючи її від рідної хати або христили лопатою хмару. *Як град ішов, то лопату з хати віносили. Трі рази махнув і разніе боки: вперед, влево, вправо і ставіш ручкою униз* (с. Потаповичі Овруцького р-ну).

Окрім викидання з хати пічного начиння важливою обрядовою протидією граду стало його перекушування. Як починає падати град, то перекусити градину, пожувати цей град і викинути на землю, то град уменшитця (с. Дворець Житомирського р-ну) [12, 10]. Інколи інформатори зазначали, що потрібно перекусити три чи дев'ять градин, що мало посилити магійний вплив на погоду. Ці числа з давніх-давен оточені різноманітними символами мудрості, долі, знань. Число «три», наприклад, зустрічається у релігійних віруваннях більшості народів. Ще у стародавньому Вавилоні поклонялися трьом божествам: Сонцю, Місяцю, Венері. Трьох богів – Гора, Осіріса та Ізиду знали у Єгипті [3, 115]. Християнський Бог теж виступає у трьох іпостасях – Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух. Число «дев'ять» входить до розряду загальнослов'янських сакральних чисел, яке отримується трикратним повторенням тріади [18, 629–631]. Як іде град, до беруть перекушують трі градини (с. Чоповичі Малинського р-ну). Перекусить 9 градин, щоб град не бів, щоб больш не було (с. Хочине Олевського р-ну).

Народна практика виробила також значну кількість різноманітних форм відвернення граду, пов'язаних із замовляннями та молитвами. За свідченням інформаторів, деяким ворожбитам це було під силу – стихію або зупиняли або відправляли вбік від села. Особливого значення надавалося обрядам заклинання градових хмар, які здійснювали спеціально найняті громадою регулярно-практикуючі носії езотеричної традиції – градівники, хмарники.

На основі надрукованих загальнослов'янських даних М. І. Толстой виділив зону розповсюдження вірувань про «хмарників», яка охоплює Далмацію, Чорногорію, Герцоговину, Боснію, частково Західну Сербію і Воєводину, де відмічається сліди боснійської колонізації [16, 5]. Як свідчать архівні та польові матеріали, на Житомирському Поліссі були такі люди, які могли відвернути хмару не використовуючи ніяких предметів. Є такі люди, що і хмару розгонілі. Хмара іде така, що аж туча, то шось вйде надвор да помолітца, дий розійшлися хмарі (с. Левковичі Овруцького р-ну). Наша суседка, як мав іти дощ з громом, виходила з іконою з дому. Віде да помолитца, така ікона є Божа. Пойде хмара і дощу не буде, і грому. Ізжене (с. Йосипівка Малинського р-ну).

Цілком закономірним є факт, що інформатори набагато менше дають свідчень про хмарників, адже у радянські часи влада вела широку боротьбу зі всякими забобонами. Серед архівних матеріалів, які зберігаються в

наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ знаходиться легенда про чоловіка, який був наділений надзвичайною силою у боротьбі з несприятливими погодними явищами. Є такі люде, що хмару можуть одвертати. Саме в жнива один чоловік жав із сим'єю на полі. Аж тут гульк, десь взялася хмара, та така чорна й велика, що страх. Прийшла ця хмара просто поля цього хазяїна та й стала. Подививсь хазяїн на цю хмару тай каже: «Велика хмара — буде град. Треба її одсилати далі.» Помоливсь Богу і пошла ця хмара, коли гульк, аж знов суне ця вода чорна, і так ходить на всі боки, скрись її одвертують. Ревло-ревло, аж гуділо, коли це йде сивий чоловік, прийшов до цього чоловіка та й каже: «Пусти!» «Ні, не пущу» — сказав чоловік. Він знову: «Пусти, а то лопну!» «Коли хоч, так іди, тильки, щоб на поля та огороди не йшов, а скрись по дорозі». І не стало того чоловіка. Ех, як пішов дощ та град, так і чуть нігде не звернув, крім дороги. По дорозі було на два аршини граду, а поля та городи були сухими (с. Андрієвичі Ємільчинського р-ну) [8, 60–61]. Подібна легенда була зафіксована співробітниками Інституту слов'янознавства та балканістики РАН у 1993 р. у с. Синевир Межигірського р-ну Закарпаття [4, 30–31].

Зовсім фрагментарно на Житомирському Поліссі представлений спосіб відвернення градових хмар за допомогою палиці, якою відігнали вужа чи змію від жаби. Кажуть, що єсть такіі люди, що він має такую палочку, що гадюка вужа хтіла з'їсти, а той чоловік прийшов туди, розигнав їх. То тею паличкою він розганяє й хмару з градом (с. Дворець Житомирського р-ну) [12, 3]. Така палиця наділена іншими магічними властивостями у різних народів слов'янського світу: з її допомогою розладнують шлюб, полюбовні відносини, полегшують пологи, виграють суд, укладають торгові угоди тощо [5, 389].

Жителі Житомирщини практично всюди зазначали, що для відвернення грози потрібно молитися. Як заgrimить, то я молюсь: «Господь-Сава, твоя земля, твоя і слава» (с. Українка Малинського р-ну). Апостола Марка поліщуки називали Марком-ключником, який відкриває землю. Поляки не городити у цей день, щоб не накликати засухи у період від Марка до Петра [1, 321–322]. Оскільки пробудження весняної природи супроводжувалося дощами, то цілком закономірно, що Марко-ключник міг бути також і володарем хмар та дощів. Невипадково, щоб розігнати грозу, поліщуки зверталися за допомогою до християнського Апостола. «Святий Марку, одверни нам цюю хмарку» (с. Сімаківка Ємільчинського р-ну).

З днем святого Юрія у південних районах Житомирщини пов'язані обрядодії забезпечення гарного урожаю та захисту ниви від граду. Для цього у пообідню пору влаштовували хресний хід на поля з обов'язковою святковою трапезою. Свачені кості, які на Великдень сьватят, треба закопуват на полі, то град на те поле не піде і буде славний урожай (с. Старий Солотвин Бердичівського р-ну) [10, 78]. Свячені крашанки, хліб, паску, кістку з свяченого поросяти закопують на полі в чотирьох вуглах поля, щоб грім не бив і

град не вибивав хліба, цеє закопують найбільше на Юрія (с. Садки Бердичівського р-ну) [9, 155]. На Юрія виізжають на свої оруно жита чи пшениці і гуляють та горілку п'ють та все їдять, а ті шматки хліба, які не доїдять та ті лушпайки що з свячених яєщ закопують у землю з усіх чотирьох углів чи боків. Для того це все роблять, щоб град не побив того чи іншого посіву (с. Приворіття Брусилівського р-ну) [7, 258–259]. Такий обряд і досі зберігся у деяких селах Прикарпаття та Карпат. Раніше він напевне був розповсюджений по всій Україні [14, 214]. Магічні дії в день святого Юрія були своєрідним жертвопринесення, яке мало уберегти ниву від градобобою та забезпечити гарний урожай. Закопуючи залишки їжі, українці окреслювали межу між своїм та чужим, що слугувало певним оберегом.

В уявленнях жителів Житомирщини склалися опозиційні групи, спрямовані на протиставлення одних погодних явищ іншим, вогонь — вода, велике — мале, свій — чужий. Якщо вода була магічним засобом викликання дощу, то вогонь — навпаки мав його зупинити. В уявленнях полішуків предмети, якими доторкалися до вогню набиралися від нього сили, тому з метою припинення грози та граду запалювали свічки, викидали за поріг пічне начиння. Опозиційна група велике — мале проявилася у діях перекушування, що за уявленнями полішуків мало вплинути на хмару: призвести до її розпаду, розлому, зникнення, повернення в інший бік. Однією з універсальних семіотичних позицій, на якій ґрунтуються численні охоронні ритуали, є просторова опозиція внутрішній — зовнішній, основний символічний зміст якої — виділення внутрішнього замкнутого простору, що гарантує захист від небезпеки зовнішнього світу. В день святого Юрія селяни закопували рештки страв на межі, що було своєрідним жертвопринесенням, яке мало уберегти ниву від градобобою.

* * *

1. Агапкина Т. А. Мифологические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. — М., 2002. — 816 с.
2. Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. — Гродна, 1895. — 186 с.
3. Бородин А. И. Число и мистика. — Донецк, 1975. — 152 с.
4. Бушкевич С. П. «Облакопрогонники» // Живая старина. — 1996. — № 4. — С. 30–31.
5. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. — М., 1997. — 912 с.
6. Народные поверья и обычаи, соединенные с праздником Сретения Господня // Подольские епархиальные ведомости. — 1887. — № 6. — С. 105–111.
7. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ НАНУ). — Ф. 1 дод. од. зб. 308, арк. 1–296.
8. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАНУ. — Ф. 1–7, од. зб. 715, арк. 1–82.
9. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАНУ. — Ф. 1–7, од. зб. 717, арк. 1–159.
10. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАНУ. — Ф. 15–3, од. зб. 206, арк. 1–137.
11. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАНУ. — Ф. 15–3, од.

- зб. 212г, арк. 102–154.
12. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАНУ. — Ф. 16, од. зб. 80, арк. 1–37.
13. Петров Н. О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской Духовной Академии. — 1871. — октябрь. — С. 1–39.
14. Скуратівський В. Святвечір. — К., 1994. — Кн. 1. — 288 с.
15. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Материалы к этнодиалектическому календарю (А–Г) // Славянское и балканское языкознание: Язык в этнокультурном аспекте. — М., 1984. — С. 178–200.
16. Толстой Н. И. Еще раз о теме «тучи — говьяда, дождь — молоко» // Славянский и балканский фольклор: Верования. Текст. Ритуал. — М., 1994.
17. Толстые Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье // Обряды и обрядовый фольклор. — М., 1982. — С. 49–83.
18. Топоров В. Н. Числа // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. — М.: Советская энциклопедия, 1982. — Т. 2. — С. 629–631.
19. Kołodziejczyk E. Z. Andrychowa. Wierzenia i przysiądy. — Lud. — 1910. — Т. XVI. — S. 79.
20. Rybowski M. Diabeł w wierzeniach ludu polskiego (z okolic Biecza). — Lud. — 1906. — Т. XII. — s. 212–232.

І. І. НЕСЕН

(м. Київ)

ЗОЗУЛЯ: СИМВОЛІЧНІ ЗНАЧЕННЯ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ (За матеріалами Середнього Полісся)

У слов'янській етнографії вже давно існує напрямок, що студіює різноманітні орнітоморфні персонажі, їх функції, символічні значення тощо. Перші дослідження в цій галузі були зроблені ще в XIX ст. Г. Булашовим, О. Потебнею, А. Афанасьєвим, М. Сумцовим і у наш час продовжені російськими дослідниками А. Гурою, Т. Бернштам, А. Нікітіною, С. Толстою, О. Журавльовою, українськими Ф. Потушняком, О. Курочкіним та деякими іншими. Нажаль в українській етнології ця тема розроблена недостатньо повно. Натомість саме у вітчизняній науці існує величезна джерельна база з цього питання.

Серед пташиних персонажів, відомих у культурі слов'ян одним із ключових є зозуля. Загальнослов'янська традиція наділяє пташку виключно жіночим началом, а більшість фольклорних сюжетів ґрунтуються на її куванні, що є ознакою передбачення. Останні пов'язані з перехідними етапами у житті природи або людини. Це насамперед зміна сезонів, можлива смерть, шлюб та деякі інші події. При цьому зазвичай передбаченням зозулі надається негативне звучання.

Добра збереженість польового етнографічного матеріалу з окресленого питання і сьогодні спостерігається на теренах Середнього Полісся, локалізованого між Дніпром та Горинню. Тут автором статті були записані численні вірування, легенди та пісенні тексти, у яких зозуля є персонажем

багатьох календарних та сімейних обрядових сюжетів. Розглянемо їх детальніше.

Як зазначалось вище, уявлення про здатність зозулі до віщування народна традиція пов'язує з її голосом. Період кування власне є часом сакральної активності пташки. Його початок припадає на весну. Тоді, повертаючись із вирію, зозуля знає тривалість життя людей, які запитують її про це. Вона сигналізує і про прихід тепла, який у регіоні визначений двома святами: Великоднем, рідше – Юрієм. Про це маємо низку польових свідчень: *«Кажуть, що як зозуля закувала (весною – І. Н.), то тепленько буде»* [1] або: *«А перший раз весною вона починає кувати на Великдень, вже як наска святитися»* [2] або: *«Перший раз зозуля кує по Юрію, на Великдень же соловейко співає дванадцятьма голосами»* [3].

Перше кування зозулі мало принести людині, що її почула, здоров'я та добробут у новому сезоні. Для цього необхідно було виконати певні ритуальні дії: *«А як перший раз закус зозуля, бряжши копійками, коб у тебе весь рік були гроші»* [4] або: *«Як почувш перший раз як кує зозуля, дак гроши йой подзвони, подзвони на язюлю. Як вона прилєтїть да кує, да як почувш, шо кує, дак приказка така була: «Зозулька-козулька, скажи скільки мне год прожити». І вона кує тая зозулька, а воно не правділося. Толькі приказка була такая»* [5] або: *«Зозуля почувш як перший раз кує, так як спиною повернутись туди до неї, то це добре, а як лицем повернутися в тий бік, де зозуля, то це пагано»* [6]. При цьому раннє кування зозулі весною з погляду аграрно-го вважалось знаком негативним знаком негативним: *«Як зозуля кує на голе дерево – пагано, життя буде голе (неврожайний рік – І. Н.)»* [7].

Період активності зозулі з-поміж інших птахів вочевидь є найкоротшим, оскільки триває до середини липня. У цьому контексті природні фази життя пташки поєднуються з різними народними легендами та оповідями. Так, в одній з купальських пісень маємо натяк, що на Купала зозуля перетворюється в дівчину:

*Ой, на Івана Купального,
Там зозуленька купається.
Вийшла на берег та й сушитися.
Вийшла Ганкуся та й журиється* [8].

Приблизно у цей час пташка перестає кувати: *«Зозуля має волю до Івана Купального. До Івана вона перестає кувати, а просла Івана її вже пташки б'ють, то вона ховається»* [9]. Однак, найбільш поширеними у регіоні є уявлення про те, що припинення кування пов'язане з днем апостолів Петра і Павла (12.07. за н. ст.): *«Посля Петра зозулю пташечки б'ють абі вона вже не ковала»* [10]. У фабулі свята вона є ключовим персонажем, пов'язаним із традицією виготовлення сирної страви (*мандрики, мандриги*). За місцевими уявленнями, пташка перестає кувати через те, що в цей день

давиться сиром. З цього приводу фіксуємо низку місцевих примовок: «Петро, Петро, Гаврило, а вже ж твою зозульку вдавило» [11] або: «Ой, на Петра, на Петра, моя мати мандрики напекла, вареників наварила і зозульку вдавила» [12] або: «Зозуля на Петра сиром удавилася» [13] або: «Зозуля цією мандрикою вдавиться і більше не почуєш» [14] або: «Зозуля тіки до Петра куде, а тоді давиться сиром і не куде» [15] або: «На Петра зозуля сиром вдалася» [16] або: «На Петра пекли мандрики, щоб зозулю задавить. Мандрики колишні були солоні» [17]. На Овруччині часом також фіксується легенда про удушення зозулі сиром, через те, що у цей час селяни збирають його. Сама ж назва мандрика у цій частині регіону фігурує значно рідше.

Подекуди існували вірування про те, що зозуля давиться не сиром, а колоском певного злаку, оскільки, дозріваючи, він викидає вуса. Такі уявлення насамперед поширені у південній частині регіону: «На Петра ячмінь висипається і ним зозуля давиться» [18] або: «На Петра обізательно треба борщ заварувати. Як овес висиплється і устюки повилізять з ячменю, то зозуля давиться колосом» [19]. Викидання колосом вусів, за місцевими поглядами, змінює голос пташки: «Як випустить ячмінь колос, до потерас зозуля голос. Як уже ячмінь починає колос випускати, у зозулі голос міняється, наче вже вона заїкуєця — ку-кук» [20]. В окремих селах зафіксовано твердження, що у свято апостолів Петра і Павла зозуля давиться ритуальною кашею — мамалигою: «Після Петра зозуля перестав кувати — кажуть, що якоюсь мамалигою давиться» [21].

Кування зозулі після Петра в окремих селах визнавалося паганим знаком: «Зозуля не куде по Петрі — по Петрі, по теплі й по зозулі. Я буває піду по Петрі в ліс і закую, то люди кажуть: «Чого це вона в цю пору куде ця зозуля, щоб ти здохла» [22]. Однак, зазвичай воно визначало терміни наступу майбутніх холодів: «Як покінє ковать до Петра — буде рання зима» [23] або: «Сколько днів до Петра не кус, столько до запуск снєг нападас» [24] або: «Зозуля до Петра перестас кувати, то скоро зима, а як кус після Петра — на доведу осінь» [25] або: «Як зозуля за дві неділі до Петра ще куде, то осінь буде тепла. А як за три неділі до Петра кидає кувати — буде холодна» [26].

Подекуди казали, що зозуля замовкає тому, що після Петра починає годувати своїх пташенят: «До Петра ковати, а після Петра дітки годувати» [27] або: «Коли куде, вона на яйцях не сидить, а пудкидає пташкам» [28] або: «Зозуля перестане після Петра кувати, бо її діти виходять до Петра, вона своє кубло не має. Знесе два яйця в іншому кублі і в те кубло, хоче дітей годувати, але вже ті пташки її б'ють, шукують. А вона ховаєця від них у капусті. Тому вона не кус після Петра, не видає себе, а дітки свої помагас годувати. У мої сусідки пуд стріхою було кубло — жовтобрушка чі івогла, однак івогла под хатою гніздо не робить, чі дроздок така чімала. А зозуля в тее кубло знесла яйчко і помагала годувати» [29]. Тема вигодовування пташенят зозулею і співчутливе ставлення до неї звучить і у деяких календарних піснях:

*«Ой, ти ж зозулька, ти ж рабенькая пташка.
Да й не куй, не куй, бо на серденьку важко.
Ой, як мені зозуленьці не кувати.
Годувала дитки, ніким замишляти» [30].*

Наведений матеріал переконливо свідчить, що день апостолів Петра і Павла є завершальним моментом періоду кування зозулі. Вона провіщає не лише весняний кінець холоду і початок тепла, а й кінець тепла і початок холодів на межі народного терміну завершення літа і початку осені. Адже селяни знали, що від цього дня вечори стають холоднішими, з дерев падають перші листки, а тому вважали свято апостолів Петра і Павла осіннім: «Пріде Петро — осінні святко да вішіпне листок, пріде Ілля да вішіпне два, пріде Спас — все до дому шась» [31]. У цей час завершувалась косовиця, помітно падали надолі коров'ячого молока, завершувався збір червещю, надходили жнива. Останні місцевими старожилами також вважалися маркером осені: «Жнива — це осінь. Петровка — це літо, а од Петра жнива — осінь» [32].

Аналізуючи матеріал, замислюєшся, чому зозуля народною традицією була наділена такими надзвичайними здібностями віщування. Корені таких уявлень, на наш погляд, ховаються у легендах про її антропоморфне походження. Добре відомим є сюжет, поданий свого часу Г. Булашовим. У ній на зозулю перетворюється дівчина, яка дала слово вужу вийти за нього заміж і не дотримала своєї обіцянки, відмовившись після весілля піти жити до нього у воду [33]. Останній, вочевидь, є найдавнішим з-поміж відомих. Його варіанти і сьогодні можна почути у селах Середнього Полісся: «От розказують старіє люди, що пошлі дівчата купця. Купця да й кажуть, що та хоче за такого піти, та за такого. А ця каже: «А міне хоч уже абі доброго мужа». Як вона виходит на берег одіваци, на її рубашк лежить узе. Вони крику наробили, якось там його зогнали, дали їй одіци і пошли до дому. Потому приходить парень, привів сватов, пришов у свати. От вони як їдуть до його матері, то йому обізательно треба ізлізти, не може довго. Він так побув, а тоді знову зникає. І їхали вони уже до цієї тьощі, уже двое діток у них. І як-то він у лісі і зник. Там, де купини такіє, болото, він і зник. І вони побачили, що він поповз, діти побачили і вона теж, але нікому не казала. От приїхали до її матері, а та каже: «Скікі ві раз у гості приежаєте, чо ти чоловіка не візьмеш?» Дочка каже: «Та йому нема часу». А дівчинка каже: «Як мі їхали, то там у нас болото, а він ізліз із воза і поліз вужом». І тепер він же (батько-вуж — І. Н.) це все чув, як вона (дочка — дівчинка — І. Н.) сказала, він на хлопчика сказав: «Шоб ти соловейком був, шоб ти щибетав і людей радував, а ти (дочка), шоб зозулею була, шоб ти ніколи свого не знала хазяйства» [34]. Наведені тексти містять складний симбіоз символів. У першій легенді тема дівчини, що відбувши весілля, не змогла жити з чоловіком приховує у собі тему переходу, що у ритуальному відношенні не завершився. Такі жін-

ки, за деякими поліськими уявленнями, відокремлювались від сільського колективу і набували незвичайних, магічних здібностей. Водночас початок першої легенди про купання дівчини перегукується з сюжетом купання зозулі, поєднаним зі згадками про Ганнусю, що звучав у наведеному вище купальському тексті.

В окресленому регіоні існують і легенди, у яких перетворення на зозулю пов'язане з родовим прокляттям. Такі оповіді неріко мають осучаснений вигляд: *«Кались зозуля була дівчиною. А вмерла її мати і вона жила з бабою і дідом. То вона ходила до клубу і хлопця сподобала. Дід розсердився на неї і вона за те, що його не послухала, стала зозулею»* [35]. У цій групі легенд магічні здібності зозулі не проявляються.

Антропоморфні легенди про зозулю часом мають християнське звучання і пов'язані знову ж таки з апостолами Петром і Павлом: *«Зозуля до Петра кує. Була тут жінка, така крутельовата. Ішов Петро і Павло. І вона мужчин займала, до кожного засміца, до кожного приморгне і вони йшли вулицею, а вона заховалася за вугол і до них: «Ку, ку, ха, ха, ха...» І так зовзуля робить, вона й засміца, вона й закує. От Петро і Павло сказали: «Будеш ти кувати всю жизнь, но чоловіка ти не будеш мати». І на неї нападає яструбець і вона сама пташенят не висиджує, підкладає вона два яйця, больш не підкладає. Її прокляли Петро і Павло»* [36].

Іншим варіантом легенди про зозулю є сюжет, чому пташки вигодовують її пташенят. Уперше він був видрукований як польський дослідником Е. Маєвським у кінці XIX ст. [37]. Її аналог нам вдалося записати на Рівненщині: *«Був великий птах Кук. І кожен птах щодня приносив йому на з'їдіння своє пташеня. Всі пташки сумували. Вирішили з ним воювати. Послали орла, а він каже: «Я його не подолано, бо він сильніше мене.» Умовили його. Як він полетів і бівся з ним 3 дні. Всі птахи нашорошені ждуть, версища чи не. Трі дні прошло і нема нікого. Почали посілать. Багато птахів відмовилось. Тоді дійшло до зозулі. Вона теж каже: «В мене ж діти, куди я полечу.» Птахи кажуть: «Мі твоє діти будем гледеть і даже як будеш нести яечка, то кубла себе не роби, пудкідай нам, у наші кубла. Своє вікінем, як буде ліине, а твоє вісідім за те, що ти полетиш. Як ти погібнеш, то мі твоє діти віглядім.» Як вона полетіла, то побачила, що Кук убитий, а орел лежить не живий, не мертвий. Вона зрадела, що він живий, скорей принесла йому води, потом полетіла піці йому принесла, він подкрепив і каже: «Леті, сообщи пташкам, що вже нема Кука.» І зозуля прилетівши не стала співати, як вона співала, а стала цвірінчати: «По куку, по куку». І все пташки понялі, що нема кука. Так вона і кує»* [38].

Нарешті з-поміж численних сюжетів, пов'язаних із зозулею слід виділити той, що у ньому пташка має андрогінні (двостатеві) риси: *«Од Петра зозуля в шулика перетворюється, нападає на птицю»* [39]. Цю особливість спостерігаємо і у деяких поминальних плачах. У них мати-плакальщиця викликає померлого сина і чекає його у вигляді зозулі: *«Ох, мій синочку, всі*

твої доріжжкі-стежиночки заросли в мене. Перетворись в рабу зозулю, прилети до моєї хати, хоч мені зозулиним голосочком пощобечи. Моя дитина мила, ох, мій сіночок любий нехай я хоч зозулин голосочок почую» [40].

З'ясовані символічні значення образу доповнюються завдяки аналізу поліського весільного фольклору. Так, зозуля фігурує у різних текстах, що супроводжуються ритуальними діями. Так, вона несе інформацію про щасливе завершення сватання: *«Ой, кувала зозуленька на груші, висватили невістку до душі» [41].* При цьому, окремі зразки пісень, що виконувались у передшлюбній частині за своїм характером є аналогами колядок: *«Ой, рабая ти, зезуленько, чи всі сади облітала. Чи все сади ти й облітала, Чи котрого обмінула» [42].*

Зозуля також має символіку птахи, що виступає у ролі посланця і допомагає молодій у новій родині: *«Куда ідеш, моя матінко, до дому. Возьми мене молоденькою з собою. А не, пішли рабу зозулю за мною. Буде вона рано раненько кувати. Буде мене молоденьку будити» [43]* або: *«Як оддаси, мати, дочку молоденьку, то дай зозулю рабеньку, щоб вона рано кувала і молоду Марусю збуджала» [44]* або: *«Заручаси мене, татку, молоденьку. Купи мені зозуленьку голосненьку. Щоб будила мене рано молоденьку» [45]* або: *«Ой, кувала зозулейка, кувала. Вона мені правдойку казала. Вже не буду після Петра кувати. Да не буде свекруха як мати» [46].* У весільних піснях, що виконувались для сироти, зозуля згадується як птаха, яку наречені сироти посилають за померлою матір'ю або родиною: *«Ой, чому, чому в сиротцьом домі порадоцьку немає... Пущу сокола повізій неба, мені матінки треба. А зозуленьку на Вкраїноньку — по своєю родиноньку» [47].* А в посадних піснях часто існує паралель молода / зозуля: *«Летять галочки у три рядочки, зозуля по переду. Ідуть дружечки у три рядочки, Ганнуся по переду» [48].* Як бачимо весільний фольклор розгортає низку символічних значень образу зозулі: молода-пташка, зозуля — посланець в інший світ від наречених-сиріт та зозуля — посередник, що переводить молоду у нову родину, новий біологічний та соціальний статус. При цьому характер наведених текстів надає зозулі стійкого значення птахи-посередника або містить співчутливе ставлення до її негативних рис.

Підводячи підсумки, зазначимо, що на теренах Середнього Полісся у середовищі найстаріших інформантів до наших днів зберігається більша частина відомих вітчизняній етнології фольклорних сюжетів, пов'язаних із зозулею. Ці уявлення за своїм характером є загальнослов'янськими. У них пташка має антропоморфне походження і внаслідок перетворення у неї дівчини, що не стала молодницею, набуває властивостей істоти, що знає, вішунки. Тому, в залежності від пори року, вона повідомляє людям про наближення тепла і холодів. Витоки оповідей про зозулю як провісницю весни, тепла пов'язані з античним світом. Поданий же матеріал засвідчує, що зозуля є провісницею не лише тепла (весни), а й холодів (осені). Завершуючи кувати, вона сигналі-

зує про кінець життєво активного відрізка в річному житті природи, а отже є істотою лімінальною, медіатором між світами. Трактуюннi зозулi як птахи, що знає все, вiдоме у багатьох давнiх культурах. Про це зокрема згадується ще у Ригведi. У цьому контекстi зозуля – символ часу.

* * *

1. Запис автора у с. Черниця Корецького р-ну Рівненської обл. від Карпюк Степаниди Григорівни, 1913 р. нар.
2. Запис автора 2006 р. у с. Смолдирів Баранівського р-ну Житомирської обл. від Дeyнеки Катерини Прокопівни, 1935 р. нар.
3. Запис автора 2006 р. у с. Радулин Баранівського р-ну. 2006 р. від Шулявської Ольги Валентинівни, 1941 р. нар.
4. Запис автора 2003 р. у с. Морчнє Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Домановської Марії Леонтівни, 1920 р. нар.
5. Запис автора 2004 р. у с. Блiдча Iванківського р-ну Київської обл. від Яковенко Ірини Артємівни, 1914 р. нар.
6. Запис автора 2004 р. у с. Прибiрськ Iванківського р-ну Київської обл. від Марії Василівни Ващенко, 1936 р. нар.
7. Запис автора 2002 р. у с. Заболоть Радомисльського р-ну Житомирської обл. від Писаренко Ольги Андріївни, 1933 р. нар.
8. Запис автора 2004 р. у с. Головниця Корецького р-ну Рівненської обл. від Чудак Любові Архипівни, 1926 р. нар.
9. Запис автора 2005 р. у с. Серники Зарічненського р-ну від Рівненської обл. від Горбачевської Ксенії Трохимівни, 1914 р. нар.
10. Запис 2003 р. у с. Iваничи Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Масюк Марії Семенівни, 1928 р. нар.
11. Запис автора 1996 р. у с. Обиходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Ткаченко Параски Лазарівни, 1922 р. нар.
12. Запис автора 1996 р. у с. Чоповичі Малинського р-ну Житомирської обл. від Фещенко Ольги Іллівни, 1915 р. нар.
13. Запис автора 2000 р. у с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васянович Ганни Дем'янівни, 1941 р. нар.
14. Запис автора 1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашківської Ярини Іванівни, 1929 р. нар.
15. Запис автора 2003 р. у с. Лишня Макарівського р-ну Житомирської обл. від Шевчек Марії Юхимівни, 1917 р. нар.
16. Запис автора 2002 р. у с. Ягодинка Романівського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Віри Якимівни, 1924 р. нар.
17. Запис автора 2001 р. у с. Мокляки Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Євтушок Марії Григорівни, 1937 р. нар.
18. Запис автора 2002 р. у с. Заболоть Радомисльського р-ну Житомирської обл. від Писаренко Ольги Андріївни, 1933 р. нар.
19. Запис автора 2002 р. у с. Чайківка Радомисльського р-ну Житомирської обл. від Янович Катерини Кузьмівни, 1930 р. нар.
20. Запис автора 2002 р. у с. Вєприн Радомисльського р-ну Житомирської обл. від Хруль Ганни Андріївни, 1922 р. нар.
21. Запис автора 2006 р. у с. Смолдирів Баранівського р-ну Житомирської обл. від Шульги Марії Сергіївни, 1935 р. нар.
22. Запис автора 2006 р. у с. Вірля Баранівського р-ну Рівненської обл. від Наследової Оксани Іванівни, 1926 р. нар.; Запис автора 2003 р. у с. Ходаки Коростенського р-ну Житомирської обл. від Потопальської Христини Федорівни, 1916 р. нар.
23. Запис автора 2002 р. у с. Старий Дорогинь Народицького р-ну Житомирської обл. від Хруль Ольги Савівни, 1931 р. нар.; Запис автора у 2005 р. у с. Тхорин Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гришук Єви Семенівни, 1916 р. нар.

24. Запис автора 2005 р. у с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Бородкевич Зіни Стратонівни, 1927 р. нар.
25. Запис автора 2002 р. у с. Тихе Костопільського р-ну Рівненської обл. від Барабаш Антоніни Михайлівни, 1931 р. нар.
26. Запис автора 2004 р. у с. Франкопіль Корецького р-ну Рівненської обл. від Годуна Олексія Олександровича, 1913 р. нар.
27. Запис автора 2002 р. у с. Старий Дорогичів Народицького р-ну Житомирської обл. від Хруль Ольги Савівни, 1931 р. нар.
28. Запис автора 2004 р. у с. Франкопіль Корецького р-ну Рівненської обл. від Годуна Олексія Олександровича, 1913 р. нар.
29. Запис автора 2003 р. у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Домановської Марії Леонтівни, 1920 р. нар.
30. Запис автора 2005 р. у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Горбачевської Катерини Трохимівни, 1914 р. нар.
31. Васянович О. О. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся // Народна творчість та етнографія, 2005. — № 2. — С. 90.
32. Запис автора 2005 р. у с. Велідники Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мельник Олександри Олександрівни, 1918 р. нар.
33. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні вірування. — К., 1992. — С. 362 — 363.
34. Запис автора 2002 р. у с. Велрин Радомиського р-ну Житомирської обл. від Хруль Ганни Андріївни, 1922 р. нар.
35. Запис автора 2006 р. у с. Радупин Баранівського р-ну Житомирської обл. від Шулявської Ольги Валентинівни, 1941 р. нар.
36. Запис автора 2003 р. у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекун Наталії Никифорівни, 1928 р. нар.
37. Majewski E. Kukulka (cuculus Canorus) w mowie, pieśni i poeciach ludu naszego // Wisła. — Т. 12. — Зс. — 3. — Warszawa, 1898. — S. 400 — 401.
38. Запис автора 2002 р. у с. Кричильськ Костопільського р-ну Рівненської обл. від Шульгати Марії Федорівни, 1924 р. нар.
39. Там само.
40. Запис автора 2001 р. у с. Яблунівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Максимчук Галини Яківни, 1936 р. нар.
41. Пашкова Г. Т. Матеріали експедицій та експедиційних відряджень в Житомирську, Ровенську області УРСР та Брестську і Гомельську області БРСР протягом 1971–1973 рр. // Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (НАНФ ІМФЕ — І. Н.). — Ф. 14–5. — Од. зб. 436. — Арк. 131.
42. Запис автора 2001 р. у с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Лідії Іванівни, 1937 р. нар.
43. Запис автора 2001 р. у с. Яблунівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від фольклорного гурту.
44. Пашкова Г. Т. Матеріали експедицій... // НАНФ ІМФЕ. — Ф. 14–5. — Од. зб. 436. — Арк. 39.
45. Запис автора 1999 р. у с. Єрківці Переяславлав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Ребрик Варвари Юхимівни, 1928 р. нар. із с. Весняне Поліського р-ну Київської обл.
46. Запис автора 2002 р. у с. Кричильськ Костопільського р-ну Рівненської обл. від Шульгати Марії Федорівни, 1924 р. нар.
47. Запис автора 1996 р. у с. Рудня Базарська Народицького р-ну Житомирської обл. від Грищенко Марії Федорівни, 1917 р. нар.
48. Запис автора 2001 р. у с. Сербо-Слобідка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Кльоц Антоніни Петрівни, 1966 р. нар.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН БОНДАРНОГО ПРОМИСЛУ В ДЕЯКИХ РАЙОНАХ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

В листопаді 2005 року в деяких селах Лугинського, Коростенського та Овруцького районів Міністерством надзвичайних ситуацій була проведена етнографічна експедиція «Лугини-2005». У складі цієї експедиції автор вивчав промисли й ремесла Поліського краю, пов'язані з обробкою деревини.

Під впливом природно-географічних умов поступово складалася традиційна структура господарювання в північних районах Житомирщини. Великі лісові масиви з різноманітними породами дерев та кушів обумовлювали інтенсивний розвиток певних видів промислів і ремесел, пов'язаних з обробкою деревини. Життя місцевих мешканців було тісно пов'язане з лісом, деревина з якого йшла на будівництво житлових та господарських споруд. В кожному господарстві в ужитку були десятки виробів і речей з деревини, лози, кори, коренів. Серед місцевого населення найбільш поширеними були промисли і ремесла, пов'язані з обробкою деревини: теслярство, стельмахівство, бондарство, столярство, плетіння різних ємностей з лози, драмки, кори, соломі. Деякі види промислів і ремесел існували в цьому краї протягом тисячоліть.

До найбільш масових деревообробних промислів належало бондарство. Асортимент посуду бондарної роботи обумовлювався специфікою господарювання полішуків та повільними економічними змінами протягом віків. Широкий асортимент бондарного посуду зберігався до середини ХХ ст. Соціально-економічні зміни вносили певні корективи в господарський уклад кожної селянської родини. Особливо такі зміни відбулися після масової колективізації селян в 1930-х роках. З часом відпала потреба виготовляти цілі групи бондарного посуду: кадовби, бодні, жлукта, бочки для зберігання меду, соління огірків та квашення капусти, пікні діжі, сирниці, посуд для вимірювання об'єму сипучих і рідких речовин та ін. Особливо багато видів бондарного посуду стали відходити з ужитку в кінці ХХ ст. Найдовше в селянському побуті збереглися цебри, ряшки, маслобійки. Під час експедиції автору часто доводилося в селянських господарствах бачити цей посуд, серед якого є давніші вироби і нові. Під час польових досліджень було приємно спостерігати, що на Житомирщині ще збереглися давні традиції бондарного ремесла. Серед старих майстрів є і їх учні, яким по 35–50 років.

Найстарішого бондаря вдалося зустріти в селі Бовсуни Лугинського району — Бовсуновського Григорія Павловича, 1918 року народження. Григорій Павлович бондарний посуд робив тільки для потреби власної сім'ї.

Іноді йому доводилося ремонтувати бондарний посуд сусідам, родичам, знайомим. Майстер свої вироби виготовляв із клепок і видобував із сушільних стовбурів деревини. Найдавнішими і простішими способами обробки деревини були випалювання та видовбування. Наскрізне продовбування застосовувалося в бондарстві, коли з цільного стовбура деревини виготовляли стінки посудини, а потім вставляли дно. Асортимент посуду, виготовлений видовбуванням, був невеликим — кадовби, жлукта для зоління білизни, мірки для зерна, муки — гарнці, чвертки.

Кадовби виготовлялися із стовбурів старих дерев різного діаметру, серцевина яких була пошкоджена гниллю. В основному використовували стовбури старої осики, рідко — сосни, дуба, вільхи. Деревину різали на заготовки певної довжини, а потім плешнею стісували гниль. Плешня — це жолобчасте долото з довгою потовщеною на кінці ручкою, яку робили з стовбура молодого граба. Гниль стісували повністю, і частково — живу деревину до певної товщини. Вставляли дно, свердлом свердлили в стінці і в дні дірки, куди забивали дерев'яні тиблі. Тиблями кріпилося дно в тих кадовбах, в яких зберігали зерно, муку. Пізніше дно в кадовбах закріплювали залізними цвяхами. Кадовби були високі, великого діаметру, місткістю до 200 і більше літрів. Були серед них і малі кадовби.

Жлукта виготовлялися із сушільного стовбура або з розколотого на дві рівні половини. На виготовлення жлукт використовували деревину осики і рідко — сосни. Цей вид бондарного посуду служив для зоління білизни, легкого одягу.

Для виготовлення жлукта шукали деревину з гнилою серцевиною. Стінки посудин оброблялися так само, як і кадовбів. На жлукта, які були з двох половин, набивали дерев'яні і дуже рідко залізні обручі.

В жлуктах дна не було. Дно почали ставити деякі майстри лише на початку XX ст. Жлукта з дном мали три ніжки, а в дні була одна або декілька дірок, які закривали дерев'яними чопами. Місткість жлукт була на 4-5 відер.

Для зоління в жлукто класяся брудна білизна, поверх якої сипали піввідра або більше попелу з деревини берези. Перед цим попіл просівали, щоб не було вугликів, які могли б забруднити одяг. Після цього окропом заливали білизну, і чим більше було води, тим чистішою була білизна. Жлукта накривали дерев'яним кружком і старим рядном чи іншою тканиною для того, щоб пара не виходила з посудини. Процес зоління тривав до 2 годин, а потім зливали воду, клали одяг на коромисло і в будь-яку пору року несли до річки полоскати.

Гарнці, чвертки робилися із стовбурів тонкої деревини, в якій серцевина видовбувалася, стінки зачищувалися і вставлялося дно. Такий вид посуду мав одну ручку або був без ручки.

Гарнці були місткістю від $1/3$ до 5 відра, а чвертки — 2 відра і служили для вимірювання зерна в млинах та в господарстві.

Проіснував посуд, видовбаний з стовбурів дерев, приблизно до середини XX ст. і поступово вийшов з ужитку. В деяких господарствах в старих кадовбах, жлуктах зберігали зерно, а в гарнцях жінки зберігали лушену квасолу, гарбузове насіння, сушені яблука, груші.

В 1930–50 рр. гарнці та чвертки інколи робилися із клепок. Основна маса бондарного посуду була виготовлена з клепок деревини різних порід. Такий вид бондарних виробів відомий ще з часів Київської Русі (XI–XIII ст.). Під час експедиції було зібрано декілька десятків бондарних виробів різного призначення — бочки, діжки, діжечки, бодні, ряшки, цебри, маснички, пікні діжки, барила, відра.

На виготовлення бондарного посуду йшла деревина дуба, сосни, осики, липи і дуже рідко — клена, берези.

В 1940–50-х рр. бондарям доводилося робити кадовби з клепок. В ті часи основна маса старих лісів була вирізана, і сировини для кадовбів із стовбурів дерев не було. В деяких господарствах кадовби з клепок збереглися до цього часу.

Бочки бондарі виготовляли двох видів: з опуклим тулубом і з майже циліндричним. Бочки з опуклим тулубом були важкі у виготовленні і серед сільського населення були в ужитку рідко. З середини XX ст. її в більшості робили для промислових потреб у спеціалізованих цехах лісового господарства. Для виготовлення бочок використовувалась деревина дуба, рідше — сосни чи осики. Місткість бочок була до 10–12 відер. Бочки, виготовлені з дуба і сосни, обов'язково випарювали окропом, а потім вимочували в холодній воді, щоб видалити з дубової деревини дубильні речовини, а з соснової — запах живиці. Зіллям бочок не випарювали.

В бочках засолювали огірки, квасили капусту, мочили яблука, зберігали березовий сік.

Для зберігання меду бочки робили тільки з деревини липи. Інші породи дерев для цього не годилися, тому що мед давав сильну усушку деревини, від чого клепки розходилися і мед через щілини витікав. Деревина липи має велику в'язкість і усушці не піддається.

Діжечки, діжки мали форму зрізаного конуса і використовувалися в господарстві як тара для соління овочів і мочіння яблук.

В малих діжечках солили сир, м'ясо, рідше — сало. Були вони місткістю 1–2 відра і виготовлені з деревини дуба, рідше — сосни, осики.

Діжечки для соління сиру звалися «сирниці». В чисту діжечку клався шар сиру і посипався сіллю, а наверх клали шар масла і теж солили, і так шарами поки не наповнювалася посудина. Зверху клали ляну тканину, змочену в ропі (солоний розчин високої концентрації). На тканину клали дубового кружка, а на кружок клали шматок чистого каменю.

Сало і рідше солоне м'ясо зберігали в таких же діжечках або діжках більшого розміру. В дні такого посуду була дірочка, через яку витікала ропа. Засолене сало чи м'ясо стояло в коморі.

Бодні використовували за двома призначеннями: для соління сала і зберігання одягу.

Бодні для зберігання одягу бондарі виготовляли з деревини дуба, сосни, осики, липи. В кожній сільській хаті стояла бодня або скриня для сувоїв полотна, білизни, одягу. Майже до середини ХХ ст. по селах був звичай, що коли дівчина виходила заміж, то обов'язково, перебираючись до свекрухи, брала з собою бодню чи скриню з полотном, одягом.

З часом бодні замінили скрині, кухри, а потім на заміну прийшли фабричні шафи.

Бодні для одягу і сала мали два вуха з квадратними отворами, розміщеними симетрично. Накривалися дерев'яними кружками, а потім у вуха вставлялася дубова рейка, яка притискала кришку. Деякі господарі до рейки і стінки бодні кріпили скоблі і закривали бодню на замок.

Цебри бондарі виготовляли з деревини дуба і рідко — з сосни, осики. Були вони різної висоти і діаметру. В кожного цебрика була пара вух з великими круглими отворами, які були розміщені симетрично.

В давні часи в цебриках зберігали у хатах воду для пиття, але в основному вони служили для запарювання січки для худоби. Зимом січку запарювали в хаті, а в теплу пору року — надворі. Ще в цебриках сікли для худоби гарбузи, буряки, товкли варену для свиней картоплю.

В селі Червона Волока автор записав у Шадури Миколи Юхимовича, 1926 р. н., скоромовку, яка ходила серед учнів села в 1920–40 рр. «Був собі цебрик і перецеброколупився на маленьке цеброколупенятко».

Під час експедиції автору довелося бачити набір бондарного посуду (сухопарники, куби), які використовувалися для виготовлення самогонок сухопарним методом з муки пророшеного зерна. Виготовлені вироби з деревини дуба. Зберігся цей спосіб добувати горілку до наших днів.

В кожній сільській хаті була пікна діжа, в якій замішували тісто для випікання хліба, калачів, пирогів. Місткість пікних діжок була різна і залежала від кількості душ в сім'ї.

Пікні діжки робили із «стерженьової» (з ядра) сосни, а не з «пухлини» (оболоні). Клепки стругали тонкі і вимочували у воді, щоб не пахли живицею. Часто діжки робили з «в'ялиці» — деревини сухої сосни, які стояли в лісі без хвої.

Щоб в пікній діжці, виготовленій з соснових клепок, прискорити закидання тіста, ставили дно або декілька клепок з деревини дуба.

В селі Повч Лугинського району бондар Ушаповський Дмитро Данилович (1892–1962) пікні діжки виготовляв з деревини сосни, а з боків ставив 4 клепки (симетрично на 2) з деревини дуба. Він говорив, що дубові клепки даються для прискорення закидання тіста і як антисептик.

Пікні діжки накривалися дерев'яною кришкою, обтягнутою широким обручем, якого гнули з сирого деревини ясеня. Кінці обруча були з'єднані спеціальним замком.

Барильця були опуклобокi з двома денцями i мiсткiстю до 10 лiтрiв. Виготовляли їх з деревини дуба, ясенa, клена, берези, а з сосни нi. На боку барильця була дiрочка з чопом.

Пiд час польових робiт селяни в барильцях брали в поле воду, домашнiй квас, березовий сiк. Зберiгали в них горiлку власного виробництва, сироватку.

В кожному селянському господарствi була корова або декiлька. З вiдстояного молока збирали сметану i в масничках збивали масло. Маснички мали форму зрiзаного конуса i були мiсткiстю не бiльше 10 лiтрiв. Робили їх з деревини сосни, а деякi майстри вставляли дно з деревини дуба. В масничку вставлявся товкaч у виглядi дерев'яного кружка з круглими дiрочками, насадженого на паличку.

Майже до середини ХХ ст. в сiльських жителiв у масовому вжитку були вiдра, дiйниці виготовленi з деревини сосни, дуба. Деякi бондарi робили вiдра з дубових клепок, а по сторонах симетрично ставили сосновi клепки, в яких крiпилася дужка з дроту.

Для виготовлення вiдер шукали смолисту деревину i використовували тiльки «стрижень» (ядро) сосни. Оболонь стесували, бо вона у водi швидко чорнiє i гниє. Сосновi вiдра могли служити в колодязi не менше 5 рокiв, а стояли в хатi з водою до 20.

Для доїння корiв з сосни робили дiйниці. Клепка в них була тонка, щоб дiйнички були легкi. З ними ходили доїти корiв на випаси.

Посуд для набирання i вимiрювання зерна, муки почав виходити з ужитку пiсля колективiзацiї, але зберiгся ще i в пiслявоєннi роки як тара для зберiгання квасолi, сушених фруктiв, грибiв. Такий вид бондарного посуду звався чвертками, гарнцями.

В давнi часи мiрки робили з суцiльного стовбура дерев, а пiзніше – з клепки. Вони мали одну вертикальну ручку або були без ручки.

Мiрку для пережареного насiння льону, з якого били олю, автору вдалося сфотографувати в селi Осни Лугинського району в господарствi Герасимчук Надiї Андрiївни 1934 р.н.

Для виготовлення бондарного посуду в кожного майстра був набiр iнструментiв i знарядь, частина яких була виготовлена бондарем. Решту iнструментiв замовляли у ковалiв, дещо купляли в лавках.

Для стругання клепок у бондарiв були спецiальнi лави «стелюги». Конструктивна основа та принципи роботи на цiй лавi залишалися незмiнними протягом багатьох вiкiв. Бондарна лава складалася iз ослона, на кiнцi якого був прямокутний отвiр iз вставленим стояком. Верхня частина стояка переходила у потовщену «головку», а нижня мала педаль, за допомогою якої головка притискала клепку до затискача, виготовленого з двох брускiв.

Ослiн для стелюги виготовлявся з товстої соснової дошки, а нiжки були з деревини дуба. На головку iшла деревина граба або берези.

Під час експедиції автору доводилося бачити у декількох бондарів старі стелюги, якими вони не користувалися. Сучасні бондарі клепку стругають на столярних верстатах.

У кожного бондаря був набір інструментів: дворучна і лучкова пили, сокира, декілька молотків різної ваги, струг прямий і «шкльюбка» (струг з дугастим лезом), циркуль, натягач (для натягування дерев'яних і металевих обручів), киянка (дерев'яний молоток, який служив для набивання дерев'яних обручів з ліщини), набір «модулів» і «ставників», зажими, зачиртач, спусто, набійники дерев'яні і металеві.

В більшості згадані вище інструменти були в ужитку старих майстрів. Наприклад, сьогодні бондарі «стелюгами» уже не користуються, а столярними верстатами. Виходять з ужитку струги, які замінюють рубанки і шерхебелі. Дерев'яні обручі після війни не стали використовувати, а з ними відійшли киянки, дерев'яні набійки.

Для виготовлення бондарних виробів використовували деревину дуба, сосни, осики, липи і дуже рідко клена, берези. До колективізації у більшості бондарів були ділянки лісу, в якому вони заготовляли деревину для виготовлення бондарного посуду. Частково лісоматеріали купляли у лісоторговців. Після колективізації бондарі вироби робили з дров, куплених в державних лісових господарствах.

Привезені з лісу дрова сортували і різали дворучною пилюкою на заготовки певної довжини. Кругляки кололися сокирою або клинками на 4 частини. «Четвертаки» кололи по шарах на заготовки товщиною не менше 2,5 см і обтесували з усіх сторін. На кадовби, бочки, діжки великих розмірів клепку тесали товщиною 4-5 см.

Заготовки обробляли на «стелюзі». Зовнішню поверхню стругали прямим стругом, а внутрішню — дугастим. При струганні клепки майстри користувалися набором «модулів», якими вимірювали зовнішню дугу поверхні і косину бокових сторін. На кожний вид бондарного посуду був свій модуль, але коли доводилося збільшувати чи зменшувати місткість посудини, то робили нового модуля.

На виготовлення модулів ішла суха деревина дуба, ясеня, клена і рідко сосни. Виготовлявся модуль так: на папері чи дерев'яному щиті бондарним циркулем виводився круг, який відповідав діаметру майбутнього виробу, ділився нахрест на 4 рівні частини. На круг клалася дощечка, на якій циркулем позначався півкруг, вирізався лучковою пилюкою і був робочою поверхнею модуля. Після цього з центру круга проводився радіус, який на модулі відмічав косину бокових сторін клепки, якими вона прилягала одна до одної.

При виготовленні клепки ногою затискали на стелюзі заготовку і прямим стругом стругали зовнішню поверхню, по чергово прикладаючи модуль, щоб кривизна клепки і модуля співпадали.

Бокові сторони клепок стругали на спустові, довжина якого була 1,5–1,8 м. При струганні спуст лежав догори лезом на висоті пояса майстра. Стругали клепку так, щоб бокова косина відповідала косині на модулі.

До кожного виду бондарного посуду, крім модуля, був «складівник» — це металевий обруч, який відповідав діаметру, за яким був виготовлений модуль. В середину «складівника» вертикально ставилася одна до одної клепка. Перша клепка кріпилася до обруча спеціальними дерев'яними затискачами у вигляді двозубої вилки. Пізніше затискачі стали робити з металевих обручів, товстого дроту.

Після наповнення складівника клепою майстер брав тонкого шнура і вимірював периметр тулуба посудини, за яким виготовлялися обручі.

До початку 1950-х років на бондарний посуд набивали обручі, виготовлені з ліщини, яку заготовляли в лісі будь-яку пору року. Палки відповідної довжини і товщини кололи ножем навпід, розпарювали їх в печі або на відкритому вогнищі і гнули до відповідного діаметру. Кінці зв'язували тонкими мотузками і вішали заготовки в stodолі для просихання. У кожного бондаря був відповідний запас заготовок різного діаметру на різні види посуду.

При виготовленні обруча на кінцях заготовки ножем робилися косі зарізи, куди вставлялися кінці. Набивалися обручі на посуд дерев'яними «набійками», виготовленими з деревини твердих порід — в основному з граба. Набійка мала вигляд бруска, в торці якого був трикутний заріз, який ставився на обруч. Били по набійці дерев'яним молотком (клянкою).

На масивні вироби (кадовби, бочки, діжки) набивали багато дерев'яних обручів.

Після набивання обручів торці клепок рівно обрізували, а стики між клепами зсередини зачищали коротким дугастим стругом «шклюбою». Після цього приступали до виготовлення і встановлення дна.

Для встановлення дна в посудині потрібно було вирізати утори (канавки) і це робили «зачиртачем». Зачиртач складався з дощечки, одна сторона якої дугувидна. В дощечку вставлена рейка, на кінці якої пластинка з 3–5 зубами. Пластинку вирубували із старої дворучної пилки і закріплювали в рейці за допомогою дерев'яного клинка.

Ширина утора регулювалася розводкою зубів, а глибина — пересовуванням пластини.

Після нарізання уторів брали бондарний циркуль і розділяли периметр канавки на шість рівних частин. 1/6 периметру відповідала діаметру дна.

Дно виготовляли з дощечок тієї ж породи деревини, з якої були виготовлені клепки. В окремих бондарних виробах дно робили з іншої породи (пikні діжки, маснички).

Вистругані до певної товщини дощечки з'єднували боками, щоб утворився щит, який відповідав діаметру дна. Дощечки між собою в давнину скріплювали дерев'яними тиблями. Для цього в боках свердлилися бурава-

ми отвори, в які щільно заходили тиблі. Після війни дощечки в дні з'єднували тиблями, вирубанними з цвяхів, дроту. Щоб дно не пропускало воду, росіл між дощечками дна наколювали на тиблі стебло рогози.

На збитому шиті циркулем виводили круг і лучковою пилкою вирізали. При вирізанні пильно сліdkували, щоб пилка не вийшла за лінію круга.

Краї круга (дна) косо затісували з двох сторін сокирою, а потім стругом чи рубанком доводили до товщини, яка б відповідала ширині утора.

Щоб поставити дно, в посудину забивали крайній обруч, вставляли в утори дно і набивали обруча.

Дерев'яні і металеві обручі насаджували на корпуси бондарних виробів за допомогою натягача. Натягач мав форму бруска, один кінець якого переходив у круглу ручку. За ручкою, вздовж бруска, була прямокутна канавка, в якій лежала товста залізна пластина із загнутим під прямим кутом кінцем, за допомогою якого обруч натягувався на клепок.

Бондарі виготовляли посуд місцевим жителям, із сусідніх сіл та хуторів, продавали на базарах в містах Лугини, Коростень, Білокорівичі. Майстри свої вироби різного асортименту вантажили на вози, обв'язували товстими мотузками і везли на базар. Ціни на бондарні вироби ніколи не були сталі, бо не завжди був сталий курс карбованця. До Великої Вітчизняної війни бочки на 5 відер коштували по 3 карбованці, а на 10–12 відер — 5 карбованців, міняли на зерно. Після війни посуд деякий час цінився за місткістю, яка вимірювалася відрами. За посудину місткістю у відро брали 10 карбованців, а за бочку на 10 відер — 100. До колективізації бондареві односельчани за взятий у нього посуд відробляли — орали, сіяли, косили сіно, збіжжя, молотили ціпом жито.

Під час експедиції були обстежені десятки сіл, серед жителів яких вдалося відшукати лише одиниці майстрів-бондарів. Більшість із них — люди похилого віку, які давно облишили бондарне ремесло. Лише в селі Путиловичі вдалося відшукати двох майстрів: Каменчука Василя Петровича, 1950 р. н., і Каменчука Петра Миколайовича, 1962 р.н., які ще виготовляють бондарний посуд дня власних потреб, родичів та знайомих — це цебри і ряшки для годівлі худоби та свиней.

До цього часу у селянському побуті використовують старий бондарний посуд для зберігання зерна, дерті і рідше — муки. Ці вироби залишилися від батьків та дідів їхнім дітям, онукам та правнукам.

На даний час змінився уклад сільського життя, в ужитку з'явилися різні заводські та фабричні посудини для приготування і зберігання різних продуктів. Змінилася технологія консервування овочів і фруктів, і замість кадовбів і діжок широко використовують скляний посуд.

Із обстежених експедицією сіл вдалося зібрати і записати прізвище не всіх майстрів, які виготовляли бондарний посуд в тому чи іншому селі. Відійшли з життя старожили. А в деяких пам'ять не зберегла прізвища старих майстрів-односельчан.

1. Бовсуновський Павло Андрійович, 1918 р. н., с. Бовсуни Лугинський р-н., Житомирська обл. Бондар.
2. Карповець Іван Тимофійович, 1929 р.н., с. Каліновка (раніше Ковцкіє), Лугинський р-н., Житомирська обл. Бондар.
3. Кравчук Дмитро Павлович, 1931 р.н., с.Запольє, Лугинський р-н. Житомирська обл. Бондар.
4. Лук'ячук Володимир Максимович, 1942 р.н., с. Будалітки, Лугинський р-н. Житомирська обл. Бондар.
5. Стужук Микола Миколайович, 1940 р.н., с. Будалітки, Лугинський р-н. Житомирська обл. Бондар.
6. Шадура Микола Юхимович, 1926 р.н., с. Червона Волока, Лугинський р-н., Житомирська обл. Бондар.

Додаток 1

СПИСОК БОНДАРІВ

с. Вигов (Коростенський р-н)

Андріївський Євгеній

Ляпля Микола Олександрович

с. Бовсуни (Лугинський р-н)

Бовсуновський Григорій Павлович
25.11.1918 р.н.

Бовсуновський Антон Олексійович
Німержицький Андрій Фомович
Шевчук

с. Буда-Літки

Голуб Степан Васильович (1910—1975)

Стужук Микола Васильович 1940 р.н.

с. Запольє

Кравчук Павло Іванович (1894—1963)

Кравчук Дмитро Павлович 1931 р.н.

с. Зарічка

Сиротюк Григорій Карлович 1938 р.н.

с. Калинівка

Карповець Іван Тимофійович 1929 р.н.

Карповець Тимофій Несторович (1903—1983)

Мельник Василь Олександрович

с. Кам'яна Гора

Ботнєв Григорій Васильович

Адамчук Петро Васильович

Рафальський Адольф Максимович

Деповський Нестор Захарович (1905 -)

Конопоцький Станіслав Степанович

Залєвський Павло Іванович

Ходаковський Петро Іванович (1904 -)

Висоцький Домінік

Андрієвський Павло

с. Красностав

Лук'ячук Володимир Максимович
1942 р. н.

Остапчук Семен Хомович (1853 — 1933)

Остапчук Хома

Засімчук Іван

Цапук Василь Степанович

Моржук Григорій Арсентійович

Засімчук Лаврін Іванович

Чижук Олександр

Цапук Олександр

Моржук Олександр Арсентійович

с. Липники.

Калідуб Ігнат Ілліч (- 1970)

с. Осни

Герасимчук Андрій Терешкович (1890— 1973)

с. Остапи

Семенчук Микола Ничипорович (1919—)

с. Путіловичі

Каменчук Василь Петрович 1950 р.н.

Каменчук Петро Миколайович 1962 р.н.

с. Повч

Ушаповський Дмитро Данилович
(1890 — 1962)

Ушаповський Микола Дмитрович
(1922 — 1984)

с. Радогоша

Стужук Павло Євтухович (1902 — 1950)
Кондратов Іван, Бістріцький Іван (при-
їхали в село з Курська в 1946 р. під час
голодомору).

Андрійчук Петро

Бондаренко Петро Андрійович (1932 -)

с. Рудня Жеревська

Сичевський Петро Панасович (1918 -)

Сичевський Євнух Олександрович
(1909 -)

Бичковський Дмитро Євдокимович
(1904 -)

Сабрук Іван Гнатович (1922 -)

Медвецький Федір Йосипович (1925 -)

Мурга Степан Настазійович (1911 -)

Таргонський Федір Григорович (1929 -)

Сичевський Василь Романович (1932 -)

Медвецький Василь Якович (1902 -)

Ляшевич Гнат Йосипович (1901 -)

с. Топільна

Білюк Іван Григорович

Кузьміч Юхим Семенович

Кузьміч Іван Васильович

Григорієв Іван

Білюк Федір Григорович

Білюк Василь Кіндратович

Мельник Михаль Олександрович

с. Червона Волока. Лугинський р-н

Шадура Микола Юхимович 9.10.1926 р. н.

с. Возлякове, Овруцький р-н

Приймак Василь Григорович (1882–
1945).

Л. В. ІВАННИКОВА

(м. Київ)

ФОЛЬКЛОР ЗВЯГЕЛЬСЬКОГО ПОВІТУ В ЗАПИСАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Порівняно з іншими регіонами України Звягельщина (Звягельський, пізніше — Новоград-Волинський повіт Волинської губернії) був досить добре досліджений у плані збору фольклорно-етнографічного матеріалу. Це завдяки тому, що в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. до цієї праці прилучилася ціла плеяда видатних українських і польських фольклористів, насамперед родина Косачів-Драгоманових: Олена Пчілка, Леся Українка, Ольга Косач-Кривинюк, Михайло Косач, Климент Квітка, Михайло Драгоманов, також інші видатні українські фольклористи й етнографи — Микола Лисенко, Василь Кравченко, Михайло Гайдай, Андрій Коношенко, польська фольклористка Софія Рокосовська. На теренах Звягельського повіту працювали й місцеві збирачі, які надсилали свої матеріали до Києва: С. Лопачевський, О. Мошенко, А. Верешинська, Х. М. Паламарчук та ін.

Записи фольклору Звягельського повіту знаходимо у фундаментальних збірниках того часу. Слід назвати насамперед збірники М. П. Драгоманова, П. П. Чубинського І. Я. Рудченка, М. В. Лисенка, А. М. Коношенка, Лесі Українки, Олени Пчілки, К. Квітки, В. Г. Кравченка (1), тощо. Сюди ж можна зарахувати й численні публікації в журналах «Киевская старина», «Житє і Слово». Зокрема це стосується етнографічного опису «Купала на

Волині» (2), здійсненого Лесею Українкою. Пісенні та прозові фольклорні тексти, записані на Звягельщині, досліджувалися в наукових працях М. П. Драгоманова та К. В. Квітки (3).

Передруки з вищеназваних видань, а також публікації низки архівних джерел, записаних різними збирачами на території Звягельського повіту знаходимо майже в усіх сучасних академічних виданнях (4). Саме в цих виданнях вперше були опубліковані записи з рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ), зокрема з фондів М. В. Лисенка, В. Г. Кравченка (ф. 24–5, од. зб. 31; ф. 14–2, од. зб. 195; ф. 15–3, од. зб. 163, 165, 166 б) тощо.

Досить широка і географія записів зі Звягельщини. Найбільше записів фольклору різних жанрів календарно-обрядових пісень (веснянок, купальських, жнивварських), весільних, колицьких та забавлянок, казок, байок і т. д. здійснила вищезгадана С. Рокосовська в с. Юрковщина. Вони опубліковані латинською абеткою в ряді збірників, що виходили у Кракові в рамках періодичного видання «Збір відомостей до антропології краю» (Т. V, 1881; Т. VIII, 1884; Т. XI, 1887; Т. XII, 1888 та ін.). Нам відомі й інші збірники (5). Значну кількість веснянок та купальських пісень, балад, ліричних і побутових пісень записано в селах Миропілля та Жабориця – це як правило, записи К. Квітки, зроблені від Лесі Українки, яка наспівувала йому з пам'яті в 1899, 1900, 1907, 1908, 1913 рр. У збірниках К. Квітки часто трапляються записи з с. Яроне, з-під Любара, з м. Полонного та самого Звягеля. В Полонному та у самому Звягелі записала більшість своїх колядок і Олена Пчілка. В. Г. Кравченко записував в Острополі, Корці, с. Головніцях. Казки з сіл Романівка та Косенів подав до збірника І. Я Рудченка С. Лоначевський, записи народних оповідань та купальських пісень здійснили у 1902 р. Х. Паламарчук та О. Мошенко в с. Андріївчій, в с. Боруківці побував на початку XX ст. М. М. Гайдай.

Як видно з вищесказаного, на Звягельщині записані практично всі жанри українського фольклору, що побутували на той час, – казки, легенди й перекази, народні оповідання, колядки і шедрівки, веснянки, купальські, жнивварські та весільні пісні, рідкісні хрестинні пісні та зразки дитячого фольклору (колицькі, забавки, скоромовки, ігри, байки), балади, ліричні, побутові, жартівливі, козацькі пісні, лірницькі (псалми?) та різдвяні вірші.

Слід зазначити, що завдяки М. Лисенку та К. Квітці, фольклор Звягельського повіту увійшов до золоті скарбниці українського народу. Адже саме тут записані класичні, всім відомі зразки пісень – «Ой у полі жито копитами збито», «Перепілочка», (м. Полонне), «Два півники, два півники», «Ой на Йордані тиха вода стояла», «Ой сів Христос та вечеряти», «Видить же Бог, видить Творець» різдвяна гра «Коза» («Го-го-го, коза, го-го, сірая...») (Звягель), «Щедрий вечір, добрий вечір», «А вже весна, а вже красна», «Розлилися води на чотири броди», «Туман танчик водила» «Ой нумо – нумо в зеленого шума», «А в тому саду чисто метено», «Ой не рости, кро-

пе», «Вишні- черешні розвиваються» (с. Миропілля), «Був собі журавель та журавочка», «Мир миром, пироги з сиром», «Котилася торба з високого горба», «Не стій, вербо, над водою», «Посію я рожу, поставлю сторожу» (Жабориця), «Сорока — ворона», ігри «Жона», «Зайчик», «Нелюб і милий», «Ой в кривого танця» (с. Юрковшизна), «Ой ніхто ж там не бував, де ся явір розвивав», «Летять галочки у три рядочки» (с. Яроне) тощо.

Саме на Звягельщині записані й класичні українські народні казки — «Казка про котика і півника», «Казка про Івашка» (с. Миропілля), «Казка про дивну сопілку» (м. Звягель), «Сірко», «Дід, баба і курка ряба» (с. Юрковщина).

Із казок найцікавішою є «Про Кука», записана в с. Косенів Новоград — Волинського повіту [6]. Це казка з легендарним сюжетом. Не виключено, що в ньому відображено якийсь древній ритуал, який відтворює міф. Невідомо, хто такий Кук — чи то птах, чи то вуж, а швидше всього якась крилата зооморфна істота, що царює над птахами. Живе він також незрозуміло де: чи то в норі під корінням дерева, чи на дереві (це підкреслює його належність різних сфер світобудови як небесної, верхньої, так і нижньої, хтонічної). Він збирає птахів, щоб зробити з їхніх кісток собі гніздо, але птахів рятує ворон шляхом загадування загадок, які не може відгадати Кук (загадки космонічні!), — і за те сокіл вбиває Кука. Можливо тут відображена боротьба світлих небесних сил із темними, потойбічними.

Казка про Кука тісно переплітається з легендою — міфом про походження зозулі, яка поширена не лише на Волині, а й в Центральній та Південній Україні. Зокрема, легенда «Зозуля», записана 1942 р. в с. Стирти Житомирської обл. [7] оповідає, що був колись птах Кук, який їв звірів, пташок і людей, мав гніздо на великому в'язі і там злох. Зозуля гукала його «Куку, куку», щоб виявити, чи живий. Ця легенда дуже споріднена з казкою, дещо розкриває її зміст.

В переважній більшості легенд Кук — це вуж, тварина-тотем, антропоморфна істота, яка викрадає дівчину й одружується з нею, приживає дітей, які потім зраджують матір і батька, видаючи таємницю їхнього співжиття і місцезнаходження Кука, завдяки чому тесть або теща вбивають Кука, а прокляті ним(або дружиною) діти стають птахами, зозулею і соловейком (отже, птахи-міфологічні діти Кука). В легенді, записаній М. Драгомановим (8) зозулею стає дружина Кука — вужа, яка викликала його «Куку, куку», з норі під великим дубом у лісі, коли він йшов до свого роду. Щоб повернутися до свого роду, Кук ховається в корені великого дуба, в річку, в криничку або в море, — це доводить його приналежність до світу померлих предків, душі яких або відлітають у вирій (вершина дерева), або переходять у потойбічний світ через воду (річку, море, криницю, нору), — згадаймо перехід на той світ казкових героїв! В деяких легендах дружина або її мати викликає Кука, стукаючи об коріння дуба (світового древа) (9). Мотив одруження дівчини з вужем дуже поширений у міфологічних ле-

ндах Волині. Це засвідчують сучасні записи фольклору (приміром, записи В. Ф. Давидюка).

Глибоке міфологічне коріння, зв'язок з ініціальною магією мають казки «Про дивну сопілку», «Про Івашка», до т.зв. кумулятивних або розважальних з елементами гротеску належить казка «Дід, баба та курка ряба». В мові казок відображений колорит говірок південно-східної Волині («живуть», «ідна», «кільки» тощо).

Міфологічна легенда «Грім і блискавка», записана А. Верешинською в Острополі (10) — це відомий апокрифічний сюжет про те, як Архангел Михаїл воює з нечистою силою, — він помандрував навіть в історичні легенди (зокрема в легенди про Семена Палія)(11). Але цей запис цікавий тим, що у ньому на відміну від інших, є згадка про Перуна: «Чи ви знаєте, що то гримить, і яким то способом Перун б'є і з чого він і нашо?». За те, що лісник допоміг св. Михайлу (який, очевидно, в цій легенді пізніше був підставлений на місце древнього бога грому і блискавки), вбити дідька, небесний воїн дав йому того пороху, «що я з ім перуни роблю».

Оригінальні історичні легенди про Шолудивого Буняка записала Олена Пчілка в селах Миропілля («Настина могила») та Деревичі («Бунякове замчище») (12). Як зазначав А. Іоаніді (13), з літописів відомо, що «Буняк безбожний, шолудивий отой хишник» 1096 р. привів половців під Київ і напав на Печерський монастир, а 1097 р. зробив похід на Галичину. В народних легендах та переказах він часом ототожнюється з Батиєм. Цю тему в історичному фольклорі досліджували І. Вагилевич, Ф. Франко, М. Драгоманов, І. Голубовський та ін. (14).

Проте легенди, записані Оленою Пчілкою, вже не мають прив'язки до історичних подій, а відображають топоніміку сіл Миропілля та Деревичі.

Миропільське займище звуть Буняковим тому, що вгору по Случі за містечком, у лісі, жив колись поганий Буняка, ворожбит, татарин, що насильно одружився з миропільською дівчиною Настею і вбив її. Могила Настина знаходиться в степу за Миропіллям, а на шляху — Настина корчма (поставлена їй коштом). Сюжет про сміливу дівчину, яка ціною життя визволяється від нелюба-чужинця, досить поширений в історичному фольклорі.

Бунякове замчище — залишки городища біля с. Деревичі. У ньому нібито сидів колись лицар, що звався Шолудивий Буняка. Він, подібно до казкового змія, їв людей, а вбив його син удови, нагодувавши пиріжками, замішаними на молоці матері.

Образ Буняка в легендах переплітається з образом Вія — він мав такі ж довгі брови, через які нічого не бачив, голова його після смерті котиться сама собою й лякає людей. Спільність з персонажами гуцульської демонології — нявками, — огидна зовнішність, нутроші, що переплітаються за плечима, — ще більше віддаляє Буняка від образів історичного фольклору і переносить до сфери демонології.

Історичні народні оповідання «За панщини», «У неділю по обіді» записані 1902 р. Х. М. Паламарчуком в с. Андріївчії. В оповіданні «За панщини» розповідається про знушання польських панів над селянами — за найменшу провину їх нещадно били, засилали до Сибіру, вішали, катували, — на цих мучеників сходилося дивитися все село: «Колись у Мильчині на ринку був закопаний стовп, до того стовпа прив'язують чоловіка грудьми, ззаду стоїть кат. В руках у його такі гаки з рапузами(?), що як зачепить із голови, то до ног і обдере і шкуру, і м'ясо». В тексті згадується пан Врочинський та кат Вишньовський (15).

Народне оповідання «У неділю по обіді» є гарною ілюстрацією до поеми Т. Г. Шевченка «Титарівна»:

*Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах ти дівчат дурили,
З громади клили, хлопців били
Та верховодили в селі,
Як ті гусари на постой,
Ще за Гетьманщини святої» (16).*

Ось як розповідає про це явище оповідач з с. Андріївчії: «Бувало, їздили борці, здоровий дуже козак чи пан, — і сама не знаю. Заїде з конем до корчми, вивісить на ганку свою короговку, щоб усім видно було, що борець у селі. Сам їсть — п'є і коня харчує на громадську шию. Як найдеться такий, що його зборе, то він сам платить шинкарю, ще й громаді могориц» (17). Ті борці були справжнім лихом для громади — про це свідчить не лише поема Т. Г. Шевченка, а й фольклорні записи П. Мартиновича («куррей ріжуть, індиків ріжуть, качок ріжуть, гусей ріжуть, крашанки несуть, не паляницями, а бубликами годують» (18)).

Про те, що це явище — чуже нашій культурі, свідчить мова персонажа, його свавільна поведінка, безкарність його вчинків: борець «горілку п'є, закушує, маслом шоки маже і кричить: Гей, таваріш, вихаді пагулять!», «робить не хоче, а тіко нап'ється, наїється, поки вб'ють і його», «видюша смерть страшна!»; «чи вб'є — пропав, закопали як собаку».

Єдиною силою, яка змогла протистояти борцеві, виявилась справжній народна героїня, молодиця Хотька із села Симони, що за 10 верст від с. Андріївчії — вона мала таку силу, що «плечима угла корчми пудняла», тож і борця кинула на землю як пір'їну. Дивовижній силі Хотьки, що виявилась у боротьбі з кривдником, народ протиставляє її найвищі моральні якості, зокрема справжнє християнське смирення перед власним чоловіком. «А тут бабу все життя бив чоловік — худенький, невеличкий, переляканий. Дізнався він про це і почав тікати, а вона завернула: «Хіба ж я не

могла тебе коли хотіть, тоді бить? Но я собі думаю: будь ти старший!». Після того він уже ніколи її не бив, а все думав: «Як то можна, щоб моя Хотька при такій силі ніколи мені і поганого слова не сказала, як я її так часто бив!»(19).

Самобутнім явищем українського фольклору стали народні балади, записані переважно К. Квіткою з голосу Лесі Українки та М. Лисенком від Ольги Косач («Ой поїхав королевич на полювання», «Зеленая та ліщинонька», «Ой оре Семен, оре», «Пийте, люди, горілочку, а ви, гуси, воду», «Ой оженився та й одружився», «Ой у полю, полю, береза стояла», «Мати сина на гвалт оженила», тощо. — більшість із них вперше опублікована у збірниках Андрія Коношенка. Тут —багатство міфологічних мотивів (сокіл повідомляє королевичу про смерть дружини —породіллі; кінь повідомляє матір про смерть сина-козака:

*Не плач нене, не журися,
Бо вже твоїй син оженився,
А взяв жінку-паняночку —
В чистім полю земляночку,
А взяв жінку подолянку —
В чистім полю жовту ямку» (20)*

(«Ой у полю вогонь горить»), невістка, проклята свекрухою, перетворюється в тополя («Ой у полю в полю, береза стояла»). Тут звучить докір батькам за самогубство закоханої пари, Ярини та Пилипа, яким вони не дозволили одружитися («Шо за слава в світі стала») і пересторога дівчатам піддаватися на спокус мандрівних коханців («Ой заїхав козак та й з Україненьки»), які можуть призвести до загибелі обманутої, зведеної героїні (цей сюжет відомий всім західним і східним слов'янам), і оплакування гіркої жіночої долі:

*Ідуть люди на ярмарок солі купувати,
А я беру свою долю людям продавати,
—Купіть, люде, мою долю, моя доля добра,
Як нап'ється, з людьми б'ється, не ночує вдома.
Коли твоя така доля, то не зич нікому,
Запрягай же свої воли та й вези додому» (21).*

Дохристиянські вірування українців та християнський світогляд переплелися в календарно-обрядових піснях, зокрема в колядках, де оспівуються не лише сонце, місяць, дощик, як антропоморфні небесні істоти, а й Матір Божа, Спаситель, святий Миколай, святий Юрій звеличується різдво Христове. Олена Пчілка простежує трансформацію язичницьких символів, перенесення їхніх функцій на християнських свя-

тих (сонце – Бог небесний або Сам Господь, Місяць-сват, Миколай, дощик – св. Юрій):

*Як заграє свяятий Миколай
У свою трубу, у мідяную,
Підуть голоса в темні ліса,
Гори-долини та й побіліють.
А як заграє та свяятий Юрій
У свою трубу у роговую,
Гори-долини зазеленіють.
А як заграс Сам Бог небесний
У свою трубу у золотую(...)
Райські двері одчинилися,
Ясні свічки засвітилися» (22).*

Образ місяця, зорі характерний не лише для обрядових, але й для ліричних пісень – це символ дівчини, нареченої:

*«Ой я знаю, ой я знаю, чого мила красна:
Перед нею і за нею впала зоря ясна
Ой упала зоря ясна та й рожиналася,
Мою зорю позбирала та й завітчалася» (23).*

Отже, фольклор Звягельського повіту дає благодатний матеріал для дослідження народного світогляду та побуту цього краю, дохристиянських і християнських обрядів, вірувань, символів, міфології, – безперечно, він може стати темою окремої наукової роботи.»

* * *

- 1) Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михайла Драгоманова» (К., 1876); Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (т. 2, 1878; т. 4, 1877); «Народные южнорусские сказки.» (т. 1. — К., 1869); «Збірник українських пісень.» (Вип. 1, Лейпціг-Київ, 1868–1911); «Українські пісні з нотами» (1-ша сотня, Одеса, 1909; 2-а сотня, Одеса, 1908; 3-я сотня, Одеса, 1906); «Детские игры, песни и песни Ковельского, Луцкого и Новоград-Волынского уездов Волынской губ., собранные Ларисой Косач, музыка записана К. Квіткой (К., 1903), те ж «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Луччини та Звягельщини на Волині, збрала Лариса Косач, голос записав К. Квітка» (К., 1902), — по суті, один і той самий збірник; «Украинские колядки» (текст Волынский»)(К., 1903), — відтинки з журналу «Киевская старина», «Народні мелодії з голосу Лесі Українки. Записав і упорядкував Климент Квітка» (Ч. 1, К., 1917; Ч. 2, К., 1918), «Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка».(К., 1922) «Етнографічні матеріали, зібрані Василем Кравченком на Україні, а більшістю в межах Волині (Житомир, б. р.)
- 2) «Житє і Слово». — 1894. — № 4. — С. 276–283; 451–454.
- 3) Драгоманов М. П. Шолоудивий Буняка в українських народних оповіданнях // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1900. — Т. 2. — С. 97–98; Квітка К. Українські пісні про дів-

- чину, що помандрувала з зводителем. — К., 1926.
- 4) Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року (упорядкував і зібрав А. Конощенко. — Одеса, 1909 [1-а сотня]; Одеса, 1908 [2-а сотня]; Одеса, 1906 [3-а сотня].
 - 5) Рокосовська С. Весілля і пісні люду руського в селі Юрковщина, в повіті Звягельській на Волині // Збір відомостей до антропології крайової. — Т. VII.—1883; Причинки до етнографії люду руського на Волині. З матеріалів зібраних п. Софією Рокосовською в селі Юрковщині, в повіті Звягельській. Опрацював проф. доктор І. Коперницький // Там само. — Т. XI. — 1887; Байки (сказки, казки) з села Юрковщина (повіту Звягельського, губернії Волинської). Зібрала Софія Рокосовська // Матеріали антропологічно — археологічні і етнографічні. — Т. IX. — Краків 1897 тощо.
 - 6) Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. — Т. II. — С. 110–112.
 - 7) Легенди та перекази. — К., 1985. — С. 80.
 - 8) Там само. — С. 8–9.
 - 9) Там само. — С. 81–82.
 - 10) Житє і слово. — 1895. — Т. 3. — С. 18–19; Легенди та перекази. — С. 43.
 - 11) Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии. — К., 1894. — С. 18–20.
 - 12) Малорусские... — К., 1876. — С. 224–226.
 - 13) Легенди та перекази. — С. 375.
 - 14) Крім уже записаних, див.: Франко І. Вій, Шолудивий Буняка і Юда Іскеріотський // Україна. — 1907. — Кн. 1. — С. 50–55.
 - 15) Народні оповідання. — К., 1983. — С. 110–111.
 - 16) Тарас Шевченко Кобзар. — К., 1999. — С. 194.
 - 17) Народні оповідання. — С. 287.
 - 18) Там само. — С. 288.
 - 19) Там само. — С. 288.
 - 20) Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти томах. — К., 1977. — Т. 9. — С. 265.
 - 21) Балади. — К., 1987. — С. 333–334.
 - 22) Олена Пчілка. Украинские колядки (текст волинский). — К., 1903. — С. 29.
 - 23) Леся Українка. —Зібрання творів... Т. 9. — С. 310.

Л. АДАМОВИЧ

(м. Новоград-Волинський)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ РІЗДВЯНІ ТРАДИЦІЇ КОЛЯДУВАННЯ НА ЗВЯГЕЛЬЩИНІ

Про порівняльну характеристику католицько-православних традицій колядування на Звягельщині не багато можна розповісти. Через те, що ніхто не робив на цій території таких досліджень, хоча католицька меншість тут має свою глибоку історію і закоренілі традиції. Метою цієї статті є невелике представлення читачу музичної католицько-православної культури на Звягельщині.

У змісті статті маю намір порівняти польські та українські традиції колядування.

Різдвяні свята подібно, як і інші свята вміщують в собі клімат, який відчуваємо, як магічний, тим більше, що з цими святами пов'язані конкретні звичаї, які закріплені традицією набувають спеціального призначення.

З Різдвяними святами пов'язані безпосередньо колядки, щедрівки, вертепи, яселка, засівання зерном домів, звичай з кутею, дядем, романтичними ворожіннями.

Практично кожне свято мало і має свою, характерну тільки для нього обрядову структуру, свій обрядовий фон, який надавав і надає йому оригінальний і неповторний характер.

Свята були і є своєрідною календарною структурою духовного життя людини, народу, є його етнокодом.

У святковій структурі якнайдовше зберігається етнічне коріння нації, від якого постійно відростають нові пагони самооновлення, отже й самозбереження.

Традиційна святковість — це духовний храм кожної нації.

Петро Караман говорив, що «колядування — це обряд глибоко закорінний у всій Європі і за її межами», що «це є один з обрядів, який не має батьківщини — універсальний звичай — і жоден з сучасних народів не може вихвалитися тим, що дав йому початок».

Із особливим піднесенням готується до Різдвяних свят кожний віруючий у будь-якій країні.

У загальних рисах сакральне обрядодійство схоже у всіх слов'ян, однак кожний народ у відзначенні Різдва Христового вкладає щось своє, неповторне, що допомагає нам зрозуміти світогляд людей, їх життєві та духовні цінності.

Насправді є так, що кожен народ, нація вважає, що скарбниця народної творчості (різдвяно-новорічні традиції, пісні) є найбагатшою й найрізноманітнішою в його культурі. Як у католиків, так і у православних Різдво — *Boże Narodzenie* — одна з найродинніших дат року. У католиків — 25 грудня, у православних — 7 січня — день появи на світ Богонемовляти. Цей день освячений найпростішими і разом з тим найсильнішими людськими почуттями — материнською ніжністю, добротою, теплотою сімейного вогнища, яким би скромним і бідним воно не було.

Як у католицькій, так і в православній традиціях різдвяно-новорічну обрядовість складають 3 основних свята з численними діями, розвагами, щедрими гостинами. Це, як співається в відомій українській колядці:

*«Бо прийдуть до тебе
Три празники в гості...»*

Різдво Христове — 7 січня (*Boże Narodzenie* — 25 грудня), Новий рік — 14 січня (*Nowy rok* — 1 січня), Водохреща — 19 січня (*Trzech Króli* — 6 січня). Відзначимо відразу відмінність у тривалості часу святкування: у православних Різдвяний період триває від 7 до 19 січня, у католиків від 25 грудня до 2 лютого.

Слово «колядка» (*«kolęda»*) для всіх є зрозуміле і знане, хоча сягає у далеку давнину, його генеалогічне коріння має латинське походження.

«Calendae» — у перекладі з латинської — перші дні місяця, нового року, дослівно «речі, які мають бути проголошені».

У польській традиції це слово має кілька значень.

Перше — «колядка» — це релігійно-різдвяна пісня, «пасторалка» (pastoralka) — різновид колядки, яка не виконується під час богослужіння, має світський характер, оспівує щоденність людського життя.

У православній традиції «пасторалками» називаються народні колядки і шедрівки народного характеру, пісні ж, які виконуються в церкві, називаються колядками та шедрівками християнсько-релігійного змісту.

Друге, у польській традиції «колядка» — це звичай взаємного відвідування домів рідних, близьких, сусідів та знайомих. Подібний звичай є в православній традиції — це відвідування домів рідних, близьких, сусідів, де виконуються колядки, шедрівки релігійного та народного змісту. У двох традицій це є практиковане, як складання побажань і роздавання подарунків.

У третім значенні, «колядка» в католицькій традиції має звичай відвідування католицьких родин ксьондзом з ціллю зміцнення парафіяльних зв'язків.

З цього видно, що поняття «колядка» має багато значень і складно дослівно це визначити. Але незалежно від різновиду традиції можна його визначити, як:

- похідна назва Різдвяних свят;
- пісня, яка співається під час свят;
- нагорода за колядування.

Порівнюючи між собою українські і польські пісні пов'язані з Різдом Христовим, можемо кожен з традицій охарактеризувати через типологію розрізнення властивостей. Українські колядки можна поділити на кілька груп:

- «космологічні», в яких йдеться про створення світу, небесні божества;
- звернені до епохи Давньої Русі з дружинно — князівським побутом, з походом «хлопців-молодців»;
- колядки, які перетворюються з народними історичними піснями і думами;
- колядки новішої епохи, емоційно наближені до соціально-побутових пісень.

Типологія польських різдвяних пісень є така:

- колядки — пісні пов'язані з Літургією;
- пасторалкі — пісні релігійного змісту, пов'язані з євангелічними розповідями про Боже Народження, які виконуються за межами святині.
- колядки новорічні (віншувальні), які виконуються під час Нового Року. Це колядки для господарів і молоді (для парубка і дівчини).
- народні балади апокрифічного змісту, які широко пов'язані з Різдом Христовим і виконуються вдома.

В обох традиціях Різдвяні свята розпочинає Свята вечір (Wigilia) — це спільна вечір всього роду, символ домашнього вогнища. З латинського: «vigilare» — чекати, «vigilia» — чекання, варта, нічна охорона.

Напередодні зимових свят прибирали і прибирають, як і українці, так і поляки оселю, а протягом передріздвяного дня дорослі і діти налаштовували оселю на святковий лад.

В давні часи до XX сторіччя заносили до хати святковий сніп «Дідух» (високомистецький витвір, виставлений у парадному куті, який символізував спільного предка — виконував роль Діда, який вносився до хати із сходом вечірньої зорі), а від к. XIX — поч. XX сторіччя прикрасою помешкань стала ялинка.

Із заходом сонця старанно оформляли не тільки оселю, покуття, але й святковий стіл, який застелявся білою скатертиною. Але найвідповідальнішу і найприємнішу роботу виконувала господиня — готувала святкові страви, їжу.

Дві традиції поєднували і поєднують дотримання посту. Але в католицькій традиції в міжвоєнний період було впроваджено звичай скоштування скромного сніданку, який складався з кави, або чаю і хліба.

На обрядову вечерю напередодні Різдва готували 12 пісних страв. Але на початку XX сторіччя такої кількості дотримувалися не всі і не скрізь. На мою думку, це було пов'язано з тим, що селяни жили досить бідно і такої кількості їжі не мали.

Як правило, в двох традиціях намагалися приготувати найбільше страв із збіжжя і городини власного господарства.

На українському столі на Свят-вечір загальнопоширеними стравами були і є: пісний борщ і пироги (з маком або товченими сливками). В меню входили і входять також рибні страви, гриби, капуста, горох, квасоля, картопля, вареники. Але особливу увагу заслуговує обряд «Нести кутю на покуття». Головною стравою була і є Кутя — каша з крупи, заправлена товченим маком, волоськими горіхами, родзинками та різними смаковими приправами (в залежності від смакових якостей родини). Поряд з кутею обов'язковим компонентом був і є «узвар» — компот з сухофруктів: груш, яблук, вишень, слив. Узваром переважно закінчували і закінчують вечерю.

До найпоширеніших страв польської традиції відносились і відносяться: борщ вівсяний або червоний, горох, квасоля, гриби, картопля, різного роду каші (гречана, вівсяна, ячмінна — зверху полита олією або джемом з яблук, груш або сливок). Також з гречаної або ячмінної каш робили і роблять голубці, вареники з капустою чи грибами, галушки і рибні страви, компот з сухофруктів, а також в деяких регіонах готували кутю (з маком, родзинками та медом). Після II Вітчизняної війни склад страв в польській традиції зменшився і також звичай їх приготування під впливами міста мають нові форми.

Як тільки на небосхилі з'являлася Різдвяна зірка (вважалося: хто побачить її, той буде найшасливіший у цьому році) — за традицією двох вірувань всією родиною сідали за стіл і розпочинали Свату вечерю за-

палюванням свічки і відмовою молитви. Тільки в католицькій традиції далі відбувалося ділення оплатком (розпочинав батько, мати або хтось найстарший з родини, складаючи один одному побажання), а в православної традиції розпочинали і розпочинають вечерю зі споживання куті.

Також спільним в польсько-українських традиціях було і є залишення місця для душ померлих. Після святкової вечері співано колядки, а опівночі всі віруючі двох вірувань йшли до церкви чи костелу.

Одним з найзнаменніших і найвеличніших празників святкового календаря є Різдво Христове. Як правило, в цей день збиралася вся родина за святковим столом. Адже всі з нетерпінням після довготривалого посту чекали на м'ясні страви. Святковий різдвяний обід розпочинався і розпочинається також з запалення свічки і смакування куті. Родинний святковий обід тривав і триває до пізньої пори і не обходиться без співання колядок. Вже з ранку перші розпочинали колядувати діти, які проголошували народження Ісуса і складали побажання рідним, сусідам і віншували «віншівки»:

*З Святим Різдвом вітаю.
Всім здоров'я бажаю...*

А надвечір все і всі оживали і розпочиналося масове колядування.

13 січня в українській традиції відзначали і відзначають Щедрий вечір. За християнським календарем — це день преподобної Меланки. В народній традиції обидва свята об'єдналися і тепер святкуються як Щедрий вечір або Меланки. Основною подією Щедрого вечора та Нового року на Україні, а саме на Звягельщині було шедрування, яке супроводжувалося церемоніальним обходом хат із побажанням щастя, здоров'я і благополуччя членам родини.

З Новим роком в українській традиції тісно пов'язаний давній звичай «засівання», який зранку виконували хлопці (в наш час і дівчата). Заходячи до хоти родичів чи сусідів, вони здійснювали і здійснюють символічне посівання зерном, виголошуючи одночасно новорічне поздоровлення:

*Сію, сію, посіваю, з Новим роком поздоровляю.
На щастя, на здоров'я та на Новий рік...*

Подібний звичай також є і в католицькій традиції, але пов'язаний зі святом Степаном (świętym Szczepanem — 26 грудня) і в цей час в костелі посвячують овес. Віруючі обсипаються в той день вівсом, що також символізує дійство засівання.

Період святкок зимово-календарного циклу закінчувався і закінчується святом Водохреща (Йордана, Богоявлення), а в католицькій традиції це

свято називається — Trzech Króli. Вечір напередодні Водохреща (18 січня) — українці відзначали святковою трапезою, яка основними елементами повторювала передріздвяну і носила теж сімейний характер. Весь день віруючі дотримувалися і дотримуються строгого посту.

Центральною подією в день Водохреща є посвячення води. Повернувшись з освяченою водою з церкви до дому, український господар давав її пити усім членам родини, кропив усі житлові і господарські будівлі, двір, худобу, а одночасно один із членів родини писав крейдою хрести на дверях.

В польській традиції воду не святять, а святять крейду та кадило. Освяченою крейдою пишуть хрести і символи З (С + М + W) царів на дверях будинків та стайнях, а кадило вживають для лікування.

З представленого порівняння двох традицій зв'язаних з святкуванням Різдва Христового виходить, що в обох традиціях є багато спільного. Різницю становлять невеликі відмінності, хоча для розуміння цих традицій ці відмінності мають істотне значення. Основною відмінністю є час святкування, який можна пояснити календарним неспівпаданням: Григоріанським у католиків і Юліанським у православних. Відрізняється також типологія назв пісень, виконуваних під час Різдвяних свят, що пов'язане з різним способом відправлення Літургії. Однак функція пісень виконуваних в тому часі є подібна.

Можна сказати, що в останні роки різдвяні традиції польсько — української людності на Звягельщині підлягли трансформаціям. З однієї сторони вони уподібнюються через взаємне проникнення, з іншої сторони, в процесі переказування пісенного репертуару є відмінності, які відносяться до засобів співу, пов'язаних з цими традиціями.

Процес трансформації сприяє розповсюдженню репертуару традиційних різдвяних пісень у двох віруючих групах, а особливо у католицькій спільноті на Новоград-Волинщині, вже стало традицією виконання українських колядок на Літургії.

Однак ця проблема вимагає особливих досліджень, тому що взаємне проникнення традицій через різні групи віруючих і, пов'язаний з цією традицією репертуар, підлягає культурній акомодатії.

Явище це належить дослідити на рівні мовних властивостей, і також на музичній площині.

* * *

1. Бартмільський Є. Колядування на Любелшчизні, Вроцлав 1986, с. 14–45.
2. Бартмільський Є. Польські народні колядки, Краків 2002, с. 17–50.
3. Колядки та щедрівки. Ред. М. Глушка.: Музична Україна, 1991, с. 5–51.
4. Скуратівський В. Святвечір, Київ: Перлина, 1994, с. 9–63.
5. З колядкою через віки. Ред. Т. Будревіча, С. Козяри. Краків 1996, с. 434–441.

ПРО Б. С. МЕЗЕНЦЕВА І НЕ ЛИШЕ ПРО НЬОГО

Як швидко міліє людська пам'ять! За мурами віків, за прожитим життям ховається таїна минувшини. І як добре, коли вчасно літописець означає свій час.

Давно цікавить сучасників окраса правого берегу Случі, стародавнього гарного міста Новограда-Волинського. Серед мальовничого рельєфу височіє сонячного кольору будинок, споруджений наприкінці 1890-х — початку 1900-х років, який нагадує палац середньовічного замку. Південно-західний кут визначений високою гранчастою баштою (у вигляді шахматної тури), у верхній частині якої розташовувався великий акваріум.

За дві сотні метрів від палацу стояв фільварок. На жаль, на сьогоднішній день уцілів тільки будинок. Руйнування садиби сталося в дні утворення більшовиками своєї влади у Звягелі. Повністю втрачене його декоративне оздоблення. Усі інші будівлі варварським чином знищені.

Зліва від фасаду будинку пролягала красива липова алея до берега Случі (збереглися подекуди шматочки червоної цегли, якою була вимощена доріжка), за будинком ріс великий сад (збереглися відростлі пагони фруктових дерев), праворуч на підвищенні живописний парк, далі узбережжям пролягав ліс. Стоїть, як давній свідок тих часів, трьохсотлітній дуб (старожили говорили, що тут була ціла діброва дубів). Біля підніжжя підвищення (за будинком) і літом і зимою б'є джерело. Ще в 70-х роках ХХ ст. ліворуч палацу росли пишні сосни, поміж ними — величезні оздоблювальні камені (зараз височать сучасні будинки).

Хто ж був господарем цієї садиби? За часів царської Росії обійстя, попередньо, належало російському генерал-майору С. А. Уварову, потім його родичу Мезенцеву Борису Сергійовичу — дійсному статському раднику, Житомирському повітовому предводителю дворянства, голові Житомирської повітової земської управи, почесному наглядачу Новоград-Волинського двукласного училища, почесному мировому судді Житомирського і Новоград-Волинського судово-мирових округів, камергеру Двору Його Імператорської Величності, який мав дуже багато нагород.

Проживаючи біля 30-ти років поруч з палацом Мезенцевих, милуючись цією архітектурною пам'яткою, прислухаючись до «непрямих» свідків минулого, вирішила дослідити життя одного з господарів — Мезенцева Бориса Сергійовича.

Мезенцев Б. С. народився 30 листопада 1865 року, православний, двоєрдинець, закінчив повний курс наук у Миколаївському кадетському корпусі,

зарахований до Миколаївського кавалерійського училища з 1 вересня 1883 року, юнкером рядового звання, на строковій службі перебував з 3 березня 1888 до 12 травня 1890 — 2 роки.

Разом з сестрою Марією Рошаківською в Новоград-Волинському повіті мав Ново-Звягельський маєток і землі в кількості 20000 десятин.

Одружився у 37 років на дочці сенатора Анатолія Батуріна Ользі (православній), якій було при шлюбі 30 років, 29 квітня 1902 року. Дітей не мали.

До Новозвягельського маєтку належали села: Вершниця, Чижівка, Ржатківка, Романівка, Кропивня, Броники, Несолонь,

Ужачин, Гали, Тупальці, Іванівка та інші, які мали 25 792 десятин поміщицької землі. У XIX столітті належали вони князям Любомирським, остання з родини яких, Марія-Юзефа, дочка князя Каспра Любомирського, генерала російських військ, розлучена з графом Протом Потоцьким, пізніше Зубова і Уварова. Під впливом і по наказу Імператора Олександра I, обминувши свою дочку від шлюбу з В. Зубовим, відписала маєток синам свого останнього чоловіка — Уваровим, від яких Ново-Звягельський ключ перейшов на правах спадкоємства Мезенцевим, і зараз ще лишається в їх володінні.

Мешкаючи в Новограді-Волинському, Мезенцев Б. С. зробив немало гарних справ для процвітання краю: побудував Чижівську соломо-картонно-паперову фабрику, гуральню, де виробляли спирт (нині ВАТ «Біоветфарм», за радянські часи — завод кормових антибіотиків), млини на Лубчиці та в Олександрівці, греблю через Случ, дорогу з Чижівки до Ржатківки, мав невтому селянську жилку. Був порядною і доброю людиною.

Хочу додати розповіді «непрямих» свідків. Катюха Леонід Сидорович зі Ржатківки розповів зі слів своєї мами Катюхи Катерини Григорівни, 1917

року народження, якій у свій час розповідала її мама, що діти зі Ржатківки бігали до панського маєтку. Їм було цікаво заглядати через паркан у сад, де було багато квітів, і ходили павичи. Якщо збиралась юрба дітей, то пан Мезенцев їх не проганяв, навіть іноді давав гроші. Хлопчики любили піджартувати з ним, перетинаючи чимось дорогу, тоді він просив їх очистити дорогу і давав гроші. Чула мама, що їм підкинули хлопчика.

Брат Катюхи Л. С., Катюха Василь Сидорович, 1927 року народження, який мешкає на вулиці Дружби, 79, розповів зі слів свого батька Катюхи Сидіра Семеновича, що пан Мезенцев був дуже доброю людиною. Він ніколи не відмовляв у проханні своїм працівникам — давав муку, дрова, зерно. А ще зробив дорогу з Чижівки до Ржатківки (через нинішній військовий полігон). Місцевість була низинна, і дорогу прокладати було не легко. Але до кожного двору був зроблений заїзд. Мезенцев їздив тією дорогою до Ємільчина, де в нього була своя земля і рідня.

Юрченко Василиса Михайлівна (1910 року народження) розповіла своїй дочці Юрченко Раїсі Тарасівні, що будинок пана був обнесений великим парканом, у саду було багато квітів, ягідних кущів. Вниз до річки була посаджена липова алея, вимощена червоною цеглою (залишки збереглися донині), вни-

зу була і є криничка (живовід), ближче до річки — діброва, далі — ліс, поряд з будинком — кухня, справа на північ від будинку — конюшня (у післявоєнні роки у цій будівлі розміщувалася школа). Пан Мезенцев мав млини у Лубчиці та Олександрівці, у Чижівці — паперову фабрику та гуральню (спиртзавод) на південь від будинку на березі Случі.

Філіпова Євгенія Іванівна, яка мешкає на вул. Пролетарській, 26, чула від мами Шпір Марії Кіндратівни (1893 року народження), що Мезенцев добре відносився до людей і дітей, яких у нього не було. Якщо народжувалась дитина у його працівників, корова ж господаря була тільна, то він давав свою корову до отелення, щоб було чим годувати дитину.

Родина Мезенцевих на прогулянці

Будинок Мецензевих багато десятиріч є окрасою міста

Рацько Людмила Григорівна, яка проживає по вул. Кірова, 5/114, почула від мами Єлизавети Іванівни (1907 року народження), що пан Мезенцев був не скупюю людиною. На Новий рік і Різдвяні свята всі його робітники і діти отримували подарунки. Давав людям продукти, і зерно, і дрова — домовленістю йому відробляли. Якось хлопчик заліз у сад за яблуками, і охоронець його побив, пан же заступився і тільки присоромив його. Розповідала про дубовий і сосновий ліс, який німці вирубали під час окупації.

Опанасюк Ольга Павлівна 1922 року народження, яка проживає на вул. Леваневського, 4/7, чула від батька Коваля Павла Тимофійовича (1895 року народження), який у дитинстві жив на Лубчиці, що він разом з іншими дітьми прибігали гратися до панського двору, за яким тягнувся ліс. Дівчата із жінками ходили копати картоплю. Жінкам за роботу платили 10 копійок, дівчатам — 5 копійок. Іноді дівчата нагортали землю, ставали на неї, щоб казатися вищими та отримати за роботу більше. Ще він розповідав про підкинутого під ворота хлопчика, якого усиновили і дали прізвище чи то «Воротов», чи то «Підворотний». Возили його хрестити трьома парами коней у Ржатківську церкву.

Афанасьєва Наталія Петрівна, 1916 року народження, що мешкає на вул. Леваневського, 3/3, розповіла зі слів старожилів, що пан Мезенцев допомагав молодим одруженим сім'ям.

Правнучці Скаковській Тетяні Леонідівні повідала прабаба Балкова Наталія Афанасіївна (1895 року народження), що вона працювала у саду Мезенцева — допомагала вирощувати квіти. Дівчинка була гарненькою білявкою, і пані Мезенцева її любила, часто пригощала та передавала гостинці у її велику сім'ю, допускала у свої покої.

Харченко Василь Антонович 1926 року народження з дитинства жив в Олександрівці і пам'ятає всі ті будівлі, що складали літнє обійстя (фільварок) Мезенцева Б. С.: двоповерховий будинок, де жив сам господар, конюшня на двадцять пар коней, свинарник, корівник, сепараторна, де переганяли молоко. Величезний сад на 15–20 гектарів, великі клумби квітів, довкола — ліс. Побудована гребля, млин, турбіна, яка виробляла струм на господарство. Село було маленьке, там жила тільки обслуга.

Після революції тут заснували радгосп, але в 1935 році військові забрали землі під полігон і підсобне господарство військової частини.

З розмов старших людей з дитинства пам'ятає, що у Мезенцева була дочка. У 1941 році приїздив його внук до Новограда, і під час святкування на честь повернення в будинок діда, місцеві підпільники на чолі з Кожиним Іллею кинули у вікно гранату. Далі сліди родини Мезенцевих губляться за кордоном.

Челядіна Валентина Несторівна розповіла, що батько її родича Бойка Григорія Сидоровича (1901 року народження) працював столяром у Мезенцева. Він розповідав про такий випадок. Дружина принесла йому обід і взяла трісок. Пан побачив, заставив викинути, а ввечері їм додому привезли хуру дров. Ще розповідав, що у с. Ужачин також стояв панський фільварок.

Красзнавець Тригуб Іван Лукич дослідив, як грабували садибу Мезенцева Б. С. 5 січня 1918 року об 11 годині натовп селян і міщан у віці переважно 13–18 років, що складався наполовину з жінок, з'явившись біля садиби, почав грабувати з її будівель фураж, зерно, інвентар і все, що було лише кілька днів тому взятє на облік земельним комітетом (тобто законною владою). Погром тривав 3 дні, зі всього маєтку виїли лише поміщицький будинок. Своїм врятуванням він зобов'язаний не владі, а лише своїм мешканцям та одному драгуну, що добровільно запропонував свої послуги. Господарі Мезенцеви терміново покинули обійстя.

Слід зауважити, що більшість населення, хто себе поважав і жив з власної праці, не брала участі в цих безчинствах. Ті, що грабували маєтки і магазини, згодом допомагали продзагонівцям відбирати у своїх сусідів захований хліб.

У 30-ті роки XX століття у цьому будинку розміщувався штаб 14 кавалерійської дивізії ім. О. Я Пархоменка, яка у 1932 році передислокувалась в м. Новоград-Волинський з м. Тамбова (РФ), та в якій з 1919 р. до 1938 р. проходив службу Єрьоменко Андрій Іванович (1892–1970) — ра-

дянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу (з 1955 р.), Герой Радянського Союзу (з 1944 р.) — від командира взводу до командира дивізії. Обирався депутатом Верховної Ради України РСР від Новоград-Волинського виборчого округу (1936 р.). Мешкав він поруч — у будинку по вулиці Фрунзе, 1.

У 1940–1941 р.р. тут розміщувався штаб 9-го механізованого корпусу, командиром якого у 1941 р. був призначений Рокоссовський Костянтин Костянтинович (1896–1968) — радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу (з 1944 р.), Маршал Польщі (з 1949 р.), двічі Герой Радянського Союзу (1944 та 1945). На початку Великої Вітчизняної війни корпус під його керівництвом брав участь в обороні м. Новограда-Волинського. Мешкав у будинку по вулиці Леваневського, 19.

Рішенням виконавчого комітету Житомирської обласної ради народних депутатів «Про взяття під державну охорону пам'яток археології, історії та мистецтва» від 21.01.1983 року № 22 взятий під охорону держави. На цей час у будинку розміщується штаб військового гарнізону, дякуючи чому споруда збереглась у гарному стані.

Так склалась доля одного з відомих мешканців нашого міста та його садиби. Хотілося б, щоб ця історична пам'ятка збереглась як найдовше, а в її стінах розташувався краєзнавчий музей нашого краю.

Автор висловлює вдячність за інформацію спеціалісту з охорони культурної спадщини відділу культури і туризму міста Є. В. Вашук, краєзнавцям Ваховському В. С., Тригубу І. Л., Загрівому Ю. Н., Большакову А. О. директору краєзнавчого музею Жовтюк О. М., і всім, хто по крупинці відновив у пам'яті розказане.

Будинок Мезенцева сьогодні

СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ У XIX–XX СТ. ПРО ДУШУ ТА ДОЛЮ

Характеристичною рисою українського і зокрема слобожанського світогляду є максимальна персоналізація та антропоморфізація усього оточуючого світу, «включеність» людини у цей світ, максимальна сакралізація та ритуалізація життя носія традиційного світогляду, базованого на глибокій православно-апокрифічній релігійності, надзвичайно природне поєднання прагматизму та поетичності у повсякденному побуті.

Традиційна народна культура міцно вкорінена у хліборобські заняття її носіїв. Вона значною мірою екстравертна відносно спільноти «ми», тобто власного роду, та інтровертна щодо всього, що є поза тією спільнотою. Для носія цієї культури родові цінності переважають перед індивідуальними і все, пов'язане з родом, набуває сакрального характеру.

Філософія традиційної народної культури — філософія повсякденної буденності, коли філософствування відбувається не спекулятивно, а є відповіддю самого життя на поставлені ним же питання, «тобто філософським текстом стає щоденне існування, в якому найзвичайніші виявляється сповненням глибокого сенсу, і смисл цей не просто пізнається і наслідуються суб'єктом, а переживається ним як передумова і високий зміст власної екзистенції, безпосередньо втілюється у нескінченні ритуальні дії» [5, с. 441].

Народні вірування українців-слобожан сформовані на ґрунті загальноукраїнської міфології, що розвивалася на основі давньої загальнослов'янської міфології. В українських народних віруваннях у художньо-образній формі знайшли поєднання реальні знання і фантастично-релігійні елементи та повір'я. Українська міфологія ілюструє прагнення людини пояснити та упорядкувати навколишній світ, розкрити єдність людини і природи. В цілому українська міфологія аналогічна міфології інших народів світу, однак має виразний національний колорит та художньо-образну своєрідність.

Питоною ознакою традиційної культури є існування «ближнього» та «дальнього» світів, їхнє виразне розділення, навіть протиставлення, а також намагання пояснити дальній світ поняттями ближнього, «оближнити» його. Ближній же світ людини традиційної культури можна схематично уявити собі у вигляді хреста, центром якого є сама людина, горизонтальними раменами — відносини у реальному світі (система спорідненості — чисельні родичі (кривні та некривні), близькі та громада), а вертикальними — світлий світ небожителів та святих, реальний світ (де знаходиться сама людина) та світ темних сил.

Віра в наявність душі чи духу в кожній речі або явищі навколишнього світу — анімізм — є засадничою ознакою традиційних уявлень та вірувань українців, що виявляється і у календарній та родинній обрядовості, а найвиразніше — в українській демонології.

Хоча усі персонажі давньої язичницької «нижчої» міфології за християнства були віднесені до чорних, шкідливих людині сил, народна уява продовжувала вирізняти серед них світлі істоти. Образи Душі та Доля вважалися духовною субстанцією людини. Іноді їх змішували, частіше розрізняли: Душа була частиною людського єства, яка не вмирала, і після смерті могла приходити до родичів (особливо, Душа матері до осиротілих дітей); Доля ж існувала у кожній людині окремо від неї саме за її життя. Доля могла слугувати людині, якщо та знаходила її, жила відповідно до неї, а могла байдкувати і тоді чим би не займалася людина — ніщо не приносило їй ані щастя, ні втіхи, ні багатства. [1, с. 190–203; 7, с. 342–374]

Народний світогляд українців одностайно пов'язував походження людини з творчим актом Бога-деміурга. Створення людини за народними переказами відрізняється від канонічних християнських догматів. Якщо за християнською Священною історією Бог створив людину з попелу на шостий день творіння, то народні уявлення дають декілька варіантів цієї події: 1) Бог створив людей з тіста, поставив сушитися проти сонечка, але тих — гарних — людей спаплюжив собака, тому Богові довелося наново ліпити їх з глини, через те й люди — глиняні — не такі безгрішні та гарні, які мали би бути; 2) Бог створив людину з глини, тому людина після смерті вертається до свого первісного стану (за цими уявленнями велике значення у громаді мали гончарі як люди близькі до Бога); 3) Бог та чорт створили людей разом, але рухатися та взагалі жити змогли лишень з Божої ласки, тому заздрісний чорт намагається всіляко шкодити Боговим людям. Дуже цікавим, на наш погляд, є варіант, коли Бог створив людей з тіста, собака, насланий чортом, їх попсував, тому Богові довелося вивернути людей навиворіт. Цим оповідачі пояснюють непривабливість людей, «а от якби не поїв, то які б гарні були» [1, с. 87–94, 129–144].

Саме Бог наділив людину безсмертною душею, яка в живій людини знаходилася чи то у грудях, чи то у впадинці унизу шиї, під кадиком.

Погляди на людську душу та на людину в народі були досить строкатими, тому відповідно складалися й позиції різних дослідників. Так, приміром, дослідник фольклору та етнографії Слобожанщини П. В. Іванов ще на початку нашого століття розрізняв три душі: таку, що зі смертю людини повертається до свого першоджерела (Дерева, Космосу); таку, що залишалася з тілом; і Дух, котрий ставав покровителем нащадків. Наша сучасниця Н. М. Велецька вважає, що народ вирізняв дві духовні субстанції: «душу» як частину світового першоджерела і «дух» — енергію живої людини» [7, с. 10].

Більшість дослідників дотримуються думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, відповідних найпоширенішим уявленням людей, і розрізняють такі з них: людина як життя, як дійова сутність; людина як соціальна істота, котра ототожнюється з незримим духом, «подихом». Таке припущення має, до речі, аналоги з деякими філософськими доктринами, зокрема, Арістотеля, який розрізняв три види душі: розумову, почуттєву та вегетативну. Саме це, на думку сучасних учених, може бути доказом загальноіндоевропейської основи народних вірувань, у тому числі і слобожанських, про душу та тіло.

Як твердить автор статті «Царина народної уяви та її класичні розробки» А. П. Пономарьов, трисубстанційність душі підтверджується багатьма етнографічними даними, зокрема, обрядами поховання. Саме структура поховальної обрядовості якнайкраще розкриває триєдність народних уявлень про душу та тіло. «Традиційно вона складалася з таких дій: поховання людини (тілесна смерть) та трьох поминальних акцій — третин, дев'ятих і сороковин. Перша акція — третини — відповідала народним уявленням про танення «образу», особистості та імені, дев'ятих — про шезання «духу», органічної сили, і сороковини — про зникнення того, що залишилося від людини» [7, с. 10]. Слід зазначити, що нині відзначають здебільшого дев'ятини, сороковини та річницю, а також поминальні дні (дні смерті та — рідше — дні народження померлого, а також т. зв. «батьківські» поминальні суботи та інші дні поминань, визначені Православною церквою), однак тричасність обрядодій продовжує існувати.

Народна уява визнавала стадіальність субстанцій людини лише в одному, звичайному напрямі (від тіла до духу через стадію душі). Розвиток існування душі у зворотньому напрямку вважався неприродним, викликав жах. (Згадаймо чиселнні розповіді про упирів та інших заложених мерців. [1; 2; 3; 4; 7, с. 383–406, 407–429, 430–497, 498–504, 512–526 т. ін.])

Народ ставився до цьогосвітнього буття як до скороминушого, вважаючи людину лише гостем, мандрівником у цьому світі до прийдешнього. Життя після смерті називалося вічним, до нього ставилися як до справжнього, тільки там людина була своєю. На наш погляд, народне трактування смерті та потойбічного життя, що побутувало у ХІХ ст., розвинулося під впливом філософії часів козацького Бароко, коли культивувалося ставлення до цьогосвітнього буття як до сну, а до майбутнього — як до єдиного справді реального; коли принади цього світу вважалися лише гріховною оманю, а справжнім призначенням людини визнавалося заслужувати собі прихильність Бога та місце серед святих Його.

Однак стати «своєю» на тому світі згідно з народними уявленнями душа могла лише за умов «правильного» відправлення її туди: коли людина була охрещена, жила чесно, не порушуючи Божих заповідей та людської правди, висповідалася перед смертю, її поховали зі священником (принаймні, з «читалкою та півчими»), поминали у встановлені дні. Тоді душа помер-

лого піклувалася про живих, допомагала їм порадами, на певні свята (Святевечір, Проводи, «осінні діди» тощо) поверталася до живих родичів, беручи участь у загальних трапезах. В деяких випадках — коли залишилися малі діти, або надто молоді господарі душа матері, рідше старого батька, могла повертатися до родичів, щоб допомогти ділом чи порадами.

Коли ж душа не могла залишити тіло (а це могло бути результатом надмірної печалі, неприродної смерті, смерті нехрещених, відьом та чаклунів), то до живих прилітав не дух із чистого ірію, а повертався мрець.

Тож зрозумілими є упередження, страх, а то й панічний жак, які викликали душа та тіло покійника. Хоч загалом до проблеми смерті ставлення було цілком раціональне: «Якби не вмирали, то б і небо підперли» [7, с. 177].

Доля людини існувала лише на цьому світі, причому Долею чоловіка була жінка, а жінки — чоловік. Щодо цього є оповідь з Харківщини про те, як Ісус Христос та святий Петро якось мандруючи зустріли страшного ледацюгу, якому було ліньки навіть рота роззявити та вкусити яблуко, яке висіло просто над його обличчям, а за кілька гонів — надзвичайно працювану дівчину, про яку Господь сказав, що вона — і є доля ледацюги. На подив та обурення святого Петра Спаситель відповів, що коли їх не поєднати, ледацюга помре з голоду, а Він не може допустити, щоб хтось з Його вірних загинув.

Уже в XIX ст. ставлення до Долі було подвійним: з одного боку, Доля ще вважалася антропоморфною матеріалізованою духовною істотою; з іншого — до неї вже ставилися як до метафоричного позначення інтуїції («Ой, зачула моя доля, що не бути мені вдома»), уособлення невлаштованості («Де ти бродиш, моя Доле?...»), як до життєвого шляху людини («з щастя та горя скувалася доля») тощо.

Згаданий вже П. В. Іванов вирізняв природжену долю (долю як душу предків), долю-ангола, яку дитина отримує ще у материнському лоні, та долю як душу людини або його двійника. Він виділяв у понятті про Долю три головні ідеї: «ідею природженості, ідею приреченості та ідею випадку» [7, с. 362]. За деякими народними оповідями кожна людина має не одну, а кілька — дві-три — долі, хоч вони можуть і не бути весь час із людиною. Серед цих доль вирізняють Божу долю, яка дається Богом, є незмінною і виражає ідею приреченості; материнську — дану матір'ю — долю, що є втіленням ідеї природженості; та батьківську долю, що її дає батько, яка відповідає ідеї абсолютної випадковості, фортуни, талану. На початку XX ст. вірування у три долі в кожній людині залишалися у вигляді реліктів. П. В. Іванов припускав, що ці вірування могли виникнути не лише шляхом якихось запозичень, а цілком самостійно через необхідність пояснити незрозумілі явища, невстановлені поняття та невідомі причини певних обставин.

Як і в більшості світових культур, українська «Доля виряджає людську долю», тобто цей образ українських народних вірувань так само, як і в

інших культурах *пряде* людську долю. Взагалі, спільне для багатьох культур уявлення про подібність людського життя до нитки в руках якоїсь істоти є дуже цікавим. На наш погляд, ця спільність пояснюється не запозиченнями, а подібністю людських занять та усієї організації життя, а також подібністю, а той тотожністю асоціації людського сприйняття подій та явищ.

Анімізація усього оточуючого світу, характерна для українського традиційного світогляду, якнайкраще відбилася у поглядах українців на людину та її особистість. Все те, що сучасна людина сприймає як різні пласти свідомості, як певні особистісні характеристики, людина традиційної культури мала за окремішні анімізовані антропоморфні постаті, кожна з яких свого часу мала виразні характерні риси та відповідала за певні почуття та стосунки.

* * *

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. — К.: Довіра, 1992. — 416 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1993. — 592 с.
3. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края. / Под ред. В. В. Иванова. Т. I. — Харьков, Изд. Губ. Стат. комитета, 1898. — 1012 с.
4. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Кулянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, б. изд., 1907.-С. 74–109.
5. Красилов М. М. Філософія буття слобожанського селянина // Дух і Літера. — 1999. — № 5–6. — С. 428–442.
6. Муравський шлях—97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красилов М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. — Харків, б. вид., 1998. — 360 с.
7. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нарис А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. Вст. ст. А. П. Пономарьова. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1991. — 640 с.: іл.

М. В. ПІНЧУК

(с. Федорівка, Новоград-Волинський район)

З ДОСВІДУ РОБОТИ ГРУПИ «ПОШУК»

Я хочу розповісти про групу «Пошук-б» с. Федорівка Новоград-Волинського району Житомирської області, члени якої вже багато років ведуть невтомну пошукову роботу, щоб все менше і менше у нас ставало невідомих, а часто і загадкових, сторінок Великої Вітчизняної війни, щоб воскресити імена воїнів, яким уже ніколи не переступити рідного порога, не побачитися з рідними, не кохати і не бути коханими. Ця робота — робота ентузіастів, я б сказав, фанатів своєї справи, які весь свій вільний час, вихідні, часом навіть свята, проводять у полі, лісі, на старих лініях оборони,

намагаючись вирвати у безжалісної історії хоч одне ім'я, одну долю, вирвати і вписати до списку відомих ще одне ім'я.

Керує роботою пошукової групи, до якої входять Пінчук Анатолій Васильович, Михальчук Григорій Васильович, Парійчук Сергій Дмитрович, Лобода Віктор Васильович, Нечипорук Яків Євгенович, Яшук Ігор Арсенович, учитель української мови та літератури Федорівської загальноосвітньої школи Пінчук Микола Васильович. Почесний пошуківець України.

Починалося все так.

5 травня 1990 року на городі жителями с. Федорівки Острівської Галини Іванівни, з дозволу господині, прямо на стежці, якою ходили люди, розкопали невідоме стихійне поховання радянських воїнів. Патрони, особисті речі, чоботи, значки, солдатські медальйони... Серце стиснулося, коли прочитали продовгуваті друковані стандартні листочки. Це ж стільки років лежати в землі, під стежкою, яку протоптали люди, це ж стільки років бути невідомим і вважатися безвісти зниклим! І почалися пошуки: листи у військкомати, дзвінки у сільські ради, пошуки очевидців бою, в якому загинули бійці, запити в архів м. Подольська... Нарешті, довгождана звістка: є рідні в трьох із п'яти воїнів. Потім були листи до рідних, запрошення приїхати на перепоховання 22 червня 1990 року, і сльози радості у рідних, що хоч тепер знають, де вони загинули і з невідомих стали відомими, і біль смутку, і слова вдячності тим, хто відшукав їхні могили... Ну, як таке можна забути?!

Перепоховали їх у братську могилу № 2.

Це — Бакиров Токан, 1921 р.н., з Омської області, Бурдейний Микита Олександрович та Чмут Віталій Дорофійович з Вінниччини, Ошурков Олександр Якович із Свердловської області (розкопано останки на городі Острівської Марії того ж дня), Серкеров Зейдулла Самед-огли з Азербайджану, Адгасков (імені, по батькові, місце проживання не встановлено) та ще 9 невідомих бійців, рештки яких було знайдено на танковому Новоград-Волинському полігоні в урочищі Куш лісу 16 червня 1990 року. Там же, на полігоні, знайдено й рештки воїна Ковбасюка Адама Власовича, 1905 р.н., уродження Потіївського (тепер Радомишльського району), с. Нова Буда. Перепоховання відбулося в його рідному селі 23 червня. Члени пошукової групи (тоді вона ще й не мала такої назви) їздили на перепоховання і зустріч з дружиною та рідними Адама Власовича. Про це написала Радомишльська районна газета. Але це окрема розповідь.

Житомирське обласне об'єднання «Пошук» домоглося дозволу на право пошуку, і тепер група стала існувати як офіційна, узаконена.

Під с. Федорівкою, у колгоспному лісі, на полі бою було знайдено рештки воїна (6 липня 1990 року) і один медальйон, у якому були такі відомості: Чамата Марко Дмитрович, 1906 р.н., Київська область, Димерський район, с. Синяк. Почалися пошуки, робота групи не припинялася. Зазначу, що встановлено: Димерський район тепер Вишгородський. Дуже швидко на запит зреагував Київський обласний військкомат, і через два тижні

група вже знала, що у воїна є син Олексій Маркович і проживає він у с. Синяк Вишгородського району на вулиці Леніна, 50.

11 липня 1990 року в районі заказника (колгоспний ліс на північ від села) знайдено рештки невідомого воїна.

15 липня 1990 року з сільської ради с. Тупальці Новоград-Волинського району подзвонив голова сільської ради і просив приїхати в с. Ново-Зелену, де, як він стверджував, є могила радянських воїнів на городі Осінської Антоніни. Вона, ця могила, не дає жінці спати, їй сняться страшні сні. Потрібно було її знайти. Група витратила цілий день, і врешті-решт поховання було знайдене. У похованні був офіцер (старший лейтенант) і двоє бійців — сержант і рядовий. На жаль, ні особистих речей, ні медальйонів при них не було. Так і залишилися невідомими. Члени групи неодноразово розпитували людей, проте ніхто нічого конкретного так і не сказав. Вже наступного дня, 17 липня, група знову була в пошуку. У страшну зливу на городі Островської Марії, жительки с. Федорівка, було знайдено рештки офіцера (невідомого лейтенанта) та рядового. При цьому був присутній працівник Новоград-Волинського військкомату Провоторов Олександр Миколайович. Із медальйона рядового вдалося чітко прочитати лише ім'я, по батькові та адресу. Лише через довгий шлях, за благодійною допомогою житомирських експертів-криміналістів та Житомирського обласного об'єднання (керівник Шмуневський Павло Павлович) прочитано і прізвище: Бібічадзе Ромін Новевич, 1919 р.н., Грузинська РСР, Ванський район, с/рада Іда, с. Іда, рідня Лізіко.

І знову листи, знову чекання. Встановлено, що у воїна є син і племінник, написано їм листи. Пройшов рік від початку пошуку рідних, раптом 19 листопада 1991 року приїжджають рідні, падають на коліна перед могилою, відвідують шкільний музей, фотографуються на згадку, беруть землю з могили, на могилу висипають землю його рідного краю, любимої Грузії. Потім — прощання, і плач, і усмішки, і дяка, і обіцянки приїхати ще... Але так більше й не приїхали... Війна в Грузії була тому перешкодою.

18 серпня 1990 року в районі Куша лісу (полігон) знову знайдено рештки двох невідомих воїнів, 13 листопада того ж року там же рештки двох воїнів, один з яких був невідомим, інший — із Красноярського краю: Жилін Олексій Миколайович, 1920 р.н., Березівського (тепер Шариповський) району, с. Дубініно.

29 листопада 1990 року на городі Островської Альжбети відкопано рештки 5 невідомих воїнів.

7 травня 1991 року під час обласної Вахти Пам'яті в Коростенському районі біля с. Шершні, у 29 кварталі Держлісфонду, знайдено останки Фоменш А.... Федоровича, 1996 р.н., із Тамань, Темрюкського району Краснодарського краю. Його рештки разом з рештками інших невідомих воїнів перепоховані в братську могилу с. Шершні.

11 травня 1991 року на городі жителя с. Федорівка Орла Анатолія Онуфрійовича знайдено рештки воїна Пирожка Василя Яковича, 1910 р.н., уродженця с. Зибин Малинського району Житомирської області. Цього ж дня в урочищі Вітряк (на схід від с. Федорівки), на посіві жита, розкопано рештки 6 невідомих воїнів, які загинули в липні 1941 року (приблизно 15–17 липня, як стверджують старожили села).

16 червня 1991 на городі Островської Марії Андріївни (сіножатці) знайдено рештки Тарасюка Івана Васильовича із с. Білки Іллінського району Вінницької області та Бенашвілі (більше нічого не вдалося встановити, бо медальйон був заповнений хімічним олівцем), навіть експертиза не допомогла.

22 червня 1991 року в братську могилу № 3 було перепоховано 8 відомих із 19 невідомих воїнів.

24 серпня 1991 року в урочищі Скринька (91–93 квартал держлісфонду на північний схід від с. Федорівка) знайдено рештки 3 воїнів: невідомого майора медслужби, лейтенанта-артилериста (невідомий) та рядового (вкладиш медальйона не записаний).

Там же 11 квітня 1992 року знайдено рештки невідомого воїна.

7 липня 1992 року в районі Куша лісу (полігон) знайдено рештки воїна, ім'я якого вдалося встановити: Скиба Григорій Захарович, 1921 р.н., с. Стара Романівка Новоград-Волинського району Житомирської області. Встановлено, що в с. Стара Романівка проживає зараз його рідний брат Скиба Олександр.

28 вересня 1993 року в урочищі Скринька знайдено та розкопано 2 поховання: в одному був невідомий воїн, в іншому — 3 невідомих та один відомий: Досужий Яків Панькович, 1916 р.н., старший сержант, уродженець с. Стремівка Олександрійського району Кіровоградської області. Після довгих пошуків, запитів у військкомат і відділ внутрішніх справ вдалося встановити, що у воїна є дві сестри — Марія Паньківна, яка проживає в с. Стремівка, та Ольга Павлівна (проживає у Кривому Розі). Обое вже досить старі — 75 та 79 років.

У цьому ж урочищі 29 лютого 1994 року знову знайдено рештки невідомого воїна.

27 березня — рештки невідомого воїна там же.

29 жовтня там же — рештки воїна Когута Афанасія Степановича, 1906 р.н., уродженця Потіївського району Житомирської області. Цього дня там же рештки Лісовського Олександра М., 1919 р.н., уродженця с. Карлівка Малинського району Житомирської області та Тарасюка Івана Дмитровича, 1906 р.н., Ворсівська с / рада Малинського району Житомирської області (населений пункт не встановлено).

23 квітня 1995 року там же — рештки 2 невідомих воїнів.

30 квітня 1995 року там же — рештки Опанашенка Івана Тимофійовича, 1905 р.н., 883 СП, мобілізованого Київським військкоматом та Тарасюка

Василя Павловича, 1916 р.н., уродженця с. Ворсівка Малинського району Житомирської області. В окремому похованні — рештки ще одного невідомого воїна.

21 травня 1995 році в лісі на північ від с. Теснівка Новоград-Волинського району Житомирської області під дубом, розщепленим вибухом снаряда чи міни, знайдено рештки невідомого воїна — снайпера — поряд була знайдена побита осколками снайперська гвинтівка та патрони з розривними кулями ПЗ-32.

15 жовтня 1995 року в урочищі Скринька знайдено рештки воїна, очевидно, казначея, бо при ньому був металевий чемодан заповнений струхлявленими троячками і десятками та багато монет різного номіналу. Запити в архів нічого не дали, так як документи про 193 та 195 СД в архівах за червень-вересень 1941 року не збереглися.

Протягом 1997 року знайдено останки лише одного воїна, який залишався невідомим, бо не було медальйона.

1 березня 1998 року у с. Гульськ Новоград-Волинського району на правому березі Случі, на лінії оборони 1941 року, було знайдено рештки 13 воїнів, які загинули тут у період з 5 по 7 липня 1941 року. Серед них — два офіцери. Хто вони, ці мужні люди, де їхні родини, при яких обставинах вони загинули — про все це ще треба дізнатися. Жоден медальйон не був записаним. Лише лист, а в ньому вдалося прочитати: «12.III. 1941 г. Привет из солнечной Армении. Здравствуй, Джорджия... красноармейская служба... сейчас бы тебе водочки, и было бы, как говорят, пой, играй гармонь на все лады... друга... в жизни...»

Того ж дня на лівому березі р. Случ, на городі, знайдено рештки ще одного воїна (без медальйона), 11 квітня — рештки воїна Долгушина І. В. Всі воїни перепоховані у с. Гульськ 2 травня 1998 року.

13 та 20 липня 1998 р. в районі станції Вершниця (полігон) знайдені рештки 4 воїнів (два невідомі та 2 відомі — Чепель Н. С., Полушкін А. Гр.), які перепоховані в братську могилу в с. Ужачин 24 жовтня 1999 року.

7 травня 2000 р. там же знайдені рештки лейтенанта Шмакова Георгія Полікарповича, 1914 р. н., з м. Глазов Юкаміньського району Удмуртії, 14 травня — рештки Латинова Івана з с. Халіловка Халіловського району Чкаловської (тепер Оренбурзької) області.

21 травня 2000 р. на полігоні за ст. Вершниця — рештки 2 невідомих, а 4.06 — рештки Шаткіна Романа Вікторовича (1920 чи 1921 р.н.?) з Орловської чи Оренбурзької області.

Шаткін Роман, Шмаров Г. П. та двоє невідомих перепоховані в с. Вершниця 22 червня 2000 р.

12 червня 2007 р. там же знайдені рештки Бігуча Михайла Яковича, молодшого лейтенанта, 1920 р.н. із с. Лучин Попільнянського району Житомирської області.

18 лютого 2001 р. у 89 кварталі держлісфонду (район с. Федорівки) знайдено рештки старшого лейтенанта Вороніна Ігната Ігнатовича, 1916 р.н.

22 червня 2001 р. біля кладовища в с. Теснівка — останки невідомого воїна, того ж дня — останки двох невідомих воїнів у с. Федорівка прямо на дорозі біля сіниці Кличковського Герона Віталійовича.

Вороніна І. І., Бігуча М. Я., Доліна, Латинова Івана та 3 невідомих перепоховано на ст. Вершниця 4 травня 2001. р.

7 червня 2001 р. за Вершницею знайдено останки Топкова Андрія Мойсейовича, 1905 р.н., уродженця с. Скибин Вінницького району Вінницької області

20 червня 2001 р. перепоховані в с. Ужачин 3 невідомих та Топков Андрій Мойсейович.

29 вересня 2001 р. в районі Лисої гори за с. Теснівка — останки невідомого воїна.

11 квітня 2002 р. за ст. Вершниця — останки 15 воїнів, з них два відомих: Кончаковський Петро Віленович, 1913 р.н., з с. Рудня Овруцького району Житомирської області та Редчиць Олексій Остапович, 1915 р.н., з с. Куток, хутора Костюків Ліс Овруцького району (обидва перепоховані в Овруцькому районі), 14 воїнів перепоховані на ст. Вершниця 2.05.2002 р.

8 травня 2002 р. за ст. Вершниця знайдено останки невідомого воїна.

15 серпня 2004 р. там же знову останки невідомого воїна (вкладиш згнив).

28 липня 2005 р. знайдено останки двох воїнів у с. Нова Романівка.

22 вересня 2005 р. там же — останки 7 невідомих, з яких 4 офіцери.

25 вересня 2005 р. на Лисій горі за с. Теснівка — останки невідомого воїна.

2 жовтня 2005 р. знайдено склад снарядів на городі гр. Голуба в с. Нова Романівка.

28 травня 2006 р. за ст. Вершниця — останки Кувшинова Федора Васильовича, курсанта, 1922 р.н., РРФСР, Саратовської області, Новоузенського району, с. Петропавлівка.

22 жовтня 2006 р. за 1,2 км на схід від с. Федорівка знайдено останки шести воїнів, усі невідомі.

25 березня 2007 р. в урочищі Грюнталь, недалеко від с. Ново-Зелена — останки воїна (невідомого), 31 березня там же — останки ще одного невідомого воїна.

6 травня 2007 р. за ст. Вершниця — останки 4 воїнів, з яких один відомий — Алексійчук Олексій Іванович, 1908 р.н., с. Середня Рудня Овруцького району.

Пошук продовжується.

Протягом років, за які існує група, знайдено й кілька поховань німецьких солдат, всі вони перепоховані та чекають, коли їх заберуть представники Німеччини.

Радянські ж воїни перепоховані в братські могили № 4, 5, 6 в центрі с. Федорівка біля Меморіального комплексу, який зведено не без допомоги членів пошукової групи.

У братських могилах на цей час лежать рештки 98 відомих та 234 невідомих воїнів.

При Федорівській загальноосвітній школі I–III ступенів створено музей бойової Слави, у якому є стенди про захисників села, що загинули у 1941 році, жителів села, які загинули у роки війни на фронтах та в партизанських загонах, історія села, особисті речі воїнів, фронтові листи, військово-спорядження та зброя часів Великої Вітчизняної війни, бойові нагороди, ведеться картотека полеглих воїнів, зберігаються матеріали архівів, відповіді військкоматів, листування з рідними воїнів, які полягли у битві з ворогом, та багато іншого.

М. М. БЕДЬ

(с. Терехова, Бердичівський район)

П. С. СКАВРОНСЬКИЙ

(м. Бердичів)

ГЕНЕРАЛ АРМІЇ Г. К. МАЛАНДІН НА ПОЛІССІ

В історії міста Новоград-Волинського і Новоград Волинського району, а також інших районів Полісся золотими буквами вписано імена видатних полководців і воєначальників які внесли вагомий вклад у планування та проведення бойових дій, спрямованих на визволення регіону від німецько-фашистських загарбників. Одне із особливих місць серед цих діячів належить Герману Капітоновичу Маландіну.

Г. К. Маландін народився 3 (15) грудня 1894 року у місті Нолінськ, нині Кіровської області (Росія). У 1915 році закінчив Олександрівське військово-училище. Воював на Південно-Західному і Румунському фронтах під час Першої світової війни, командуючи ротою, а потім виконуючи нелегку службу старшого ад'ютанта штабу корпусу. З тих пір він майже все своє життя зв'язав із штабною діяльністю.

У важкі роки братовбивчої Громадянської війни перейшов на бік Червоної армії, в якій прослужив до останніх днів свого життя. Протягом 1918–1922 років командував стрілецьким полком, був губернським військовим комісаром у В'ятці та Уфі, очолював штаби: спочатку бригади, а потім — стрілецької дивізії.

У 1929 році його знову призначено командиром стрілецького полку, але ненадовго: показавши високу культуру штабної роботи, офіцер був переведений на посаду начальника штабу особливого стрілецького корпусу Окремої Червонопрапорної Далекосхідної армії, а з 1935 року став викладачем у Військовій академії Генерального штабу. З 1939 року працював заступником штабу Київського Особливого округу. З лютого 1941 року став на чолі Оперативного управління Генштабу, а з початку Великої Вітчизня-

ної війни керував штабом Західного фронту і Західного напрямку військами, які вели важкі оборонні бої проти гітлерівських полчищ на території Білорусі, потім декілька місяців виконував обов'язки заступника начальника Західного фронту.

Гостра потреба в досвідчених викладачах змусила радянське командування в листопаді 1941 року повернути Г. К. Маландіна до Військової академії Генштабу. Протягом двох років тут він очолював одну із військових кафедр — кафедру оперативного мистецтва, праця якої зосереджувалася на підготовці командувачів і працівників штабів з'єднань та оперативних об'єднань Червоної Армії. Кадри, викувані Г. К. Маландіним, зіграли колосальну роль у боях на різних фронтах боротьби проти фашистських загарбників [11, с. 95].

Г. К. Маландін багато уваги приділяв лекційним (теоретичним) та практичним заняттям. Вивчалися як наступальні операції, зв'язані із проривом міцно укріплених оборонних смуг противника, так і оборонні бої різних масштабів. Розроблялися методика введення у прорив механізованих і танкових військ, управління військами фронту й армії під час швидкого наступу в оперативній обороні із форсуванням великих річок, оточенням і знищенням ворожих з'єднань. Крім того, слухачами засвоювалися способи оборонних операцій, зв'язаних із відступом на тиллові рубежі, щоб підготуватися до майбутнього наступу. Г. К. Маландін часто наголошував, що будь-яке з'єднання і навіть оперативне об'єднання військ може опинитися у ворожому оточенні і тому потрібно знати, як вести бойові дії і зберегти останні сили в таких умовах. Теоретичні заняття тісно пов'язувалися із практичною діяльністю командирів різних рівнів. Питання взаємодії військових з'єднань різних видів і родів, а також управління військами постійно відпрацьовувалися до найменших деталей.

З 15 квітня по 5 травня 1943 року в академії під керівництвом генерал-лейтенанта Г. К. Маландіна проходили збори офіцерів Генерального штабу. Сам начальник кафедри особисто прочитав теоретичний курс із тем, які були зв'язані з основами тактики вищих з'єднань і оперативного мистецтва. Крім того, відпрацьовано завдання по виробленню методики наступу стрілецького корпусу і армії з проривом підготовленої оборони. Через півроку Г. К. Маландіну особисто доведеться застосовувати цю методику під Новоград-Волинським, Сарнами, Острогом. Здобуновим під час визволення Полісся. Начальник академії генерал-полковник Ф. І. Кузнецов високо оцінив цю роботу, зазначивши, що заняття пройшли організовано і зможуть позитивно вплинути на покращення подальшої діяльності офіцерського корпусу Генерального штабу [1, с. 66, 74–75].

У грудні 1943 року Г. К. Маландіна направлено в діючу армію і призначено на посаду начальника штабу 13-ї армії, яка входила до складу 1-го Українського фронту, що в цей час готувався до проведення операцій по визволенню території Житомирської та Вінницької областей. Тут генерал

багато зробив для завершення підготовки наступу великого оперативного об'єднання з наступним проривом добре укріпленої оборони противника. Він швидко знайшов спільну мову із командуючим армією Героєм Радянського Союзу генерал-лейтенантом М. П. Пуховим, членом Військової ради армії генерал-майором М. О. Козловим та всіма командирами з'єднань – корпусів і дивізій. Добрі були стосунки Г. К. Маландіна із генералом армії М. Ф. Ватутініним, з яким він був знайомий іще до війни. В лютому–листопаді 1941 року, працюючи в Генеральному штабі обидва генерали обіймали високі посади: Г. К. Маландін очолював оперативне управління, а М. Ф. Ватутін виконував обов'язки заступника начальника Генштабу з загальних питань [5, с. 253]. Тоді їм часто доводилося спільно вирішувати багато важливих питань, зв'язаних із командуванням величезними масами війська. Все це пригодилося і під час воєнних дій на Житомирщині.

Під час підготовки 13-ї армії до наступу в Житомирсько-Бердичівській операції Г. К. Маландін багато уваги приділяв цілеспрямованій польовій виучці військ. Танкістам рекомендував відпрацьовувати марші, розгортання в бойові порядки і ведення атак в умовах бездоріжжя, дощів і туманів. Артилеристам радив тренуватися у відшукуванні наземних цілей і веденні по них прицільного вогню у важких погодних умовах. Крім того, було ретельно вивчено всі дані розвідок з різних з'єднань і частин про стан оборони противника. Начальник штабу армії дуже цікавився новими тактичними прийомами ворога, показав досконало освоїти всю трофейну техніку і озброєння, серед якого був і новий німецький протитанковий засіб – фаустпатрон.

З метою виявлення вогневих позицій противника штаб армії розробив систему артилерійсько-мінометних нальотів, яка приводила до відповідного вогню противника і дозволяла таким чином засікати його артилерійські та кулеметні позиції. Г. К. Маландін вимагав від командирів дивізій і військових частин, щоб кожний командир роти і батальйону детально знав, які ворожі сили знаходяться перед його підрозділом, яке їхнє озброєння, як побудована їхня оборонна система і т. д.

Напружено і в короткі строки проводилися штабні та командно-штабні заняття з офіцерами армії. Г. К. Маландін вимагав від командирів усіх рівнів уміння скрито керувати своїми підрозділами і частинами, майстерно використовувати особливості ландшафтів Житомирської, Рівненської та Волинської областей, а також застосовувати засоби зв'язку. У штабах дивізій і корпусів він порадив виділити відповідальних офіцерів, у розпорядження яких видавалися радіостанції. Все це могло бути запорукою успіху в управлінні з'єднаннями під час наступу, який шойно мав розпочатися.

Відпрацьовувалися методи володіння бойовою технікою і озброєннями. Її не вистачало, тому що значна частина снарядів, патронів, мін і авіабомб була використана під час оборонних дій у Південному Поліссі і тому начальник штабу націлював воїнів на дотримання жорсткої економії. Особливо суворий контроль він встановив над використанням боєприпасів і

паливно-мастильних матеріалів. Поряд із цим, Т. К. Маландін займався і проблемами організації військово-медичної служби. Звертав увагу на все — починаючи від матеріального забезпечення лікувальних закладів і пунктів у фронтових умовах і закінчуючи укомплектуванням підрозділів досвідченими кадрами.

13-а армія у цій операції мала наносити не головний, а допоміжний удар, проте їй належало надійно забезпечити правий фланг ударного фронтового угруповання — 18-ї, 1-ї гвардійської армії та інших оперативних об'єднань. До 24 грудня вона знаходилася в стані оборони, лінія якої проходила на відстані 40 км від осі наступу головних сил фронту. Поряд із нею оборонялися з'єднання 60-ї армії, яка також одержала наказ командування фронту на здійснення допоміжного удару.

Командування 13-ї армії змогло надійно забезпечити оборону в Південному Поліссі. Займаючи територію по фронту в 120 км, армія успішно підготувалася до нових бойових дій. Головне вістря її майбутнього удару було направлене на Коростень і Новоград-Волинський. М. П. Пухов, Г. К. Маландін і М. О. Козлов разом із командирами з'єднань запланували завдати по противнику два наступні удари: в обхід Коростеня з півночі, який мали нанести війська 77-го стрілецького корпусу генерал-майора М. І. Іванова і другий в обхід цього ж міста з півдня — силами 24-го стрілецького корпусу генерал-майора М. І. Кірюхіна та 25-го танкового корпусу генерал-майора Ф. Г. Анікуткіна, а також підрозділами двох танкових бригад. Г. К. Маландін передбачив усе до найменших деталей. Його впевненість в успіху наступу, чітко обґрунтована й розрахована, одразу сприймалося командирами корпусів і дивізій як аксіома. Всі знали начальника армійського штабу як авторитетного професіонала управління великими масами військ. За плечами генерала були не лише численні прагматичні діла, але й колосальна теоретична підготовка — курси вищого начальницького складу при Військовій академії ім. М. В. Фрунзе (1926 р.), Військова академія Генштабу, а також професорське звання і численні лекції прочитані в стінах цього навчального закладу.

25 грудня 1943 року 13-а армія розпочала реалізацію цього наступального плану. Удари було завдано блискуче. Оборону противника прорвано 26–27 грудня, а наступного дня воїни армії були вже в Коростені. У важких боях за це місто прославилися з'єднання і частини 77-го стрілецького корпусу і 112-а стрілецька дивізія. На цей час з'єднання 25-го танкового корпусу у взаємодії з 60-ю армією оволоділи Ушомиром. Ця перемога дозволила військам 1-го Українського фронту взяти під контроль залізничні магістралі з Києва, Коростеня і Новограда-Волинського. Крім того, успішний наступ 13-ї армії на коростенському й новоград-волинському напрямках, незважаючи на його допоміжний характер, забезпечив надійний захист правого флангу головного або ударного фронтового угруповання від ворожого маневру в районі Житомира і Бердичева, де в цей час почина-

лося розгортання великого наступу 18-ї та 3-ї гвардійської танкової армії [12, с. 283–287, 311–312]. Тим часом, не сповільнюючи темпів, 13-а армія далі продовжувала свій наступ. Через те, що лісисто-болотиста місцевість Полісся та ще в умовах зимової відлиги й бездоріжжя, не завжди дозволяла розгорнути величезні сили військ у бойові порядки, Г. К. Маландін і М. П. Пухов організували перехід до використання передових загонів, до складу яких входили стрілецькі батальйони, забезпечені польовою і протитанковою артилерією. Ці підрозділи не дозволяли ворогові закріпитися на проміжних рубежах. Якщо таке закріплення подекуди і вдалося гітлерівським підрозділам, то наші передові загони вибивали їх і змушували до подальшого відступу, або знищували вщент. У крайньому випадку, якщо ворога не вдалося змусити до відступу, то вони займали оборону і стримували контратакуючого ворога до підходу головних сил армії.

30 грудня 1943 року було визволено Олевськ. Водночас посилювся наступ на Новоград-Волинський. Сили 24-го стрілецького корпусу, з боями форсувавши р. Случ, підійшли до міста. Поряд із ними наступали воїни 25-го танкового корпусу. Ворожий гарнізон у місті вдалося оточити [12, с. 332–333]. У першому ешелоні активно атакували противника воїни 287-ї стрілецької дивізії генерал-майора Й. М. Панкратова і 20-ї мотострілецької бригади генерал-майора П. С. Ільїна. Вранці 1-го січня 1944 року було вибито гітлерівців зі східної частини, проте їм вдалося закріпитися, на західній околиці і, використавши річку Случ як велику водну перешкоду на шляху наступаючих радянських з'єднань, завдати по них ряд сильних контрударів. Тоді 149-а і 287-а стрілецькі дивізії разом із трьома танковими й одною мотострілецькою бригадами та двома самохідними артилерійськими полками форсували річку повально вдаривши по противнику, зупинили його контрнаступ і оточили увесь новоград-волинський гарнізон. Місто визволено після кривавих боїв аж 3 січня [8, с. 470].

Г. К. Маландін, разом з М. П. Пуховим та іншими воєначальниками, брав активну участь в управлінні з'єднаннями і частинами 13-ї армії, які штурмували Новоград-Волинський. Він детально володів усією ситуацією бойових дій. Управління корпусами, дивізіями і військовими частинами здійснювалися злагоджено, оперативно. Командування і штаб армії своєчасно реагували на зміни в обстановці, ефективно й професійно вносили корективи.

Мужньо і вміло билось з ворогом за визволення Новограда-Волинського багато з'єднань і частин [12, с. 332–333]. Тим, які особливо відзначилися під час цього наступу, за наказом Верховного Головнокомандуючого присвоєно почесні найменування. Г. К. Маландін багато зробив для того, щоб підготувати матеріали до проекту цього наказу. Детально і глибоко володіючи усіма деталями перебігу подій, зв'язаних із боями за місто, він зміг швидко обґрунтувати та подати командуванню 1-го Українського фронту характеристики з'єднань і частин, а також їхніх командирів, до-

стойних відзначення. Почесного найменування «Новоград-Волинська» удостоєно 149-у стрілецьку дивізію полковника А. А. Орлова, 287-у стрілецьку дивізію генерал-майора Й. М. Панкратова, 111-у танкову бригаду полковника І. М. Грановського, 162-у танкову бригаду підполковника І. Ф. Шалигіна, 175-у танкову бригаду полковника О. М. Петушкова, 20-у мотострілецьку бригаду генерал-майора П. С. Ільїна, 1829-й самохідний артилерійський полк майора М. С. Корольова і 41-й самохідний артилерійський полк підполковника В. Н. Седова. Що стосується, 140-ї Сибірської Новгород-Сіверської дивізії генерал-майора О. Я. Кисельова, то її удостоєно ордена Червоного Прапора. Москва салютувала визволителям Новоград-Волинського двадцятьма артилерійськими залпами із 124-х гармат. Подяки Верховного Головнокомандуючого оголошено військам усієї 13-ї армії. Високо оцінено військову майстерність генералів М. П. Пухова, М. І. Кирюхіна і Ф. Г. Анікушкіна [9, с. 95-96]. Жаль, що імені Г. К. Маландіна немає в цьому наказі, адже його вклад у розробку та проведення бойової операції по визволенню Новограда-Волинського — колосальний. Майже всі тактичні заходи цих бойових дій розроблені саме під його керівництвом. Керований ним штаб 13-ї армії, який працював бездоганно, достойний високої оцінки і нагороди. Недарма Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський називав Г. К. Маландіна «людиною високоосвіченою, яка володіла відмінною професійною підготовкою», що поєднала в собі «блискучого вченого і досвідченого практика» [12, с. 332].

Визволення Новограда-Волинського — важливого вузла оборони противника — стало іще одним великим поступом радянських військ до створення умов для охоплення курсунь-шевченківського угруповання гітлерівців і створення сприятливих умов для удару з півночі по всіх німецько-фашистських військах, які знаходилися на території України. Наступними стратегічними кроками такого роду були успішні бої за Бердичів і Білу Церкву, що завершилися 4-5 січня 1944 року [12, с. 340]. 13-а армія не брала і не могла брати в них участі, але своїми звершеннями на Новоград-Волинщині забезпечила значну частину умов для їх здійснення.

9 січня 1944 року генерал армії М. Ф. Ватутін поставив для 13-ї армії завдання виходу на рубіж річок Горинь і Случ, визволення Дубровиць і Сарн. Вихід її військ на цей рубіж мав завершитися до вечора 12 січня. А потім, приблизно за період із 20-го по 30-е січня, продовжити наступ і дістатися рубежу Ковель, Луцьк, Дубно.

Наступаючи територією Південного Полісся, армія зосередила основні зусилля на олевсько-сарненському напрямку. Переслідувати відступаючого ворога доводилося в дедалі складніших умовах. Особливими перешкодами на шляху наших військ були рідка дорожня сітка, річки, вкриті тонким льодом, болота, що давало гітлерівцям організовувати оборону малими силами. Маневруючи своїми ар'єргардами і заслонами німецьке командування наносило відчутні удари по наступаючих з'єднаннях 13-ї армії.

Долаючи великі труднощі, ввечері 8 січня 397-а стрілецька дивізія полковника Н. Ф. Анданьєва пробилася в район Сарн, обійшовши місто з півночі. Прямо на Сарни наступали сили 143-ї дивізії полковника М. М. Заїкіна. Переслідуючи ворога впродовж залізниці Олевськ-Сарни і прорвавши його оборону в Ракитному й Клесові, дивізія дісталася до сарненських окраїн. Лише тут противник зміг на деякий час її призупинити. Трикілометровий оборонний рубіж, збудований гітлерівцями у північній та східній частинах Сарн, а також декілька опорних вузлів навкруг міського центру. Затримали наших воїнів майже на чотири доби. У цих умовах генерал Г. К. Маландін багато попрацював над розробкою плану штурму міста та успішним його здійсненням. Він попросив М. П. Пухова основне завдання покласти на 143-ю стрілецьку дивізію, яка була боездатнішою за деякі інші, підсиливши її трьома полками мінометів і артилерії. Серед артилерійських одиниць зброї було декілька реактивних гвардійських мінометів. Г. К. Маландін звернув увагу командування дивізії на недопущення підходу гітлерівських підкріплень. У Сарнах і без цього противник мав понад 7000 вояків. Підкріплення дозволило б йому нанести ряд наступних контрударів по наших військах із двох напрямків — північно-західного і південно-західного. 11 січня після важких кривавих боїв Сарни були визвалені. Важливість цієї операції відмічена в наказі Верховного Головнокомандуючого № 58 від 12 січня 1944 року [9, с. 102].

У боях за Сарни Г. К. Маландін і очолюваний ним армійський штаб виявили важку творчу ініціативу, набувши значного досвіду проведення наступу в болотисто-лісистій місцевості. Все це невдовзі пригодилося при управлінні бойовими діями армії на ковельському напрямку. Начальник штабу зміг добитися збереження маневреності її військ при зростанні темпів наступу та частих і раптових змінах її маршрутів і напрямків переслідування сил відступаючих гітлерівських з'єднань. В умовах, коли штаби корпусів і дивізій перебували на величезних відстанях одні від других, Г. К. Маландін розпорядився встановити проміжні радіостанції, які разом із пересувними засобами зв'язку створили сприятливі умови для забезпечення безперервних контактів між нашими з'єднаннями. Звідси випливає й регулярне, гнучке управління ходом бойових дій [12, с. 341–342].

Після Новограда-Волинського і Сарн генерал Г. К. Маландін взяв участь у плануванні й проведенні багатьох нових бойових дій 13-ї армії. Вони стали наступними сторінками історії військового мистецтва.

У Рівненсько-Луцькій наступальній операції (27 січня — 11 лютого 1944 року) командування і штаб 13-ї армії успішно провели організаційні та управлінські заходи по здійсненню сміливого й майстерного використання кавалерійських корпусів для обхідного маневру в умовах важкопрохідної місцевості, чим внесли вагомий вклад у розгром лівого флангу німецько-фашистської 4-ї танкової армії. Війська 13-ї армії 5 лютого 1944 року визволили Рівне, а 2 лютого — Луцьк [4, с. 269, 401]. Під час цієї операції

Г. К. Маландін прийшов до висновку, що передові загони наступаючої загальновійськової армії повинні бути сильними, маневреними і мати в своєму складі не тільки артилерію, міномети і танки, але й велику кількість саперних підрозділів [2, с. 117]. Тільки за таких умов можна вирішувати складні бойові завдання. Цими думками він поділився не лише з М. П. Пуховим та іншими вищими командирами 13-ї армії, але й зі слухачами військових академій вже в післявоєнні роки.

Наступ 13-ї армії змусив німецько-фашистське командування перекинути до району Луцька, Рівного, Здолбунова біля 10-ти дивізій із резерву 4-ї танкової армії, групи армій «Південь» та інших фронтових ділянок. Противник не зміг використати ці з'єднання на інших ділянках фронту, насамперед в районі Корсунь-Шевченківський, де у цей час сили лівого крила 1-го Українського і правого крила 2-го Українського фронтів займалися знищенням оточеного величезного угруповання гітлерівців.

За час цієї операції війська армії М. П. Пухова пройшли з кривавими боями на захід до 110 км, визволили майже повністю Рівненську область, а також частину Волинської області, вийшли із лісисто-болотистого району та здобули плацдарм для подальших наступальних бойових операцій. Наші війська завдали важкі поразки 13-му армійському корпусу 4-ї німецько-фашистської танкової армії, а також 7-му армійському корпусу угорської армії – німецького союзника. Взагалі були розбиті сім німецьких піхотних і одна танкова дивізії, дев'ять піхотних і поліцейських полків, а також багато окремих частин спеціального призначення.

Німецько-фашистські війська на фронті наступу 13-ї армії втратили з 27 січня по 13 лютого 1944 року 20000 убитих й поранених і 1830 полоненими. Було знищено або взято як трофеї багато одиниць озброєнь, бойової техніки, складів із різним майном, стрілецької зброї ворога [2, с. 126–127].

Заслугою Г. К. Маландіна в цій операції був правильний вибір напрямків головного і допоміжного ударів. Це стало однією з основних умов успішного прориву ворожої оборони і розгрому рівненського угруповання гітлерівців [2, с. 127]. Та Верховний Головнокомандуючий, високо оцінюючи командарма М. П. Пухова та багатьох інших воєначальників, з'єднань і частин армії і цього разу обійшов ім'я та заслуги начальника армійського штабу [9, с. 112].

У Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції (4 березня – 7 квітня 1944 року) 13 армія одержала наказ фронтового командування розгорнути наступ у напрямку Броди, Львів. 21 березня вона вийшла на підступли до Бродів [11, с. 579]. 5 березня визволено міста Ізяслав, Ямпіль, Острополь, а також 500 інших населених пунктів, 17 березня – місто Дубно, 19 березня – місто Кременець [9, с. 121, 126–127, 128–129]. У боях за ці населені пункти і території навкруг них, які були важливими вузлами оборони противника, поряд із багатьма генералами відзначився і Г. К. Маландін. Він брав активну участь у розробці планів наступу як 13-ї армії взагалі, так

і її окремо взятих корпусів та дивізій. Очолований ним штаб і цього разу виправдав своє призначення.

Його стратегічне мислення яскраво проявилось і в наступальних операціях, які проводив 1-й Український фронт самостійно або разом з іншими фронтами — Сандомирсько-Сілезький (12 січня — 3 лютого 1944 року), Львівсько-Сандомирський (13 липня—29 серпня 1944 р.), Нижньо-Сілезький (8—24 лютого 1945 року), Берлінський (16 квітня — 8 травня 1945 р.) і Празький (6—11 травня 1945 р.) 13 армія внесла немало яскравих сторінок до літопису переможних подій цих грандіозних битв і зайняла в ньому гідне місце — поряд із багатьма іншими оперативними об'єднаннями Червоної Армії. І знову серед видатних полководців та воєначальників — авторів і втілювачів у життя змістовних планів — неодноразово прочитуємо ім'я Г. К. Маландіна. Уже в цих операціях його нарешті помітив і відзначив Верховний Головнокомандуючий. Діяльність генерала високо оцінена в наказах, присвячених оволодінню великими населеними пунктами — важливими вузлами оборони противника у Польщі, Німеччині і Чехословаччині [9, с. 283, 284, 295, 330, 360, 368, 372, 462, 477, 490, 510].

Колишній командуючий військами 1-го Українського фронту, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу І. С. Конев у своїх мемуарах згадував: «Не могу не сказать тут хотя бы несколько слов о начальнике штаба 13-й армии Германе Капитоновиче Маландине (в последнее время он возглавлял Академию Генерального штаба). Это был человек большой штабной школы, талантливый и организованный, отличавшийся безукоризненной честностью и точностью, никогда не поддававшийся соблазну что-либо приукрасить или округлить в своих докладах. Вот уже за кем не было этого греха, водившегося за некоторыми в об- щем-то плохими людьми.

Отличная штабная школа сказала- ся и в тех докладах — лаконичных и в высшей степени точных, которые представлял мне Маландин в ходе Пражской операции. Порой он даже сообщал последние данные о продвижении своего соседа — 3-й гвардейской армии Градова — раньше, чем сам сосед успевал сделать это» [7, с. 492].

І. С. Конев надзвичайно високо оцінював роботу Т. К. Маландіна, часто ставив його в приклад для інших начальників штабів армій і з'єднань. Командуючий фронтом писав: «Для управления войсками фронта требовались непрерывные донесения снизу, чтобы вовремя регулировать движение войск, поддерживать и направления движения, и темпы. Я должен был все время знать, где что происходит, чтобы иметь возможность соответственно маневрировать другими имевшимися в любом расположении резервами в том случае, если наступление где-то остановится, застынет, упрется в непробиваемую с одного удара оборону. Бесперебойная информация имела для меня особенное, исключительное значение. И нужно отдать должное Маландину и Упману (генерал, начальник штаба 4-й гвар-

дейской танковой армии), они ее обеспечивали: донесения шли непрерывно. Связь с 13-й и 4-й гвардейской танковой армиями, хотя они и действовали на дальнем, заходящем фланге, была превосходной» Так було під час Празької операції. Так було й раніше. Так було всюди, де прикладав свої золоті руки генерал Г. К. Маландін.

Всюди, де тільки була можливість, Г. К. Маландін, М. П. Пухов та інші воєначальники налагоджували зв'язки з партизанським рухом. Вони часто поєднували бойові дії 13-ї армії із операціями, які проводили народні месники. До речі, партизани багато зробили й для підготовки умов успішного наступу радянських регулярних військ. Наприклад, починаючи з травня 1943 року, вони взяли під постійний контроль залізничні магістралі і організували багато диверсій на залізницях Новоград-Волинський – Житомир, Новоград-Волинський – Шепетівка, Новоград-Волинський – Коростень. Пошкоджено значну частину залізничних колій, висаджено в повітря багато мостів, зіпсовано десятки кілометрів ліній зв'язку, пушено під укіс десятки ешелонів із озброєнням, бойовою технікою, продовольством і живою силою ворога. Так підрильники із групи С. Д. Трохимчука на залізниці Новоград-Волинській – Шепетівка протягом чотирьох місяців весною і влітку 1943 року знищили дотла 13 ворожих ешелонів. Крім того, ця група неодноразово нищила значні ділянки ворожої лінії зв'язку, що вели з фронту до Берліну [3, с. 469–470].

Штаб 13-ї армії мав міцні зв'язки із партизанами також на території Рівненської та Волинської областей. Контакти із штабами з'єднань і окремих загонів народних месників Г. К. Маландін здійснював як через Український штаб партизанського руху, так і безпосередньо. Двічі герой Радянського Союзу генерал-майор С. А. Ковпак писав уже після війни, що в Південному Поліссі на час приходу радянських регулярних з'єднань і частин базувалися величезні партизанські формування В. А. Бегми і О. М. Сабурова, які встановили зв'язок із білоруськими народними месниками, табори яких знаходилися за кілька десятків кілометрів від українських тилкових баз. Ці формування наносили несподівані удари по залізниці Коростень-Сарни, забитій гітлерівськими ешелонами з військовим майном і награбованими скарбами. Знищивши майже весь німецький арсенал (цистерни з паливом, тисячі тон авіабомб і т. д.) на станції Олевськ і вивівши з ладу станцію Сповідовичі, ковпаківці, разом із місцевими партизанами, стали повними господарями становища на коростенському й сарненському напрямках. Майже місяць вони утримували цю залізницю. До приходу армії М. П. Пухова вони вели тут важкі бої, зриваючи спроби противника щодо відбудови розтрощеного колійного господарства. Водночас С. А. Ковпак та його помічники провели в тилу ворога мобілізацію призовників до Червоної Армії [6, с. 274–277]. Значна частина цих новобранців поповнила армію М. П. Пухова.

Активно діяли й партизани з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора О. М. Сабурова. Майже весь грудень 1943 року вони провели у важ-

ких боях за Єльськ, у походах до Дубровиці, Колків, Висоцька, Удрицька з метою захоплення переправ через річки Случ і Горинь. Тоді вони знищили 26 німецьких ешелонів і десятки автомашин. Станції Томашгород, Дубровицю і Колки було взято штурмом і утримано до підходу армійських частин [10, с. 665]. 10 січня 1944 року сабурівці розпочали запеклі бої за районний центр Висоцьк. За тиждень вони знищили там 14 німецьких дзотів, захопили багато зброї і продовольчих складів. Всього до кінця лютого партизанами цього з'єднання визволено понад 30 населених пунктів чим подано надзвичайну велику допомогу наступаючим силам 13-ї армії [10, с. 670]. Всі ці ратні звершення не відбувалися без тісних контактів партизанських з'єднань із Г. К. Маландіним, а також командирами корпусів і дивізій.

Поряд із з'єднанням О. М. Сабурова на Поліссі й Волині діяли загони під командуванням С. Ф. Маликова, І. І. Шитова та інших відважних лідерів. Вони також нанесли ряд сильних ударів по відступаючому противнику [10, с. 670].

Під час боїв 13-ї армії за обласний центр Рівне сабурівці розпочали у районі населеного пункту Кілки. Це сталося на початку лютого 1944 року. На початку березня партизани дісталися до цього рубежу, чим подали величезну допомогу 1-му гвардійському кавалерійському корпусу, що наступав через важко прохідну місцевість, здійснюючи обхідний маневр. Командир корпусу Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант В. К. Баранов високо оцінив цю партизанську звиягу. Гаряче тиснучи руку О. М. Сабурову та іншим командирам партизанського з'єднання, він сказав: «Завдяки вашій допомозі ми взяли Рівне. Земний уклін Вашим партизанам від усіх солдатів!» [10, с. 666].

За уміле керівництво бойовими операціями військ Західного фронту і 13-ї армії під час війни Г. К. Маландіна нагороджено двома орденами Суворова 1-го ступеня, орденами Кутузова 1-го ступеня і Суворова 2-го ступеня. Його авторитет у Збройних Силах був надзвичайно високим. Доказом цього є робота генерала на різних командно-штабних посадах та у вищих військових навчальних закладах.

Г. К. Маландін був начальником штабу — заступником Головнокомандуючого Сухопутними військами, заступником начальника Генерального штабу, начальником штабу — першим заступником командувача військами Прикарпатського військового округу, начальником кафедри — першим заступником начальника Військової академії Генштабу, а потім і начальником цієї академії. Всюди виявляв великі організаторські здібності, готуючи штаби до найсуворіших випробувань і проводячи колосальну пошуково-дослідницьку, викладацьку роботу. Генерал армії Г. К. Маландін — автор багатьох наукових праць у галузі оперативного мистецтва та проведення бойової підготовки військ дивізій, корпусів і армій [11, с. 95]. Помер воєначальник 27 жовтня 1961 року. Особовий склад Військової академії Генштабу «із глибокою скорботою прощався з видатним

діячем і прекрасною людиною», записано в історії цього навчального закладу [1, с. 114].

Г. К. Маландін — один із небагатьох видатних військових діячів, які своєю працею підняли на значну висоту, не лише радянське, а й світове мистецтво командно-штабної роботи. Він уміло й організовано поєднав теоретичні досягнення з практикою. Саме життя й досі підтверджує істинність положень оперативного мистецтва, розроблених цим воєначальником або під його талановитим керівництвом.

* * *

1. Академия Генерального штаба: История Военной орденов Ленина и Суворова Академии Генерального штаба Вооружённых Сил СССР имени К. Е. Ворошилова. — Москва: Воениздат, 1987. — 246 с.
2. Белкин И. М. 13-я армия в Луцко-Ровенской операции. — Москва: Воениздат, 1960. — 160 с.
3. Близнюк С. Л., Ярчук А. Ф. Житомирська область // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973.
4. Великая Отечественная война 1941–1945. Словарь-справочник / Под ред. М. М. Кирьяна. 2-е изд., доп. — Москва: Политиздат, 1988 — 559 с.
5. Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. — Москва: Воениздат, 1989. — 318 с.
6. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат. — Київ: Політвидав України, 1973. — 288 с.
7. Конев И. С. Записки командующего фронтом 1943–1945. 4-е изд. — Москва: Воениздат, 1989. — 520 с.
8. Павлов О. О. Новоград-Волинський // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973.
9. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза. С 25 января 1943 г. по 3 сентября 1945 г. — Москва: Воениздат, 1975. — 598 с.
10. Сабуров О. М. Відвойована весна. 4-е вид. — Київ: Політвидав України, 1987.
11. Советская военная энциклопедия / Пред. гл. ред. коллегии Н. В. Огарков. Т. 5. — Москва: Воениздат, 1978. — 688 с.
12. Якубовский И. И. Земля в огне. — Москва: Воениздат, 1975. — 567 с.

М. М. БЕДЬ

(с. Терехова. Бердичівського р-ну)

Н. С. СКАВРОНСЬКИЙ

(м. Бердичів)

З ІСТОРІЇ 287-Ї НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОЇ СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

Бойовий шлях цього з'єднання овіяний славою великих перемог. Частина цього шляху пролягла через території Житомирщини, Волині та Хмельниччини. Про це нагадують пам'ятники визволителям, на гранітних плитах яких золотими буквами викарбовано імена полеглих воїнів, які звершили безсмертні подвиги в ім'я перемоги над німецько-фашистськими загарбниками.

Порядковий номер цієї стрілецької дивізії в списку — 287. Її сформовано біля міста Липецьк у грудні 1941 року, коли Червона армія перейшла від запеклих оборонних боїв на московському напрямку до великого контрнаступу. В січні 1942 року з'єднання включено до складу 3-ї армії Брянського фронту. Тоді воно складалося із 866, 868-го стрілецьких, 851-го артилерійського полків та інших частин. Перше бойове випробування пройшло 4 лютого цього ж року, зустрівшись із переважаючими силами ворога на північ від міста Мценськ. Частини дивізії оборонялися тут аж до липня 1943 року.

Із грудня 1941 по лютий 1942 року дивізією командував полковник І. П. Єрьомін, із лютого по червень 1943 року — полковник М. В. Грачов. Третім її командиром був полковник Й. М. Панкратов (із 10 листопада 1942 року — генерал-майор). Під його керівництвом дивізія добила великих успіхів. Так, у Орловській наступаючій операції (12 липня — 18 серпня 1943 р.), діючи вже у складі 63-ї армії, вона прославилася під час прориву оборони противника в районі Горловки, що на 40 км на схід від Мценська. Її війська в результаті активних кривавих наступальних боїв відкинули німецьких загартників на багато кілометрів, визволивши біля 100 населених пунктів [4, с. 616]. Цими діями дивізія внесла вагомий вклад у розгром з'єднань гітлерівської групи армій «Центр» і ліквідацію їхнього орловського плацдарму, що в значній мірі посприяло переломному завершенню Курської битви, яка створила сприятливі умови для розвалу стратегічної ініціативи вермахту і остаточно закріпила таку ініціативу в руках радянського командування [5, с. 253–254, 339]. Серед величезної кількості військових частин і з'єднань, що брали участь у цій грандіозній битві, 287-а стрілецька дивізія посіла одне із поважних місць.

Великих успіхів добились воїни дивізії і в боях під час проведення Брянської операції (1 вересня — з жовтня 1943 року). Наступаючи через територію на північ від міста Новозибков, на початку жовтня, її частини форсували річку Сот (ділянка в районі Новосілки, що 15 км на північний схід від Гомеля), захопили плацдарм на її правому березі і до 2 листопада хоробро билися з ворогом за його розширення [4, с. 616]. Все це створило сприятливі умови для розгортання військами усього Брянського фронту свого подальшого наступу на гомельському напрямку [5, с. 68].

Потім дивізію було включено до складу військ Білоруського фронту, які наступали із Лоевського плацдарму в напрямку річок Дніпра й Березини, відтісняючи на захід сили гітлерівських 2-ї, 9-ї і 4-ї армії, що входили до групи армій «Центр». Тут її воїни під командуванням генерала Й. М. Панкратова вписали нову сторінку в історію військового мистецтва. У Гомельсько-Речицькій наступальній операції (10–30 листопада 1943 року) вони брали активну участь у формуванні Дніпра і визволенні частини білоруської території, тому мають заслугу в прориві оборони противника. Наприкінці листопада війська усього Білоруського фронту про-

рвалися вглиб на 100 км [5, с. 146]. Чимало зробила в цьому плані й дивізія Й. М. Панкратова.

Наприкінці грудня 1943 року дивізію переведено на 1-й Український фронт, де у складі 13-ї армії вона воювала до 21 жовтня 1944 року. Новим етапом звитязного шляху з'єднання стала його активна участь у Житомирсько-Бердичівській наступальній операції (24 грудня 1943 — 15 січня 1944 року) [4, с. 616].

Перед цією операцією дивізія провела ряд успішних оборонних боїв у Південному Поліссі. Відбиваючи належні контратаки противника, її особовий склад водночас готувався до активного наступу. В цих складних умовах Й. М. Панкратов зміг провести багато тренувальних занять, на яких детально відпрацьовано забезпечення відкритих флангів, запобігання розривам у бойових порядках, налагодження і підтримка безперебійного зв'язку між військовими частинами, а також між ротами і взводами. Особливо наполегливо довелося попрацювати офіцером з питань управління, своїми підрозділами та частинами. У штабі дивізії виділялися відповідальні офіцери для особистого спостереження за діями частин і підрозділів у бою. Приділялася велика увага створенню та удосконаленню роботи різних командних пунктів.

Дивізія діяла у складі 24-го стрілецького корпусу, яким командував генерал-лейтенант М. І. Кирюхін. Вона завдавала удару по противнику в обхід м. Коростень із півдня. Входячи в головне ударне угруповання 13-ї армії, її особовий склад багато зробив для встановлення контролю радянських військ над важливим залізничним вузлом, куди сходилися шляхи з Києва, Мозиря, Житомира, Сарн і Новоград-Волинського. Крім того, дивізія, разом з іншими з'єднаннями армії, посприяли забезпеченню правого флангу ударного угруповання 1-го Українського фронту. Противник опинився в скрутних умовах, які заважали йому здійснювати рішучі маневри силами й засобами у район Житомира і Бердичева, де розгортався наступ нашої 18-ї армії.

Наприкінці грудня 1943 року розпочалися запеклі бої за Новоград-Волинський. 287-а стрілецька дивізія наступала в авангарді визволителів. Разом із нею в рішучий наступ перейшли воїни 20-ї мотострілецької бригади полковника П. С. Львіна. На світанку 1 січня 1944 року вони увірвалися у східну частину міста. Та противник не збирався відступати. Закріпившись на західній міській околиці, відокремлений водами річки Случ, він перейшов до шалених контратак [8, с. 470].

Разом з іншими з'єднаннями 24-го стрілецького корпусу дивізія Й. М. Панкратова з боєм форсувала Случ і продовжувала наступ на Новоград-Волинський. Та цих сил явно не вистачало для повного здобуття міста і 2 січня було введено в битву 25-й танковий корпус генерал-майора Ф. Г. Анікушкіна. При його підтримці наступ посилювався. Противника було оточено, знищено або частково взято в полон. 3 січня Новоград-Волинський повністю звільнено від німецько-фашистських загарбників [9, с. 333].

Поряд із 287-ю стрілецькою дивізією, за Новоград-Волинський героїчно билися з ворогом 140-а, 149-та, стрілецькі дивізії, 111-а, 162-а, 175-а танкові бригади та інші з'єднання і частини 13-ї армії. Їхній подвиг відзначено в Наказі Верховного Головнокомандуючого від 3 січня 1944 року. Високо оцінено і звитягу дивізії генерал-майора Й. М. Панкратова. Вона увійшла в список з'єднань і частин, удостоєних почесного найменування «Новоград-Волинських» [3, с. 95–96]. Із цим почесним іменем дивізія пройшла подальший бойовий шлях аж до переможних салютів, що провістили кінець війни у травні 1945 року.

Після запеклих боїв за Новоград-Волинський 287-а стрілецька дивізія взяла активну участь у переслідуванні відступаючого противника на олевсько-сарненському напрямку. Це переслідування, як і всі інші з'єднання 13-ї армії, веда в надзвичайно важких умовах. Мала кілька доріг із твердим покриттям, болотиста місцевість, річки, покриті тонким льодом — великі перешкоди, які довелося долати їй воїнам. Ворог уміло використовував ці умови і часто організовував шалений опір. Уміло маневруючи своїми ар'єргардами і заслонами він переходив у контратаки. Ввечері 13 січня за наказом командування фронту дивізія тимчасово перейшла до оборони [9, с. 341–342].

Новою звитяжною сторінкою 287-ї дивізії стала її успішна участь у Рівненсько-Луцькій операції (27 січня — 11 лютого 1944 року). Вона була тут одним із кращих з'єднань 13-ї армії. Діючи на найважливіших ділянках фронту, воїни Й. М. Панкратова показали приклад мужності, героїзму і володіння багатьма положеннями військового мистецтва, що стосуються наступу.

Командир 24-го стрілецького корпусу Герой Радянського Союзу генерал-майор М. І. Кирюхін вирішив нанести головний удар по ворогові силами центру бойового порядку свого з'єднання із району Миятин у напрямку Рівне, форсувати річку Горинь на широкій ділянці, знищити гітлерівські підрозділи і частини на західному березі річки і до ночі 27 січня визволити територію до лінії Дорогобуж, Новосілки, Михальполь, Остріг. Корпус мав просуватися на глибину 7–8 км.

287-а стрілецька дивізія у цьому плані одержала завдання особливої ваги. Силами двох стрілецьких рот потрібно було форсувати р. Горинь в усій ширині наступу з'єднання (10 км), основними силами нанести головний удар правим флангом у напрямку Хорув. Івачкув і до ночі 27 січня вийти на рубіж Дембін, Остріг. Глибина прориву дивізії вглиб ворожої оборони мала досягти 5–8-ми км. Протягом 28 січня воїни дивізії мали розвивати наступ на північно-західному напрямку, щоб вийти правим флангом і центром свого бойового порядку на рубіж річки Усьце, а лівим флангом — до Михальполя. Глибина прориву ворожої оборони повинна досягти від 4 до 8 км. Й. М. Панкратову наказано виділити резерв — стрілецький полк і зосередити його за лівим флангом бойових порядків дивізії.

Разом із з'єднанням Й. М. Панкратова наступали сили іще двох стрілецьких дивізій — 112-ї і 149-ї. Всі вони мали протягом 26 січня здійснити 30–35 — кілометровий марш на рубіж, вигідний для зайняття вихідного плацдарму на східному березі р. Горинь приблизно за 1–2 км від оборони противника. Виконання такого завдання дозволило б нашим військам завдати удар по флангу гітлерівського 13-го армійського корпусу, порушити його зв'язок із 59-им армійським корпусом. Після цього можна було б поодиначі громити сили цих двох ворожих з'єднань [2, с. 30–34].

Протягом першого дня наступу дивізії генерала Й. М. Панкратова досягла найбільших успіхів у порівнянні з іншими з'єднаннями 24-го стрілецького корпусу. Вона прорвала першу позицію ворожої оборони у своїй смузі наступу і просунулася вглиб на відстань від 2 до 4-х км. Це дозволило їй оволодіти сильним вузлом оборони ворога — містом Острів. Й. М. Панкратов у ході цього наступу здійснив своєчасний маневр силами й засобами двох стрілецьких полків. Правофланговий полк, що діяв на напрямку головного удару з'єднання не зміг форсувати річку Горинь: надто сильним був опір гітлерівців. Тоді командир дивізії, залишивши на правому березі річки лижний батальйон, вивів із бою правофланговий полк і, показавши йому переправитися на західний берег річки Горинь, щоб підсилити лівофланговий полк, який діяв успішніше, і ударом із півдня на північ вздовж західного берега потіснити гітлерівців. Такий маневр удался і ворожу оборону було прорвано. Іншим з'єднанням 24-го та 76 стрілецького корпусів протягом першого дня наступу не вдалося досягти подібних успіхів [2, с. 30–34]. Лише в наступні дні їхні бойові дії значно поліпшилися.

У боях за Острів особливо визначилися воїни 866-го стрілецького полку із дивізії Й. М. Панкратова. Місцеві мешканці свято бережуть пам'ять про визволителів. На Братській могилі, де поховано 186 бійців і командирів, які полягли в боях 27 січня 1944 року, встановлено пам'ятник. У 1969 році, 27 січня, у 25-у річницю пам'ятних боїв, постановою виконкому Острозької міської ради присвоєно звання «Почесний громадянин Острога» колишньому начальнику політичного відділу 287-ї стрілецької дивізії В. Л. Якуніну, командирі 2-го батальйону 866-го стрілецького полку М. Т. Федорову і командирі взводу цього ж полку А. Д. Провідзону [1, с. 222].

30 січня дивізії продовжувала наступ. У першій половині дня вона із запеклими боями пройшла до рубежу Івачкув, Верхів. Перша смуга оборони противника була прорвана. З'єднання просувалося вперед у надзвичайно важких умовах. Артилерія не могла рухатися по бездоріжжю, відстала від піхоти. Тому бої за прорив другої смуги ворожої оборони розпочалися без артилерійської підготовки і підтримки. Атаки призупинилися. Лише вночі 31 січня, після підтягнення відсталої артилерії, дивізії відновила наступ. Воїни йшли майже по пояс у болоті, в крижаній воді, перемагаючи холод і безсоння, несучи на руках кулемети, ящики з боеприпасами, міномети [2, с. 104–105].

31 січня ситуація знову ускладнилася. Вранці гарматні й мінометні підрозділи не встигли за піхотою, яка швидко просувалася вперед. До 12-ї години наступ призупинився. Після полудня, коли була підтягнута полкова артилерія, а дивізійна артилерія ще не підійшла до піхоти, Й. М. Панкратов віддав наказ про відновлення наступу.

О 13-й годині дня стрілецькі полки першого ешелону вдарили по противнику у другій смузі його оборони. Водночас командування дивізії направило із свого резерву один стрілецький батальйон через лісовий масив, що знаходився на південь від населеного пункту Верхів, щоб обійти з тилу важливий гітлерівський пункт оборони.

У несприятливих погодних умовах на важко прохідній місцевості основні сили дивізії рухалися слабо. Лише одному батальйонові в результаті рішучого обхідного маневру і двосторонньої атаки вдалося оволодіти опорним пунктом гітлерівців на південь від Здолбунова. Решта підрозділів змогла лише вклинитись у бойові порядки противника. Ворог зупинив їхній наступ і сам перейшов до рішучих контратак. Лише протягом перших двох годин бою німецько-фашистські підрозділи здійснили тут шість таких атак, у кожній з яких брало участь по батальйону піхоти, підтриманої артилерійським вогнем. Всі ці заходи ворога успішно відбито кулеметним вогнем стрілецьких та полково-артилерійських підрозділів.

О 17-й годині Й. М. Панкратов вводить у бій лижний батальйон, який стрімко атакує оборону гітлерівців в районі на північ від Верховя. Населений пункт визволено вже пізно ввечері. Стрілецький батальйон направлений раніше для обхідного маневру, вийшов ворогові в тил і там посіяв паніку. Оточений з трьох боків, противник змушений відступати, у захід напрямку щоб повністю не потрапити в кільце.

Розвиваючи наступ, підрозділи 287-ї дивізії вели успішні бої цілу ніч і вранці 1 лютого оволоділи іще декількома опорними пунктами противника та здобули вигідно позиції на рубежі Миротин, Верхів. Передові загони в цей час, провівши ряд переломних нічних атак, визволили населені пункти і вузли доріг в районі Мізочі, Чески і Новомалина. Нічні бої дивізії вела без артилерійської підготовки, тому що гармати знову опинилися далеко позаду від стрілецьких підрозділів, застрягнувши в болотах. Тили дивізії також відставали від передових позицій на 35 км. Зупинився весь автотранспорт з'єднання, тому підвезення всього необхідного для атакуючих здійснювалося лише гужовим транспортом. Тоді Й. М. Панкратов наказав стрілецьким полкам закріпитися на досягнутих позиціях, підтягнути артилерію і поповнити боєприпаси.

В результаті боїв 31 січня і частини ночі 1 лютого на рівненському напрямку дві дивізії — 121-а гвардійська і 287-а — здійснили прорив другої смуги оборони гітлерівців, а 149-а стрілецька дивізія через відставання артилерії та сильного опору ворога, що кинув у бій свої останні резерви, не змогла прорватися до намічених рубежів. Силами свого лівого флангу вона

підійшла до переднього краю другої смуги оборони противника, а лівим флангом вела жорстокі бої на підступах до неї [2, с. 107–108].

Далі частини 287-ї стрілецької дивізії брали участь у визволенні міста Здолбунів (3 лютого). 7 лютого 1944 року з'єднання удостоєне ордена Червоного Прапора. Другим таким орденом воно нагороджене 19 березня за доблесть і мужність, виявлені особовим складом у боях за визволення міста Кременець. Через декілька днів, 23 березня на прапорі дивізії засяяв третій орден – Богдана Хмельницького 2-го ступеня. Це вже за активну участь у Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944 року) [4, с. 616].

У Львівсько-Сандомирській наступальній операції (13 липня–29 серпня 1944 року) дивізія генерала Й. М. Панкратова багато зробила для справи визволення території Західної України, разом з іншими з'єднаннями ведучи запеклі бої проти з'єднань і частин німецько-фашистської групи армій «Північна Україна». Частини і підрозділи дивізії проривали ворожу оборону в районі, який знаходиться на північ від Горохова, з ходу форсували річки Західний Буг і Сан, визволили міста Радишно (25 липня) і Перемишль (27 липня). На початку серпня вони вступили на територію Польщі, форсували річку Віслу в районі Свиняри, що на північний хід від Сандомира і розпочали запеклі бої з метою закріплення та розширення плацдарму в цьому районі. У листопаді 1944 року з'єднання передано до 3-ї армії 1-го Українського фронту, де й діяло до кінця війни.

У січні-лютому 1945 року дивізія брала участь у Сандомирсько-Сілезькій (12 січня – 3 лютого 1945 року) і Нижньо-Сілезькій (8–24 лютого 1945 року) наступальних операціях. Багато її воїнів віддало своє життя за свободу і незалежність польського народу [4, с. 616]. Описуючи події Великої Вітчизняної війни, колишній командуючий 1-им Українським фронтом двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу І. С. Конев високо оцінив подвиг та військове мистецтво армій і з'єднань, які воювали на польській землі. Зокрема, про їх участь у Нижньо-Сілезькій операції полководець висловився так: «Вспоминая эту трудную операцию, я хочу добавить лишь одно – в моей душе навсегда сохранилось чувство глубочайшей благодарности, уважения и преклонения перед солдатами и офицерами, которые, казалось бы, сделали все, что в силах человеческих, при наступлении от Вислы до Одера, все таки на следующий день с неослабевающим мужеством вступили в новые ожесточенные сорокатыдневные бои, приведшие их на подступы к фашистскому Берлину» [7, с. 360]. Ці теплі слова вдячності і поваги стосуються і воїнів 287-ї стрілецької дивізії.

Під час Берлінської наступальної операції (16 квітня – 8 травня 1945 року) 287-а стрілецька дивізія брала участь у оточенні та розчленуванні величезного угруповання німецько-фашистських військ. Особливо прославилася вона у форсуванні річки Одер. Під час одного з боїв, 25 квіт-

ня 1945 року загинув командир дивізії генерал-майор Й. М. Панкратов. Перед смертю воєначальник попросив поховати його в Новограді — Волинському. Побажання виконано. Комдива поховано в парку цього міста і на могилі споруджено гранітний обеліск [8, с. 470].

26 квітня новим командиром дивізії став генерал-майор І. М. Рижков [6, с. 435], який вів її до кінця війни [4, с. 616]. Він гідно продовжив справу розгрому фашизму.

Наступна сторінка бойової слави 287-ї дивізії — її активна участь у Празькій наступальній операції (6–11 травня 1945 року) [4, с. 616]. У складі 3-ї гвардійської армії, яка завдавала удару на Прагу прямо з півночі і, взаємодіючи з 3-ю гвардійською танковою армією, повинна була оволодіти містом з північного сходу [7, с. 481], з кровопролитними боями наступали й воїни з'єднання генерала М. І. Рижкова. Дивізія діяла на напрямку головного удару.

287-а стрілецька дивізія високо відзначена у подячних наказах Верховного Головнокомандуючого № 156, 167, 220, 278, 357 відповідно від 28 липня, 18 серпня 1944 року, 15 січня, 14 лютого і 2 травня 1945 року. Серед багатьох воєначальників, удостоєних високих почестей, значаться також імена її славних командирів — Й. М. Панкратова та І. М. Рижкова [3, с. 201, 214, 284, 368, 490]. Крім того, за героїзм і високе військове мистецтво, виявлені у битвах на завершальному етапі війни з фашизмом, 4 червня 1945 року дивізію нагороджено орденом Кутузова 2-го ступеня і Суворова 2-го ступеня [4, с. 616].

Ратні звершення Новоград-Волинської дивізії — яскравий приклад беззавітного служіння справі захисту Вітчизни.

* * *

1. Бедь М. М., Скавронський П. С. Бої за визволення Острога // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. Науковий збірник. Випуск I. — Острог: 2006. — С. 220–223.
2. Белкин И. М. 13-я армия в Луцко-Ровенской операции. — Москва: Воениздат, 1965. — 158 с.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: Словарь-справочник / Под общ. ред. М. М. Кирьяна. 2-е изд., доп. — Москва: Политиздат, 1988. — 560 с.
4. Воробьев Ф. Д., Пароткин И. В., Шиманский А. Н. Последний штурм. (Берлинская операция 1945 г.). Изд. 2-е, испр. и доп. — Москва: Воениздат, 1975. — 455 с.
5. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1945. 4-е изд. — Москва: Воениздат, 1989. — 520 с.
6. Павлов О. О. Новоград-Волинський // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — 476 с.
7. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны. С 25 января 1943 г. по 3 сентября 1945 г. — Москва: Воениздат, 1975. — 598 с.
8. Советская военная энциклопедия / Предс. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. Т. 5. — Москва: Воениздат, 1978. — 688 с.
9. Якубовский И. И. Земля в огне. — Москва: Воениздат, 1975. — 567 с.

МЕТОДИКА РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ ПОЛЬОВИХ КРАЄЗНАВЧИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ КУЛЬТОВИХ СПОРУД

При проведенні польових досліджень доцільно враховувати що:

— дослідження культових споруд проводяться послідовно в межах історико-топонімічних урочищ, тобто за один експедиційний етап дослідити потрібно найбільшу кількість об'єктів дослідження; відомо, що культові споруди на території генетичної міської території які мають мозаїчну топологію, тощо розташовані в безпосередній близькості один від одного, тому їх дослідження фактично недоцільні, так як місцезнаходження цих культових споруд вже відомо і нанести їх на карту можливо і без безпосереднього рекогносцирувального дослідження;

— культові споруди на сучасних картах показані неточно та потребують ретельного дослідження в польових умовах, що в свою чергу вимагає фотографування культової споруди, визначення її точного географічного місцезнаходження, складання місцевого абрису території, зазначення назви культової споруди, розмірів, архітектурного стилю та конфесійної приналежності;

Окрім того, при проектуванні польових досліджень доцільно:

— враховувати економіко-транспортну рентабельність маршруту;

— охоплювати якомога більшу кількість об'єктів дослідження. За геометричними характеристиками він повинен мати форму ламаного променя, або незамкненого полігону (у найбільших прилеглих до центру міста районах. Це пов'язано з тим, що останнім часом у містах стихійно з'являються новозбудовані каплиці та молитовні будинки.

Картографічне забезпечення краєзнавчих польових досліджень зводиться до використання загальногеографічних карт різних масштабів. Це насамперед 1:50 000 та 1:75 000, а також карт спеціального призначення, тобто таких картографічних матеріалів, що використовуються службами охорони культових споруд для вивчення храмів пса геокультурними та топонімічними зрізами, вивчення їх безпосереднього географічного розміщення та організації охорони культових споруд та вирішення спеціальних завдань у масштабах 1:500 та 1:10000. При проведенні польових досліджень необхідні бланкові карти. Це загальногеографічна чи спеціальна карта надрукована в одну чи декілько кольорів послабленого тону та з обмеженим числом географічних об'єктів для зменшення тематичного навантаження на майбутню карту.

Для проведення вищенаведеного дослідження автором рекомендовано залишити на планшетній основі карти масштабу 1: 200 000 гідрографічну

мережу та адміністративні кордони. Вона призначається для нанесення експедиційного шляху, тактичної та оперативної інформації, навколишньої географічної ситуації навколо культової споруд та є узагальненим відображенням деяких знятих об'єктів з карточки-прив'язки об'єкта, що досліджується. Вона може використовуватися в якості карти-основи при складанні інших графічних документів справи охорони культових споруд.

Всю інформацію, занесену в абрис польових краєзнавчих досліджень, можна поділити на чотири умовні блоки [3]:

- загальні дані про об'єкт дослідження;
- архітектурні особливості;
- парафіяльна та конфесійна приналежність;
- топонімічна відповідність назви об'єкта.

Аналіз чинників релігійно-культового різноманіття здійснюється на основі даних про туристські умови, рекреаційні та релігійно-паломницькі ресурси району. Відомо, що храми України виникли під впливом історико-географічних умов, а також еволюції структури суспільства та його моралі (знищення культових споруд у 30-і рр. XX ст. до масової забудови місцин церковними спорудами на початку XXI ст.).

Картографування храмів передбачає реконтосирування територій розміщення об'єктів дослідження. Це аргументується тим, що неабияка кількість, наприклад церкви та монастирі взагалі не представлені на картах [2].

Окрім цього, для забезпечення достовірності інформації про культові споруди необхідно провести польові дослідження точності географічного розташування культових споруд. Аналізуючи більшість картографічних матеріалів, наприклад туристські атласи Інституту Передових Технологій за 2005 р., виявлено, що деякі культові споруди, які нанесені на карту не мають назви, значна кількість взагалі не існує в реальності, а деякі не нанесені.

В результаті обробки власних краєзнавчих географічних експедицій автором сформована інформаційна база даних храмів та монастирів, яка є основою для створення кількох серій карт різного призначення, а саме (рис. 1).

- інвентаризаційних карт окремих адміністративних регіонів України;
- рекомендаційних (аналітичних і комплексних) карт для практичного використання;
- дослідницьких синтетичних карт, які фіксують теоретичні особливості мережі культових споруд.

До інвентаризаційних карт належать такі, що відбивають положення та сучасний стан мережі культових споруд конкретної території, зокрема, адміністративного районів України. Такі карти створені, здебільшого, на основі польових експедиційних маршрутних досліджень з урахуванням друкованих картографічних матеріалів. Основне призначення таких карт — слугувати в якості базового картографічного матеріалу при створенні інших карт. У випадку розробки спеціалізованої

Рис. 1. Система серії карт культових споруд

ГІС картографічного моніторингу, такі карти можуть формувати первинну базу даних [1].

Інвентаризаційні карти представлені наступними творами: втраченої культової спадщини України – це картографічний твір із топологією політочкових об'єктів, які відображають диференціацію та розсіювання зруйнованих споруд, культові споруди, а також це картографічний твір із топологією політочок, який передає розподіл реальних релігійно-паломницьких територій територій та об'єктів сучасної культової спадщини міста, який постійно оновлюється.

Сутність серії рекомендаційних (аналітичних і комплексних) карт складають карти, призначені для практичного використання в туристській та екскурсійної діяльності. Зміст таких карт рекомендує користувачу вибрати оптимальний маршрут огляду конкретної території з точки зору конкретного релігійного спрямування.

Стосовно Житомирщини, та в даній серії карт запропоновано дві групи (підсерії): аналітичних (відображають культові споруди окремих конфесій); комплексних (відображають культові споруди або всіх конфесій, або окремими часовими періодами). Серед карт аналітичних: римо-католицькі, баптистсько-євангелістські церкви та молитовні будинки, протестантські костіоли, церкви УПЦ КП, храми УПЦ МП, храми УАПЦ.

Серед карт комплексних: градації культових споруд, приходу церков; карта археологічної культової спадщини; пам'ятки кам'яної культової архітектури Стародавньої України; культові споруди, що виникли у Х ст., ареали храмів.

Зміст дослідницьких карт синтезує отримані у результаті досліджень нові знання про територіальні особливості мережі культових об'єктів, які представлені картами: поля туристичного потенціалу пам'яток історії та культури, радикальної вісі та центру храмів, графів церковних споруд, церковної чотирикутності, церковної триангуляції, топології церков, сучасних церков, визначення генетичного кордону України, карта стародавніх поселень.

Географо-картографічна інтерпретація отриманої інформації має місце як при складанні паперових туристських та паломницьких карт району, так і при формуванні баз та банків даних, особливо при створенні серії карт культових споруд.

Складання серії карт монастирів та храмів за результатами географічного моніторингу та експедицій — це вузлова ланка комплексу картографічних робіт, яка передбачає укладання контурів генетичних форм культових споруд, монастирів і монументів на паперовій основі й служить джерелом для створення карти «Втраченої культової спадщини».

Підготовка вихідної картографічної інформації — наступний важливий етап робіт по реалізації результатів картографічного моніторингу культових споруд та релігійно-паломницьких територій при складанні серії карт монастирів та храмів. Сюди можна віднести виконання таких операцій, як виготовлення паперової копії карти культових споруд та релігійно-паломницьких територій.

Настінні географічні карти культових споруд як результат реалізації польових географічних експедицій дослідження культових споруд — це така систематизація картографічних творів, що відображають храми та монастирі, яка ґрунтується на наукових принципах географічної картографії, а її база даних є набором узгоджених баз даних, отриманих в ході проведення географо-картографічного моніторингу монастирів та храмів та релігійно-паломницьких територій (сучасні церкви та собори міста, зруйновані церковні комплекси), які всебічно передають властивості релігійно-паломницьких територій міста у її просторовому розподілі.

Структура серії карт культових споруд складається з двох важливих інформаційних блоків: культурологічна оцінка храмів та інвентаризація культових споруд за класами описаними вище.

Репрезентовані у серії карт храмів та монастирів м. Києва результати за розробленою методикою укладання карт храмів має важливе значення для управління розвитком історико-культурної та релігійно-паломницької заповідної справи і туристичної діяльності у контексті розвитку регіону, як паломницького центру.

Серія карт культових споруд та релігійно-паломницьких територій дає змогу оптимізувати мережу спостереження за культовими об'єктами культурної спадщини ЮНЕСКО та екстраполювати дані краєзнавчих геогра-

фічних експедицій стану храмів, монастирів та релігійно-паломницьких територій на окремо взятому районі міста задля їх захисту, охорони та залучення інвестицій у програми відновлення та реставрації об'єктів культурної спадщини столиці України.

* * *

1. Руденко Л. Г. Національний атлас України: Постановка питання і основні орієнтири розробки / Український географічний журнал. — К., 1993. — № 3. — С. 41–46.
2. Труд VIII Археологического совещания. — М., 1897. — Т. 3. — С. 19–25.
3. Шевченко Р. Ю. № 01 БФ 050–04 (Науково-дослідна робота «Геоінформаційне картографування. Формування концептуальних підходів до створення, забезпечення, функціонування і застосування геоінформаційних систем і технологій для вирішення військових і народногосподарських завдань» (заклучний). — К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. — С. 71–76.

В. В. ВІТРЕНКО

(м. Новоград-Волинський)

З ДОСВІДУ РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Глибоко переконаний, що вчитель, який викладає німецьку мову, повинен бути добре обізнаним з історією рідного краю. Це не лише його громадянський обов'язок, але й, на мою думку, вимога його професії. Причому мова йде не лише про традиційне використання міжпредметних зв'язків на уроці, але й про можливість додаткового накопичення вчителем краєзнавчих матеріалів із метою отримання інформації, яка б свідчила про конкретні зв'язки нашого краю із німецьким народом.

Волинь була одним із небагатьох великих регіонів на теренах сучасної України компактного розселення етнічних німців, які мали, окрім власної мови, самобутній спосіб життя, традиції, культуру, у тому числі і художню літературу, яку слід розглядати як складову багатонаціональної літератури нашої держави. На території нинішньої Житомирської області, зокрема в межах сучасних Баранівського, Володарсько-Волинського, Ємільчинського, Житомирського, Новоград-Волинського, Радомисльського, Червоноармійського та Черняхівського районів, на початку ХХ століття мешкало більше половини усіх етнічних німців Волинського краю, історія і культура яких ще висвітлена недостатньо у вітчизняній науковій літературі. Велика кількість німецьких колоній була на території Рівненської області, зокрема в межах сучасних Березненського, Дубенського, Костопольського, Острозького, Рівненського районів. Значна кількість німецьких поселень була також у Володимир-Волинському, Луцькому, Рожищенському та інших районах Волинської і в північних районах сучасної Хмельницької областей.

Тому якщо вчитель німецької мови є справді зацікавленою, людиною, він може особисто сказати своє вагоме слово щодо висвітлення вказаних проблем. А якщо разом із вчителем будуть задіяні при цьому і його учні, то мова йтиме про один із методів творчої співпраці педагога і його вихованців, кінцевим результатом якого є формування цілісної, творчої особистості, патріота Батьківщини, що з великою повагою ставиться до традицій і духовного надбання інших народів. При цьому також вирішується питання прищеплення вихованцю умінь і навичок стосовно дослідницької роботи, інтересу до поглибленого вивчення німецької мови, історії та культури етнічних німців, їх стосунків із корінним населенням краю. Опоередковано вирішується при цьому і завдання набуття вихованцем певних основ педагогічної діяльності, усвідомлення ним соціальної важливості і необхідності цієї професії попри того, що у сучасному суспільстві громадська думка на користь професії вчителя ще не є визначальною.

Досвід моєї роботи в Новоград-Волинській гімназії за 15 років її існування показує, що чимало випускників, незважаючи на обмежену кількість годин для вивчення у закладі німецької мови як другої іноземної, саме її обрали в подальшому з метою поглибленого опанування у вищих навчальних закладах України, у тому числі і в навчальних закладах педагогічного спрямування. Всі вони пройшли у свій час через участь у міських чи обласних олімпіадах з фаху німецька мова, конкурсах-захистах учнівських творчих робіт в рамках МАН України, а, отже, через мою власну систему індивідуальної позакласної та позашкільної роботи з обдарованими учнями.

Робота юних дослідників базується насамперед на цілісній системі їх навчальної і позашкільної діяльності, в основі якої лежить теоретичне і практичне вивчення німецької та української філології у міцному зв'язку з історичним краєзнавством в умовах як окремого регіону Волині, так і нашої держави взагалі. Така діяльність відповідає за формою і змістом творчим можливостям обдарованих старшокласників і кінцевому рівню отриманих при цьому ними знань.

Межі цієї статті не дозволяють, на жаль, детально висвітлити всі аспекти індивідуальної праці з обдарованими учнями із використанням елементів позакласної та позашкільної роботи, зупинюся лише на окремих із них щодо організації науково-дослідницької діяльності з фаху німецька філологія і літературне краєзнавство.

В основі її лежать насамперед такі важливі принципи, як індивідуальний відбір і залучення справді обдарованих учнів, майбутньої творчої еліти держави, до пошукової роботи на терені філології і краєзнавства, вироблення в учнів умінь і практичних навичок працювати з друкованими джерелами та документами в наукових бібліотеках, музейних сховищах, архівних закладах, певної орієнтації в науковому просторі з використанням електронних засобів масової інформації, насамперед інтернету, розвиток умінь комунікативних взаємин із потенційними носіями інформації іноземною

мовою, формування навичок аналізу та самоаналізу, впровадження проблемних методів навчання і дослідження як однієї із важливих складових усього творчого процесу з подальшим вивченням сукупності зібраних фактів, висунення реальних гіпотез та їх чіткою аргументацією, науковою перевіркою за допомогою розробленої методики, формування висновків.

Як зазначали Нікітіна І. П. та інші, одним із перших кроків вчителя-керівника дослідницької роботи є вивчення науково-пізнавальних інтересів учнів, що впливає як на вибір теми дослідження, так і на хід роботи над ним. Не секрет, що навіть надзвичайно цікава тема, зумовлена лише потребами часу чи нав'язана вчителем учневі, не сприятиме успішному виконанню роботи. Пріоритетним, визначальним фактором у виборі теми є стійкий пізнавальний інтерес до неї дослідника і його бажання внести щось нове в її розкриття.

Тому я, як педагог і дослідник, насамперед виходжу з того, що у висвітленні поставленої проблеми сам ще не володію достатнім матеріалом, а, отже, буду шукати, накопичувати і вивчати його разом із своїм вихованцем. Звідси і моє ставлення до нього як до молодого колеги і активного суб'єкта творчої діяльності. По-друге, в процесі дослідження я керуюся принципом рівноправного діалогу, учень має право на свою думку, своє бачення тих чи інших аспектів даної проблеми, з якими потрібно рахуватися. По-третє, такий підхід вимагатиме від мене додаткового опрацювання відповідних наукових матеріалів, щоб підтвердити, поширити чи обгрунтовано заперечити існуючий погляд на підняту проблему, залучивши до цього процесу і вихованця. Тому необхідно знайти по-можливості найбільше опублікованого матеріалу з даної проблеми, ознайомити із цим матеріалом юного дослідника, разом проаналізувати наявний матеріал і зробити необхідні висновки. По-четверте, слід правильно обгрунтувати вибір поставленої проблеми, вказати учню-досліднику на її можливе теоретичне і практичне значення, викликати у нього зацікавленість і свідоме бажання активної участі в розв'язанні цієї проблеми. По-п'яте, як керівник, я відповідаю не лише за наукове, але й за матеріальне забезпечення дослідницького проекту, апробацію його результатів і визначення їх наукової цінності за допомогою експертизи фахівців-науковців. І накінець, я повинен добре вивчити індивідуальні особливості вихованця, щоб увесь процес пошукової роботи, незважаючи на її складність, приносив йому задоволення, і щоб він відчував конкретну можливість для своєї самореалізації як творчої особистості.

Процес відбору майбутніх молодих пошуківців починається уже на молодшому і середньому ступенях навчання (5–8 класи). Я вивчаю насамперед мотиви зацікавленості німецькою мовою з боку кращих учнів та складаю їх списки: одному взагалі легко даються іноземні мови, інший вчиться під постійним контролем батьків і вчителя, третій тому, що хоче пов'язати свій майбутній шлях у дорослому житті із добре оплачуваною роботою за кордо-

ном. Усі такі учні у тій чи іншій мірі отримують відповідно до етапу навчання певні завдання для позаурочної роботи: виготовити і підписати листівку або сувенір до свята, літературно перекласти з німецької мови вірш, підготувати до певної теми на свій розсуд невеликий роздатковий матеріал, намалювати і підписати серію картинок, виступити з невеликим рефератом про історію німецької меншини на Україні, прояв її культури і характеру в архітектурних спорудах, живописі, сільському господарстві, науці тощо.

Значна увага приділяється мною індивідуальним завданням із граматики, а також лексики і синтаксису літературної німецької мови, вивчаються можливі діалектичні вкраплення. Якість виконаних завдань чи іншої роботи учнів обов'язково оцінюється та відкрито аналізується. Кращі роботи схвалюються і рекомендуються до наслідування.

Паралельно з мого боку аналізуються успіхи таких учнів у вивченні предметів гуманітарного циклу, що дає змогу створити кращу уяву стосовно потенційних можливостей майбутніх дослідників. Чимало школярів ставлять переді мною уже на молодшому та середньому етапах навчання запитання, пов'язані з історією німецької меншини нашого краю та Німеччини взагалі. Якщо запитання цікаве, я намагаюся дати індивідуальне завдання такому учню, аби він сам знайшов правильну відповідь на поставлене запитання, розповів про нього своїм товаришам у класі.

У кінці навчального року я проводжу з деякими учнями восьмого класу індивідуальну співбесіду про можливість їх участі у дослідницькій роботі в галузі літературного краєзнавства та історії етнічних меншин, а в разі позитивної відповіді аналогічні бесіди проводяться також з батьками учнів і класним керівником. На початку наступного навчального року з дирекцією гімназії мною вирішується питання про можливість надання бодай однієї оплачуваної години для проведення пошукової роботи з конкретними старшокласниками, шукаються спонсори для оплати відряджень, пошуків та систематизації зібраних матеріалів. Пишеться чіткий план пошукової роботи, який обов'язково має закінчитися оформленням зібраних матеріалів у вигляді дослідницької творчої роботи з подальшим опублікуванням висновків у науковому збірнику чи журналі як в Україні, так і за кордоном, а також участю учня у конкурсі-захисті в рамках МАН України.

Одним із основних правил відбору учня для участі в науково-дослідницькій діяльності є виявлення у нього власної зацікавленості у такому проєкті та ступеню серйозного підходу до неї з його боку. Тому досліджувана проблема повинна бути для учня цікавою і водночас актуальною, не містити кон'юктурних нашарувань. В процесі дослідження я вчу учня уникати політичної заангажованості, об'єктивно підходити до різних фактів, вміти виділяти з кожного основне, що в сумі може привести до правильних висновків.

На першому етапі ми разом з учнем визначаємо тему його дослідження, робимо огляд стану досліджуваної проблеми, прогнозуємо теоретичну і

практичну цінність дослідження, окреслюємо рамки та місця збору наукового матеріалу, обговорюємо методику дослідження, складаємо детальний план, в процесі опрацювання якого висувуються певні гіпотези. Згодом дослідження розбивається на невеликі питання, які потребують специфічних шляхів вивчення, формулюються попередні висновки. Я добираю і знайомлю учня з необхідною літературою, перевіряю його конспекти, визначаю зміст і об'єм подання йому необхідної для роботи чергової теоретичної інформації, адже багато чого учні не вчать сьогодні у школі. Це стосується насамперед основ загальноісторичного і регіонального краєзнавства та поглибленого художнього аналізу текстів. На цьому ж етапі мною здійснюється пошук спонсорів для накопичення на відповідному спецрахунку нашої гімназії коштів, необхідних для поїздок до наукових бібліотек, архівних закладів України, організації етнографічних експедицій в окремі населені пункти Волинського краю, що здійснюються в позаурочний час, а також для копіювання зібраних матеріалів, виготовлення фотографій, оформлення документації та наочності тощо.

На другому етапі здійснюються поїздки учня-дослідника та його керівника (згідно підготовленого мною і підписаного директором наказу по гімназії) в музеї та архівні заклади Житомира, Києва, Луцька, Рівного, Харкова. В наказі визначається наукова мета такого відрядження, вказуються його часові рамки, зазначаються джерела коштів та відповідальність керівника проекту за здоров'я і життя юного дослідника. Поряд із цим встановлюється листування з відповідними архівними інституціями та краєзнавцями Білорусі, Казахстану, Німеччини, Польщі, Росії тощо. Йде інтенсивне накопичення і первинна обробка отриманих матеріалів.

У вересні-жовтні (червні-липні) в процесі третього етапу дослідження за допомогою діючого проекту про міжучнівський обмін мною організовується стажування пошуківця в німецькій гімназії міста Візентайда (Баварія) з метою поліпшення його практичних навичок в оволодінні німецькою мовою та роботи в бібліотечі тамтешньої філії громадсько-патріотичного об'єднання етнічних німців «Волинь» під керівництвом нашого земляка пана Ніколауса Арндта, де знаходиться чимало матеріалів з історії етнічних німців Волині та України в цілому. Учень-дослідник має також змогу за допомогою німецьких педагогів і згідно написаного плану дослідження відповідної проблеми долучитися до роботи у бібліотеках місцевих університетів і архівних закладів Бамберга, Вюрцбурга, Мюнхена, що мають прекрасну джерельну базу.

На основі знайдених матеріалів здійснюється детальне вивчення творчої спадщини певного німецького літератора з Волині, встановлюються зв'язки з його родичами та друзями, якщо вони є, аналізуються біографічні сторінки життя письменника, навіть його почерк як засіб кращого ознайомлення з внутрішньою суттю людини. При цьому велику увагу я приділяю створенню під час індивідуальних занять атмосфери емоційної

творчої напруги, де учень намагається реалізувати набуті ним у процесі дослідницької діяльності власні знання.

Як правило, в процесі дослідження накопичується багато різного матеріалу, який необхідно відсортувати, розкласти за ступенем його важливості і цінності, обдумати вплив наявного матеріалу на прогнозовані висновки. Проте учня необхідно вчити, що не завжди такі висновки можуть збігтися із тими, які випливають із зібраного матеріалу, але для дослідника головним мусить бути об'єктивність.

Наприклад, працюючи над темою про життя і творчу діяльність німецького етнічного поета і громадського діяча Александера Цільке із Полісся, я разом із дослідницею Микитюк Оксаною неодноразово виїжджав для роботи в архівні заклади Житомирської та Харківської областей; ми працювали чимало у наукових бібліотеках вказаних обласних центрів, виїжджали в рідне село цього німецького етнічного поета під назвою Хатки, що нині на території Білорусі, вивчали історію поселення у ньому етнічних німців із Звягельщини.

У Франкфурті-на-Майні зустрічалися із сином поета Райнгольдом Цільке і отримали від нього оригінали фотографій про історію сім'ї. Зв'язувалися ще з одним сином поета, Регінальдом Цільке, відомим вченим-цитологом, професором Новосибірського університету, вивчали його думку з питань, що були цікавими для дослідження. Реферативний виклад творчої роботи учениці було опубліковано згідно плану у жовтні 2005 року в науковому збірнику Житомирського державного університету, де вона продовжує вивчати німецьку мову нині на факультеті іноземної мови.

Звичайно, нерідко приходиться звертатися за кваліфікованими консультаціями до провідних науковців вищих навчальних закладів та дослідницьких установ, вони ж рецензують згодом написану учнем під керівництвом вчителя творчу роботу, дають пораду щодо тлумачення окремих оригінальних творів німецького поета чи прозаїка.

Серед тих, хто постійно допомагає у цьому, слід назвати доктора філологічних наук, професора Житомирського державного університету імені Івана Франка О. С. Чиркова, доктора психології, професора М. М. Заброцького кандидатів філологічних наук, доцентів зазначеного вишого навчального закладу В. О. Ершова та В. Є. Прищепу (нині, на жаль, покійного), кандидата географічних наук, доцента Житомирського ОІППО М. Ю. Кострицю, кандидата історичних наук, доцента Луцького гуманітарного університету імені Лесі Українки М. П. Костюка. Постійно надають практичну допомогу під час роботи в Житомирському державному архіві його працівники Р. Ю. Конрачук і Є. Р. Тіміряєв, завідувача обласним краєзнавчим музеєм Л. П. Грузька.

Зібраний і проаналізований матеріал, зроблені висновки проходять свою обов'язкову апробацію спершу у вигляді газетної статті в місцевих друкованих засобах масової інформації, потім у виступах учня на учнівській науковій конференції в школі, перед членами обласного німецького това-

риства етнічних німців; згодом після доопрацювання окремі блоки майбутньої роботи у вигляді статей за підписом учня подаються до наукових збірників краєзнавчих конференцій. Під час навчального процесу юний дослідник залучається до проведення в молодших класах окремих тематичних уроків з повідомленням перед учнями про результати своїх пошуків.

Робота, яка представляється на конкурс, повинна мати загальноприйняті розділи. Особлива увага при цьому мною разом із учнем звертається на її чітку структурованість, логічність і послідовність змісту, дотримання точності і виваженості в оцінках тих чи інших питань, уникнення політичної кон'юнктури і заангажованості, аргументованість і доказовість висновків, встановлення причиново-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами та процесами, їх об'єктивне висвітлення, новизну та введення в науковий обіг невідомих до цього часу явищ, висновків, дат, персоналій, а також повноту ілюстративного представлення результатів дослідження. При необхідності, використовується метод структурного аналізу, що вимагає певних математичних розрахунків, складання таблиць, що характеризують закономірність і точність висновків. Самі висновки не повинні бути громіздкими за обсягом або складними за формулюванням, зрозумілі для сторонньої людини, яка цікавиться роботою.

Перед конкурсом-захистом складається конспект виступу, готується наочний матеріал, прогноуються можливі запитання і варіанти відповідей. Реферативний виклад підсумкової творчої роботи учня пропонується мною також для публікації німецькою мовою в науковому альманасі «Волинські зошити».

Чимало колишніх випускників Новоград-Волинської гімназії, які під моїм керівництвом займалися науковими дослідженнями, пов'язали в подальшому свою долю із навчанням на філологічних факультетах вищих навчальних закладів України.

Серед них потрібно назвати переможця республіканського конкурсу-захисту творчих учнівських робіт 1997 року Бороня Олександра, який після закінчення вищого навчального закладу і аспірантури з фаху «Українська мова і література» Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка захистив дисертацію; випускників гімназії, переможців обласного етапу 1995 року Бойчук Наталію, 1999 і 2000 років Карпишину Наталію, які закінчили Київський лінгвістичний університет і працюють викладачами, 1998 року Кухарчука Євгена, який закінчив Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, 1996 року Романчук Оксану, яка закінчила Київський університет культури, призерів обласного етапу 2001–2005 років Романюк Тетяну і Романчук Олександру, Добrivечір Валерію (навчаються нині на факультеті іноземних мов та архівної справи національного університету «Київська політехніка»), Микитюк Оксану, Откидач Наталію, які обрали вивчення німецької мови в Житомирському державному університеті

ім. І. Я. Франка, призера загальноукраїнського студентського конкурсу-захисту наукових робіт Онопрійчук Інну, яка навчається на факультеті іноземних мов національного університету «Острозька академія» та інших учасників пошукових робіт. Участь у дослідницьких проектах в рамках МАН стала для них, без сумніву, важливою віхою в інтелектуальному зростанні, моральному становленні і в усвідомленні себе в подальшому різносторонньою, творчою особистістю з демократичними принципами та активною громадянською позицією.

* * *

1. Аніскіна Надія. Педагогічна підтримка обдарованості. — Київ: Видавничий Дім «Шкільний світ», — 2005. — 128 с.
2. Вітренко В. В. З досвіду використання краєзнавчих елементів і літературної спадщини етнічних німців у позакласній та позашкільній роботі. // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами інноваційних освітніх технологій. Випуск 2. — Житомир, 2005. — С. 46 — 48.
3. Голобородько В. В. Наукова робота учнів. — Харків: Видавничі група «Основа», 2005. — 208 с.
4. Гнедашев В. М. Програма організації науково-дослідницької діяльності учнів. — Там же.
5. Голубенко М. МАН: підготовка науково-дослідницьких проектів. — Київ: Редакція загальнопедагогічних газет, 2005. — 128 с.
6. Нікітіна І. П. та інші. Науково-дослідницька діяльність учнів. — Харків: Видавнича група «Основа», 2006. — 144 с.

В. М. ГНЕДАШЕВ

(сміт. Якимівка, Запорізька область)

РОЛЬ УЧНІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО КАРТОГРАФУВАННЯ У ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ

Сьогодні відбуваються значні зміни тої ролі, яку відіграє географічна наука у XXI столітті. Суспільство вимагає вже сьогодні фахівців з питань землевпорядкування, картографування, а особливо людей, наділених не стільки креативним, скільки конструктивістським мисленням. Важливим моментом у розвитку сучасної географічної освіти все більше надається уваги формуванню навичок щодо створення учнями власних картографічних творів. Тому на перший план географічної освіти висувається ідея необхідності отримання картографічних знань і умінь кожній людині як у побуті, так і в професійній діяльності. Картографічна грамотність сучасного випускника базується на професійно створених картах атласів та завдяки підручникам. Але для географічної карти у сучасному навчально-виховному процесі потрібне нове дихання, нові погляди на її практичне значення у формуванні конструктивістського мислення старшокласників. Тому сучасна картографічна освіта як фундамент географічної науки вимагає удосконалення ме-

тодичних форм та прийомів навчання. А це вдосконалення найкраще здійснити через географічне та картографічне краєзнавство [5].

У всі часи людину супроводжувала географічна карта. Під час географічних подорожей першовідкривачі створювали карти нових земель. Карти у поєднанні з географічними описами давали повне уявлення про край. Звідси вже з давніх часів реалізується необхідність не тільки у загальногеографічних знаннях, а й у формуванні картографічної грамотності. У розвиток сучасної картографічної освіти зробили й роблять великий внесок вчені М. М. Баранський, Г. Ю. Грюнберг, І. Ю. Левицький, О. М. Берлянт, Р. І. Сосса, В. А. Барановський та інші. У розробці й виданні сучасних географічних карт важливе місце належить ДНВП «Картографія» та Інституту передових технологій. Розробляються і видаються карти й атласи областей України.

Для впровадження шкільної картографічної освіти є широка база. Наприклад, для вчителів неоціненною у цьому плані може бути книга Лео Багрова з історії картографії [1], а також матеріали Р. І. Сосси з історії картографування території України в Середні віки, які вміщені в часописі «Географія». Із глибини століть яскраво промовляють до творчого вчителя ідеї про перспективи практичного підходу до створення учнями справжніх картографічних творів [7]. Приклад щорічних Міжнародних семінарів у Харківському національному університеті ім. В. Каразіна проторує шлях до спільної роботи вчених і працівників школи у питаннях безперервної географічної та картографічної освіти.

Створення учнівських краєзнавчих картографічних творів – це новий підхід до навчання географії та краєзнавства зокрема. У ході комплексної роботи учні повинні за допомогою географічної карти передати всю своєрідність і неповторність свого рідного краю. Отже, школярі мають перед собою конкретну мету, а робота набирає конкретної вмотивованості.

Отримуючи конкретні загальні знання з географії, учні оволодівають й відповідними навичками читання карти, тобто здійснюється принцип навчальної діяльності заради знань, а отримання знань заради діяльності. Саме це завдання є основою ідеї залучення у першу чергу старшокласників до створення краєзнавчих картографічних творів. Даний вид діяльності значно відрізняється від практичних робіт з контурними картами на уроках. Звичайного уроку в цій справі буде замало. Старшокласники повинні продовжувати і поглиблювати свої географічні знання на засадах учнівського краєзнавчого картографування. Вони отримують реальну можливість, працюючи на колективистських засадах, реалізовувати принцип індивідуальної відповідальності за виконану справу, йдучи таким чином до самовираження і самореалізації.

Правильно організована навчально-пізнавальна та краєзнавча дослідницька робота учнів у старших класах віддзеркалює роботу науково-дослідних організацій. Про це говорив М. М. Баранський [4]. Саме при наявності важливої справи розв'язується й проблема раціонального використання вільного часу учнів.

Так, в організації пізнавальної та дослідницької діяльності учнів щодо вивчення географічних особливостей Новоград-Волинського району починаючи із загальних тем у курсі географії України до теми «Географія своєї області» (8 та 9 класи) з подальшим продовженням у старшій ланці, можна запропонувати декілька рівнів:

1-й рівень	2-й рівень	3-й рівень	4-й рівень
Всі учні	Групова робота	Індивідуальна робота (9–11 класи)	
Описово-пізнавальний з елементами інформаційного пошуку (починається з 8 класу)	Учніське картографування з елементами копіювання (починається з 8 класу і продовжується у 9 класі)	Дослідницький проектно-конструктивний з виходом на Малу академію наук	Кінцевий результат — створення учнівського аматорського краєзнавчого атласу
Організація роботи учнів на уроках та в позаурочний час (факультативи і гуртки)		Організація роботи учнів в позаурочний час (факультативи та гуртки, індивідуальні заняття)	

Описово-пізнавальний або інформаційно-пошуковий рівень є початковим у вивченні школярами свого району й базується на отриманих знаннях та сформованих навичках у попередніх класах. Він розділяється за видами діяльності учнів на декілька етапів.

Перший етап — читаський. Він спрямований на опрацювання карт в атласах України. Учні виписують основні характеристики природи Новоград-Волинського району. На даному етапі учні отримують можливість закріплення навичок виділення із загальної географічної карти окремих територій та їх опису. Школярі працюють із термінологічними довідниками, складаючи власний учнівський словник для подальшого вивчення Новоград-Волинського району. Наприклад, при вивченні теми «Тектонічні структури та геологічна будова України» (8 клас) учні за картами атласів України виписують для Новоград-Волинського району вік гірських порід, терміни «шит», «антиклінорії» та «синклінорії», а за геохронологічною таблицею — розвиток рослинного і тваринного світу та формування корисних копалин. При вивченні ж теми «Геоморфологічна будова території України» учні виписують не тільки те, що Новоград-Волинський район знаходиться в межах хвилясто-льодовикових та водно-льодовикових і алювіальних та алювіально-дельтових низовин, а й їх загальну характеристику за довідниками з фізичної географії. Ця робота може продовжуватися й при вивченні наступних тем навчальної програми з географії України.

Другий етап — порівняльний. Учні порівнюють отримані на першому етапі дані з картографічними даними в атласі Житомирської області. На підставі співставлень однакових тематичних карт учні розширюють власну інформаційну базу і роблять відповідні висновки. Крім того сюди ж може бути включена краєзнавча інформація з енциклопедично-довідникових джерел, і

в першу чергу — «Української радянської енциклопедії» (т.10. — К.: УРЕ, 1962), «Географічної енциклопедії України» (т.2 — К.: УРЕ, 1990) та інших.

Третій етап — деталізація. Старшокласники на підставі отриманих порівняльних даних, опрацьованих літературних джерел починають виокремлювати і розглядати окремі деталі, які вже співставляються з відомостями з усіх місцевих джерел інформації: від газет та краєзнавчих видань до матеріалів власних учнівських краєзнавчих експедицій та екскурсій.

Між даними трьома етапами першого рівня роботи над підготовкою до створення учнівських краєзнавчих карт важко провести певні часові відмінності. Вони, як правило, відповідають календарному плануванню вчителя, згідно якого створюються окремі групи учнів, які працюють над поглибленням краєзнавчого інформаційного поля. Реалізується принцип диференціації навчання.

Всі отримані результати описово-пізнавального рівня заносяться, в залежності від етапу краєзнавчої роботи, до таблиці-щоденника «Природні особливості Новоград-Волинського району»:

Відомості з географічних атласів України	Відомості з географічного атласу Житомирської області	Місцеві географічні особливості (відмінності)

Так, отримавши максимально повний опис географічних особливостей свого адміністративного району (так званий ефект жюльвернізму), старшокласники можуть переходити до картографування зібраної інформації.

Учнівське краєзнавче картографування з елементами копіювання вимагає від учнів не тільки добрих знань з картографії, але й сформованих навичок малювання та виконання графічних зображень, а тому організовується в межах невеликих робочих груп старшокласників. Групи можуть бути сформовані за напрямками своєї діяльності: геологи, кліматологи, ґрунтознавці, етнODEMOграфи, ландшафтознавці, екологи тощо. Роботу їх також можна поділити на декілька етапів.

Перший етап — підготовчий. Учні повинні підготувати контурні карти (карти-макети) Новоград-Волинського району відповідного масштабу та форми, на яких мають розмішувати отримувану на трьох етапах попереднього рівня інформацію. Карти-макети, виготовлені учнями, можуть бути трьох видів: 1) прості, або «чисті» (без річок, шляхів сполучення, та населених пунктів); 2) ускладнені (кожний окремо з річковою сіткою та водоймами, шляхами та позначеннями населених пунктів); 3) складні (зображення згідно пункту 2 та додаткова інформаційна база). На одному аркуші паперу може, як правило, розміщуватися одна карта. Це зручно при демонстрації одного або декількох природних явищ (геологія та корисні копалини, тектоніка і глибина залягання фундаменту, характер рослинного покриву, ґрунти). Зображення кількох карт адміністративного району на одному аркуші зручно під час показу динамічних явищ (сезонні зміни клімату, часові параметри явищ). Головне тут дотримуватися вимог картографічного дизайну та най-

важливіших принципів щодо виконання учнями краєзнавчих картографічних творів: 1) науково-довідкове спрямування; 2) інформаційна комплексність (але без інформаційних перевантажень); 3) системність; 4) наступність; 5) сучасність; 6) єдиний рівень картографічної генералізації та інші [2].

Другий етап – розробка легенди карти. Старшокласники повинні відібрати потрібні не тільки стандартні картографічні умовні знаки, а розробити власні (авторські), завдяки яким має створюватися сюжетність карти, де має бути відображена географічна своєрідність краю. Сюди відносяться й туристичні знаки, актуальність, зрозумілість, естетичність та нестандартність яких зможе приваблювати додатково туристів у район.

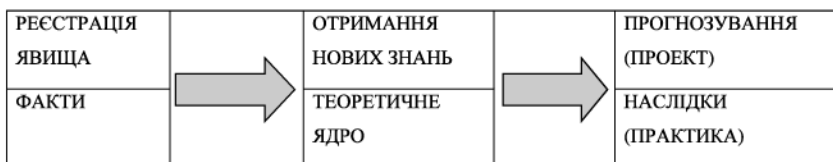
Легенда карти	Знакова	Стандартні та авторські умовні знаки
	Графічна	Будь-які графічно-діаграмні характеристики динаміки географічних та екологічних явищ і процесів. Включаються сюди й комплексне профілювання.
	Таблична	Статистичні дані.
	Вербальна	Будь-яка текстова інформація.

Третій етап – вибірково-копіювальний. За результатами опрацювання карт атласів України та Житомирської області старшокласниками відбираються ті карти, які в межах Новоград-Волинського району мають максимальну інформаційну сталість (геологічна, тектонічна, корисних копалин). На цьому етапі створюються й карти, на яких наноситься додаткова краєзнавча інформація, отримана під час екскурсій та експедицій. Це, наприклад, карти ґрунтів, рослинності, а також карти екологічного стану в регіоні (які, доречі, весь час потребують коригувань).

Четвертий етап – описово-пояснювальний. На даному етапі учні готують текстовий інформаційно-описовий матеріал до створених краєзнавчих карт. Такі супроводжувальні логічно пов'язані описи доповнені власними роздумами, висновками, а, можливо, й прогнозами, сприяють не тільки закріпленню в старшокласників навичок читання карти, а й баченню та виділенню на своїх вже авторських краєзнавчих картах суто місцевих географічних особливостей.

Саме тут, на другому рівні учнівського картографування, втілюється в практику сформованих раніше загально географічних знань і закріплених тепер навичок читання географічної карти. Тобто, ефект жольвернізму має практичне продовження та закріплення.

На дослідницькому проектно-конструктивному рівні учні переходять до індивідуальних обрання й реалізації тем дослідження рідного краю. Причому, відбувається повна відповідність всім етапам формування картографічної грамотності та етапності формування теоретичного мислення у навчально-дослідницькій діяльності школярів:

Стосовно третього та четвертого рівнів можна запропонувати для кожного учня індивідуальне дослідницьке завдання, яке він, виступаючи в ролі науковця, має виконати протягом певного часу. А результатом його пошукової або дослідницької діяльності буде краєзнавчий картографічний твір.

Наприклад, учень досліджує освітній простір Новоград-Волинського району. Він має зібрати всі можливі статистичні дані щодо освіти, узагальнити їх по школах, вивести динаміку у графіках та діаграмах, а потім все це, узагальнивши, втілити в краєзнавчий картографічний твір.

Досить цікаву карту демографічної ситуації в адміністративному районі можуть скласти учні за багаторічними даними щодо динаміки кількості населення по селах та селищах. Такі дані можна отримувати не тільки за результатами Всеукраїнських переписів населення (вони проводяться один раз на десять років), а й за щорічними (станом на 1 січня) звітами сільських та селищних рад. У разі тісної співпраці з районним відділом реєстрації актів цивільного стану старшокласники можуть отримати та належним чином опрацювати й щорічні статистичні дані щодо народжуваності та смертності по кожному населеному пункту. Таким чином можна скласти карту прогнозу щодо перспектив населених пунктів, а, можливо, й виділити окремі території з відповідними позитивними або негативними тенденціями.

За результатами дослідження транспортного сполучення населених пунктів із районним центром або великим містом, учні можуть зробити й відповідну карту активності транспортних магістралей щодо вантажо- та пасажироперевезень. А підраховуючи кількість транспортних засобів, які переміщуються за певний час на певній ділянці магістралі, можна обчислити й навантаження на дану магістраль.

Учні не завжди з великим бажанням ведуть календарі спостереження за погодою. Стимулювання, як правило, такої роботи не досить високе, та й практичних результатів учні не завжди можуть розгледіти. А от організована вчителем робота по веденню учнями календарів погоди з метою створення власної карти погоди для свого району, співставлення її з кліматичною картою в атласах України та Житомирської області, а також з прогнозами погоди із місцевих засобів масової інформації виступає неабияким мотивуючим фактором.

Проте, не завжди учні отримують можливість проводити відповідні спостереження у межах всього Новоград-Волинського району. З метою обміну результатами своїх спостережень та досліджень важливо проводити щорічні районні науково-практичні учнівські конференції принаймні в

рамках Малої академії наук. Підготовлені школярами виступи та особисті спілкування між учнями й вчителями під час круглих столів, диспутів, обговорень сприятимуть і обміну думками, і можливості отримати потрібну інформацію з певної не завжди у повній мірі доступної частини району.

Кінцевим результатом учнівського краєзнавчого картографування стає шкільний аматорський краєзнавчий атлас Новоград-Волинського району, завершити який завжди складно завдяки постійній динаміці багатьох факторів та явищ. А тому ця робота може тривати доволі довго, приймаючи нові форми та напрямки.

Отже, ведення учнями дослідницької діяльності щодо створення краєзнавчих карт свого Новоград-Волинського району дозволяє реалізувати власні здібності, сприяє сформуванню комплексного просторового, соціально орієнтованого уявлення про оточуючий світ. Старшокласники вже з інших позицій починають оцінювати роль карти в житті людини, розуміти сформульовані М. М. Баранським її функції: 1) засіб дослідження в географії; 2) систематизація (впорядкування) матеріалів власних спостережень; 3) засіб наукових пояснень та передбачень; 4) засіб уявного експерименту; 5) просторова характеристика об'єкта або явища; 6) фіксація знань [3]. Зникають стандартизація мислення, заангажованість, а народжується індивідуальний та колективний досвід самостійної творчо-пошукової діяльності, креативність мислення та конструктивізм, збудження позитивних емоцій, раціональне дозування розумової та фізичної праці, здорова творча конкуренція. Таким чином досягається й мета формування творчої особистості випускника, адже «...людина здобуває через успішну практику, досвід, і не тільки власний, а й інших особистостей...» [6]. Саме так формується й географічна культура молодой людини та її громадянська позиція, розширюється її загальний кругозір.

* * *

1. Багров Л. История картографии. — М.: Центрполиграф, 2004. — 319 с.
2. Байназоров А. М. Принципи розробки еколого-природоохоронного атласу адміністративної області як засобу навчання // Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи матеріали XII Міжнародного науково-методичного семінару. — Вінниця: Антекс-УЛТД, 2003. — С. 330–334.
3. Баранский Н. Н. Экономическая география в средней школе. Экономическая география в высшей школе. — М.: Географгиз, 1957. — 328 с.
4. Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии. — М.: Просвещение, 1990. — 303 с.
5. Гнедашев В. М. Організація роботи учнів зі створення краєзнавчих карт для аматорського шкільного атласу // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії / Збірник наукових праць. — К.: Інститут передових технологій, 2005 — С. 42–45.
6. Донцов О. О. Поєднання індивідуальних і колективних форм навчання географії у контексті формування творчої особистості // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Збірник наукових праць. — Вінниця: Антекс-УЛТД, 2004. — С. 117–120.
7. Сосса Р. І. Картографування території України в Середні віки // Географія, 2005, № 23. — С. 2–5.

Із щоденників Ганни Барвінок ПРИЇЗД ДО КИЄВА НА ПЕРЕПУТІ ДО ВАРШАВИ

Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш) (1828–1911) — українська письменниця. Дружина П. Куліша. Спогади написані письменницею на схилі років у 1910-х роках ХХ ст.

...В 1847 році виїхали ми з Києва у саму повінь. Коляска наша коливалася на всі боки, часто бурхала, заскакувала в зажори і четверо коней ледве її витягали.

Я не звикла їздити по таких дорогах та без комфорту, бувши під крилом у матері. Ся подорож мені здавалась неприємними стосунками зо злою мачухою. Як тільки ми виїхали із Києва, дав мені Куліш зшиток і олівець в руки і умовляв, щоб я записувала — що побачу чи почую. Се мені було дуже прикро. Не маючи довір'я в собі, і не розуміючи, що власне треба записувати і що неуважно кидати. Нова течія мого життя і нова праця. Як тут ще найти натхнення і річ, котра б варта була пера! Хоч яка поезія з прозою та вилетять з голови од штовхання під боки. Ще велике щастя, що мама дала нам ресорний екіпаж, пожалівши мене.

О, люба моя Мамуня... «Нема більше розкошоньки, як у своєї мами»... І праця гнітила мене. Не берусь я за олівець! Але ж надужити увагу і прихильність до мене Куліша, неуважити таке неухильне прохання, і уперте, тверде слово його, того чоловіка, перед котрим я завжди бажала б бути найлучшою, як найяскравішою, поважнішою, мучило мене. Перемогти у собі гонор самолюбства та йти під впливом дужчого треба було, хоч і бувши дуже скромною, невпевненою в собі, не признаваючи за собою ні літературних здібностей, ніяких знаній освіти, а головне те, що я нічого і не вбачала перед собою такого, щоб мене особисто вразило. А до того ще й в той час і душа моя була пригнічена, покинувши маму та святу Україну...

По дорозі з Новоград-Волинська важка коляска при переїзді через болото провалилась і лягла на один бік. Я в превелику силу викарабкалась з коляски та тим часом сіла на копицю сіна, що тут побіля стояла. Се вже було під вечір, у вечірньому упрюзі. Дожидаючи, поки її вирятують. А їх всього трое: ямщик, брат та Куліш, і не чуть нікого, щоб покликати.

А краса природи свій орбіт робила. Зійшов місяць в маленькому тумані, мов легким серпанком покритий, і од того був вабливий, крізь матовий його світ. Зірки мигали; неустанно котились, падали, іскрилися в глибокому божественному небосхилі; мірадами виднілись та озаряли мені дорогих моїх працівників, котрі турботно ходили округи екіпажа і підважували затонувших два колеса.

Недалеко біля річки жевріли огоньки по хатах, миготіли тіні людей, то в хатах мелькали в оконцях, а собаки підіймали лемент, дзявуління на всі голоси. Й що їх так турбувало?.. Мабуть, сей дикий гук-гам кучера, який кричав найбільше і уживав напружену силу. При таких важких обставинах вся істота моя прониклася поетичним чуттям, і я під сим напливом стала мріяти й скорбіти. Думки мої залетіли вдалеч. Серце моє стало неймовірно тужливе і слова пісні йшли на уста: «Ой не жур мене, моя мати, я й сама журбу знаю»... Гавкали собаки — луна д'їх аж до мене доходила... Миготіння огників, будівлі рядочком — перенесли мої мрії в домівку, на наш хутір Мотронівку, щасливого дитинства. Я щаслива, але мама, мама!.. Тепер одинок, в великому будинку, одна осиротіла й розпрошалась з останньою своєю дитиною, ніжно, гаряче закоханою одно'дного.

Од радості, до крайньої туги, перейшла в мою душу печаль...

Але в незабарі було все улаштовано як слід, і чи через якийсь час рушили далі. Погода змінилась, і вона змінила наш замір їхати далі; ми зупинились в жидівській корчмі на обриві гори, котрій бракувало й одного дерева, в оборону од стужі скотині. Будівля хистка, дирява, як решето, стояла і здавалась при поривчастій бурі, з свистом й тріскотною з усіх боків похитнеться вона, грюкне й покотиться вниз. Ми раптом видряпались на гору та зупинились у постоялого єврейського двора. У кімнату до нас, серед сього урагану, з'являється тихая, як голубка, замучена постать, хоч і зброя у неї мужественна. З боку висів на ремні великий у ножнах ніж, як у гайдаки: сам коренастий, середнього зросту. Його убрання зовсім не стосується до першого мого вражіння. При сьому на йому свитина внизу та полоди, з котрих стирчить солома, і чвікають вони з якимсь свистом та зоставляють болотяні калюжі сліду.

Се душу мою зражає. Я таких ще по хуторах в кріпацтві не вбачала і убогих; і душа моя загорілась особливим жалем спочування і нахилила мене до його. Я хочу сю голубицю принадить до себе та втягнути її в дружні розмови зо мною. В сьому, мов тихому, кволому серці, таївся цілий ад, який зібрався з різних джерел — кривд людських людоежерів та жовчі. Нешаслива його доля! Мені вдалось зробити дещо для його, полегшити його убогу душу гарячим співчуванням...

От коли перо моє вперше гірку долю намалювало; відкіль я її зрозуміла? Бо до того часу я такої на людях не виділа й не чувала. Може, того вперше й не квапилась писати, що дуже молода була. А се сама доля моя, мабуть, про мене піклувалась і підготовляла мене ще й до гіршого в моїм житті — несподіваного. Я вичерпала все з душі своєї голубиці і показала вперше записане своїй дружині, а се його привело в неописану радість. Йому дуже вподобалось й засмутило, чоло його покрилось тінню... Може, й йому таких нещасних не доводилось спотикати і їздивши по Україні. Дружина й брат вмовляли мене не кидати пера.

ХВИЛИНИ ЖИТТЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868–1941) — українська письменниця, літературний критик, громадський діяч. Дочка М. Старицького. Спогади про Леся Українку написані 1913 року одразу після смерті великої поетеси. Видруковані в жовтнево-грудневому томі за 1913 рік в «Літературно-науковому віснику». Репресована органами НКВС у 1941 році.

...З 1894 року Леся жила вже постійно в Києві, підросла її менша сестра Ліля, треба було закінчувати її освіту, і Ольга Петрівна оселила їх двох в маленькому помешканні на розі Стрілецької і Підвальної вулиці. Який то був привітний куточок!

Се були дві хатки і кухня — мезонін над будинком, що стояв в глибині двору, в садку. Були сі хатки гарно й привітно прибрані, перша — вітальня, друга спальня, а разом з тим і їдальня молодих господинь.

Пам'ятаю, що коли я тільки підіймалась по дерев'яних східцях до сеї господи, — мене вже охоплювало радісне почуття: панували там — література, праця, дружба і молодість...

Наші літературні вечірки, з приїздом Лесі до Києва, почали провадитись ще частіше, ми взялися перекласти зразкові твори європейської літератури і, крім того, укласти і видати кілька хрестоматій для дітей старшого віку.

Багато чого думалось і бажалось; в молодих головах шумували сили і бажання і любов. Часами наші старші товариші з лагідною ухмилкою аж трохи охолоджували нас, — а нам здавалося, як Архімедові, — тільки точку на яку спертися, і землю ми перевернемо вмиль.

Що до мене, то ми з Лесею бачились ще частіше, — ми разом з нею учили англійську мову. (Я вчила ту мову ще в гімназії, але з усього курсу в мене лишилося одно тверде знання: «I can not replaid, I was ill yester day»). Леся хоч учила англійську мову дома сама, але знала більше. Ось ми й надумалися удосконалити наші знання.

Брали ми уроки англійської мови у miss Копейкіної, яка «и ныне добро здравствует» і живе в тому ж самому помешканні, куди ми з Лесею ходили. Саме се помешкання нам надзвичайно подобалось своєю романтичністю. У вітальні був великий камін, в ньому майже завжди жевріло вуголля, а біля каміну сиділа сива й поважна мати miss Копейкіної з прядкою в руці. Саме miss Копейкіна, ширококістна й грандіозно збудована дочка Альбіона, не зважаючи на свою архіросійську фамілію, жадного слова по-російськи не знала, і ми розумілися з нею на французькій мові. Тут я на свої очі бачила, яка надзвичайно здатна до мов була Леся. Се було щось просто

незрозуміле, якийсь талант, інтуїція! Англійська мова, як відомо, дуже трудна до виголошування і до правопису, і Леся і читала і писала завжди вірно. Сама miss, яка упевняла нас (може, щоб потішити мене), що в Англії дуже мало людей, які пишуть грамотно, дивувалась Лесиним здатностям.

З того часу минуло двадцять років. Мої знання англійської мови сплили за водою, і знову вернулася я до свого «первобытного состоянія» — «I can not replaid, I was ill yester day», а Леся ostatній раз, коли ми бачились з нею, здивувала мене своїм знанням англійської мови: — читала вона і балакала по-англійськи, як по-українськи.

Взагалі вона була надзвичайно здатна до мов; вона цілком володіла німецькою, французькою, італійською і англійською мовами. Вона могла писати не тільки прозу, а й вірші на всіх сих мовах. До речі, подам один цікавий факт. Наприкінці 90 років до Києва почав наїздити наш незабутній друг Григорій Олександрович Мачтет, він цікавився і українськими справами і українською літературою, познайомився з Лесею, дуже вподобав і її і її талант. Раз для спроби попросив він Лесю написати йому вірш по-російськи, і Леся заради жарту подала йому російський вірш. Мачтет був у захваті від нього. Скільки я пам'ятаю, — починався той вірш так:

*Когда цветет Никоциана,
Все, все тогда полно обмана.
Опасна ночи тишина,
Как то затишье роковое,
Когда коварная волна
Хранит молчанье гробовое.
И если вы тогда вдвоем
И перед вами светят очи,
Как отражение звездной ночи,
И голос милый вам звучит,
Как будто в тишине журчит
Струя забытого фонтана, —
Бегите прочь от этих чар:
Оне зажгут в душе пожар,
Когда цветет Никоциана!*

Між тих людей старшого віку, що бували дорогими гістьми на наших літературних вечірках, — бувала ще одна людина до літератури цілком не причетна. Се був Микола Васильович Ковалевський; хто коли знав і чув його, ніколи не забуде цієї людини з срібною апостольською головою, ясними блакитними очима, палким апостольським словом. Микола Васильович вмів впливати на молодь, і молодь його любила. Любила його і Леся... Та й не можна було не любити й не поважати цієї чистої людини, що присвятила все життя своє високій ідеї і побожній любові до свого

друга М. П. Драгоманова. М. В. шанував дуже і Леся і її творчість. Часто жартом рівняв він себе з Катомом. «Катом, казав він, все своє життя не хотів визнавати грецької мови, але наприкінці життя свого мусив вивчити її, зачарований грецькою літературою і грецькою наукою».

Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель, якого вона побожно шанувала й любила — дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебувала у дядька, вона вчилася пильно, як студентка, працювала над тими речами, які указував їй її дядько. Се пробування у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесину освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і широко інтелігентною людиною. Та не довго користувалася Леся порадами й вказівками свого дядька, — того ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбій на її серці. Все життя своє Леся заховувала ширу любов і велику пошану до свого дядька і лишалася вірною заступницею його ідей.

Перебувши в Софії майже рік, Леся вернулася до Києва.

Я не пишу біографії Лесі Українки, я тільки хочу зазначити зовнішні прояви її життя, ті грубі нитки, на яких настилав чудові візерунки її талант. Хто хоче знати життя її серця, — хай читає її твори.

Людина, що писала:

*«Горить моє серце, його запалила
Горячая іскра палкого жалю,
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заляю?
Хотіла б я вийти у чисте поле,
Припасти лицем до сирій землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люде вжахнулись на сльози мої», —*

мала глибоку рану в серці.

Проте Лесиного горя не бачив ніхто: вона мала добру допомогу проти смертельних ран: «стискувати міцніше залізного панцера, аби кров затамувати».

*Бо й такі бувають рани,
Що нема на них бальзаму,
Що нема на них завоїв,
Окрім панцера твердого.*

Залізний панцер тамував кров, і серце билось, билось і в смертельних боях, билось і з шоденною буденщиною життя, билось і в нудній праці, яку накладало життя.

Так точилось Лесине життя серед старших і молодших товаришів, серед горя й турбот, серед думок і мрій, і пісень.

В той час в роки 96–97 заклалося в Києві Л.-А. Товариство. Се товариство було російське, але давало нам можливість і нагоду виявити наше життя. Мов та лисичка в казці, почали ми примошуватись потроху до того товариства, лапку по лапці, а нарешті й зовсім росташувалися на возі. Правління Товариства обсадили ми своїми людьми: покійний В. Б. Антонович, Рильський, О. П. Косач, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, К. Михальчук, М. В. Ковалевський — всі приймали участь в сій справі, приймала в ній участь і Леся і, не вважаючи на заходи україножерів, яких і в тому товаристві було чимало, — ми досягли свого.

І ось, «розсудку вопреки, наперекор стихіям», — К.-Л.-А. Т., закладене зовсім з іншою метою, почало обслуговувати українське життя. Годі було боротися з тією українською хвилею, бо українські вечори заливали публікою всі зали «Общества». Навіть льокаї і буфетчики клубу пристали до української ідеї, просили уряджувати як частійше «собеседованія» та вечірки, бо вони, особи сі, як відомо, завжди спирають свій світогляд на економичнім ґрунті життя.

Проте, щоб добути хоч невелику перемогу (провести кого в члени Правління, або обрати нових членів, або урядити, чи «собеседованіє» чи яку вечірку), треба було вживати великої енергії. У всіх сих заходах, як і в іншій громадській роботі, Леся приймала велику участь, не вважаючи на те, що здоровля її гіршало знову, що й ходити без палки вона не могла.

І тоді, коли серце примушувало її братись за ту роботу, котру міг би зробити й кожен, примушувало її відривати хвилини свого здоровля від творчості і присвячувати обов'язкам громадського життя, думка снувала своє прядиво і повставала проти «самовбивства талантів».

*Дивись: навколо нас великі перелоги,
І дикі пущі, і великі кручі,
І темні тихі води. Подивись,
Шляхів нема.
Скажи мені, порадице надземна,
Куди мені податись у просторі?
Чи маю я здійняти срібло-злато
З своєї ліри і скувати разо,
А струнами сі крила прив'язати,
Щоб тінь не падала на вузьку борозну;
Зайняти постать поряд з тими людьми,
Орати переліг і сіяти, а потім —
А потім ждати жниве, та не для себе.
Чи, може, кинутись туди, у пущі,
І в диких нетрах пробивать дорогу*

*З сокирою в руках і з тонкою пилою,
Поки який гнилий, великий стовбур
Впаде й задавить серед темних хатів?
(To be or not to be?)*

В ті часи вона задумала свою хорошу драму, «У пуші», яка дає повне розуміння тих думок, що опанували нашою письменницею. Але хоч Леся думкою і повставала проти «самовбивства талантів», — вона ж перша несла свій талант на офіру всякій громадській праці.

У 1898 році ми бучно одсвяткували столітній ювілей української літератури. Для цього свята Леся написала вірш: — «У кожного люду, у кожній країні»; вона не визнавала віршів «*par occasion*», але ця тема давно вже зростала в її серці, і вірші Лесині вийшли високо хороші. На вечорі декламував їх мій батько.

Як зараз пам'ятаю сей момент. Заля була залита публікою понад береги. Вірші Лесині зустріли рясними аплодисментами. Тоді тато мій спустився з естради і, взявши Лесю за руку, вивів її перед очі публіки. Се була хороша хвилинка, хороша група! Батько мій мав високу гарну статуру, і коли він, вже старий поет і старий чоловік з довгими сивими вусами, вивів на естраду молоду бліду дівчину, відому вже всім по своїх творах, — загреміли оплески.

Довго стояли вони так вдвох на естраді, довго вклонялась схвильована молода дівчина, довго греміли оплески.

Се вітала молодь свою любов письменницю і виявляла їй почуття своєї пошани і любові.

На той час Леся була вже добре відома як письменниця. В одній з галицьких часописей «було подано велику критичну розправу про Лесину творчість. Се розправа, така прихильна до Лесі, все-таки завдала їй великого жалю, бо автор її, вихваляючи саму Лесю, образив одну близьку її особу. Се тяжко вразило Лесю. Серце в неї було надзвичайно любляче, ніжне, вразливе. Жодної грубості, жодного прикрого слова не перетравлювала вона; щиро добра, глибоко ніжна людина вона рада була поступитися всім для другого. І той поет, що сказав: «Ні, тільки той ненависті не знає, хто все життя нікого не любив», почував тільки ненависть до ворогів свого народу, до ворогів того життя, для якого він не жалувал ні свого серця, ні свого часу.

Вечори наші у Л.-А.-Т. приваблювали силу молоді. Молодь звернулася до нас з проханням урядити в наших господах відчити для неї. Леся прийняла горячу участь в сій справі, і відчити ми урядили.

А тим часом поки Леся працювала поруч з дужими у всіх сих літературних і громадських справах, і писала свої хороші речі, хвороба підточувала її здоров'я. Нога їй боліла все тяжче й тяжче, і зрештою лікарі присудили їй лежати нерухомо в ліжку. Почалось тяжке лічення. Їй ро-

били ін'єкції в слабкий сугав. Після кожної ін'єкції Леся почувала себе зовсім зле, температура їй підіймалася, страшний біль мучив її, вона майже теряла свідомість, але пересилувала себе. Товариші й товаришки Лесині стояли в zenіти молодих сил і молодого шастя, а вона лежала прип'ята до ліжка своєю хворобою. І ніколи слова жалю, почуття зазд-рості до здоров'я других, скарги на долю не чув ніхто від Лесі. А була то весняна пора!

*Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна!»*

Проте Лесю одвідували, потішали.

*Ох, тепера мене у недолі моїй
Не один добрий друг потішає:
«Не годиться журитись в пригоді такій,
Адже іншим ще гірше буває!»*

*Та які се слова і даремні й нудні,
Хоч порадики щирі й охочі,
Якби знали сі люде, які то сумні
Дні без сонця, без місяця ночі!*

Пам'ятаю саме тоді в 97–96 році вибухнула Вітровська історія, а за нею й другі. Молоді сили заворушилися; майже всі товариші Лесині були так або інак зачеплені сими подіями, тільки Леся, відчуючи все глибоко і болісно, може, глибше других, лежала нерухомо в ліжку і писала... «Поет під час облоги».

Стан здоров'я її гіршав. Лікарі визнали неодмінно потрібною операцію. Ся операція була дуже небезпечна для життя, але Леся без вагання зважилась на неї. Почали лагодитись до від'їзду в Берлін. Ні страху, ні турботи, ні суму не виявляла вона, — говорила все про свої літературні праці, наче доручала їх.

Операція скінчилась дуже добре, і здоров'я Лесине покращало. У 1900 році, десь коло сього, заклався в Петербурзі російський журнал «Новая Жизнь». Лесю запросили співробітничати в ньому, і вона почала писати літературно-критичні статті. Сі статті, надзвичайно солідно і літературно написані, цікаві кожному й сучасному читачеві. Прийняла вона на себе сей відділ, власне, для того, щоб мати свій власний певний заробіток. Хоч батьки Лесі Українки і були заможні люди, але їй муляло те, що вона не має своїх власних зароблених грошей.

Пам'ятаю той момент, коли Леся прийшла до нас похвалитись своїм зарібком, — се був перший гонорар Лесі Українки після п'ятнадцятилітньої літературної праці.

Але недовго тривав час її доброго здоров'я. В тому ж таки 1900 році Леся пережила важке горе, і здоров'я її похитнулось. З того часу вона жила вже спорадично в Києві, наїздами. Лікарі посилали її завжди на південь; зиму перебувала вона то на Кавказі, то в Італії, лічилася і в Закопаному. Се курортне життя страшенно знесилювало її; вона казала не раз, що не має вже сили більше жити сим життям оранжерейної рослини, відірваної від рідного ґрунту, а мусила жити і, живучи там далеко від свого краю, думкою лишалася в нім.

У 1906–7 Леся була в Києві. То були щасливі часи! Праці було для кожного, аби схотів працювати! З якою любов'ю, з яким захватом працювала Леся в Просвіті! Не кажучи про організаційну і літературну працю, вона робила саму чорну роботу, збирала книжки, упорядковувала бібліотеку і т. інше.

У 1907 році Леся одружилася з К.-М. Квіткою і виїхала з Києва.

Тим часом слабкість її вибухнула з новою силою. Леся вирушила до Берліна, маючи надію на радикальну операцію. Але Ізраелі (професор-спеціаліст) сказав, що операцію нема на що робити, що треба їхати в Єгипет, приймати ті або інші засоби.

Не знаю, чи він просто сказав Лесі, що туберкульоз захопив обидві нирки, чи вона сама відчула се своїм тонким, гострим чуттям, але вернулася вона з Берліна з ясним розумінням холодного неминучого вироку передчасної смерті. По медичним пророкуванням їй лишалося право на 2 роки життя, — вона прожила майже 7.

Се життя, — се вже була рвуча боротьба з смертю, літом на Кавказі, — зимою в Єгипті.

До Єгипту їздила Леся сама. Спочатку се було ще не дуже тяжко, а чим далі, тим тяжчі ставали для неї сі подорожі. Проте Єгипет добре підживляв Лесю, і родина її робила все можливе, щоб Леся кожного року їздила туди. А, неважаючи ні на що, — сили падали.

Ті подорожі до Єгипту се було чудо мужності Лесиної душі. Хвора, безсила, з підвищеною температурою, з шохвилинним чеканням можливої смерті, вона вирушала сама в далеку путь по завжди бурхливому в сю пору морю, і, вирушаючи, заспокоювала всіх, щоб ніхто не турбувався, що їй все гаразд. І тільки потім вже переказувала про всі свої пригоди.

Передостання подорож її була надзвичайно важка. Відїздила вона зовсім слабою. Довелося їхати на якомусь італійському пароплаві негаразд і пристосованому до пасажирських подорожів. Навіть отоплення порядного на ньому не було.

Через день подорожі — зірвався страшенний сніговий шторм па морі... Корабель, на якому їхала Леся, кидало й шпурляло, як тріску, і кілька день

носився він, обліплений льодом і снігом, як привид, не знаючи, куди жене його буря між хвиль і Заверюхи. Оповідуючи про ту подорож, Леся казала: се було щось таке неможливе, що я бажала всім серцем, щоб корабель розбився і разом пірнув на дно.

Приїздила вона до Єгипту цілком знеможена, знебула, а тільки трохи одпускала її слабкість, Леся починала пришукувати собі праці й заробітку і там давала лекції французької, англійської, часом і російської, мови, аби зменшити видатки своєї подорожі, аби не заважати нікому.

Останній раз в минулому році вирушила вона до Єгипту під час Балканської війни. Була слаба і страшенно кволала, але вирушила сама морем, де саме відбувався осередок воєнних подій, де скрізь можна було натрапити на міну або вскочити в яку дуже неприємну і довгу блокаду. «Та краще ж наскочити на міну, ніж давати бацилам доїдати себе», сказала Леся і вирушила в далеку подорож, знов потішаючи всіх, що почувала себе гаразд.

А тим часом і єгипетське сонце вже мало підживляло її. «Я так вимучилась була і хворобою і тяжкою та прикрою дорогою (писала вона мені в останньому листі), що ледве тепер як слід до пам'яті прихожу, нирки вже встигли трохи поправитись, але загальний стан організму ніяк не поправляється, не зважаючи на важкі особливі заходи, я навіть схудла вся. Не роблю нічого, все тільки збираюсь робити». Лікар, який лічив там Лесю, казав їй жартом: «*madam, vous devenez tout esprit*».

В останній раз в минулому травні, коли я побачила Лесю, мимоволі згадалися мені слова лікаря, — вона вразила мене своїм виглядом: була зовсім прозора, тільки великі очі дивились так пильно, і в глибині їх чорних зірок наче проглядало ще щось, глибоке і мудре понад життя...

Весь час її останнього перебування вона майже все лежала, — і ні слова про свою хворобу, ні скарги на життя: — все цікавилась нашим громадським життям, нашими літературними справами, казала про свої заміри, оповідала про свою повість з арабського життя, яку мала писати для «Вістника».

В одному ще з своїх давніх листів Леся писала мені, кажучи, затримати одну з її речей: «може настати рік повного мовчання, — то часом буває. Та й взагалі хто ж його знає, як мені ще сила послужить. От горю собі потрошку, але без перестанку, то мушу колись і догоріти, — ніяка свічка невічна. Нехай же буде моїм приятелям довше та ілюзія, ніби свічці не кінець».

А свічка вже доходила до краю і збігала гарячими краплями життя. Та ж і близька смерть не наклала тавра на чисту душу. Домінуюча риса вдачі Лесиної — не заважати нікому, не обтяжити нікого особливо виявилася в останні роки її життя. Хоч Леся Українка і дістала від батька добру спадщину, але тяжка хвороба, вічні подорожі і курації з'їли ті гроші, і останніми часами, зважаючи таки знову на дорогі подорожі до Єгипту, фінансове становище її було скрутне. «Я тепер без заробітку прожити не можу, писала мені Леся в одному листі, (коли могла, то й писала даром, ви ж се знаєте *dearest friend!*). А коли заробляю чим іншим, то вже на писання сил не

стає. (Так, наприклад, було ту зиму в Єгипті, коли я давала по 4—6 годин в день лекції для заробітку).

Але й злиднений літературний гонорар доходив до Лесі не акуратно, і вона мусила його правити. «Ох, my dearest friend, навіть до Вас, хоч ми з Вами давні приятельки, якось тяжко і ніяково писати про ці речі, а я мусила писати про їх зовсім чужим людям, то ж те либонь до душі їм не доходило, а мені далєбї здоровля коштували оті, як я називаю, «жебрущі листи». І одбираючи свої зароблені шаги, Леся все турбувалася про те, щоб се кому на перешкодї не ставало. В одному з листів після одержаного гонорару Леся пише: «Пробачте, що я й досї не сповістила Вас про одержання тих 50 карб., що Ви мені послали, і за які я, розуміється, дякую Вам. Мені шкода, що ся присилка, як бачу, завдала вам клопоту, а я ж, коли пригадуєте, і в найскрутніші для мене часи просила, щоб залагоджування моїх інтересів не було нікому в ушерб». А інтереси сі були не розкоші, не марнотрастство, — а просто кілька місяців, може, кілька днів життя, які можна було на ті гроші вторгувати в смерті лікарськими засобами, подорожею до Єгипту.

Краплї егоїзму не було в сеї людини, не було й тоді, коли близька смерть дає на нього право. А про стан свого здоровля Леся не мала жодних ілюзій.

В минулому травні українське громадянство вшанувало Лесю під час її короткого перебування в Києві. Похапцем було вкладено те шанування, через те воно й не набрало відповідної імпозантності, але в ньому було щось невимовно сумне, що й зрушувало і шматувало серце. Бліда, прозора постать Лесі, з руками повними квіток, з словами повними енергії, любові й віри — і з смертю в очах...

— Так промайнули дні її між життям і смертю.

Життя дало їй талант, патке серце, тепле коло інтелігентної дружної родини, вірних поплічників, товаришів, і... смертельну хворобу, горе, втрати і глибоке джерело невичерпних сліз. На її житті справдились слова Гете:

*Хто хліб свій не кропив сльозами,
Хто не ридав безмовними очами, —
Той сил небесних не зазнав...*

Вона їх зазнала. Разом з тим, як спливало її здоровля, — розцвітала квітка її творчості, буйним вогнено-кривавим квітом, — квітом передчасного кінця. Сила дужча за силу смерті буяла в ній.

Вона писала в якімсь болючім, гарячковім натхненні, і писала, писала, хапалася сказати своїм товаришам своє слово, свою останню одповідь на питання нашого життя.

«Здоровля у мене тепер таке тонке, — пише Леся, — що навіть за таку періодичність роботи, як ви визначаєте, я ручатись не можу, бо от, наприклад, від Різдва до Великодня сього року я абсолютно нічого не могла пи-

сати, та й се фраза, що я пишу «только в припадке умопомешательства», бо я тоді тільки можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими, пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, — оттоді вже приходиться демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *Zusammengeklappt*, як порожня торбина. Отак я писала «Лісову Пісню» і все, що писала останнього року».

Пишучи про свою драму «Камінний Господар», Леся каже: «Як ви зараз же побачите по списку діячів, єсть се ні більше ні менше, як українська версія світової теми про Дон-Жуана. «До чего дерзость хохлацкая доходит», скаже Струве і вся чесна компанія наших «старших братів». Що се є справді дерзость з мого боку, се я й сама тямлю, але вже певне «то в высшем суждено совете», щоб я *mit Todensveracht*, кидалася в дебри всесвітніх тем (як, наприклад з Кассандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трох одважних, воліють не вступати».

Вона вливала в свої твори все життя своє, а ті люди задля яких вона писала... обминали їх. В сій своїй замітці я не маю на меті характеризувати творчості Лесиної, — скажу тільки коротко: твори її стали б окрасою кожної з європейських літератур. Глибоке почуття пекучої любові й непохитної віри, героїчний настрій поетеси, разом з тим широкий світогляд письменниці й глибини її думки підносять твори її на надзвичайно високий рівень. Вони буквально переймають читача вогнем серця й натхнення самої Лесі Українки, й не диво: — сі твори се саме життя її, її страждання, її слези, її зброя, її віра й любов.

Останній раз, в маю сього року, коли я бачила Лесю Українку в Києві, вона оповідала мені, як турбувалася перед страшною операцією в Берліні за свою п'єсу «Руфін і Присцила», що не скінчить її, що вмере і не скаже людям того слова, яке так хотіла сказати.

— «А потім, *my dearest friend*, — додала вона з ухмилкою, — побачила я, що, як кажуть у нас, прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп, і без Прокопа кипить окріп.

Червоною ниткою переткано всю творчість Лесину почуттям високого героїзму. Героїнею була вона і в поезії і в щоденному житті. Але се був не той героїзм, що вибухає, як лава, кривавим полум'ям з жерла вулкану, коли сила натиску нижніх шарів підійма його до небес, — се був не той п'янючий героїзм великих дзвінких хвилин життя, коли й «крамар героєм стає», — її героїзм був героїзм великого серця й залізної волі, що бореться з щоденними буднями життя.

Можно офірувати рідному краю все, та коли людина чує одгук на свою офіру, — офіра легкою стає. Леся одгук майже не чула; її твори були вищі середнього рівня її часу. В якийсь лихий жарт заграла з нею доля: перші неспілі проби Лесині зустріли тепло і широко старші і молоді товариші. Кри-

тика привітала її перші видання і піднесла її творчість на високий рівень. Читачі захопились її поезією, і Леся зайняла відразу чільне місце в українській літературі, — але останніми роками, коли творчість її піднеслась до найвищого ступня, коли вона пішла на снігову верховину життя, — читачі лишились в долині.

Проте Лесиної любові, Лесиного завзяття не зламало ніщо.

Біля неї вигравало на сонці широке море російської літератури, російської суспільності, де б завчасу зрозуміли і піднесли її, — але вона лишилась в своїх Тернопілах, «вірна законам своєї країни».

На залізний вівар свого убогого краю вона поклала все, що мала, — талант і серце і свої недовгі дні.

Є. О. НЕНАДКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКА ЖІНКА

Ненадкевич Євген Олександрович (1882–1966) — український вчений, педагог, працював у ВНЗ Росії, України, один з фундаторів академічної науки про Леся Українку. Статтю про Леся Українку «Українська жінка» написав у 1943 році до 30-х роковин від дня смерті поетеси.

30 років минуло, а й по цей день передчасну смерть Лесі Українки відчуваємо як жорстоку втрату, як великий наш смуток. Ми любимо Леся Українку особливою любов'ю. У многогранності нашого почуття — і ласкава ніжність до «молодесенької дівчини з променистими очима, тоненької і високої, в гарному українському вбранні», і сердечний жаль до скаліченого хворобою тіла, і гордість за людину, що героїчно перемагала хворість горінням духу, і наше захоплене милування з безцінних скарбів, які в тій мужній боротьбі видобула дивна жінка зі своєї душі.

Промчалось небувале 30-річчя, сповнене грандіозними світовими подіями, а образ Лесі Українки все зростає, все яскравіше викарбовується у нашої свідомості. Що раз більше цінимо її засів плідних ідей в українській культурі; відчуваємо, якою чарівливою красою осяяла Леся Українка наше національне життя, — незглибима наша вдячність генієві народу, що зростає в нас радість, на гордість Україні!

Передчасна смерть митця — завжди трагедія. Л. Українка, як її Кассандра, здолала безстрашно глянути в камінне лице Мойри (невблаганної долі) і кинути їй своє відважне: «Убий — не здамся!» За кілька днів до смерті, в липні 1913 року, вона подолала біль і жах конання творчим усвідомленням свого життя і своєї смерті: конспект поеми, записаний тоді зі слів Лесі Українки її матір'ю — Оленою Пчілкою, є епілог всієї її поезії і пролог до її безсмертя. Діти Теократа закопують його безцінні папіруси в пустелі, щоб

заховати їх для майбутніх людей, — і благають сонце: «Геліосе, рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!». В цій молитві — слова надії і пророчого передбачення Лесі Українки, її переконане — «Нет, вся я не умру!»

Її поетичні скарби, її поеми і драми, живуть повноцінним життям своєї доби, але не замикаються в ній: найцінніші, найглибші моменти їх ідейно-філософського, поглиблено-психологічного змісту спрямовані до майбутнього. Із своєї доби, з посеред своїх сучасників Леся виростає в нову людину: в її особі перед нами повстає нова українська жінка, — жінка передової європейської освіти та широкого науково-філософського і політичного кругозору, різносторонній громадський діяч, учасник революційно-демократичного руху на Україні, учасник підготовки революції 1905 року і громадського національно-культурного руху, викликаного революцією. Кращою, посутною частиною своєї індивідуальності переросла свій час і оточення.

В українському суспільстві повстала нова українська жінка. Леся Українка як активний борець, як жінка, як письменниця зросла і розквітла на українському ґрунті, чим з законною втіхою ми пишаємося; але ні в кого з письменників, опріч Франка, західноєвропейська культура не важить так багато в їх ідейному і мистецькому розвитку, як у Лесі.

Своєю особою і своєю творчістю Леся Українка вершує певний період в історії визволення жінки. Позаду себе в минулому вона має два перейдені ступені еволюції жінки від раби до вільної людської індивідуальності: перший ступінь — емансипація кріпачки від кріпосницької неволі, другий — емансипація буржуазної європейської жінки від підлеглості чоловікові в родинному і громадському побуті. В літературі віхи цієї еволюції становлять: Шевченко, з його ціложитною пристрасно-мірною про українську жінку, вільну од елементарного підкорення панській владі; Жорж-Санд, що розвиває ідеї фемінізму і доводить право жінки на волю почуття, на родинну рівність з чоловіком; історію своїх Лелій, Індіан, Валентін вона показує як історію їх боротьби за визволення від чоловічого деспотизму, за жіночу гідність і шлюбні права.

В українській літературі перехідним ступенем од Жорж-Санд до Лесі Українки є Ольга Кобилянська. Наша буковинська письменниця не зупиняється на тій початковій стадії фемінізму, який проповідує в своїх романах Жорж-Санд, — вона йде далі. Не тільки звільнення жінки від шлюбної неволі обстоює Кобилянська в своїх повістях, романах, новелах («Царівна», «Через кладку» та інші), вона порушує в них ще й проблему нової жінки як вільної людської індивідуальності.

Хто ж така Леся Українка, та нова жінка в нашій культурі, що появила в своєму особистому житті, в громадській роботі, в літературній діяльності великі животворчі сили української жінки, що доти ніде не буали так потужно?

То є жінка, що для неї чисто жіночі ідеали емансипації вже перейдений етап, бо свідомістю своєю вона живе в світі вселюдських ідей і проблем.

Леся Українка є перш за все найвидатніша письменниця в українській літературі, жінка-творець, що творим багатством духа, глибокою проблемністю, художньою повноцінністю образів, високою мистецькою культурою є гідним наступником Шевченка і Франка.

Перша по Франкові творча індивідуальність, що стала на рівні передових політичних і соціальних ідей свого часу, Леся Українка опанувала європейську гуманітарну культуру. Виключне знання західних і класичних мов розкрило перед нею світові скарбниці історії і літератури. Учення Драгоманова в історії, в соціально-політичних питаннях, у фольклористиці, Леся Українка дістала від дядька таке передове світоглядне виховання в душі соціалізму, європеїзму і космополітизму, що в цьому відношенні високо піднеслася над загалом української інтелігенції кінця XIX — початку XX стол.

Леся Українка — людина і поет нового психологічного складу, який познавився вже у стилі ліричних поезій молододі дівчини в 90-х роках. Тоді, коли Франко, що його вже в той час вразили як новина «батьборі, сильні та смілі слова» Лесіної поезії, промовив своє крилате слово про неї: «одинокого мужчину на всю новочасну соборну Україну».

А ідейний зміст цієї мужньої свідомості визначило літературне наймення Українки, яке прибрала собі, за порадою матері, молодесенька Леся ще 1884 року. Весь дальший розвиток і дозрівання Лесіної творчості аж до «Боярині» і «Лісової пісні» — все більше виправдовує це наймення, що з першого кроку визначило програму життя й поезії Лесі; все більше істотною характеристикою письменниці є її глибока національна свідомість — її творчість стала найвищим ступенем патріотичної свідомості, якої досягла наша класична література. В розумінні бо національної проблеми вона пішла далі за Франка: національна свідомість Лесі Українки поєднана з соціально послідовнішим світоглядом, на базі якого вона розв'язує і проблему національного визволення та національної культури.

Ця передова європейська і нова українська жінка сказала нове слово про жінку в нашій літературі. Зміст і характер жіночих образів шевченківської традиції визначається соціальною долею жінки як пасивної жертви кріпосницького або пізніше капіталістичного гніту, їх внутрішнє життя розкривається найбільше в психологічній реакції гноблених, — покора, пасивне страждання, безсилий протест розпачу, або опір, позбавлений ділових засобів активної боротьби, які жертва могла би протиставити насильству владаря. Наше ставлення до них — сердечне співчуття їхній стражденній долі, обурення з наруги над людиною. Шевченкові Лукія, Марина і всі їхні сестри, долею, цілий шерег жінок Марка Вовчка, покірних, терпляче-страждених, кінчаючи аж Христею Панаса Мирного, — такими віхами відзначена лінія цієї традиції.

Леся Українка, маючи за пролог до своїх жіночих образів героїню Кобилянської, відкриває своєю творчістю новий розділ в українській літературі. Кассандра, Тіреца, Оксана, Йоганна, Прісцилла, Мавка, — в них і в інших,

що належать разом з ними до єдиної духовної родини, виступає перед нами нова українська жінка. Всі вкупі вони являють її синтетичний образ. Вага і значіння його в тому, що тут показано жінку в її внутрішній самоцінності, у вільно розвинутій своїй індивідуальності, в рясності і різнобічності свого духовного життя.

Героїні Л[есі] Українки — не пасивні жертви, також і не ті сентиментально-солодкаві, мрійно-небесні створіння, якими часто роблять своїх ідеальних героїнь жінки-письменниці (та й письменники), але й не демонічні натури, втілення аморальності, якими нерідко зображають жінок, коли хочуть дати сильний жіночий характер. Не стражденна доля героїні в творах Лесі і не її мила жіноча безпорадність викликають інтерес і увагу до неї, а саме вона як самостійна індивідуальність, цінна внутрішнім багатством душі. Воля — найдорожчий скарб Лесіних жінок, — повітря, в якому вони тільки й можуть жити і діяти, воля особи, суспільства, нації. Для них, як і для Дон-Жуана:

*При світі волі всі краї хороші,
всі води гідні відбивати небо,
усі гаї подібні до Едему.*

«Камінний господар»

Лєся обдарувала своїх героїнь власною відважною вдачею, ясным умом, що безстрашно ставить найсміливіші питання, перемагає упередження, переступає через важкі заборони, перекидає забобони застиглої міщанської моралі. Найвиразніше, з найбільшим артизмом мистецького зображення ці характерні ознаки героїні скупчені в образі Анни, що ясністю і сміливістю ума, відвагою, гордою волею, свідомістю мети скорила самого рицаря волі Дон-Жуана.

У кожної — усвідомлений, ясний ідеал, за який вона мужньо змагається. Героїчний лад душі, моральне здоров'я, свіжість і глибока людяність їх почувань, прагнень — разюче відрізняють їх від усіх істеричних, неврастенічних жінок декадентської тогочасної літератури. Тому жінки Л[есі] Українки, — відбитки того ясного саява, що «променіє в гордих очах» їх творця, — не тільки дорівнюють чоловікам, але завдяки емоціональному багатству жіночої своєї чуйності і відзивності, завдяки своїй глибокій інтуїції мають перевагу над ними.

У кожній Лесіній жінці — більша чи менша частина самої Лесі Українки. Переважним змістом таких образів, як Тіреца, Кассандра, Оксана, є громадська активність, мужня воля до боротьби, до організації, до діяльного слугування суспільству, народу. Їх активність освітлена високою громадською ідеєю, скерована розумом ясным і сміливим. Багатство душі інших, як Мавка, Йоганна, Долорес — в емоціональній сфері, в тонкості і ніжності, але водночас і силі, глибині, моральній красі їх почувань, що спрямовують їх поведінку.

Чи реалістичні такі образи у звичайному розумінні, чи відбивають вони дійсність доби, серед якої жила і змагалась Л[еся] Українка?

Ці образи — перспективні. Вони реальні тою вищою реальністю, бо показують паростки прийдешнього в сучасності, показують напрямок, в якому повинне розвиватись життя. Міцне, нестаріюче осереддя, що вклала в їх душі Л[еся] Українка, забезпечує їх дійовість на довгі часи. У формуванні героїчних душ потомного українського жіноцтва, духівних жінок Лесіних, виховне значення тих образів незмірно велике і далекосягле. Бо хто обрахує ту величезну питому вагу, яку мають і матимуть Лесіні образи у визріванні свідомості наших героїнь творчої праці по лабораторіях, коло верстатів, на колгоспних ланах? Хто зважить, як багато зобов'язані Лесі Українці у своєму «настроюванні на героїчний лад» наші славні патріотки, героїні партизанської боротьби, коли згадаємо, яку роль відіграли образи великих російських класиків у формуванні духовного образу безсмертної Зої Космодем'янської?

Своїх світлих героїнь оселила Леся в нашій літературі, і вони стали на чільне місце в колі їх сестер.

Нова українська жінка, розкрита в образах Лесі Українки, є перш за все жінка-громадянка. Поет-громадянин — загальноновизнана характеристика Лесі Українки. Вона виправдана не тільки в громадському пафосі її лірики і поем, що ведуть далі лінію Шевченка, Гейне, Некрасова, а і в тому поєднанні напруженої творчої роботи з активною участю в громадському, політичному, культурному житті, про яку свідчить нам уся Лесіна біографія. Але поруч з такими відомими фактами, як участь в організації політичних гуртків і партій, як енергійна робота в «Просвіті», де автор «Одержимої», «Кассандри», «Трьох хвилин» і інших творів, що вже поставили Л[еся] Українку вище її літературних сучасників, не цурається «чорної роботи» — збирання книжок, влаштування вистав і т.ін., — поруч з цими фактами є і такі, що в них велич героїчної душі великої громадянки виявляється ще виразніше. Свою громадську мужність Леся Українка виявляє і в своєму «святая святых» — в царині своїх творчих замислів, плеканих, завітних дум. Коли треба було, вона в ім'я «громадянської повинності», як сама пише про це Франкові, «скручувала голови своїм літературним дітям».

Нам відомий з творчої історії Л[есі] Українки красномовний факт такої мужньої самопожертви, — коли вона викреслила із зовсім готової, посланої вже до друку в «Літературно-Науковий Вістник» драматичної поеми «На полі крови» цілу 2-у сцену, що становить половину поеми. Зробила це Леся через «зміну своєї основної концепції сеї поеми» (як пише вона до редакції «Л.-Н. В.»). Вона «скрутила голову» органічній художньо-суцільній містерії про Юду, якою була поема в складі обох сцен, — щоб дати соціально-психологічну драму, яка має розкрити власницьку душу Юди, зосередити увагу лише на соціальній основі його зради.

Образи жінок-патріоток — найхарактерніші для їх творця. Кассандра, Тірца, Оксана — художні втілення патріотичної свідомості Л[есі] Українки, що виявляють її психологію національного почуття, характер і напрямок патріотичної діяльності, конкретний зміст її патріотичного світогляду. Героїчну душу патріотки показала авторка у своїй віщій Кассандрі. Цей античний образ дійшов до нас внутрішньо не розкритим; Л[еся] Українка сповнила його своїм змістом і глибоко розкрила в ньому психологічну сутність патріотизму. Кассандра — це втілення найглибшої любові до рідної Трої. Коріння цієї любові — в почутті кривого зв'язку з родом, з рідним містом, з національним оточенням; найтонша моральна чуйність Кассандри піднесла це почуття на високий рівень свідомої людяності. Всі сили її душі зосереджені в цій потужній любові. Її доля невід'ємна від долі народу особисте, драма неподіленого кохання до Долона, втрачає свою гострість перед трагічним передбаченням загибелі Трої. Патріотизм Кассандри загострив її духовні зір, вона бачить душі близьких людей до самого дна — егоїстичних, легкодухих, короткозорих, — Паріса, Поліксену, лукавого пророка Гелена; з патріотичного погляду вона оцінює їх, її любов до рідного міста визначає ставлення її до цих негідних громадян Трої. Кассандра усвідомила жорстоку, фатальну всепереможну силу краси прекрасної Гелени, не осяяної людяністю. Вболівання над долею Трої заглибило інтуїцію Кассандри, передбачення майбутнього розкрило її пророчий дар. Але Кассандра Л[есі] Українки — не фаталістична пророчиця античної поезії, вона активно змагається, щоб одвернути передчувану лиху долю від Трої, вона діє на грубого і деспотичного Дейфоба, на Гелена, навіть на Паріса, що згубив всю свою чоловічу гідність, свою громадську свідомість біля прекрасної Гелени. Але не її вина, а її трагедія в тому, що вона самотня і відчуває себе чужою серед близьких, які закривають очі і вуха живуть сьогоднішнім днем. То є трагедія глибокого, свідомого патріота з його великою любов'ю і великим знанням, що не знаходить суголосності в байдужому і легкодухому суспільстві, що не доросло ще до нього.

В інших обставинах діє героїня драматичної поеми «На руїнах», написаної в 1904 році і пройнятої бадьорим, передреволюційним настроєм. У прозоросимволічному образі древнееврейської пророчиці Тірци Леся Українка показала патріотичну діяльність жінки, коли вона знайшла путь до народу, і народ її розуміє і слухається і голосу. Тірца виступає як активний керівник і організатор народу, збуджує своїм «словом, що гартує» подоланням розпукою жінок, дівчат, не заборонених в полон чоловіків, до відбудови рідної Палестини, зруйнованої вавилонським напасником, надихає їм дух надії і творчої праці:

*А ти будуй нову для себе хату...
...своїй дитині розпани багаття, —*

лунає її голос в зруйнованій околиці Єрусалима, нема на руїнах відвоєваної од загарбників Харківщини або Ворошиловградщини. Міцна своєю

едністю з народом Тірца сміливо викриває всіх тих самарійських пророків та іудейських левітів, обмежених і короткозорих представників національної інтелігенції, їх нездатність піднятися над свої гурткові чвари і прийняти ідею національної консолідації, до якої кличе Тірца в ім'я всенародного відбудування національного життя. В дусі Шевченкового «Дружного послання», з позицій драгоманівської критики «прадавніх святошів» гостро картає Тірцу некритичне обожнювання національної минувши? vlastive тим «плюскливим пророкам».

Тірца обстоює свідому, а не сліпу любов до історії народу, творче сприймання національних традицій збудників, що виявляють докорінні властивості національної вдачі, і тим посувають розвиток національного життя серед, а не гальмують його. Образ Тірци свідчить, яку високу широко-народну патріотичну свідомість виплекала в собі Леся і як піднеслася вона над протинародним націоналізмом значних кіл сучасної їй української інтелігенції. Леся Українка з нацією — проти націоналістів! Вигнання Тірши — перемога, а не поразка. І тому, коли «юрба з навісним лементом жене Тірцу в пустиню», вона свідомо правди своєї:

*Дух божий знайде сам мене в пустині,
А вам ще довгий шлях лежить до нього.*

Цей дух творчого будування національного життя — з нею, бо він живе в народі, що його Тірца збудила.

Образ Оксани з драми «Бояриня» (1910 р.) найвиразніше розкриває патріотизм української жінки в його внутрішньому змісті і в історичному життєвому виявленні. «Бояриня» (написана за три дні, як і «Лісова пісня», написана за 4 дні) — є шедевр, що вилився в єдиному творчому віддиху з душі автора, як монолітний твір генія Л[есі] Українки. Оксана живе в нашому сприйманні не як трагічна велична постать, не як втілена ідея, а як реальна, жива і найбільш близька нам своєю драмою українська жінка. Не тільки через те, що душа її розкривається перед нами в органічній цілості з національною конкретно-історичною формою, а й тому, що Оксана є чи не найкращий зразок реалістичної майстерності поета.

Леся Українка, що «історичний аспект» був її методом мистецького сприйняття і усвідомлення дійсності, — і тут відсунула дію в минулий період національної історії, в добу Руїни; напружений драматизм національно-політичної боротьби за цієї доби дав сприятливий ґрунт для виявлення свідомості української патріотки, для показу конкретно-історичного змісту її, для показу ставлення героїні до національної культури, до чужонаціонального.

Автор поставив у п'єсі героїню в таку драматичну ситуацію, що дала змогу показати патріотизм Оксани в динаміці, в процесі його зросту — від напівсвідомого до загостреної поглибленої свідомості. Коли Оксана пов-

ноцінно і гармонійно жила дома, в оточенні національної культури, вона більш безпосередньо відчувала ту повноцінність. Її патріотизм виспів в розлуці з батьківщиною. Розлука відокремилася Оксану од визвольної національно-політичної боротьби, що точилася на Україні; Оксана гостро переживає кривду України, але в умовах її одруження з Степаном мусить залишатися пасивною глядачкою здалік. Це почуття виросло в справжню драму її життя. Відрив од рідного оточення, од українського побуту спричинив найгострішу ностальгію Оксани, що приводить її до загибелі.

Все ясніше для неї, що щастя родинного «кубелечка» про яке вона мріяла і на яке проміняла повноту громадського життя на батьківщині, — одурило її: не може бути особистого щастя для громадянки і патріотки, коли вона зрадила батьківщину. Через розлуку Оксана усвідомлює соціально-психологічну вагу етнографічно-побутових елементів національної культури. Вона збагнула на чужині, в оточенні іншонаціонального побуту, що сукупність українських побутових форм виявляє певний характер і рівень моральної, політично-громадської, естетичної культури народу, корениться в національно-історичних традиціях як вислід всієї його попередньої історії. Ясно зрозуміла високу цінність своєї культури, — почуття національної гідності досягло тут у Оксани особливої моці виразності, хоча й воно затруєне в неї розлукою і свідомістю зради національного обов'язку.

Так Леся Українка показала в Кассандрі, Тірії, Оксані українську жінку перш за все як громадянку; показала патріотичне почуття, національно-політичну і культурну діяльність — як основний життєзміст її вільної душі, активної, внутрішньо багатой індивідуальності.

Інших своїх героїнь Л[еся] Українка показує ще в стані «духовної справи», в шуканні вишого проти оточення змісту життя. Вони намагаються усвідомити самих себе, знайти той високий ідеал гідного людини життя, потяг до якого владно промовляє в їх душі, збагатити своє «я» і втілити його в житті, в діяльності. Коли такий новий зміст знайдено, героїні Л[еся] Українки боронять свій внутрішній світ від втручання, від моральної насили над собою навіть близьких людей, кого вони люблять. Вони активніше і послідовніше, ніж героїні О. Кобилянської, борючись в ім'я конкретного соціального ідеала, будують своє «я», різьблять його і захищають його.

Один із особливо сильних і глибоких утворів Лесі — драматична поема «Одержима», про «одержиму духом» Міріам, — написана протягом одної ночі (в Мінську в готелі, де в сусідній кімнаті конала найближча Лесі людина). Міріам — центральний образ Л[еся] Українки. В ньому розкрито в найсильнішому виявленні саме її духовне єство, її життєсприймання, її розуміння людини. Міріам — втілення абсолютної безкомпромісності; в ім'я свободи своєї свідомості, свого сумління, своєї вільної індивідуальності вона зняла бунт проти того, хто став для неї найдорожчим, найсвятішим, найпотрібнішим для душі — проти Месії.

Міріам любить Месію, як найвищий ідеал людини, бездонною любов'ю, такою високою, чистою і некорисливою, що вона не потребує від нього чудес, ні царства божого, ні хресного викупу; вона жаліє Месію за його самотність. Але вона повна пекучої зненависті до ворогів Месії, навіть до його негідних учнів і друзів, хоча Месія і вчив прощати і любити ворогів. Вона мужньо проголошує боротьбу за торжество його правди, бо інакше та правда загине і від відкритого наступу ворогів і через «сонне кодро друзів», яким «заграва кривава» близької смерті Месії «очей лінивих не здола розплющить».

Палкі слова Міріам — це найгостріший бунт проти абстрактного христіанського гуманізму:

*...Я люблю не вмію ворогів.
О, кождий тихий усміх фарисея
для мене гірш від скорпіона злого.
Мені брідка не так сама отрута,
як все оте гнучке, підступне тіло.
Я вся тремчу, коли його побачу.
В моїх очах я чую зброї полиск,
в моїх речах я чую зброї брязкіт,
так я узбросна в свою ненависть,
як вартовий коло царської брами,
що радий вихопить на кожного свій меч,
хто тільки зле замислить на владаря.*

Тут — психологічне виправдання того революційного гуманізму, без якого ми не мислимо громадського діяча і борця-патріота.

Але в образі Міріам Л[еся] Українка показала з виключною навіть для неї пристрасною силою ту рису нової жінки, що характеризує духовне обличчя і Йоганни і Прісцилли (і інших до них подібних), — тільки в Міріам ця риса особливо загострена. Міріам жадібно впиває слова Месії, особа Месії, його вчення заповнили цілком її душу; проте навіть тут вона не зрікається свого вільного розуму, свого власного розуміння і критичного сприймання його слова, бо вона не приймає основної ідеї його про любов до всіх людей, і до гідних, і до ворогів, хоча за те з понурою нічною розпуки в душі чує від нього жорстоке:

*...Ні, для тебе
Я не Месія. Ти мене не знаєш...*

Оця риса великої внутрішньої свободи, захисту свого внутрішнього світу, свого розуміння і сприймання життя, навіть від того, хто відновив її душу, — ця риса парадоксально загострена в Міріам, вона становить присутню озна-

ку нової жінки і в образі Йоганни, жінки Хусової. Поруч з Мавкою це безперечно один із ліричніших, найінтимніших образів Лесі Українки.

Йоганна покинула чоловіка (представника Ірода в Галілеї) і пішла за Месією, бо його вчення відкрило їй новий світ.

*Світ правди, і добра, й любови; й волі,
Хузане, волі.*

Коли ж Учителя розп'ято, вона повернулась до чоловіка, грубої людини, що не здатен розуміти духовного відродження Йоганни. Хуса завдає Йоганні тяжкої образи соромницькими дотепами, намагається своїм глумом забруднити найчистіші скарби, що вона принесла в душі і так довірливо, широко хотіла ними поділитися з чоловіком.

Йоганна вернулася новою людиною, ніякі образи, ні моральні тортури, що завдає їй Хуса, не змусять її зректися тої правди, що осяяла її життя, правди морально повноцінної людини у вільному і братерському суспільстві. Сумирна і тиха вдачаю, Йоганна піде на тортури, на смерть, але не зрадить своєї віри в Учителя, в обіцяне царство боже — ця віра підтримує і захистить її не тільки від деспотизму Хуси. Психологічно Йоганна вже готова стати мученицею за свою ідею.

Всі жіночі образи Лесі Українки вивершує і вінчає її Мавка. То є найвищий художній синтез поетеси і водночас найглибше виправдання її патріотичного літературного наймення. Якщо в Кассандрі, в Тірці, в Оксані (та в глибшому символізованому показі і в інших героїнях) патріотизм являється об'єктом художньо-аналітичного зображення, відокремленим в цьому зображенні від творчого «я» автора, то в Мавці патріотична свідомість Лесі Українки, її душа безпосередньо злита з самим образом, виявила себе в самому образі, в елементах, з яких він створений. Творець і утвір тут становлять одну неподільну цілість.

Леся Українка видобула свою Мавку з тих глибин душі, де індивідуальне зливається з народним. Ми знаємо, що цей образ народної міфології зачарував Лесю Українку навек, що з самих дитячих років вона «тую мавку в умі держала», коли в місячну ніч бігала самотою в ліс і там ждала. «щоб їй привиділась мавка». Аж в Кутаїсі, 1911 р., коли хвора Л[еся] Українка «згадала наші ліси і затужила за ними», «прийшов слушний час» написати її. Образ Мавки зродився з «духом музики», з народної пісні, з народних волинських мелодій, і є він сама пісня, сама душа народу, що розкривається в пісні. Образ ріс в Лесиній душі, вбирав у себе романтично-філософські ідеї доби, насичувався елементами — філософськими, літературними, мистецькими — тогочасної передової європейської культури, на рівні якої стояв автор, відгомонами Франкового «Мойсея». Генеза образу показує його велику синтетичність.

В чому виняткова чарівна звабливість образу Мавки? В його зовнішній красі, згустковій української жіночої краси («Чорні коси...»), підсиленої скон-

денсованою красою рідного лісового ландшафту, що ним вона обрамлена і гармонійно з ним зливається. В найвищій музично-пісенній гармонії з цією красою — краса внутрішнього образу Мавки, внутрішнього світу її душі, що розгортається і росте перед нами в «Лісовій пісні». Спочатку краса Мавки повстає як стихійне народної душі, як народно-поетичне сприймання природи. Далі в музичному наростанні драми народилася краса найпоетичнішого кохання, збудженого голосом Лукашевої сопілки, а в ньому і з ним — людської душі, що, родившись в щасті, росте в стражданні, через муку підноситься я до неосяжної височини, де живе сама поезія і сама людяність; виростає на моральну красу жінки, що любить, ? офірує себе, що ладна зректися себе, скинути шати лісової царівни і вбратися у верета зарібниці, жебрачки і в цій? моофірі вона торжествує найвищу перемогу, досягає найбільшої повноти своєї людської краси, бо й понижена, покинута не зрадила своєї вільної природи, своєї стихійної душі, як зрадив себе, зрадивши Мавку, Лукаш. В найвищій самовідданості любові Мавка не зрадила своєї індивідуальності, свого «я». Лукашева зрада не уняла її гідності і гордості вільної високої душі, що доброхить віддає кохання, не зловтішається з біди покараного долею зрадника і прощає заподіяні їй муки. Вона дарує йому осяяну візію булого щастя і Лукаш умирає з щасливим усміхом на устах. Гармонія природної і людської краси Мавки досягає довершеності. Леся Українка промовила тут, в цій заключній сцені «Лісової пісні» своє найвище поетичне слово.

Образ Мавки — проекція в майбутнє нової української жінки, образ вільної, гармонійної людини, якою була сама Леся Українка, яким вона прагнула бачити в майбутньому все українське жіноцтво. Своєю Мавкою, самою генезою образу, Леся Українка заповіла: вища краса людської індивідуальності буде досягнута тоді, коли особа, виростаючи із народу, не втратить кривого зв'язку з ним, лише усвідомить, поглибить, розвине ту ідейно-психологічну спадщину, яку дістає особа від народу, збагативши її з досягнень вселюдської культури. Така гармонійна краса людини є запорукою її плідного служіння народові.

Життя Лесі Українки і творчий поетичний її спадок — то її заповіт, її імперативний наказ потомній українській жінці; то є велике моральне зобов'язання, яке владно поклала на неї письменниця за те пізнання людської, і найперше жіночої, душі, розкритої її творами, за ту естетичну втіху, що її збуджують і збуджуватимуть вони, «доки сонце сяє». Не тільки пізнати, не тільки естетично споглядати, а перетворити її сильне, сміле, гаряче слово в меч, щоб ще краще, ніж він діяв у хворих руках Лесі Українки, він послужив її тим дочкам, що вкупі зі своїми братами і батьками відвоюють батьківщину, відбудують «зруйновану околицю Єрусалима» при світлій волі зростають гаї, подібні до Едему, де серед розквітлої знову національної культури творитимуть нове життя українські люди, такі, якою була Леся Українка.

БРАТИ

Гудзь Юрій Петрович (1956–2002) — український письменник, маляр, педагог. Трагічно загинув. Цю розвідку про декабристів — братів Борисових видрукував у 1988 році, працюючи вчителем історії у Немільнянській середній школі Новоград-Волинського району.

На пожовклому папері — квіти, птахи, метелики. Виписані тонким пензлем, з надзвичайною точністю, з дивовижними поєднаннями кольорів, подібні до давніх китайських малюнків. Може здатися, що художник, який їх написав, жив тихо й мирно, в гармонії з навколишнім світом, у лагоді з самим собою. Принаймні, так відчувалося мені, коли я вперше їх побачив. Хоч я вже й знав, що насправді все було не так.

Автор малюнків — Петро Іванович Борисов. 1826 року він і його старший брат Андрій за вироком Слідчої комісії у справі декабристів були засуджені до смертної кари через відсічення голови. На той час колишньому підпоручикові 8-ої артилерійської бригади Петрові Борисову виповнилося всього двадцять п'ять літ. На два роки був старший Андрій, відставний підпоручик тієї ж артилерійської бригади.

Братів звинувачували в «умышлении» на царевбивство, в організації таємного товариства, у підбурюванні нижніх чинів до повстання. Пізніше смертний вирок їм замінили довічною сибірською каторгою.

Ранньої весни 1804 року сім'я відставного майора восьмого класу Івана Андрійовича Борисова назавжди покинула Санкт-Петербург. Столичне життя викладачеві військово-морського училища Борисову, батькові чотирьох дітей, було не по силі. Він подав у відставку і перебрався в Курську губернію.

Переїзд не допоміг сімейству Борисових вирватись з бідності. Маєтку вони не мали, хоч і дворянами звалися. Мізерного щорічного пенсіону за колишню службу на прожиття не вистачало. Доводилося підробляти «архітектурою», креслити плани будиночків.

Іван Андрійович — вихідець із Слобідської України, нащадок козаків-чорноморців. Це був незвичайний чоловік. Щоб дати своїм дітям освіту, сам пройшов повний курс шкільних наук і передав синам ґрунтовні знання з географії, історії, математики, російської мови, астрономії.

«Мой отец, — писав згодом Петро Борисов, — не стремился влить в меня чрезмерную набожность, он часто говорил мне, что богу приятно видеть не жертвоприношения, а человека честного, творящего добро, что бог смотрит не на полные, а на честные руки, а еще более искреннее сердце».

Історія Стародавньої Греції і Риму, яку штудіювали хлопчики, розкривала перед ними складні і трагічні сторінки життєписів Перікла, Демосфена, Фемістокла, братів Гракхів, саме там вони знаходили і осмислювали перші поняття про демократію, республіку, народне управління.

Палкі суперечки щодо політичного устрою древніх греків і римлян загострювали болючий процес пошуку ідеалів юності. У формуванні їхньої свідомості відіграли свою роль події Великої Французької революції. Її девіз — *Liberte, Egalite, Fraternite*, — визначив їхнє майбутнє.

У червні 1816 року Борисови поступають юнкерами в 52-у роту 26-ї артилерійської бригади. Шістнадцятилітнім одягнув військовий мундир Петро, Андрію виповнилося вісімнадцять.

Очевидно, на той час вони вже зробили для себе відкриття, що його мусила зробити кожна порядна людина. А зробивши, сказати словами Олександра Радішева: «Я взглянул себя окрест — душа моя уязвлена страданием людей стала». Петро Борисов признається на слідстві: «Несправедливости, насильство и угнетение помещиков над крестьянами порождали во мне возмущение и укрепляли в моем уме либеральные мысли...» На початку 1816 року брати Борисови організовують перше таємне товариство під назвою: «Перша згода». Товариство було укладене за правилами Піфагорової секти, яка ставила перед собою мету вдосконалення і самопізнання. Товариство це швидко перестало задовольняти своїх засновників — надто далеко було воно від життя. Петро Борисов іде далі — за тими ж давньогрецькими філософськими зразками: «...наконец я убедил Волкова и своего брата присоединить к грядущим целям — основание известной Республики философа Платона и взять имя «Друзей Природы».

До його намірів приєднується Андрій: «Видя разные несправедливости и угнетения в империи и имея воспаленное воображение насчет любви к отечеству, я вознамерился составить тайное общество с той целью, чтобы требовать по усилении оного от государя положительных законов, коим бы он сам был подвластен». Юначі мрії набирають вигляду вимоги конституції, вимоги загальної рівності перед законом, починаючи від найпершого чиновника в державі — государя-імператора. Поступово число учасників товариства зростає.

Після отримання офіцерського чину Петро Борисов віддається вченню «Натуральної історії», «Філософії і Моралі». Крім того, самотужки за один рік вивчає польську і французьку мови, багато читає. Сам він так пише про це: «Я любил читать, всякую новую мысль хотел прежде, нежели сделаю ее своею, разобрать и доказать самому себе истину оной... Общее благо есть верховный закон — вот максима, которая была основанием и моей религии и моей нравственности».

Поступово брати Борисови стали центром вільнодумства у своїй артилерійській бригаді. Петро писав вірші і прозу, перекладав з французької Вольтера і Гельвеція, і часто давав товаришам читати свої аркушки «относительно разных материй, которые всегда были вольнодумными».

Наприкінці 1823 року 8-ма артилерійська бригада стояла в Новоград-Волинському, невеликому містечку Волинської губернії. Саме в цей час містечко жваво обговорювало незвичайну подію: з Варшави жандарми привезли закутого в кайдани молодого шляхтича Юліана Каземировича

Люблінського і віддали під поліцейський нагляд. Він поселився в домі своєї матері Констанції Люблінської, колишньої варшав'янки, що проживала в своєму невеличкому будиночку. Борисови дізналися про Люблінського і першими захотіли познайомитись з ним. Юліанові на той час виповнилося 23 роки. Знайомство швидко переросло в шире дружбу.

Згодом Борисови розповіли Юліану про таємне Товариство друзів природи, про його мету і ознайомили з статутом. Тоді Юліан відкрив братам свою давню ідею, випробовану попередньою діяльністю в польському таємному товаристві: «Лучше будет искоренить ненависть, каковою пылаем друг к другу, — через соединение отраслей Славянских посредством «Катехизиса», или правил... ибо мы все есть Славяне и из одного племени происходим». Ця думка захопила братів. Із свідчень Петра Борисова: «Соединить вместе все славянские поколения и сделать оные свободными показалось мне предприятием блистательным, ибо я думал через то доставить счастье не только моим соотечественникам, но даже другим народам».

У грудні 1823 року таємне Товариство Об'єднаних Слов'ян схвалило свій катехізис. Політична мета Товариства — утворення федеративного союзу слов'янських республік, їх мало бути вісім: передбачалось об'єднати усіх русичів (сюди входили українці, білоруси і росіяни), поляків, угорців (їх помилково віднесли до слов'ян), богемців, крватів, далматинців, сербів і мораван. Основною метою Товариства було визволення усіх слов'янських народностей від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і об'єднання всіх земель, де вони проживають, у федеративний союз. Було запропоновано точно визначити кордони кожної держави, ввести у всіх народів демократичне виборче управління, заснувати конгрес для керування справами Союзу, для зміни на випадок потреби існуючих законів, надаючи поряд з цим кожній державі право незалежного внутрішнього законодавства. Центром федерації мало стати збудоване місто, куди б посилалися депутати від слов'янських народів і де б перебувало Головне Управління федеративного союзу.

Кожен член Товариства, за словами одного з них — І. Горбачевського, — зобов'язувався «истреблять предрассудки, порочные наклонности, изглаживать различие сословий и искоренять нетерпимость верований, собственным примером побуждать к воздержанию и трудолюбию стремиться к умственному и нравственному усовершенствованию и поощрять к сему делу других, всеми способами помогать бедным, но не быть расточительным... Убеждение в сих правилах заставляло «славян» выводить следующие заключения: никакой переворот не может быть успешным без согласия и содействия целой нации...»

Тоді ж наприкінці 1823 року, в селі Кануни, де квартирували Борисови, братами було складено текст клятви Товариства об'єднаних слов'ян. Кожне її слово пройняте вогнем очікуваної свободи: «Вступая в число соединенных славян для избавления себя от тиранства и для возвращения сво-

боды, столь драгоценной роду человеческому, я торжественно присягаю на сем оружии на взаимную любовь, что для меня есть Божеством и от чего я ожидаю исполнения всех моих желаний.

— Клянусь быть всегда добродетельным, вечно быть верным нашей цели и соблюдать глубочайшее молчание.

— Сам ад, со всеми своими ужасами, не вынудит меня указать тиранам моих друзей и их намерения.

— Клянусь до последней капли крови, до последнего вздоха вспоможествованию вам, друзья мои, от этой святой для меня минуты.

— Особенная деятельность будет первою моею добродетелью, а взаимная любовь и пособие святым моим долгом...

— Пройду тысячи смертей, тысячи препятствий, — пройду и посвящу последний вздох свободе и братскому союзу благородных славян...»

Спершу з метою конспірації нових членів до таємного товариства приймали так, щоб той, хто вступає, знав тільки того, хто приймав його. Але пізніше подібної практики перестали дотримуватися — майже усі учасники товариства знали один одного, підтримували між собою ширі приятельські стосунки. Відчуттям дружби — як однієї з найважливіших людських чеснот — проияний і «Катехізіс», і текст самої клятви. Ці люди були однодумцями, об'єднані глибоким розумінням необхідності вільного людського братерства.

На відміну од декабристів Північного і Південного товариств до Слов'янського Союзу приймали не тільки дворян. Серед його членів були рядові солдати, дрібні канцеляристи, відставні поручики і навіть селяни-втікачі.

Наприкінці зими 1824 року нарізала потреба удосконалити і закріпити організаційну структуру товариства. З цією метою в березні 1825 року у невеличкому містечку Черняхіві відбувся таємний з'їзд «слов'ян». На ньому одностайно було прийнято статут і вибрано тимчасового президента товариства — Петра Борисова, а його секретарем — Івана Іванова, колезького регістратора з Житомира, вихідця, як він писав про себе, «з поштарських дітей».

Один з пунктів статуту передбачав щомісячні відрахування з десяти процентів платні для викупу селян з кріпацтва.

Було вирішено під час літніх військових навчань провести поблизу містечка Ліщина загальні збори товариства — для остаточної ухвали вибраних кандидатур і статуту.

На початку серпня 1825 року піхотні полки третього корпусу вирушили на Лішин. Коли 8-ма артилерійська бригада проходила через Житомир, Горбачевський отримав від Іванова звістку, що капітан Пензенського піхотного полку Олексій Тютчев серед офіцерів колишнього, розформованого після солдатських заворушень, Семеновського полку відкрив якийсь таємне товариство. Він уже встиг переговорити з його керівниками підполковником

Сергієм Муравйовим-Апостолом і підпоручиком Бестужевим-Рюміним. Ця звістка вразила «слов'ян». На другий день у Житомир прибула 1-ша батарея рота, якою командував Петро Борисов. Не гаючи часу, він зустрівся з Тютчевим, і той підтвердив повідомлення Іванова. Тоді Борисов запропонував: «Если их цель близка к нашей, то следует разузнать, на каких условиях они войдут в Славянский Союз». Тютчев відповів, що це, мабуть, буде неможливо, бо новостворена таємна організація надзвичайно могутня, багаточисельна і вже готова здійснити військовий переворот у Росії.

Сьомого вересня в селі Млинищах на квартирі підпоручика Андрієвича відбулися загальні збори «слов'ян». Учасники вже ознайомилися з основними тезами майбутньої конституції Росії. Був присутній Бестужев-Рюмін. Судячи з його слів, виходило, що майже вся армія, Москва і Петербург тільки й чекають сигналу, щоб повалити ненависний самодержавний лад. Від себе він додав, ніби вищезгадану конституцію князь Трубецькой возив у Париж до найвідоміших французьких публіцистів і отримав від них її схвалення. Республіка, демократія, народоправство, революція — ці слова, як міцне вино, паморочили молоді голови і вимагали негайних дій. Більшістю голосів було ухвалено про вхід Слов'янського Союзу до складу Південного товариства. Петро Борисов, а з ним ще кілька «слов'ян», вважали неприпустимим таке беззастережне злиття двох товариств.

Борисов добре пам'ятав, як під час першої зустрічі з Бестужевим, той категорично заперечував можливість прийняття до товариства поляків і цивільних чиновників, а саму ідею слов'янського об'єднання назвав фантастичною.

Зважаючи на його заперечення, Бестужев погодився на те, щоб «слов'яни» мали в лавах Південного товариства свою особливу управу через вибраних посередників обов'язково узгоджували свої дії з «південцями».

Побоювання Борисова повністю розділяв і Горбачевський. Пізніше, з висоти гіркого і трагічного досвіду, він напише, що зустріч з членами Південного товариства була фатальним ударом для Слов'янського Союзу.

Після повернення з ліщинських таборів на зимові квартири, «слов'яни», бажаючи якнайскоріше досягти поставленої мети, починають вести активну і цілеспрямовану агітацію серед солдатів своїх частин. У це діло вони вкладають усю енергію, в окремих випадках навіть відкривають своїм підлеглим наміри і дії майбутнього повстання. Як напише згодом у своїх «записках» Іван Горбачевський, офіцери 8-ої артилерійської бригади намагалися всіма своїми думками і бажаннями ніби злитися з солдатами, поріднитися з ними. Останні слухали своїх командирів з напруженою увагою і подивом, вперше відчуючи надію на подолання існуючої несправедливості. Деякі з них навіть клялися йти до кінця за своїми добрими, як вони казали, офіцерами і, якщо треба буде, померти разом з ними. Серед цих рядових солдатів, до речі, не знайшлося жодного донощика і зрадника — ні до повстання, ні під час нього. За довіру вони віддачували вірністю.

Зовсім інші погляди на роботу з нижніми чинами були у керівників Південного товариства. Вони були категорично проти того, щоб відкривати солдатам свої плани, пояснювати їм завдання революції, а тим паче приєднувати їх до товариства. «Слов'яни» ж передбачали проводити виховну роботу серед селян, планували на свої кошти відкрити кілька сільських шкіл. Та планам цим уже не судилося здійснитись. 20 грудня 1825 року Петро Борисов був у Горбачевського, коли туди прийшов Андрієвич, підпоручик 8-ої бригади. Він з'явився в кімнаті несподівано, в дорожньому мундирі, вручив їм лист від Бестужева. Той писав: «Нам представляется случай ранее, нежели мы думали, умереть со славою за свободу Отечества, может быть, в феврале или марте месяце...» В цьому ж листі Бестужев просив Горбачевського разом з Борисовим приїхати на 15 січня 1826 року в Київ. Ніхто з них ще не знав про трагічні події на Сенатській площі, проте, що знамена свободи, підняті 14 грудня, вже втоптані кінськими копитами в закривавлений сніг. Звістка від Бестужева підбадьорила «слов'ян». Горбачевський зразу ж повідомив прапорщика Бечасного (одного з активних помічників Петра Борисова) про приїзд Андрієвича і просив приїхати до нього. Всю ніч вони радились, обмірковували можливості майбутнього повстання, засоби його здійснення і нарешті ухвалили: прискорити підготовку повстання, оголосити єфрейторам і рядовим про наближення перевороту, прагнути зміцнити їх дух, посилити діяльність. Андрієвичу доручили пояснити Бестужеву те, що вони вважали за необхідне зробити, щоб підняти повстання в артилерійських ротах 8-ої бригади. Петро Борисов написав записку і дав її Андрієвичу. В ній було сім пунктів, на які Андрієвич мав одержати відповіді Муравйова та Бестужева. Та більше ніяких повідомлень від керівників Південного товариства не надійшло.

А незабаром збройний виступ Чернігівського полку зазнав страшної поразки. Нерішучість Сергія Муравйова як керівника повстання, боягузлива відмова членів Південного товариства, командирів Олексюпольського піхотного полку та Ахтирського гусарського полку Повало-Швейковського і Артамона Муравйова підтримати повстанців — звели нанівець відчайдушні зусилля «слов'ян», що входили до складу Чернігівського полку.

Сергій Муравйов, отримавши звістку про події 14 грудня, вагався чи варто взагалі піднімати повстання, а його брат Матвій пропонував вихилити по келиху шампанського і тут же пустити кулю в лоб. Рішучі дії офіцерів-«слов'ян» Івана Сушинова, Анастасія Кузьміна, Веніаміна Соловйова та Михайла Щепілла, які, звільнивши братів Муравйових з-під жандармського арешту, дали тим самим поштовх для повстання. Саме вони пропонували Сергію Муравйову якомога швидше, не гаючи часу, йти на Київ і впасти на місто, як сніг на голову. Для такого рішення були всі підстави. Від Василькова до Києва 36 верст, відстань, яку можна покрити одноденним маршем.

У своїх «Записках» Іван Горбачевський підкреслює, що в Києві С. Муравйов міг би сподіватися на приєднання Курського піхотного полку і на-

віть інших полків, що стояли на околицях міста. Окрім того, артилерійські офіцери, що служили при арсеналі, мабуть, дотримали б свого слова, що вони дали Андрієвичу. Цієї пропозиції «слов'ян», Муравйов не прийняв. До Києва він послав прапорщика Мозалевського і чотирьох солдатів. Прапорщик мав передати листи про початок повстання членам Південного і Польського таємних товариств. Аби цю звістку в Київ приніс не один Мозалевський, а весь повсталий Чернігівський полк, все могло б повернутися зовсім по-іншому.

Саме діяльність офіцерів-«слов'ян» дала підстави академіку М. Нечкіній, найавторитетнішому досліднику декабристського руху, для такого висновку: «Повстання Чернігівського полку — справа Об'єднаних Слов'ян. Вони відважились його підняти, вони розпочали його, вони поклали всі сили на його внутрішню згуртованість, вони так багато попрацювали над сміливими планами, котрих Муравйов не схотів здійснити, вони довго і марно боролися з «партією» Муравйова, вони виконували під час повстання найважчі завдання. Двоє з них заплатили за це життям (Кузьмін покінчив з собою, застрелився; Щепілла загинув а полі під Ковалівкою — Ю. Г.); третій (барон Соловйов) попав разом з всіма в сибірську каторгу, четвертий і найголовніший — Сухинов втік і через два роки повісився в сибірській каторжній тюрмі після невдалої спроби звільнити декабристів».

Невдовзі після поразки чернігівців було розгромлено і саму Слов'янську управу...

Великі ідеї не вмирають, вони живуть і відроджуються серед людей. Слов'янське товариство було тільки ланкою в розвитку громадянського руху на Україні, а сама ідея слов'янського союзу є частиною загальнолюдського прагнення подолати власну роз'єднаність.

Андрій Борисов, хворий і знесилений, був арештований в березні 1826 року на квартирі поручика Андрієвича в Києві. Ще раніше, в містечку Баранівка, було схоплено його брата Петра.

На допитах Борисови трималися мужньо і з гідністю — відмовлялись видавати своїх товаришів, не каючись і не просили помилування. Петра Борисова допитував сам цар Микола. 13 лютого 1826 року Слідча комісія вказує на його надзвичайну впертість і затятість, і просить царя дозволу закувати Петра Борисова в кайдани. На доповідній рукою Миколи І написано: «заковати».

Андрій Борисов під час слідства, намагаючись полегшити долю брата, брав усю вину на себе, а його горді відповіді — це справжній виклик Слідчій комісії: «Я не нахожу в себе ни вольнодумств, ни либеральных мыслей, но все то, что здравый разум может внушить при беспристрастном и примерном рассматривании вещей. Всеобщий голос неудовольствия в народе дал мне идею к размышлению, и я заметил, что это происходит от несправедливых требований правительства. Я откровенно объявил, что сам себя считаю виновным против самов-

ластного правління, но по своєму рассудку не признаю виновным ни себя, ни кого из моих товарищей. Может быть, в заблуждении, но я твердо уверен, что законы наши неправы, твердость их находится в силе и предрассудках».

У казематах Петропавловської фортеці брати Борисови провели всю весну 1826 року, а в ніч на 24 липня, разом з Волконським і Трубецьким, були відправлені в Сибір, на Забайкальські каторжні копальні. Невідомо, як удалося Петру Борисову, не маючи в Петербурзі ні родичів, ні близьких знайомих, придбати все необхідне для малярства. На Благодатських копальнях пензлі, фабри і папір для малювання в нього зразу ж відібрали. Але згодом повернули.

Один з друзів братів Борисових по заслання, Євгеній Оболенський згадував, що вони найбільше займалися збиранням квітів і комах, берегли їх і згодом склали велику колекцію.

Декабрист Д. Завалішин у своїх записках стверджує, що Андрій Борисов не тільки мав чудову колекцію комах, а й сам розробив оригінальну класифікацію, яку значно пізніше винайшов один з французьких академіків. Зібрані братами колекції флори Забайкалля, їхні альбоми і атласи не втратили свого наукового значення і понині. У роботі Петра Борисова «Орнитологическая фауна Восточной Сибири» узагальнено спостереження над птахами в природних умовах і в неволі, а також співставлено їх із висновками найвідоміших орнітологів. Поряд з цим вміщено місцеві перекази про птахів, філософські і поетичні думи Петра Борисова.

З 1841 року брати жили на поселенні в селищі Мала Розводна поблизу Іркутська у маленькому будиночку посеред двору, зарослого кропивою і чортополохом. Саме тоді Андрій душевно захворів. Далися взнаки тяжкі випробування в тюрмах, на каторзі. Згодом він цілими днями не виходить з будинку, нікого до себе не пускає, крім брата, якого любив безмежно. Петро піклується про Андрія, листується з сестрами, котрі так і не отримали дозволу від влади на переселення до братів, і продовжує писати свої чудові акварелі. В них відчувається внутрішня свобода художника, якої в нього ніхто не міг відібрати.

Ще до поселення Петро Борисов познайомився з тюремним лікарем Дмитром Захаровичем Ільїнським. Виявилось, що в них є спільне захоплення — філософія. Це й стало основою їхньої міцної дружби. Дмитро Захарович, знаючи про свою невиліковну хворобу — туберкульоз, просив свою молоду дружину Катерину Дмитрівну, щоб після його смерті вона вийшла за Петра Борисова.

Після смерті Ільїнського Катерина Дмитрівна приїжджала в Малу Розводну. Петро Борисов мав змогу бачитися з нею. Плекав надію на шлюб. Та його сподівання розсипалися, як жменя піску. Його наречена пішла під вінець з іншим.

Спроба Петра Борисова якось вирватися з багаторічної самотності стала для нього першою і останньою. Вже ніщо не могло його втішити, навіть заняття улюбленим живописом.

Одного ранку він, як звичайно, малював з натури букет забайкальських квітів. Раптом пензель випав з його рук, і він похилився на стіл біля мольберта... Через кілька годин Андрій зайшов до його кімнати. Він побачив, що Петро сидить біля столу, схиливши голову на руки. Подумав, що той спить, і став будити його. Та брат уже не міг проснутись. Пересвідчившись, що він мертвий, Андрій у відчаї схопив бритву і різонув собі по горлу. Закривавлений, він кинувся у свою кімнату, зібрав книжки і підпалив їх. Потім вискочив з задущливої хати і під дерев'яним накриттям повісився. Життя без брата у цьому невлаштованому світі було б для нього непосильним.

Селяни поховали братів на сільському цвинтарі.

Печальний відгомін звістки про смерть Борисових знаходимо в листах декабристів, у їхніх відгуках про братів, особливо про молодшого з них, Петра Борисова, яког всі любили за ширий і лагідний характер. Звернімося до тих свідчень.

Іван Якушкін. «Он был скромного и кроткого нрава: никто не слышал, чтобы он когда-нибудь возвысил голос и, конечно, никто не подмечал в нем и тени тщеславия. Благорасположение ко всем проявлялось у него на каждом шагу, и с детским послушанием он исполнял требования кого бы то ни было. Он любил страстно чтение и рисовал очень недурно, но требовал ли кто, чтобы он вскопал гряды — он тотчас оставлял свои занятия и брался за заступ. Нужно ли было кому воду для поливки — он без всякой отговорки приносил ведро с водой».

Олександр Фролов. «Он ложился в одно время с другими, но раньше его никто не вставал. Как бы рано ни проснуться — а он уже сидит и работает при огне».

О. М. ЖОВТЮК

(м. Новоград-Волинський)

ЛЮДИНА-ЛЕГЕНДА (До 80-річчя Ю. А. Загрового)

Наше місто невеличке, тому неодноразово зустрічаємось з одними тими самими людьми.

За все, що ми маємо в житті дякуємо Богові і долі. Я хочу подякувати за те, що маю можливість спілкуватись з надзвичайною людиною — Юхимом Никаноровичем Загровим. Це видатна людина-патріот нашого міста. Людина – «історія», котра знає стільки, скільки не вміститься в найбільшу енциклопедію Світу. За мудрим поглядом ховається чиста і світла душа. Про таких людей говорять: «Людина з великої літери». Завжди дасть слушну пораду, кожна його розповідь наділена тремтінням життя, намагається щонайближче донести її до слухача.

Народився Юхим Никанорович 7 січня 1927 року у с. Ржатківці, нині мікрорайон Дружба.

Перед війною закінчив Чижівську неповну середню школу.

На початку війни (9липня) фашистські війська вирішили прорватись через лінію Новоград-Волинського укріпайону, біля Олександрійського млина. У надзвичайній близькості до будинку Загрових, на південному березі р. Случ були розташовані три кулеметних довготривалих вогневих точки (ДОТи).

Десятьма днями раніше німецький бомбардувальник наніс по будинку удар, прийнявши його за маскувальну споруду над ДОТом (у північній частині НВУРа багато ДОТів були замасковані під селянські хати і сараї). Три 500-кілограмові бомби не долетіли до будинку, де мешкала родина Загрових, четверта ж бомба перелетіла повз будинок і хвилиною удару зруйнувала його дах. Німці заздалегідь спланували переправу через Случ навпроти помешкання родини.

9–10 липня 1941 року під час важкого бою батьківська хата, підсобні приміщення, матеріал для зведення нового будинку згоріли, а на їхньому городі розташувався німецький обоз. Родина — батько-інвалід, мати, маленька сестра, дідусь і Юхим залишились голі, босі, голодні і без даху над головою. Фашисти забрали корову, телят, поросят, усіх курей та гусей — усе, що нажила родина. Такими важкими випробуваннями загартувались вони з перших днів війни.

У пошуках знайти щось їстівне Юхим обшарив всі ДОТи колишнього Новоград-Волинського укріпрайону від Чижівки до Гульська. Там і спіймав блукаючу нічну кобилу з сірим лошатком, привів її додому.

Кобила хоча крива, але була сильною і розумною, слухняною твариною. У цих важких умовах з її допомогою фактично змогли до морозів побудувати хатинку, в яку перебрались з сирої і темної землянки.

Німці примусили юнака працювати у колишньому військовому підсобному господарстві у Ржатківці, у військовому шпиталі.

Не знає Юхим Никанорович, що послужило головною причиною — чи то злоба ржатківського сільського старости і поліція, чи то зіграла роль наявність тяглової сили, через біржу праці в травні 1942 року його загнали з конячкою і возом у звягельський табір радянських військовополонених, який займав території нинішніх середніх шкіл № 2 і № 5 та двоповерхове приміщення між ними.

Вздовж периметру концтабір був обнесений багатоярусним колючим дротом. На кутах і в деяких місцях між ними були спостережні вишки з кулеметами. Управління табору знаходилося у приміщенні школи № 2. На території табору кілька дерев'яних бараків, за його межами — табірний лазарет, овочева база.

Він і зараз не може забути виснажених людей, запряжених у віз, котрі возили на собі овочі із сховища на кухню. Голодні і втомлені в'язні хапали сирі овочі, ховаючи в кишені, або гризли їх на ходу.

Возити військовополоненим овочі під наглядом німця і поліція довелося і Юхиму. Крім кухні, йому заборонили заходити у будь-яке табірне приміщення. Але з розповідей військовополонених він знав, що табірні умови були жахливими. У приміщенні у три поверхи зроблені нари з дошок. Ні води, ні туалету, ані освітлення. Жахлива тіснота. Щоранку на нарах підбирали військовополонених, які померли за ніч і виносили їх на ношах у підготовлену яму і заривали там. У таборі ніякої медичної допомоги. Її майже не надавали і в табірному шпиталі, бо ніяких медикаментів не було. Харчування було таким, що не кожна тварина те їла б: напівсирі буряки, трохи хліба або кукурудзяна баланда. Замість посуду іржаві каски.

На роботу йшли групами — на кам'яний кар'єр, на прибирання території міста. Іноді під час роботи перепадало із їжі щось від населення: шматок хліба, картоплина сира чи варена. Вечорі вертались не всі полонені — виснажені люди помирали в кар'єрі чи дорогою, деяких охоронники пристрілювали за погану роботу. Знищувались військовополонені інтенсивно, для цього застосовувались різноманітні нелюдські методи. Це була справжня фабрика смерті.

Можна уявити, що робилось у юному серці, коли бачив звірячі знущання над нашими людьми. Він не міг більше тут працювати. Тому звернувся у біржу праці, щоб перевели працювати в інше місце. Йому поставили умову: переведуть, якщо принесе два фунти масла. Мати зі слізьми обійшла

усіх родичів, назбирала сметани, зробила 300–350 грамів масла, віднесли перекладачці

Завдяки цьому, хлопець став працювати на фашистській базі, звідки розвозив товари до магазинів (лише для німців). Але і тут недовго затримався. З розбитого ящика з'їв два пряники, бо ж голод мучив, за що його побили і направили на сінний пункт. «Там будеш жувати сіно» — сказали зі злістю. Пресувати в тюки сіно — каторжна робота, особливо при мізерному харчуванні. І сьогодні важко згадувати про ті дні.

У травні 1942 року Юхим Никанорович став членом Ржатківської підпільної групи. Його основним завданням було: збір і зберігання зброї і боеприпасів, які він знаходив в ДОТах і місцях, де були бої — районі сіл Чижівки, Іванівки, Радич, Вершниці, Ужачина. У грудні 1942 — січні 1943 року фашисти розгромили частину Новоград-Волинського підпілля. Із тринадцяти членів підпільного комітету шестеро було заарештовано і закатовано.

У квітні 1943 року арештували і Юхима Никаноровича, били жорстоко, допитуючи, де зберігав зброю, хто з партизанів приїжджав до нього за зброєю. Били так, що втрачав свідомість. Допит був проведений у спеціально облаштованій кімнаті, за всіма правилами фашистської езекуції: у вікнах товсті решітки, у кутах кімнати залісні цепі з наручниками, прикріплені до підлоги. Допит вели три жандарми: два рейхсдойче, один — фольксдойче з Нової Романівки (він сам про це повідомив), який вільно розмовляв російською мовою і був у ролі перекладача. Але доля дала можливість хлопцю вийти з цього пекла. Він довів, що хвора сусідка його оббрехала.

Другого арешту Загрийвий не став чекати. Він пішов у партизани. Народні месники забрали його разом із зібраною зброєю та боеприпасами у партизанський загін імені Молотова з'єднання С. Ф. Малікова. Його зарахували до диверсійної групи Т. А. Кушніра, склад групи (8–10 чол.).

Їх завданням було:

- мінування і підриг ешелонів з технікою і живою силою ворога;
- виведення з робочого стану урядового підземного дроту (Берлін, Варшава, Луцьк, Рівно, Новоград-Волинський, Житомир, Бердичів, ставка Гітлера Вінниця);
- ведення розвідки про діяльність фашистської адміністрації, поліції і німецьких спецслужб;
- підриг шосейних мостів і автомагістралей.

Командир диверсійної групи при поверненні до загону представляв командиром і комісаром два рапорти:

- проведення розвідки на маршрутах;
- діяльність партизанської групи.

У листопаді 1943 року при виконанні одного з бойових завдань, Загрийвого важко поранило. Усю ніч пролежав на снігу. Тільки вранці його знайшли, віднесли до лісника, де медсестра Тоня (нині Шиленіна) надала пер-

шу допомогу. З великою групою поранених партизанів його відправили через лінію фронту на лікування. Лише у 1944 році Юхима Никаноровича виписали з евакогоспіталю і направили у розпорядження Новоград-Волинського райвійськкомату.

Після визволення міста Ю. Н. Загивий викладав військову справу у Ржаківській школі і паралельно вчив грамоті дітей другого класу. Потім — служба в армії. Спочатку в Білій Церкві, у полковій школі сержантів, згодом — у Севастополі на Чорноморському флоті. Після річних курсів у Миколаєві його зарахували для подальшого проходження служби у штаб цього ж флоту. Служив на підводних і надводних кораблях, у штабах корабельних з'єднань різних рангів у Штабі Чорноморського флоту (м. Севастополь).

Через хворобу у 1960 році повернувся у Новоград-Волинський у штаб 30-ї гвардійської танкової дивізії, де прослужив до 1971 року.

30 років віддав службі в армії, у строю і нині — піклується, аби в місті було створено краєзнавчий музей. У музеї бойової слави, який більше 30 років працює у Палаці культури ім. Лесі Українки, провів понад 5 тисяч екскурсій, бо є першим і єдиним його співробітником. Ветерану є про що розповісти землякам, особливо молодому поколінню.

Пережите дається взнаки — став інвалідом війни. Про минуле не дають забути спогади, музейні експонати і нагороди — ордени Вітчизняної війни, «За мужність», Богдана Хмельницького, медалі «За відвагу», «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», «300 лет Російському флоту» та багато інших.

Є у Юхима Никаноровича і орден «Звязель». Нагорода говорить сама за себе: і сьогодні він багато робить для рідного міста з питань виховання підростаючого покоління. Йому є чим гордитися, виховав гарних дітей, має онуків і вірність історичним ідеалам, пам'яті тих, хто доклав титанічних зусиль у здобутті Великої Перемоги.

*М. Ю. КОСТРИЦЯ
(м. Житомир)*

БІЛОРУСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, НАРОДЖЕНИЙ В УКРАЇНІ

(До 70-річчя С. Ф. Зубовича)

На ниві волинського краєзнавства постать Станіслава Францовича Зубовича посідає можна сказати без перебільшення особливе місце. За останнє десятиріччя важко собі уявити хоча б один поважний науково-краєзнавчий форум в регіоні Великої Волині, щоб він відбувся без участі С. Ф. Зубовича, кандидата геолого-мінералогічних наук, доцента кафедри еконо-

мічної географії Білоруського державного педагогічного університету, людини непересічної долі та неабиякого таланту.

Станіслав Францович Зубович народився 12 липня 1937 року в Україні, в селищі Вознесеньк Старо-Бешевського району Донецької області. Середню освіту здобув у Велико-Гулянівській середній школі Корнинського району Житомирської області. А далі — омріяна професія топографа, яку юнак отримав після закінчення Київського топографічного технікуму у 1959 році. Практичного досвіду С. Ф. Зубович набував

С. Ф. Зубович

на теренах Білорусії. З 1959 по 1963 роки працював топографом в Західному Аерогеодезпідприємстві МВС СРСР в м. Мінську, від 1963 по 1969 — топографом і геодезистом у Військпроекті Білоруського воєнного округу Міністерства оборони СРСР. Паралельно здобув вищу освіту, закінчивши в 1969 році з відзнакою вечірнє відділення географічного факультету Білоруського державного університету. Цього ж року С. Ф. Зубович стає аспірантом Лабораторії геохімічних проблем АН Білорусії. У 1973 році Станіслав Францович з успіхом захищає у Вільнюському державному університеті кандидатську дисертацію із спеціальності «палеонтологія і стратиграфія», присвячену дослідженню острокодів четвертинних відкладів в межах Східно-Європейського регіону, здобувши вчений ступінь кандидата геолого-мінералогічних наук. Від 1975 року С. Ф. Зубович старший науковий співпрацівник, від 1985 року — доцент кафедри економічної географії і керівник Наукової студентської лабораторії вивчення антропогену Білоруського державного педагогічного інституту (нині — педагогічного університету). С. Ф. Зубович автор двох особистих і 11 колективних монографій, понад 160 наукових статей, двох популярних книжок із спортивного орієнтування, декількох сотень науково-популярних статей у періодичній пресі.

Станіслав Францович проводить велику громадську роботу і від 1990 року — він голова Мінського обласного краєзнавчого товариства, скаут-лідер Мінської обласної скаутської організації імені Янки Купали, від 2000 року — заступник генерального директора Міжнародного біографічного центру у Кембріджі (США), науковий експерт Фонду фундаментальних досліджень Білорусії.

Від 1992 року С. Ф. Зубович бере постійну участь у науково-краєзнавчих форумах, що відбуваються на теренах Великої Волині, опублікував з волинської тематики 17 статей. Він дійсний (від 1994) і почесний (від 1999) член Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. За заслуги в галузі географічної науки С. Ф. Зубович двічі поспіль отримувач звання Людини Планети, Кембріджським біографічним центром удостоєний «Міжнародного ордену заслуг» за досягнення в галузях науки і педагогіки.

Вчені, вся краєзнавча спільнота Великої Волині вітає нашого колегу, відомого вченого і педагога з славним 65-річчям і зичить довголіття та нових творчих звершень на науковій і краєзнавчій ниві.

ПУБЛІКАЦІЇ С. Ф. ЗУБОВИЧА, ПРИСВЯЧЕНІ ВОЛИНСЬКО-ЖИТОМИРСЬКІЙ ТЕМАТИЦІ:

1. О влиянии оледенений плейстоцена на формирование фауны остракод в континентальных палеоводоемах современной территории Европейской части СССР // Ин-т геол. наук АН УССР, № 15. — 1980. — С. 20–21.
2. О влиянии оледенений плейстоцена на формирование фауны остракод в континентальных палеоводоемах // Новые данные по стратиграфии кайнозой Украины и некоторых других территорий. — Киев, 1982. — С. 34–35.
3. Условия осадконакопления в муравинских палеоводоемах Белоруссии и Украины // Литология, геохимия и стратиграфия континентальных отложений Белоруссии. — Минск, 1988. — С. 158–166. В соавторстве с Еловичевой Я. К.
4. Новые комплексы пресноводных остракод из плейстоценовых отложений Украины // Палеонтологические и биостратиграфические исследования Украины. — Киев, 1991. — С. 115–118.
5. Остракологічні дослідження як форма організації і наукової роботи студентів на факультетах природознавства педагогічних інститутів та оперативного екологічного контролю за станом прісноводних гідрооб'єктів // Тез. докл. Всеукраїнського совещания по природопользованию. — Луцк, 1991. — О 47— 49.
6. Краєзнавство і туризм як ефективні форми позааудиторного вихованія та навчання студентів в педагогічному інституті // Там же. — С. 55–57.
7. Про можливість покращення учбових картографічних творів (на прикладі «Атласа Волинської області») // Тези Всеукр. конференц. «Навчальний Аглас України». — Луцьк, 1992. — С. 25–26.
8. Актуальні проблеми екзистенції Прип'ятського Полісся // Тези міжнародної краєзнавчої конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне». — Житомир, 1993. — С. 209–212.
9. Техногенні процеси як фактори еволюції природного середовища заходу Прип'ятського Полісся // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький, 1994. — С. 610–612.
10. Дочорнобильська трагедія Полісся // Тези міжнародної краєзнавчої наукової конференції «Волинь і Волинське Зарубіжжя». — Луцьк, 1994. — С. 172–173.
11. Перше повідомлення про фауну остракод антропогенного часу території Житомирщини // Тези наукової краєзнавчої конференції «Горшківщина крізь призму століть». — Володарськ-Волинський, 1995. — С. 143– 146.
12. Перше десятиріччя «Почорнобілля» Прип'ятського Полісся // Малинщина в просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. — Малин, 1996. — С. 187–188.
13. Еволюція природи Волинського Полісся в плейстоцене по даним остракологических исследований // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра. Збірка наукових праць. — Луцьк, 1998. — С. 92–93.

14. Экономические последствия первого 10-летия «постчернобыля» для восточного Полесья (на примере Белоруссии) // Там же. — С. 117–118.
15. Остракодологія як сучасна галузь наукових досліджень розвитку природних процесів на території країн Європейського континенту // Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник «Велика Волинь». — Т. 19. — Житомир, 1999. — С. 115–116.
16. Про фауну остракод водоймищ Коростишівщини // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини. Збірник наукових праць. — Частина 1. — Житомир, 1999. — С. 136–139.
17. Нове відслонення відкладів ліхвинського часу на території Ковельщини // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині. — Т. 21 / Відп. ред. М. Ю. Костиця, — Житомир: М. А. К., 2000. — С. 239–240 (співавтор Богущкий А. Б.).

П. Ф. БОБРОВА
(м. Київ)

ЗАКОХАНИЙ У КНИГУ

(До 60-річчя Ю. Ю. Костиці)

У 2006 році колектив Державного спеціалізованого видавництва «Техніка» відзначив 60 років з дня народження Юрія Юхимовича Костиці, який очолює підприємство з 1995 року. До цієї дати Державний комітет телебачення і радіомовлення України нагородив ювіляра відзнакою «За заслуги у розвитку інформаційної сфери» III ступеня.

Вся трудова діяльність Ю. Ю. Костиці, від закінчення механіко-математичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, присвячена видавничій справі. Він пройшов шлях від старшого редактора, завідувача редакції літератури з математики, фізики, інформатики видавництва «Вища школа» до директора видавництва, створеного 12 років тому реорганізацією двох видавництв: «Техніки» і «Будівельника».

Той, хто пережив процес реорганізації, знає про його болючість. Тому в складний перебудовний час новий директор поставив перед собою завдання (яке з успіхом виконав): здійснити злиття двох колективів, зберігши кваліфікованих працівників, незважаючи на їх вік, риси характеру, стаж роботи тощо, за відсутності коштів на рахунку і практично порожніх видавничих портфелів. Єдиним критерієм формування структури нової «Техніки» стала виданість справі, любов до книжки, автора і читача. Перед співробітниками, абсолютна більшість яких і сьогодні працює у видавництві, директором була висунута головна вимога: не просто видавати, а знати, для чого і для кого. Відповісти цій вимозі зовсім не просто. Техніка (від грец. *techné*) — це мистецтво, майстерність, уміння, і ці категорії розповсюджуються і на книги, які випускаються для читачів різного віку, з різним ступенем підготовки, різноманітного профілю. Щороку в світ виходять

Ю. Ю. Костриця в родинному колі в рідній садибі. Середина 1980-х років.

60–70 назв загальним обсягом 800–900 друкованих аркушів, охоплюючи два основні напрямки — будівельний і суто технічний.

Сьогодні, коли на стендах видавництва стоять серії книжок «Національні святині України», «Народні джерела», «Безпека атомних станцій», «Математичне моделювання технологічних процесів», комплекси навчальної літератури з вищої математики, фізики, теоретичної механіки, телекомунікаційних технологій, такі фундаментальні видання, як «Історія української архітектури», довідник Державного реєстру національного культурного надбання «Пам'ятники архітектури та містобудування України», «Словник авіаційних термінів», підручники для учнів професійно-технічних навчальних закладів, згадуються перші кроки у визначенні стратегії видавництва, його місця в інформаційному просторі держави, яка взяла курс на відродження духовності українського народу.

Насамперед, власне вміння директора працювати над книгою, його комунікабельність, широкий кругозір, професійний хист, бажання зберегти кращі традиції своїх попередників, допомогли залучити до авторського активу провідних науковців, архітекторів, народознавців та краєзнавців, культурологів і спільно сформувані перспективу розвитку видавництва. Позитивні результати цієї співпраці засвідчені у відгуках

читачів на шпальтах газет і журналів, перемогами в конкурсах на краще видання.

Професійна діяльність Ю. Ю. Костриці невіддільна від його захоплень. Він є членом Національної спілки журналістів, дійсним членом відродженого Товариства дослідників Волині. Зроблені ним фотографії опубліковані в тисячах примірників газет і журналів. Його особиста бібліотека налічує понад п'ять тисяч назв, і серед них немає жодної випадкової або непрочитаної книжки. А з якою шаною він ставиться до кожної з них, власноруч реставруючи, обгортаючи, майструючи книжкові полиці... Особливе місце в його житті займає колекціонування молотків (їх кількість перевищує вже 3000 зразків), інструментів, кераміки. І все це робиться з юнацькою запальністю.

На перший погляд, такі захоплення ніяк не пов'язані з повсякденною роботою видавництва. Але ви зрозумієте, що це не так, взявши до рук книжку «Українська криниця». Побачивши на ній марку «Техніки», можна очікувати сухого опису технології спорудження цього об'єкта, креслення, схеми. Та в ній не тільки і не стільки це. Перед автором було поставлено завдання розкрити її загаковість і чарівність, тому в ній лунає поезія, оспівана в народних піснях, казках і переказах, людська доброта, непорушна віра в безсмертне буття народу. А на обкладинці в цій книжці, як і в багатьох інших, використана листівка, якій майже 200 років, із його колекції.

Або заглянемо в книжку про бортництво. Скільки любові до неї треба мати, щоб вибрати серед множини можливих таку назву, як «Я вас, бджоли, благословляю...» Тут є і концепція історичного освоєння та заселення українських земель з погляду бортництва, і народні звичаї, і мистецтво та вірування, тісно пов'язані з історією України, і стародавні рецепти медо-

в 1996 р. був заснований журнал «Наука і оборона», який виходить щоквартально. 50 років щомісячно видається відомий у світі журнал «Уголь України», де висвітлюються економічні, технологічні проблеми розвитку ПЕК.

Реалізація творчих задумів — не єдина турбота директора. Щоб рукопис став дійсно твором, потрібно, щоб люди, які над ним працюють, мали гарні для цього умови: щоб їм було тепло, світло, затишно, зручно. Тому є господарські питання, які слід вирішувати щоденно, і вони не залишаються без його уваги та втручання.

Завдяки людським якостям Костриці Юрія Юхимовича був створений колектив однодумців, ентузіастів своєї справи, готових розділити один з одним і радості, і біди. Його розуміння відповідності статусу *державного спеціалізованого видавництва* диктує завдання та шляхи їх виконання. На його досвіді розумієш, що 60 років — це той рубіж, на якому досягаються зрілість знань, почуттів і водночас зберігаються сили для їх втілення. Видавництво, якому в 2005 році виповнилося 75, стартувало до 100-ї річниці свого існування, щоб забезпечувати духовні потреби українського суспільства добротною і доступною книгою.

Р. С. Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині приєднується до вітань на адресу ювіляра — дійсного члена Товариства і багаторічного його активного фотолітописця та зичить всіх земних благ й плідної праці на ниві духовного відродження України.

На фотоілюстраціях до статті:
обкладинки деяких книжок,
що побачили світ
у видавництві «Техніка»

Від редактора наукового збірника «Велика Волинь»

У видавництві «Техніка», яке очолює ювіляр, неодноразово видавалися і перевидувалися праці нашого знаного земляка — письменника, етнографа, фольклориста — Василя Скуратівського. Передмова «Древлянський маестро» була підготовлена Ю. Ю. Костицею до чергової книжки письменника. Проте книжка в силу різних обставин досі не побачила світ. З люб'язного дозволу Ю. Ю. Костиці друкуємо дану передмову у нашому збірнику як данину пошани до світлої пам'яті про Василя Скуратівського.

ДРЕВЛЯНСЬКИЙ МАЕСТРО

У побутовому мовленні нерідко можна почути: «Скажи де ти народився, і я скажу, хто ти є». Пуповина Василя Скуратівського закопана серед дрімучих пралісів, непрохідних болітець і ручаїв — у глибинному древлянському хуторі Великий ліс на Житомирщині. За науковими вислідами етнічна древлянська земля вважається пуповиною всього слов'янства; не випадково письменник узаконив свій літературний псевдонім — Василь Древлянський.

Справді-бо, на теренах цієї поліської оазиса й досьогодні збереглися найдавніші релікти матеріальної та духовної культури українського народу. Так судилося долею, що в хуторі до середини 60-их років поселяни зберігали наші національні традиції. Вочевидь саме й це сформувало світоглядні зацікавлення Василя Скуратівського. Ще в шкільні роки він активно друкувався в районній обласній та республіканській газетах і журналах. Переважно це були вірші, новели та народознавчі розвідки. Оразу по закінченні десятирічки активного автора запросили працювати в Народицьку райгазету, що рідко трапляється.

Потім були численні мандрівки в Сибір, Донбас та інші регіони. Закінчивши факультет журналістики КДУ ім. Т. Шевченка, В. Скуратівський понад двадцять років працював редактором відділу етнографії в республіканському часописі «Народна творчість та етнографія». Саме тут він «освоїв» глибину народних традицій. Відтак у 1987 році з'явилася його народознавча книга «берегиня», яка стала поштовхом до впровадження у середніх та вищих навчальних закладах уроків з народознавства.

Окрім того, письменник понад десять років організовує фольклорно-етнографічну експедицію «Чумацькими шляхами», залучаючи найвідоміших

Василь Скуратівський

дослідників, які побували практично в усіх регіонах України. Темою його зацікавлень є народні звичаї, обряди та свята українців. На основі зібраних експедиційних матеріалів та опрацьованих численних архівних джерел як в Україні так і поза її межами, Василь Скуратівський підготував кілька книг — «Покуть», «Посвіт», «Дідух», «Український рік», «Святвечір» (у двох книгах), «Русалії» та інші (він автор п'ятнадцяти книг).

«Народний календар українців» — найповніший звід святкової обрядовості. Практично це єдине в Україні видання, яке всебічно висвітлює річний цикл; чимало фактичного матеріалу вводиться вперше. Відтак книга стане в добрій нагоді учням, студентам, викладачам і всім, хто не байдужий до традицій народної культури українського народу.

Василь Скуратівський — член СПУ, головний редактор заснованого ним народознавчого журналу «Берегиня», лауреат кількох премій, у тому числі й закордонних.

*Юрій КОСТРИЦЯ,
директор видавництва «Техніка»*

ВАГОМИЙ ВНЕСОК В РОЗРОБКУ ТЕОРІЇ, ІСТОРІЇ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

М. Ю. Костриця. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.

Рецензована робота складається із вступу, семи розділів та додатків, які органічно доповнюють монографію.

У першому розділі «теоретично-методичні засади українського географічного краєзнавства» автор простежує гносеологію географічного краєзнавства, визнає його місце в системі національного краєзнавства, зміст і сутність, об'єктно-предметне поле, періодизацію, характеризує етапи його розвитку основні наукові школи і центри, рівні інституціоналізації.

Географічне краєзнавство України за дослідженнями автора у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: витоки — початки (зародження) — становлення — утвердження.

Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили автору монографії виокремити три основні функції краєзнавства.

Першою і найголовнішою функцією краєзнавства є наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини — окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В. П. Семенова-Тян-Шанського «географія дивиться в телескоп, краєзнавство — в мікроскоп».

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної географії, природознавства, історії тощо.

Третя функція — суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, завдячуючи яким можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомогти формувати практичні уміння і навички, а також є важливим чинником культури.

М. Ю. Костриця розглядає національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство).

Об'єднуючим елементом тут виступає початковий елемент — територія, на якій здійснюється диференціація та інтеграція всіх напрямів дослідження. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства.

Другий розділ — «Витоки географічного краєзнавства в Україні», як стверджує автор, Україні за тривалістю співвідноситься з витоками класичної науки і охоплюють час від появи найдавнішої людини до XVII ст. включно. У свою чергу у ньому доцільно виокремити три періоди: **найдавніший, античний, середньовічний.** Третій розділ — «Початки (зародження) українського географічного краєзнавства (XVIII — перша половина XIX ст.)». Цей етап розвитку УКГ найтіснішим чином пов'язаний з практичними завданнями нагромадження різноманітної інформації для потреб господарського освоєння величезних просторів Російської імперії, у тому числі й України. За часом від співпадає з намаганнями географії вибороти своє «місце під сонцем» серед інших фундаментальних наук. На той час у боротьбі за самоутвердження географічне краєзнавство в сучасному його розумінні, ще не мало чітко означеного об'єкту та предмету дослідження і, як правило, «розчинялося» в інших споріднених і суміжних науках, таких як природознавство, метеорологія, історія, етнографія, демографія, статистика тощо.

У четвертому розділі «Становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства» автор висвітлює діяльність на ниві географічного краєзнавства Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1851–1864 рр.) та Південно-Західного відділу Руського географічного товариства в Києві (1873–1876 рр.). Даний етап включає у часовому вимірі 50–70-і роки XIX — 30-і роки XX ст.

П'ятий розділ — «Основні наукові школи, центри, напрями Українського географічного краєзнавства (кінець XIX — 30-і роки XX ст.)» — найоб'ємніший в монографії. Його присвячено аналізу діяльності Харківської, Львівської, Київської, Одеської та Волинсько-Подільської науково-краєзнавчих географічних шкіл.

У шостому розділі «Українське географічне краєзнавство в умовах радянської політичної системи (40–80-і роки XX ст.)» автором проаналізовано складний процес функціонування ГКУ у період соціалістичного експерименту.

Сьомий розділ «Утвердження українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності» розкриває його здобутки, проблеми, перспективи розвитку, рівень інституціалізації.

Автор справедливо наголошує, що після розпаду радянської імперії і здобуття Україною державної незалежності, розвиток національного краєзнавства набув нових якісних параметрів. Склалися об'єктивні передумови відновлення процесу його інституціалізації, перерваного насильницькими методами в ході соціалістичного експерименту. Краєзнавчий рух як явище наукового, громадсько-політичного та культурного життя в Україні набув важливого суспільного значення, став в авангарді національного відродження і самоідентифікації її громадян. Відновлення української державності відкрило широкі можливості для ренесансу краєзнавства на гуманістичних і загальнодемократичних засадах, створилися умови для всебічного вивчення «малої батьківщини». Краєзнавчий рух став важливим суспільним явищем у житті держави, дійовим чинником відродження національних та регіональних традицій. З'явилися нові організаційні структури дослідників і краєзнавців, які докорінно змінили зміст і форми науково-дослідної і пошукової роботи. Їх головним завданням стало формування інститутів української державності. До краєзнавчої діяльності залучилося нове покоління дослідників, незакомплексоване попередніми ідеологічними догмами.

У нових суспільно-політичних умовах наукове географічне краєзнавство набуло конструктивних рис. Практичне втілення знайшло географічне краєзнавство у вищій та загальноосвітній школах. З 1992–93 навчального року у 5 класі шкіл України було впроваджено пропедевтичний курс «Географія рідного краю». Зусиллями вчених, методистів, учителів-краєзнавців в усіх регіонах України створено потужний науково-методичний комплекс для вивчення предмету (підручники, посібники, хрестоматії, атласи «Моя мала батьківщина», робочі зошити, контурні карти тощо). Ряд посібників з теорії і методики краєзнавчої роботи було створено для вищої школи. Швидкими темпами відбувається процес соціальної інституціалізації ГКУ.

Як було зазначено вище, в монографії вміщено додатки, в яких представлені різноманітні правознавчі анкети, за якими можна простежити еволюцію їх удосконалення, як в решті і еволюцію власне географічного краєзнавства. В книзі вміщено також іменний покажчик, який допомагає у її користуванні.

Завершуючи ознайомлення читачів з новою працею М. Ю. Костиці, зазначимо, що нова праця вченого відзначається глибиною та фундаментальністю і стане добрим порадником для істориків географічної науки — важливого напрямку сучасних досліджень.

Г. І. ДЕНИСИК,

доктор географічних наук, професор.

завідувач кафедри фізичної географії

Вінницького педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

ПЕРША КРАЄЗНАВЧА КНИГА ПРО НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ

Костриця М. Ю. Новоград-Волинський: Історико-краєзнавчий нарис: — Житомир: Косенко, 2007. — 92 с.: іл., кольор. іл. — (Серія «Міста Житомирщини». — Вип. 2).

Так історично склалося, але факт залишається фактом, що лише до 750-річчя від часу першої літописної згадки про Звягель-Новоград-Волинський місто отримало, хоча і не велику за обсягом, але узагальнену історію одного з найдавніших міст Волині і України.

Автор книжки — знаний в Україні і далеко за її межами дослідник, вчений і краєзнавець, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Микола Юхимович Костриця.

В собі М. Ю. Костриці місто надбало автора (до речі, в обласній редколегії Зводу пам'яток історії і культури він відповідає як редактор за підготовку статей про місто і район в цілому та є автором вступної статті), який спромігся на виважений, науково зрілий і позбавлений ідеологічних преюдицій, замовчувань та недомовок, популярний за формою та змістом історико-краєзнавчий нарис про Новоград-Волинський.

М. Ю. Костриця трансформував попередній дослідницький набуток вчених і краєзнавців різних поколінь у нарисову оповідь, насичену різноманітними фактами від давнини до сучасності і водночас публіцистично оживлену небайдужим ставленням до об'єкту розповіді, а то й широю симпатією до нього.

Автор нарису аргументовано (недарма поважні рецензенти з Інституту історії України НАН України відзначили, що нарис про місто може за змістом і стилем бути взірцевим для написання нарисів про інші міста України), толерантно і тактовно з'ясовує непростий історичний, національний та конфесійний шлях міста на протязі віків. Для відтворення об'єктивної картини історичного буття Новограда-Волинського М. Ю. Костриця вдається до різноманітних джерел — археологічних, літописних, літературно-мистецьких, виліплюючи образ цього міста, як мозаїчне полотно. У цьому

мозаїчному образі з'явилися експресивні штрихи, раніше не відомі, або з якихось причин замовчувалися попередньою системою. Навіть ті факти, які вже раніше були введені у краєзнавчий обіг, у структурі нового нарису набули свіжого звучання, отримав свіжого звучання, отримали ширший історичний та культурно-освітній контекст.

Загальновідомо, що жанр нарису передбачає поєднання документалістики і добірного літературного стилю. На наш погляд, автор нарису про Новоград-Волинський вдало поєднав з одного боку широкий історико-географічний фактаж, з іншого — особисте ставлення до міста як об'єкта розповіді. У результаті маємо добре скомпонований, аргументований науково-краєзнавчий нарис, до якого автор ввів чималий пласт раніше не відомих фактів з історії міста.

Книжка про Новоград-Волинський видана в серії «Міста Житомирщини», яку здійснює Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, в житомирському видавництві Косенко, яке більш як десятиліття спеціалізується на випуску різноманітної краєзнавчої літератури. Нарис гарно ілюстрований, має специфічні для серії рубрики: «Візитна картка Новограда-Волинського», «Хронологія основних подій в історії Новограда-Волинського» та список головної літератури про місто.

Підсумовуючи вищесказане про першу краєзнавчу книжку, присвячену Новограду-Волинському, зазначимо, що ця праця не є рядовою: це і певний підсумок у дослідженні історії древнього волинського міста, і водночас поштовх для нової праці в осмисленні рідного краю в його часово-просторових вимірах.

Символічно, що рецензована книжка побачила світ до ювілею міста і буде гарним подарунком для всіх, хто не байдужий до його історії і сьогодення.

Ю. А. МИЩИК,

доктор історичних наук,

професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД – ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОГО РЕФОРМУВАННЯ.

Л. М. Єршова. Жіноча освіта на Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – 486 с.

Серед важливих завдань реформування змісту освіти в сучасних умовах особливе місце належить необхідності підсилення значення регіонального компоненту, який покликаний запобігати відірваності освіти від національних джерел, забезпечувати духовну єдність поколінь, знайомити нове покоління з етнічною історією, етногенезом українців та інших народів України. Це зумовило значне підвищення уваги науковців до регіональної проблематики. Проте серед великого розмаїття аспектів регіональної історії й педагогіки, жіноча освіта залишається найменш вивченим напрямком. Враховуючи те, що соціальний статус жінки визначає характер економічного, політичного, морально-етичного і духовного стану

суспільства, реформування системи освіти в Україні має сприяти створенню рівних можливостей для реалізації інтересів і здібностей жінок у будь-яких сферах суспільного життя. Ефективне вирішення цієї проблеми є можливим лише за умови наукового осмислення багатих історичних традицій у галузі освіти жіноцтва. У світлі вищезазначеного, безперечно, актуальною є представлена науковому світу монографія Л. М. Єршової «Жіноча освіта на Волині».

Своєчасність дослідження зумовлюється також соціальними запитами суспільства до ефективності використання духовного й економічного потенціалу жіноцтва, потребою застосування гендерного підходу до реформування освіти у межах інноваційних програм «Гендерна педагогіка», «Проблема гендеру в історії», «Основи теорії гендеру», необхідністю використання традицій жіночої освіти в розбудові сучасних інноваційних інституцій.

Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів полягає у тому, що вперше зроблено спробу висвітлення генези жіночої освіти на Волині у XVIII – на початку XX століття із урахуванням освітянських традицій та здобутків більш ранніх періодів розвитку освіти в даному

регіоні; виявлено передумови її становлення, етапи і тенденції розвитку; здійснено класифікацію закладів жіночої освіти та визначено особливості їх функціонування і управління; показано роль навчальних відомств, громадсько-політичних об'єднань та приватних осіб у розвитку жіночої освіти у краї; проведено аналіз соціального стану жіночої освіти в губернії у досліджуваній період.

Монографія має значні за обсягом додатки, в яких подаються статистичні дані про кількісний та якісний склад жіночих навчальних закладів Волині у досліджуваній період, у тому числі і тих шкіл, які були підпорядковані Міністерству державного майна. Окремо подані дані про різні типи училищ (парафіяльні, сільські, фундушеві, початкові), кількість дівчат у національних школах Волині (німецьких, єврейських, чеських), учнівський склад окремих жіночих гімназій та ін. Цікавий матеріал представлений у додатках про особливості організації навчально-виховного процесу в жіночих освітніх закладах Волині.

Висновки дослідження є складовою частиною вивчення історії української національної школи й освіти і можуть бути використані при розробці стратегії розвитку жіночої освіти в Україні, читанні лекцій з вітчизняної історії, культури та освіти, для оновлення і збагачення змісту навчальних курсів з історії педагогіки, при розробці спецкурсів і проведенні спецсемінарів, дослідженні систем жіночої освіти в інших регіонах України, написанні праць з проблем регіональної історії, культури та освіти, організаторів компенсаторних жіночих навчально-виховних закладів, викладачів вищих навчальних закладів, наукових працівників, педагогів-практиків, краєзнавців.

О. А. ДУБАСЕНОК,

доктор педагогічних наук, професор,

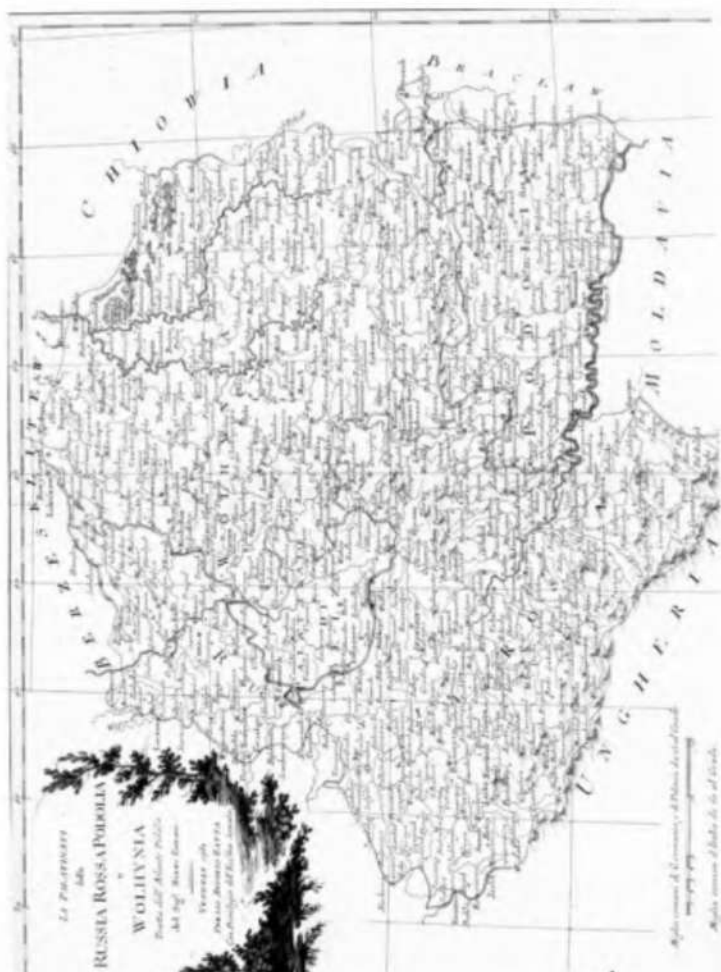
проректор з наукової роботи

Житомирського державного університету імені Івана Франка

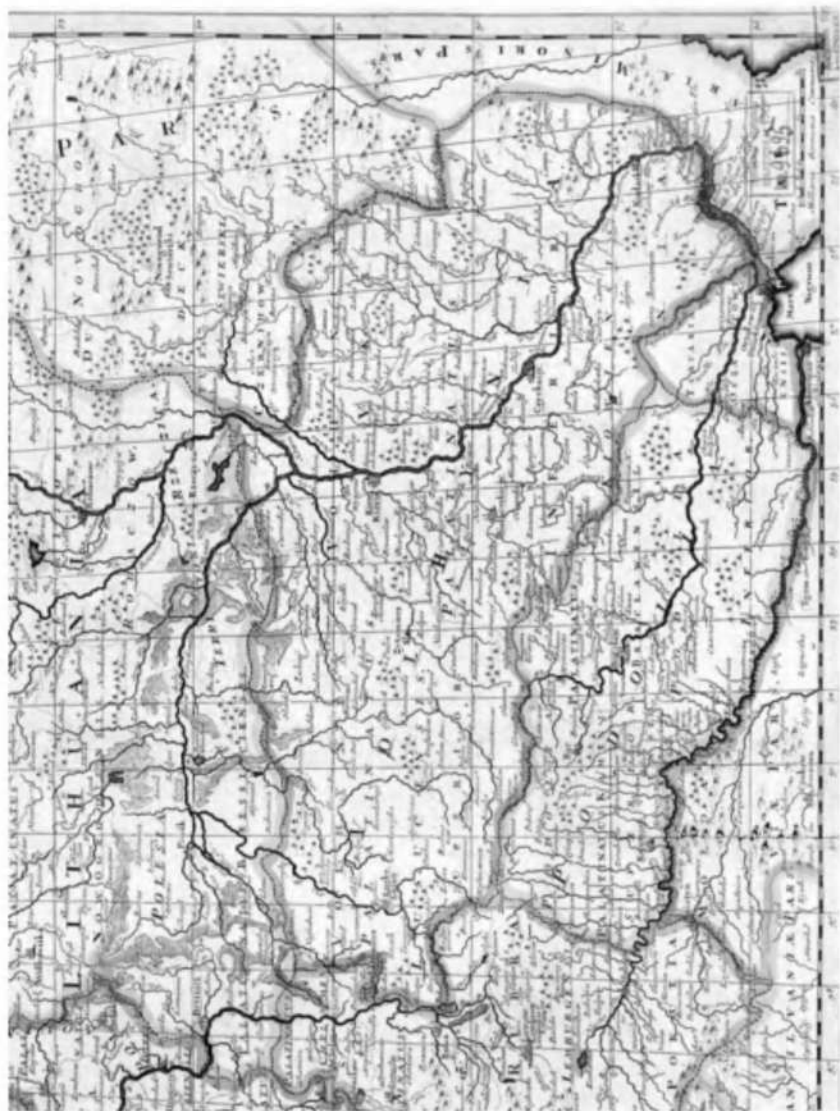
ДОДАТКИ

З технічних причин в перший том не потрапили наступні додаткові ілюстративні матеріали. Подаємо їх нижче з посиланням на відповідну сторінку першого тому.

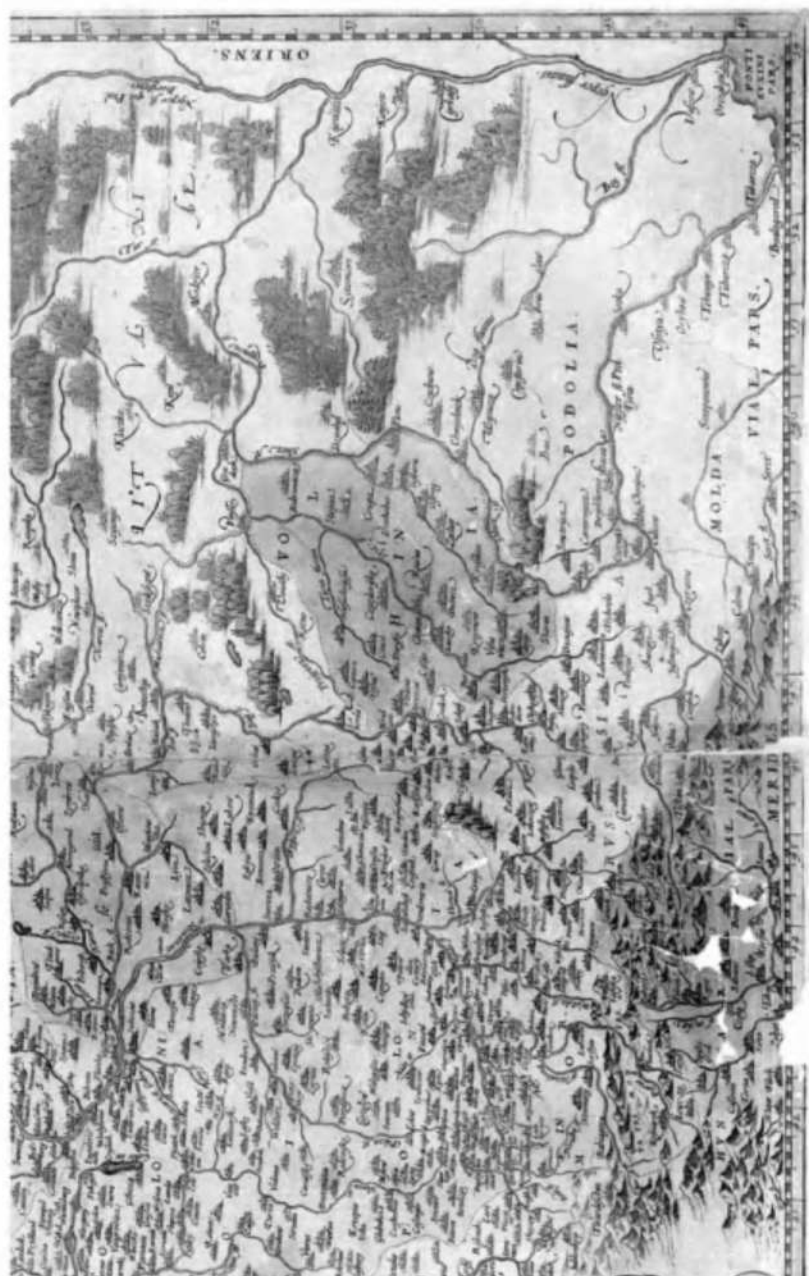
До статті *Т. І. Шовкопляс* «АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ В СВІТЛІ АНАЛІЗУ КАРТОГРАФІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ»
(Див. Том I, с. 35)

1. Фрагмент карти Річі Заноні «*Li Palatinati della Russia Rossa Podolia e Wolhynia*». — Венеція, 1781 р.

2. Фрагмент карты Юстаса Данкертса «Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae Volinae, Podoliae Vcraniae...» — Амстердам, серед. XVII ст.

3. Фрагмент карти Вацлава Гронецького «Poloniae» 1558 р., включена в атлас А. Ортелія «Theatrum Orbis Terrarum» 1584 р.

4. Фрагмент «Карты Минской, Изяславской и Брацлавской губерний»,
що включена до атласу О. Вільбрехта «Российский Атлас из сорока четырех карт
состоящий...», 1792 р.

До статті Б. А. Прищепи «КОРЕЦЬ КНЯЖОЇ ДОБИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ»

(Див. Том I, с. 94)

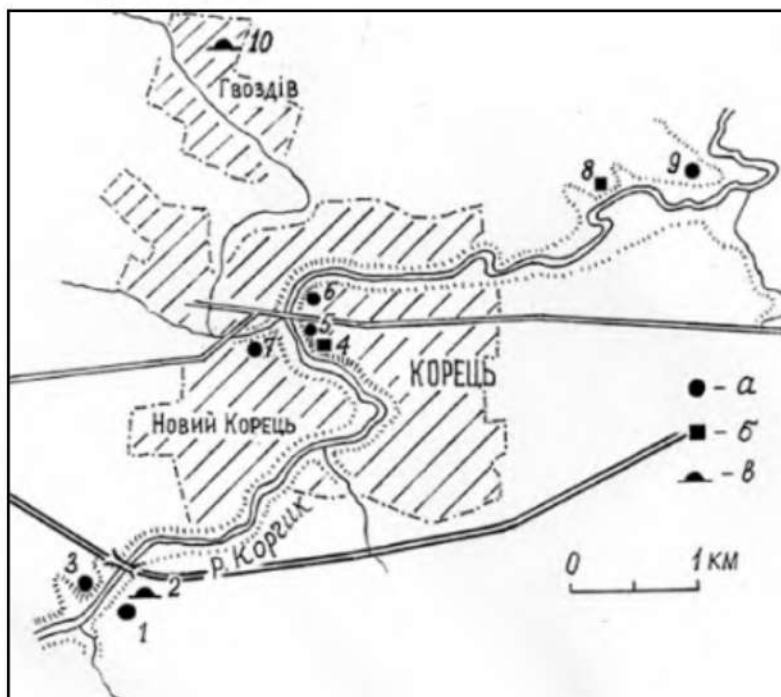

Рис. 1. Археологічні пам'ятки в Корці та його околицях.
Умовні позначення: а — поселення; б — городище; в — курган

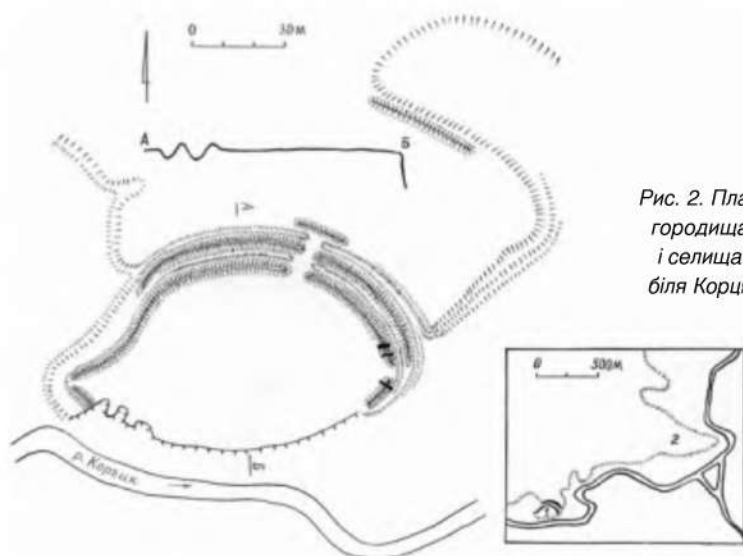

Рис. 2. План
городища
і селища
біля Корця

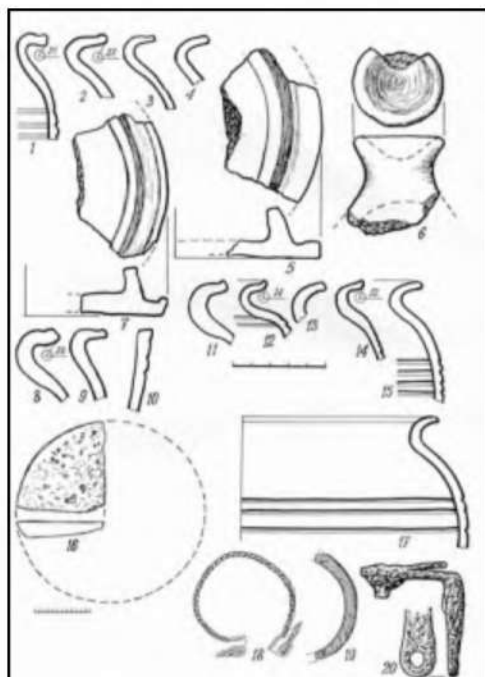

Рис. 3. Знахідки XII–XIII ст.
з розкопок
на вул. Хмельницького в Корці

ЗМІСТ

ТВОЇ ЛЮДИ, ЗВЯГЕЛЬЩИНО!

<i>КОВАЛЬ-ФУЧИЛО І. М.</i> СОФІЯ РОКОСОВСЬКА – ЗБИРАЧ ФОЛЬКЛОРНИХ СКАРБІВ ЗВЯГЕЛЬЩИНИ	3
<i>КОСТРИЦЯ М. Ю.</i> ЗВ'ЯЗКИ РОДИНИ О. ОЛЬЖИЧА З НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИМ	6
<i>АЛЕКСАНДРОВ И. В.</i> НОВОГРАД-ВОЛЫНСКИЙ ЕПИСКОП ВЯЧЕСЛАВ	9
<i>КОГАН Л. Г.</i> СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ Ш. Ц. ЗЕЦЕРА	11
<i>КИРИЛЕНКО Р. С.</i> НЕЗАБУТНЄ	18
<i>ТРЕГУБ М. М.</i> ПРОВІДНА ЗОРЯ ПЕДАГОГА А. Й. ГУМНИЦЬКОЇ	27
<i>ПЕТЬКО Т. А.</i> ІВАН ФЕДОРОВИЧ МАМАЙЧУК – ТАЛАНОВИТИЙ КОМПОЗИТОР, ПЕДАГОГ	33
<i>КАРАГЕДОВА О. І.</i> ЮРКО ГУДЗЬ ЯК ХУДОЖНИК І МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ	41
<i>ПЕТРАУСКАС А. В.</i> Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОГО ВОЗВ'ЯГЛЯ	52
<i>ГОЩЬ П. Н.</i> ОДЕРЖИМА ЛЕСЕЮ (ВІРА ОМЕЛЯНІВНА РИМСЬКА)	57
<i>КОЗЛОВА Т. О.</i> АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ РИНКА	63
ЛЕСЯ УКРАЇНКА Й ОЛЕНА ПЧІЛКА: НОВІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ І КРАЄЗНАВЧІ РОЗВІДКИ	
<i>РИМСЬКА В. О.</i> ЯСКРАВЕ СУЗІР'Я В ІСТОРІЇ МІСТА	71

<i>МАКАРЕНКО Г. М.</i> ЯК ВІШАНОВУВАЛИ 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ПРО ДЕЯКІ НАВКОЛОЮВІЛЕЙНІ ПОДІЇ	79
<i>ЗАВАЛЬНЮК К. В.</i> РОДИНА КОСАЧІВ І ПОДІЛЛЯ	83
<i>ПОЛІЩУК Я. О.</i> ЛЕСЯ УКРАЇНКА В ОЦІНЦІ ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО	92
<i>ТИМОЧКО М. Г.</i> ІМ'Я ЛЕСІ УКРАЇНКИ У ЛИСТУВАННІ І. П. СМОЛІЯ	100
<i>ОТКОВИЧ К. В.</i> ПЕРЕПРОЧИТАННЯ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (ДОСЛІДЖЕННЯ БУТТЯ ЖІНКИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ)	103
<i>СЮНДЮКОВ І.</i> ПРОРОЧИЦЯ ЧОРНОЇ ДОЛІ (ДРАМА ЛЕСІ УКРАЇНКИ «КАССАНДРА» ТА ЇЇ ПРОЕКЦІЇ НА СУЧАСНІСТЬ)	111
<i>МАРТИНЮК М. В.</i> ФОЛЬКЛОРНІ ПАРЕМІЇ В ТВОРЧОСТІ О. ДРАГОМАНОВОЇ (О. ПЧІЛКИ)	115
<i>ПАЛАК О. І.</i> МІФОПОЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ТА ІНІЦІАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ «КАЗКИ ПРО ЇВАШКА», ЗАПИСАНОЇ ЛЕСЕЮ УКРАЇНКОЮ В М. МИРОПІЛЛЯ ЗВ'ЯГЕЛЬСЬКОГО ПОВ. ВОЛИНСЬКОЇ ГУБ.)	120
<i>ТАНАНА Р. В.</i> ОЛЕНА ПЧІЛКА НА ШЕВЧЕНКОВІЙ МОГИЛІ	127
<i>ТОМЧУК Л. В.</i> ОЛЕНА ПЧІЛКА І РОЗВИТОК ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ	133
<i>АНТИПЧУК Н. В.</i> ОЛЕНА ПЧІЛКА ЯК ОРГАНІЗАТОР І ВИДАВЕЦЬ ЖУРНАЛУ «МОЛОДА УКРАЇНА»	138
<i>МАРДЖАНІШВІЛІ (МЕЛНІНЧЕНКО) В. В.</i> ХІБА МИНАЄ СЕ МИНУЛЕ	144
<i>ДЖОБАДЗЕ Т.</i> ПОД НЕБОМ СУРАМИ	151

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ

<i>ЯНЧУК О. А., ЯНЧУК О. С.</i> «...ТИМ ІМЕНЕМ ЗВАЛОСЬ ДЕРЕВО...»	155
<i>ТРЕМБИШЬКИЙ А. М.</i> ЦИФРОВІ СИМВОЛИ В СИСТЕМІ САКРАЛЬНИХ ЗНАНЬ УКРАЇНСЬКИХ «НЕЗРЯЧИХ» МАНДРІВНИХ ЕПІЧНИХ СПІВЦІВ	171
<i>ДАНИЛЮК А.</i> ДАВНЯ НАРОДНА АРХІТЕКТУРА ТА ПОБУТ ПОЛІССЯ І ЇХ ЗВ'ЯЗОК З ПРИРОДОЮ. СПОСОБОМ ЖИТТЯ	181
<i>ЛЕНИСЮК І. І.</i> ПОЛІСЬКЕ ПРИСАДИБНЕ САДІВНИЦТВО КІНЦЯ ХІХ ТА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	184
<i>АНТОНОВСЬКА Л. А.</i> СНАСТІ ТА МЕТОДИ ЛОВУ РИБИ НА ЗВЯГЕЛЬЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ТА ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ, ЗІБРАНИМИ ВІД СТАРОЖИЛІВ)	191
<i>КОЛЕСНИК Г. М.</i> ЛЮБТОВ. СПРОБА ОЖИВИТИ МИНУЛЕ (ОГЛЯД ЗІБРАНИХ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ЗНИКЛЕ СЕЛО)	195
<i>ВАСЯНОВИЧ О. О.</i> СПОСОБИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛИВОЮ ТА ГРАДОМ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ	200
<i>НЕСЕН І. І.</i> ЗОЗУЛЯ: СИМВОЛІЧНІ ЗНАЧЕННЯ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ)	206
<i>РОМАНЧУК О. М.</i> ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН БОНДАРНОГО ПРОМИСЛУ В ДЕЯКИХ РАЙОНАХ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ	214
<i>ІВАННІКОВА Л. В.</i> ФОЛЬКЛОР ЗВЯГЕЛЬСЬКОГО ПОВІТУ В ЗАПИСАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	223
<i>АДАМОВИЧ Л.</i> ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ РІЗДВЯНІ ТРАДИЦІЇ КОЛЯДУВАННЯ НА ЗВЯГЕЛЬЩИНІ	230

<i>КСЕНДЗУК В. А.</i> ПРО Б. С. МЕЗЕНЦЕВА І НЕ ЛИШЕ ПРО НЬОГО	236
<i>СУШКО В. А.</i> СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ У ХІХ–ХХ СТ. ПРО ДУШУ ТА ДОЛЮ	242
<i>ПІНЧУК М. В.</i> З ДОСВІДУ РОБОТИ ГРУПИ «ПОШУК»	246
<i>БЕДЬ М. М., СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> ГЕНЕРАЛ АРМІЇ Г. К. МАЛАНДІН НА ПОЛІССІ	252
<i>БЕДЬ М. М., СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> З ІСТОРІЇ 287-ї НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОЇ СТРИЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ	263
<i>ШЕВЧЕНКО Р. Ю.</i> МЕТОДИКА РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ ПОЛЬОВИХ КРАЄЗНАВЧИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ КУЛЬТОВИХ СПОРУД	271
<i>ВІТРЕНКО В. В.</i> З ДОСВІДУ РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА	275
<i>ГНЄДАШЕВ В. М.</i> РОЛЬ УЧНІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО КАРТОГРАФУВАННЯ У ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ	282

ІЗ ЗАБУТОЇ СПАДЩИНИ

<i>ІЗ ЩОДЕННИКІВ ГАННИ БАРВІНОК</i> ПРИЇЗД ДО КИЄВА НА ПЕРЕПУТІ ДО ВАРШАВИ	289
<i>СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА Л. М.</i> ХВИЛИНИ ЖИТТЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	291
<i>НЕНАДКЕВИЧ С. О.</i> УКРАЇНСЬКА ЖІНКА	301
<i>ГУДЗЬ Ю. П.</i> БРАТИ	312

ЮВІЛЕЇ

<i>ЖОВТЮК О. М.</i> ЛЮДИНА-ЛЕГЕНДА (ДО 80-РІЧЧЯ Ю. А. ЗАГРИВОГО)	321
<i>КОСТРИЦЯ М. Ю.</i> БІЛОРУСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, НАРОДЖЕНИЙ В УКРАЇНІ (ДО 70-РІЧЧЯ С. Ф. ЗУБОВИЧА)	324
<i>БОБРОВА П. Ф.</i> ЗАКОХАНІЙ У КНИГУ (ДО 60-РІЧЧЯ Ю. Ю. КОСТРИЦІ)	327

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

<i>ДЕНИСИК Г. І.</i> ВАГОМИЙ ВНЕСОК В РОЗРОБКУ ТЕОРІЇ, ІСТОРІЇ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	334
<i>МИЩИК Ю. А.</i> ПЕРША КРАЄЗНАВЧА КНИГА ПРО НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ	337
<i>ДУБАСЕНКО О. А.</i> ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД – ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОГО РЕФОРМУВАННЯ	339

ДОДАТКИ

До статті <i>Шовкопляс Т. І.</i> «АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ В СВІТЛІ АНАЛІЗУ КАРТОГРАФІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ» (<i>Див. Том I, с. 35</i>)	341
До статті <i>Прищепи Б. А.</i> «КОРЕЦЬ КНЯЖОЇ ДОБИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ» (<i>Див. Том I, с. 94</i>)	345

Наукове видання

**ЗВ'ЯГЕЛЬ – НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ:
ВІД СИВОЇ ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ**

У двох томах

Том другий

ISBN 966-7390-25-X (Науковий збірник «Велика Волинь»)
ISBN 966-8123-60-3 (Вип. 36)
ISBN 966-8123-62-X (Том II)

Видавець М. Косенко, 2007

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 1020 від 22.08.2002 р.
10014, Україна, м. Житомир, п/с 48

Виготовлено в приватній друкарні «Сонечко» В. Б. Котвицького
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2859 від 23.05.2007 р.
10014, Україна, м. Житомир, вул. Кафедральна, 5-а

Підписано до друку 20.06.2007 р.
Гарнітура «NimbusRomDCU». Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 20,46. Наклад 500 прим.